STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 07722

DI MEFORSHIM FUN DER TOYRE

David Druck

•

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

די מְפָרְשִׁים פון דער תּורה

זייער לעבן, זייער שאַפן און זייער ווירקן

פון

דוד דרוק

צווייטער טייל

פראַנקרייך, די אָטאָמאַנישע אימפּעריע, איטאַליע

פאַרלאַג ת. בזשאָזאַ וואַרשע

תרצ״ז 1937

DAVID DRUCK

DIE MEFORSCHIM FUN DER TORAH

1937

Printed in Poland

Wydawnictwo CH. BRZOZA, Warszawa

Druk. „Grafia“, W.-wa, Nowolipki 7, tel. 11.87-52

* * *

דער ערשטער טייל פון „די מפרשים פון דער תורה", וועלכער נעמט אַריין די מפרשים פון די לענדער בבל, שפּאַניע און פּראָוואַנס, איז דערשינען אין וואַרשע אין יאָר 1933 און איז אין יאָר 1936 דערשינען אין אַ צווייטער אויפלאַגע. דער איצטיקער, צווייטער טייל, נעמט אַרום די מפרשים פון פראַנקרייך, די אָטאָמאַנישע אימפּעריע און איטאַליע. דער דריטער טייל, וועלכער אַנטהאַלט די מפרשים פון דייטשלאַנד און פּוילן, וועט דערשיינען אין גיכן.

ביי דער געלעגנהייט דריק איך אויס אַ דאַנק מיינע פריינד דעם יידישן געלערטן ד"ר פּנחס חורגין פון ישיבה-קאָלעדזש און דעם פאָרשער און ביבליאָגראַף יצחק ריווקינד פאַר זייערע פריינדלעכע אָנווייזונגען און נוצלעכע באַמערקונגען.

דער מחבר.

אינהאַלט

פראַנקרייך

ר׳ מנחם בן חלבו 9
רש״י 18
ר׳ יוסף קרא 49
ר׳ שמעיה 52
ר׳ שמואל בן מאיר 56
ר׳ יוסף בכור שור 65
ר׳ אליעזר מבלגנצי 69

די אָטאָמאַנישע אימפעריע

ר׳ טוביה ב״ר אליעזר 75
ד׳ משה אלשיך 87
ר׳ מרדכי קאָמטינאַ 94
ר׳ אליהו מזרחי 98
ר׳ יצחק ב״ר יוסף קארו 103
ר׳ משה נגארה 106
ר׳ מאיר ב״ר יצחק ערמאה 113
ר׳ משה ב״ר ברוך אַלמאָסנינאַ 117
ר׳ חיים ב״ר משה עטר 126

איטאַליע

ר׳ שבתי דאנאלא 139
ר׳ זרחיה בן יצחק שאלתיאל חן 146
עמנואל בן שלמה הרומי 150
ר׳ עובדיה ספורנו 178
ר׳ יוסף ב״ר דוד אבן יחייא 190
ר׳ אליהו בחור 198
ר׳ יוסף יעבץ 220
ר׳ אברהם מנחם רפא מפורטא 223
ר׳ שמואל דוד לוצאַטאָ 227

פראַנקרייך

ר׳ מנחם בן חלבו

א.

דאָס יידישע לעבן אין פראַנקרייך

ביי היינטיקן טאָג איז זיך כמעט שווער פאָרצושטעלן, אַז אין רש״יס פאָטערלאַנד, פראַנקרייך, ווּ עס איז צווישן די יידן כמעט אויסגעטריקנט געוואָרן יעדער מין סימן פון יידישקייט און העכערער יידישער שטודיום, זאָל דווקא אַמאָל האָבן געווען דער צענטער פון תורה. עס בלייבט אָבער דאָך אַ פאַקט, אַז וואַנדערנדיק איבער פאַרשידענע מדינות צוזאַמען מיט די יידן, האָט די תורה געמאַכט אַן אכסניא אויך אין פראַנקרייך. אין אַ משך פון עטלעכע הונדערט יאָר זענען אין פראַנקרייך אויסגעוואַקסן גרויסע ישיבות און גרויסע חכמים און אין דער צייט פון רש״י איז דאָסדאָזיקע לאַנד געוואָרן דער גרעסטער תורה־צענטער, וואָס האָט באַלויכטן די גאַנצע יידישע וועלט און אויסגעאיבט אַ גרויסן איינפלוס אויפן יידנטום.

די יידן אין פראַנקרייך זענען, וואָס אַנבאַלאַנגט פרייהייט און מעגלעכקייטן פון מאַטעריעלער און גייסטיקער אַנטוויקלונג, געווען אין אַ סך אַ בעסערן צושטאַנד, ווי זייערע ברידער אין פיל אַנדערע לענדער. עס זענען, געוויינלעך, אין משך פון עטלעכע הונדערט יאָר געווען אויך פיל ביטערע צייטן. וואָרום לעבנדיק צווישן באַרבאַרישע און האַלב־ציוויליזירטע פעלקער און איבערהויפּט קריסטלעכע פעלקער, האָט עס אַנדערש נישט געקאָנט זיין. אָבער דערפאַר האָבן די יידן אין פראַנקרייך געהאַט אויך אַ גאָלדענעם פעריאָד, וועלכער איז געווען זעלטן אין דער יידישער געשיכטע.

די ערשטע יידן זענען געקומען קיין פראַנקרייך, אָדער, ווי דאָס לאַנד האָט דעמאָלט געהייסן, גאַליע, באַלד נאָכן חורבן בית־המקדש, ווען דאָס יידישע פאָלק איז צעזייט און צעשפּרייט געוואָרן איבער אַלע מדינות פון דער וועלט. עס זענען געקומען אַ סך סוחרים, וועלכע האָבן געפירט גרויסע געשעפטן מיט רוים פון אַלעקסאַנדריע און קליין־אַזיע. אויך פיל יידישע געפאַנגענע, וועלכע די רוימישע קיסרים, אספּסינוס און טיטוס, די זיגער איבער יהודה, האָבן געבראַכט קיין רוים, זענען פאַנאַנדערגעשיקט געוואָרן אין פאַרשידענע טיילן פון

דער רוימישער אימפעריע און אויך אין גאַליע, וועלכע איז דאַן געווען אַ רוימישע פראָווינץ. דידאָזיקע יידן האָבן זיך צעשפרייט איבערן לאַנד און האָבן אָנגעשפאַרט אַזש ביז פאַריז און בעלגיע.

די גאַלישע יידן זענען געווען רוימישע בירגער אונטער דער רוימישער הערשאַפט און זיי זענען אויך גוט באַהאַנדלט געוואָרן פון די פראַנקישע און בורגונדישע הערשער, וועלכע האָבן זיך שפעטער דערקלערט אַלס אומאָפהענגיק פון רוים.

די יידן אין די פראַנקישע און בורגונדישע מדינות האָבן זיך באַשעפטיקט מיט לאַנדווירטשאַפט, מיט מסחר, גאַנץ אומגעשטערט. זיי האָבן אפילו געהאַט אייגענע שיפן אויף צו שיקן סחורה אין ווייטע לענדער. עס זענען אָבער צווישן זיי געווען אויך געלערנטע מענטשן, איבערהויפט מעדיצינער, און אַפילו די גייסטלעכע זענען געגאַנגען צו זיי זיך קורירן, ווייל זיי האָבן זיך דאָך נישט געוואָלט פאַרלאָזן אויף נסים.

די יידן מיט די קריסטן האָבן דאָרטן געלעבט אין פרידן. זיי האָבן צוזאַמען געהאַנדלט און צוזאַמען פאַרבראַכט. יידן זענען געווען איינגייער אין קריסטלעכע הייזער און קריסטן זענען געווען איינגייער אין יידישע הייזער. אַפילו די העכערע קריסטלעכע גייסטלעכע פלעגן קומען צו יידן, און יידן זענען געווען איינגעלאַדן צו זיי. עס זענען געווען אייניקע העכערע גלחים, וואָס האָבן פרובירט מאַכן אַ העצע קעגן יידן דערפאַר, וואָס די יידן האָבן נישט געוואָלט עסן ביי די קריסטלעכע גייסטלעכע, הגם די קריסטלעכע גייסטלעכע האָבן ביי יידן יאָ געגעסן. דידאָזיקע העצער האָבן פרובירט דערמיט באַווייזן, אַז די יידן האַלטן די קריסטלעכע גייסטלעכע פאַר נידעריק און אומווירדיק צו געניסן פון זייער עסן. עס זענען אַפילו אָנגענומען געוואָרן באַשלוסן וועגן דעם. אָבער די קריסטלעכע גייסטלעכע האָבן זיך נישט געמאַכט וויסנדיק פון אַלע באַשלוסן און האָבן ווייטער אָנגעהאַלטן זייערע פריינטלעכע באַציאונגען מיט יידן. עס איז, אַגב, אינטערעסאַנט, אַז דידאָזיקע יידן, כאָטש זיי זענען שוין געווען ווייט פון ארץ־ישראל און בבל, האָבן זיי זיך דאָך געהאַלטן פעסט ביי זייער אמונה. וווּ זיי זענען געקומען, האָבן זיי געבויט שולן און אָפגעהיט אַלע דינים פון דער תורה.

געווײנלעך, אַזוי לאַנג ווי דאָס קריסטנטום איז אין די פראַנקישע און בורגונדישע מדינות נישט געווען אַזוי שטאַרק איינגעוואָרצלט און די שנאה צו די נישט־קריסטלעכע פעלקער איז נאָך נישט געווען אַזוי שאַרף, האָבן די יידן פון די קריסטן גאָרנישט געליטן. שפעטער אָבער, ווען דאָס קריסטנטום האָט זיך גענומען אַלץ מער פאַרשפרייטן און איבערהויפט שטאַרקער און שאַרפער ווערן, האָבן זיך שוין אָנגעהויבן פיינטלעכע באַציאונגען צו יידן און אין זעקסטן יאָרהונדערט האָט מען זיי שוין אָנגעהויבן אָנטאָן צרות און אַ סך זענען געצוווּנגען געוואָרן זיך צו שמדן.

אַ נייע גלענצנדיקע עפּאָכע האָט זיך אָנגעהויבן פאַרן פראַנצויזישן יידנטום אין אַכטן יאָרהונדערט, ווען עס איז אַרויף אויפן טראָן דער באַרימטער קעניג קאַרל דער גרויסער, דער גרינדער פון דער גרויסער פראַנקישער אימ־

פעריע, אין וועלכער עס זענען אויך געווען אריין דייטשלאַנד און איטאַליע, וועלכע האָט אַרויסגעשלעפּט אייראָפּע פון איר באַרבאַרישן צושטאַנד, אַרומנעוואשן און אויסגעבילדעט.

צו יענער צייט זענען שוין די יידן אין דער פראַנקישער מלוכה געווען גאַנץ שטאַרק. די יידן זענען דאַן געווען די גרעסטע סוחרים אין דער וועלט. דער אַדעליקער קלאַס האָט זיך דאַן באַשעפטיקט בלויז מיט קריג, מיט מיליטערישע ענינים. דער פּראָסטער עולם האָט זיך פאַרנומען מיט האַנטווערק, און די פּויערים מיט לאַנדווירטשאַפט. די יידן זענען דאַן, אַלזאָ, געווען די איינציקע, וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט מסחר, מיט אימפּאָרט און עקספּאָרט אין די ווייטע לענדער, האָבנדיק דערביי גרויס דערפאָלג, אַ דאַנק זייערע באַציאונגען מיט יידן אין אַלע לענדער. קאַרל דער גרויסער האָט זיך נישט געלאָזט פאַרפירן פון די העצערישע גלחים און דווקא געגעבן די יידן אַלע פרייהייטן, ווייל ער האָט גאַנץ גוט איינגעזען, וואָס פאַר אַ נוצן זיי ברענגען דער מדינה. ער האָט די יידן געגעבן די פּריווילעגיע צו מאַכן ווייטע נסיעות אויף צו פאַרשפּרייטן דעם האַנדל און מחמת דעם האָבן די פראַנקישע יידן, רייזנדיק דורך פיל דייטשע שטעט, אָנגעשפּאַרט אַזש ביז בעהמען און פּוילן.

נאָך פרייער און נאָכמער שטאַרקער זענען די יידן געוואָרן אונטער דער הערשאַפט פון קאַרלס זון, לודוויק דעם פרומען. אַ וווּנדערבאַרע צייט האָבן דעמאָלט די יידן געהאַט. דאָס איז געווען אַ גלענצנדיקע, גאָלדענע עֵרע פאַר די יידן אין דער פראַנקישער מלוכה, — אַ צייט, וועלכע זיי האָבן קיינמאָל נישט געהאַט אין זייער געשיכטע.

לודוויק דער פרומער, וועלכער איז געגאַנגען אין די וועגן פון זיין גרויסן פאָטער, האָט זיך צו יידן באַצויגן אויסערגעוויינלעך גוט. ער האָט זיי געשיצט קעגן די פּריצים און גלחים, וועלכע האָבן שוין דאַן אָנגעהויבן אַרויסווייזן זייער זעלבסטשטענדיקע הערשאַפט. ער האָט אַפילו פאַראָרדנט, אַז די מאַרק־טעג זאָלן געמאַכט ווערן זונטאָג און נישט שבת, ווי עס איז אַלע מאָל געווען, כדי יידן זאָלן זיך קאָנען באַטייליקן אין זיי. ער האָט אַפילו באַשטימט אַ יידישן באַאַמטן אויף אָפּצושאַצן די שטייערן. דאָס איז שוין געווען אַן אויסערגעוויינלעכע פּריווילעגיע, ווייל דערמיט האָט דער ייד געהאַט צו זאָגן איבער די קריסטן, וואָס עס איז געווען לחלוטין קעגן די קירכלעכע געזעצן.

אַ סך צו פאַרדאַנקען אין זיין גוטער באַציאונג צו יידן האָט מען געהאַט דער קעניגין, לודוויקס פרוי, יהודית, וועלכע איז געווען זייער פריינטלעך צום יידנטום. די קעניגין און אירע פריינט זענען געווען די שיצער פון יידן, ווייל זיי שטאַמען אָפּ פון די אבות און די נביאים, און דער קעניג האָט דערויף מסכים געווען. די געבילדעטע קריסטן האָבן זיך פשוט נישט געקאָנט אָפּלויבן פון יאָזעפוס פלאַוויוס און פון יידישן פילאָזאָף פילאָן פון אַלעקסאַנדריע. זייערע ווערק זענען אַ סך מער געלייענט געוואָרן, ווי דער עוואַנגעליום. עס זענען געווען אַזעלכע קריסטן, וועלכע פלעגן קומען צו יידן זיך בענטשן. די יידן האָבן געהאַט אַ דירעקטן און פרייען צוטריט צום קעניג און צו אַלע הויפלייט.

נאָכן טויט פון לודוויק דעם פרומען איז די יידישע גאָלדענע עֵרע פאַר־

שוווּנדן און איבערהויפט, ווען די פראַנקישע אימפעריע איז זיך צעפאַלן און ס'האָבן זיך פון איר געבילדעט עטלעכע מלוכות — פראַנקרייך, דייטשלאַנד, לאָטרינגען און איטאַליע. דאַן האָט די מאַכט פון די קעניגן אָנגעהויבן צו ווערן בכלל שוואַכער, און די באַראָנען, גראַפן און הערצאָגן און די גלחים האָבן אָנגעהויבן צו ווייזן זייער מאַכט. זיי האָבן זיך פרובירט אָפרעכענען מיט די יידן, אָבער דאָך זענען די יידן געווען גענוג שטאַרק און האָבן זיך געלעבט רואיק.

אָבער נישט בלויז מאַטעריעל איז די יידן אין פראַנקרייך געגאַנגען גוט. זיי האָבן זיך אויך גייסטיק שטאַרק אַנטוויקלט און האָבן פאַרשטאַרקט די יידישקייט און דעם תורה־שטודיום. די רייכקייט האָט זיי נישט געבראַכט צו פאַרגעסן די תורה, פאַרקערט, דווקא ווייל זיי זענען געווען רייך, האָבן זיי געהאַט גענוג צייט צו שטודירן. יידן האָבן געלערנט אַ סך תורה אין פראַנקרייך. יידן האָבן געקענט אַ סך לערנען. אַנדערש וואָלטן צווישן זיי קיין גאונים נישט געקאָנט דערשיינען. גאונים קאָנען נישט אויסוואַקסן אין אַ דור פון עם־הארצים. עס מוז זיין דער גייסטיקער באָדן דערצו.

פראַנקרייך האָט געהאַט גרויסע ישיבות, ווּ מען איז געזעסן און געלערנט תורה. די ערשטע ישיבה איז געגרינדעט געוואָרן אין מאַינץ, לאָטרינגען, וועלכע האָט געהערט צו דער פראַנקישער מלוכה, דורך דעם אויפטו פון קאַרל דעם גרויסן. דערדאָזיקער ווּנדערבאַרער קיסר האָט גענומען אַ גרויסן אָנטייל אין דער גייסטיקער אויפלעבונג פון די יידן אין זיין אימפעריע. פונקט אַזוי ווי ער האָט געזאָרגט פאַר דער אויסבילדונג פון די דייטשן און פראַנצויזן אין זיין אימפעריע, און האָט צוליב דעם אַראָפגעבראַכט גרויסע געלערנטע פון איטאַליע, אַזוי האָט ער אויך געשטרעבט איינצופלאַנצן הויכע קולטור צווישן די דייטשע און פראַנצויזישע יידן. ער האָט דעריבער איינגעלאַדן פון לוקאַ, איטאַליע, אַ באַרימטע פערזענלעכקייט, ר' קלונימוס, אים געבראַכט קיין מאַינץ, ווּ ער האָט געגרינדעט אַ ישיבה, וועלכע איז שפעטער באַרימט געוואָרן אין דער יידישער וועלט. די מאַינצער ישיבה איז געוואָרן דער גרעסטער צענטער פון תורה פאַר אַלע יידן אין אייראָפע, און ווען די צאָל תלמידים איז גרויס געוואָרן, זענען נייע ישיבות אויסגעוואַקסן אין וואָרמס, און אויך אין פיל טיילן פון פראַנקרייך.

אויסער דער ישיבה אין מאַינץ, איז מיט דער הילף פון קאַרל דעם גרויסן געשאַפן געוואָרן אַ גרויסע ישיבה אין נאַרבאָן. קאַרל זאָל זיך האָבן געווענדט צום מעכטיקן קאַליף האַרון על־ראַשיד, אַז ער זאָל אים שיקן אַ געלערנטן מאַן פאַר זיין לאַנד, און האַרון זאָל אים האָבן געשיקט פון בבל אַזאַ מאַן, ווי ער האָט פאַרלאַנגט; דאָס איז געווען ר' מכיר, וועלכער איז געווען דער ראש פון דער יידישער קהלה אין נאַרבאָן. ר' מכיר איז אַלזאָ געווען דער ערשטער, וואָס האָט איינגעפלאַנצט תורה צווישן די יידן אין דרום־פראַנקרייך. דאָרטן האָט אויך מרביץ תורה געווען דער באַוווּסטער ר' משה הדרשן.

שפעטער איז דורך ר' יצחק בן מנחם הגדול, אַ תלמיד פון ר' אליעזר הגדול אין מאַינץ, געגרינדעט געוואָרן אַ ישיבה אין אָרלעאַנס, און אין פיל

אַנדערע שטעט, צווישן זיי אויך אין לונעל און טרואַ, זענען אויסגעוואַקסן באַדייטנדיקע תורה־צענטרען. די פראַנצויזישע תלמידי־חכמים זענען געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט די אַקאַדעמיעס אין בבל און טייל מאָל פלעגן אייניקע פאָרן דירעקט קיין בבל, ווען עס זענען פאָרגעקומען האַרבע שאלות. עס איז פאַראַן אַן אגדה, אַז ר׳ נטרונאי גאון איז אַפילו איינמאָל געקומען קיין פראַנקרייך אויפצוקלערן געוויסע שאלות.

אַ גרויסער אויפשוואונג איז פאָרגעקומען מיט דעם דערשיינען פון רבינו גרשום מאור הגולה, וועלכער איז געווען אַ תלמיד פון גאון ר׳ יהודה בן מאיר, אָדער לעאָנטין. רבינו גרשום איז געווען אַ גרויסער גאון און אַן אומאָפהענגיקע פערזענלעכקייט. ער איז עס געווען, וואָס האָט איינגעפירט אַ חרם, אַז יידן זאָלן נישט נעמען מער ווי איין פרוי, ווייל עס איז דעמאָלט געווען די מאָדע צווישן די יידן אין אייראָפע צו נעמען עטלעכע פרויען. ער האָט אויך איינגעפירט פיל אַנדערע תקנות, וואָס זענען אָנגענומען געוואָרן פון אַלע יידן, פונקט אַזוי ווי פון אַ סנהדרין.

רבינו גרשום, אַ געבוירענער אין מעץ, אָדער נאַרבאָן, האָט געגרינדעט אַ גרויסע ישיבה אין לאָטרינגען, וווּהין עס זענען געקומען תלמידים פון פיל ווייטע לענדער. דער אויטאָריטעט פון רבינו גרשום איז געוואַקסן אַזוי גרויס, אַז ער איז, אַזוי צו זאָגן, געוואָרן אַ קאָנקורענט פון ר׳ האי גאון אין בבל, וואָרים אָנשטאָט צו שיקן די שאלות אַהין, האָבן די יידישע קהלות פון פראַנקרייך, דייטשלאַנד און איטאַליע אָנגעהויבן צו שיקן זייערע שאלות צו אים.

עס איז אָבער נישט געווען בלויז די גמרא אַליין, וועלכע איז געשליפן געוואָרן אין צפון־פראַנקרייך; מען האָט אויך אַנדערע חכמות געלערנט. געוויינלעך האָבן זיך די פירנדיקע גייסטער פון צפון־פראַנקרייך נישט אָפגעגעבן מיט אַזויפיל זייטיקע חכמות, ווי אין פראָווואַנס, און ווער רעדט שוין ווי אין שפאַניע. אין פראָווואַנס האָט געהערשט אַ מער ליבעראַלער גייסט. מען האָט זיך אָפגעגעבן מיט גמרא, מען האָט זיך געהאַט אָפגעגעבן מיט הלכה, אָבער מען האָט שטודירט פילאָזאָפיע, אַסטראָנאָמיע, מאַטעמאַטיק, מעדיצין, גראַמאַטיק און פילאָלאָגיע. דערזעלבער, וואָס האָט געהאַט געלערנט גמרא, האָט זיך געהאַט אָפגעגעבן אויך מיט אַנדערע וויסנשאַפטן. מען האָט זיך פאַר חקירות, פאַר פילאָזאָפישע ספעקולאַציעס נישט געשראָקן. אין צפון־פראַנקרייך האָט געהערשט אַ מער פוריטאַנישער גייסט. דאָרטן איז געווען דער עיקר די גמרא, די הלכה. די טראַדיציע, די פרומקייט, די תורה, — דאָס איז געווען העכער און גרעסער פון אַלץ, און חקירות האָט מען דאָרט נישט געדולדעט. מען האָט עס בכלל נישט געהאַלטן פאַר וויכטיק, ווייבאַלד אַז מען וועט מיטן שכל סיי־ווי־סיי קיין זאַך נישט דערגרייכן און די טראַדיציע וועט מוזן סיי־ווי־סיי בלייבן דער עיקר און דער יסוד פון יידנטום. דאָך האָט מען טייל וויסנשאַפטן געלערנט. עס זענען געווען טייל אַסטראָנאָמען און מעדיצינער. אויך העברעאישע גראַמאַטיק און העברעאישע פילאָלאָגיע איז געפלעגט געוואָרן אין צפון־פראַנקרייך, כאָטש נישט מיט דערזעלבער וואַרעמקייט, מיט דערזעלבער צערטלעכקייט און מיט דעמזעלבן שוואונג, ווי אין שפאַניע. די גדולים פון צפון־פראַנק־

רייך האָבן שטודירט העברעאיש נישט כדי אויסצובויען די שפּראַך־ווייסנשאַפט, נאָר כדי צו דערגיין דורכדעם דעם אמתן פשט פון די כתבי הקודש. דער ערשטער, וואָס האָט זיך אין צפון־פראַנקרייך אָפּגעגעבן מיט דער העברעאישער שפּראַך־פאָרשונג און מיט די אינטערפּרעטאַציעס פון דער תורה, איז געווען ר׳ מנחם בן חלבו.

ב.

זיינע „פתרונים" צו דער תורה

דער ערשטער פראַנצויזישער מפרש, וואָס האָט אַריינגעבראַכט די פשטות אין די אינטערפּרעטאַציעס אויף דער תורה, איז געווען נישט קיין אַנדערער, ווי ר׳ מנחם בן חלבו. עס איז פאַראַן אַ סברא, אַז נאָך פאַר אים זאָל האָבן אין פראַנקרייך געווירקט אַ מפרש, וואָס האָט אויסגעטייטשט די תורה לויטן פשוטן פשט. דערדאָזיקער זאָל האָבן געווען איינער מיט דעם נאָמען ר׳ עזריה, וועלכער ווערט דערמאָנט אויף רש״ים אַ מאַנוסקריפּט צו איוב, ווו ער ברענגט אַ פשט „משום ר׳ מנחם שאמר משום ר׳ עזריה ששמעתי מפי ר׳ יוסף". דערפון וויל מען אויך אַרויסדרינגען, אַז ר׳ עזריה איז געווען ר׳ מנחמס אַ רבי אויז ער איז עס געווען דער וועגווייזער פאַר פשט. דאָס זענען אָבער אַלץ סברות אָן שום גענינגנדיקער באַגרינדונג. וואָרום אַפילו ר׳ מנחם האָט געהערט פון אים אַ טייטשוואָרט, איז נאָך נישט קיין ראיה, אַז יענער איז געווען אַ מפרש אויף דער תורה און ס׳איז אויך נישט קיין ראיה, אַז ער איז געווען זיין רבי. ר׳ עזריה האָט גאָרנישט געשאַפן און איז געבליבן פולקאָם אומבאַקאַנט. ר׳ מנחם בן חלבו האָט אָבער געשאַפן, און זיינע שאַפונגען זענען געבליבן, כאָטש נישט אין קיין פולקאָמענער פאָרם. מחמת דעם בלייבט טאַקע ר׳ מנחם דער ערשטער אין צפון־פראַנקרייך, וואָס האָט געהאַט געלייגט דעם יסוד פאַר פשוטן פשט און וועלכער האָט אויסגעאיבט אַ גרויסע ווירקונג אויף די ווייטערדיקע דורות מפרשים אין זיין לאַנד.

דאָס לעבן פון ר׳ מנחם בן חלבו איז איינגעהילט אין טונקלקייט. עס איז נישט באַקאַנט זיין אָפּשטאַמונג, עס איז נישט באַקאַנט געגנוי, ווען ער איז געבוירן, ווו ער איז געבוירן און ווי אַזוי ער האָט געהאַט פאַרבראַכט זיין לעבן. די פאָרשער האָבן דעריבער געהאַט ביי אים אַ גוטע געלעגנהייט זיך צו גריבלען אין אָט די אַלע צווייפלהאַפטע און אומבאַקאַנטע פונקטן און האָבן עפּעס אַרויסגעבראַכט, הויפּטזעכלעך מכח דער צייט פון זיין ווירקן. ר׳ מנחם איז געווען אַ ברודער פון ר׳ שמעון קרא און אַ פעטער פון ר׳ שמעונס זון ר׳ יוסף קרא. דערדאָזיקער ר׳ יוסף קרא האָט געלעבט אין איין צייט מיט רש״ין און טאַקע אין טרויא גופא, ווו רש״י האָט געוווינט, און איז געווען אַן אייגנייער אין רש״ים הויז. ר׳ יוסף קרא האָט געמוזט זיין אַ יונגערמאַן, דען ער איז נאָך געווען אַ גוטער חבר פון רשב״ם, רש״ים אייניקל, און דאָך האָט רש״י זיך

שטאַרק צוגעהערט צו זיינע פשוטע פירושים און זיי אַריינגענומען אין זיין פירוש אויף די כתבי הקודש. אויב ר׳ יוסף האָט געקאָנט געבוירן ווערן אומגעפער אין די אָנהויב זעכציקער יאָרן און אָנגעהויבן ווירקן אין די אַכציקער אָדער נײַנציקער יאָרן פון עלפטן יאָרהונדערט, דאַרף מען פאַרשטיין, אַז ר׳ מנחם בן חלבו האָט געלעבט אין רש״ים צייט, נאָר ער האָט געמוזט זיין עלטער פאַר אים.

שווערער אַביסל איז געווען פאַר די פאָרשער זיך צו דערגרונטעווען, ווו ר׳ מנחם איז געווען געבוירן און ווו ער האָט געהאַט געלעבט. זיין פלימעניק, ר׳ יוסף קרא, האָט טאַקע געלעבט אין טרואַ, אָבער ר׳ מנחם האָט דאָרטן נישט געקאָנט האָבן געוווינט, ווייל דעמאָלט וואָלט ער זיך געהאַט געקענט מיט רש״ין פערזענלעך און רש״י וואָלט נישט געדאַרפט ברענגען זיינע פירושים דורך דער פאַרמיטלונג פון זיין פלימעניק ר׳ יוסף קרא. דידאָזיקע בעלי־סברא ווילן דעריבער האַלטן, אַז ר׳ מנחם זאָל האָבן געוווינט אין פּראָוואַנס. דאָס דרינגען זיי אַרויס דערפון, וואָס ר׳ מנחם האָט געהאַט געשריבן פירושים אויף פיוטים אין נאָמען פון ר׳ יהודה ב״ר משה הדרשן, וועלכער האָט געהאַט געלעבט אין נאַרבאָן ביים פאָטער, אָדער אין טולוז נעבן נאַרבאָן. דאָס איז אַ צוגעוואַגטע סברא און אַ גאַנץ איבעריקע אויך. וואָרום אויב ער האָט נישט געוווינט אין טרואַ, אין רש״ים שטאָט, איז נאָך דערפון נישט געדרונגען, אַז ער האָט געמוזט וווינען אין פּראָוואַנס. ער האָט געקאָנט לעבן אין אַן אַנדער שטאָט פון צפון־פראַנקרייך. ווייל פראַנקרייך איז דאָך נישט באַשטאַנען פון טרואַ אַליין. דערביי האָט געקאָנט גאַנץ מעגלעך זיין, אַז ער זאָל האָבן באַזוכט פּראָוואַנס, ווו ער האָט געוויילט אַ קורצע צייט און האָט זיך געהאַט געקענט מיט די דאָרטיקע חכמים. עס קאָן זיין, אַז זייענדיק ביי ר׳ יהודה הדרשן אין דורו, האָט ער זיך געהאַט אויסגעלערנט דאָס ביסל אַראַביש, וועלכע ער האָט אַ פּאָר מאָל באַנוצט אין זיינע פירושים. און ס׳איז אויך אָנגענומען, אַז ר׳ מנחם איז געווען נישט קיין פּראָוואַנסאַלער, נאָר אַן אמתער פראַנצויז, פון די „חכמי צרפת״, ווי ס׳האָבן געהייסן די חכמים פון צפון־פראַנקרייך, ווייל די דרום־פראַנצויזישע חכמים האָבן געהייסן „חכמי פרובינציה״.

ביז צו דער צייט פון ר׳ מנחם בן חלבו איז בלויז איין איינציק לאַנד געווען אין אייראָפּע, ווו מ׳האָט געהאַט אינטערפּרעטירט די תורה על פי פשט, לויט די גרונט־פּרינציפּן פון דער העברעאישער פילאָלאָגיע און גראַמאַטיק, דאָס איז געווען שפּאַניע, דאָס קלאַסישע לאַנד פון העברעאישער שפּראַך־פאָרשונג, פון העברעאישע וויסנשאַפטלעכע שטודיען און פון פשוטער אינטערפּרעטירונג פון דער תורה. אין פראַנקרייך, סיי אין דרום און סיי אין צפון, ווו די גרויסע יידישע גייסטער זענען געווען פאַרזונקען אין גמרא און קיין אָריגינעלע פילאָלאָגישע און גראַמאַטיקאַלישע פאָרשונגען פון לשון־קודש זענען נישט געווען, איז דער לימוד־התורה נאָך אַלץ געגאַנגען אויפן אַלטן וועג, אויפן וועג פון דרש. אין דרום־פראַנקרייך האָט אויף אַזאַ אופן געהאַט אינטערפּרעטירט די תורה ר׳ משה הדרשן און זיין זון ר׳ יהודה בן משה הדרשן. מען האָט די תורה פאַרטייטשט מיט די אגדות פון דער תלמודישער ליטעראַטור און אויך מיט איי־

גענע מדרשים. אין צפון־פראַנקרייך איז אויף דעמזעלבן וועג געגאַנגען ר׳ שמעון קרא, טאַקע ר׳ מנחמס אַ לייבלעכער ברודער. ר׳ שמעון האָט געהאַט צונויפגעזאַמלט אַלע אגדות און מדרשים, וואָס געפינען זיך אויף יעדן פסוק פון דער תורה, ער האָט זיי אַלע גוט סיסטעמאַטיזירט אויף די חמשה חומשי תורה, אויף די נביאים און אויף כתובים און געשאַפן אַזוי אַרום דעם ספר, וועלכער איז באַקאַנט ביי אונז אַלס דער „ילקוט שמעוני״. עס זענען פאַראַן געוויסע פאָרשער, וואָס האַלטן, אַז דער ילקוט שמעוני איז געשאַפן געוואָרן שפעטער און פון אַן אַנדערן. אָבער דידאָזיקע ראיות זענען נאָך דערווייל נישט גענוג שטאַרק אויף אַוועקצורויבן פון ר׳ שמעון קרא די פרוכט פון זיין שאַפונג, וואָרום נישט בלויז זאַמלער איז ער געווען, נאָר אויך אָריגינעלער שאַפער. ער האָט אויך זיינס אַריינגעטראָגן אין דעם „ילקוט״, ער האָט געשאַפן נייע פירושים, נייע דרושים.

ר׳ מנחם איז אָבער נישט געגאַנגען אין די פוס־טריט פון זיין ברודער און אויך נישט פון ר׳ משה הדרשן. ער איז זיך געגאַנגען זיין אייגענעם וועג, זיין אָריגינעלן וועג פון פשוטן פשט, וואָס איז געווען אַ געוויסע איבערראַשונג, אַ געוויסע געשעעניש פאַר צפון־פראַנקרייך, ווו דער תלמוד און דער מדרש האָבן געהאַט באַהערשט דעם יידישן געדאַנק. אין דער הינזיכט איז ר׳ מנחם בן חלבו געווען נישט בלויז דער ערשטער מפרש, נאָר אויך דער ערשטער אָריגינעלער מפרש אין זיין לאַנד. ר׳ מנחם איז געווען, אַזוי צו זאָגן, דער שעפער פון דער פראַנצויזישער שול מפרשים, וועלכע האָבן געשטרעבט פון דער תורה געוויר צו ווערן, אַרויסצולערנען, אַרויסצוברענגען אַלץ, וואָס ס׳איז באַהאַלטן אין איר, בעת די אַנדערע שולן האָבן געשטרעבט אַריינצולייגן זייערע אייגענע געדאַנקען אין דער תורה, אומאָפהענגיק דערפון, צי דאָס זענען געווען פילאָזאָפישע, פרייע פילאָזאָפישע אָדער אַלעגאָרישע, אולטראַ־אַלעגאָרישע אינטערפרעטירונגען.

ר׳ מנחם בן חלבו האָט זיך געהאַלטן אָן ריינעם פשט. זיינע אויסטייטשונגען זענען נישט קיין צעצויגענע. ער לאָזט זיך נישט אַריין אין לאַנגע רעדעריַען, ער אינטערפרעטירט אַ פסוק מיט לאָגיק, מיט שכל און מיט גרויסן געשמאַק. כדי קלאָרער אויסצוטייטשן אַ וואָרט אָדער אַן ענין, האָט ער זיך באַנוצט מיט דער פראַנצויזישער שפראַך, און אַזוי אַרום איז ער, אַלס ערשטער מפרש, געווען אויך דער ערשטער, וואָס האָט געהאַט געשאַפן די אַזוי־גערופענע בלע״זן, וועלכע ווערן איצטער אויסגענוצט פון די פאָרשער פון אַלט־פראַנצויזיש. ער איז אָריגינעל און אינטערעסאַנט. עס זענען פאַראַן ביי אים טייל אינטערפרעטאַציעס, וואָס זענען אַביסל האַרטלעך, אומפאַרשטענדלעך און נישט צום פונקט. דאָס קאָן אים אָבער פאַרגעבן ווערן, ווייל נאָך אַלעמען איז ער דאָך געווען דער ערשטער אין זיין לאַנד, וואָס האָט געהאַט געשאַפן אַ נייע שיטה אין דער תורה־אינטערפרעטאַציע און אים זענען נישט באַקאַנט געווען די פירושים פון די לעצטע גאונים אין בבל, ווי סעדיה גאון, ר׳ האי גאון און ר׳ שמואל בן חפני גאון און פון די ערשטע מפרשים אין שפאַניע. ער האָט זיך דעריבער אַמאָל געמוזט ציען צו דרש, ווייל נישט אַלע ערטער האָט ער געקאָנט

גובר זיין מיטן ריינעם פשט. ער האָט געמוזט אָנקומען צו אַ מאמר חז״ל, צו אַ מדרש און אויך צו תרגום. דאָס זענען אָבער געווען איינצלנע פאַלן יעדנפאַלס.

אַט די אַלע פירושים האָט ר׳ מנחם אַליין צונויפגעזאַמלט אין איין ספר אונטערן נאָמען „פתרונים״, און נישט ווי טייל האַלטן, אַז דידאָזיקע אַרבעט איז געטאָן געוואָרן דורך זיינע תלמידים, וועלכע האָבן דידאָזיקע פירושים פון אים געהערט. זיין ספר אָבער איז צו אונז אין זיין פולקאָמענער פאָרם נישט דערגאַנגען. אַ גרויסער טייל פון זיינע „פתרונים״ זענען פאַרלוירן געגאַנגען און דאָס איבעריקע איז צעזייט געוואָרן אין די ספרים פון פאַרשידענע מפרשים אויף דער תורה, ווי ביי זיין פלימעניק, ר׳ יוסף קרא, ביי ר׳ שמעיהן, וועלכער איז געווען אַ תלמיד ביי רש״ין און אויך זיין סעקרעטאַר און הויפּטזעכלעך טאַקע ביי רש״י אַליין, וועלכער דערמאָנט אים שטענדיק, ווען ער דערמאָנט זיינעם אַ פירוש. עס שיינט אויך, אַז אבן עזרא און ר׳ דוד קמחי האָבן זיך געהאַט באַנוצט מיט זיינע „פתרונים״, כאָטש זיי דערמאָנען נישט זיין נאָמען.

דאָס פריוואַטע פאַמיליען־לעבן פון דעם ערשטן פראַנצויזישן מפרש אויף די כתבי הקודש איז נישט באַקאַנט. מען ווייסט אויך נישט, צי ער האָט געהאַט איבערגעלאָזן קינדער. רש״י ברענגט אין אַן אָרט — שמות ג׳ ט׳ — איינעם ר׳ יעקב ב״ר מנחם און מען איז זיך משער, אַז דאָס איז געווען זיין זון. אַנדערע ברענגען אויך אַ ר׳ יוסף ב״ר מנחם, וועלכער האָט געלעבט אין איין צייט מיטן רשב״ם. אפשר איז דאָס אויך געווען זיינער אַ זון. זיכער, יעדנפאַלס, איז דאָס נישט. מען ווייסט אָבער, אַז ר׳ מנחם האָט געהאַט אַ סך תלמידים, מיט וועלכע ער האָט געלערנט תורה לויט זיינע פירושים און וועלכע האָבן שפּעטער זיינע פירושים פאַרשפּרייט איבער דער וועלט. הויפּטזעכלעך זענען זיי פאַרשפּרייט געוואָרן דורך רש״ין, וועלכער האָט זיי אַריינגענומען און פאַראייביקט אין זיין גרויסן און אייביקן פירוש אויף דער תורה.

רש״י

א.

לעגענדעס וועגן רש״ים געבּורט

רש״ים באַליבטקייט און פּאָפּולערקייט ביים פאָלק איז געווען אַזוי גרויס, אַז עס האָט אַפילו זיין דערשיינען אויף דער וועלט אַרומגעוועבט מיט וווּנדערבאַרע לעגענדעס. די פאָלקס־פאַנטאַזיע האָט זיך נישט געקאָנט באַגנוגענען מיט רש״ים גאונות, מיט זיין גרויסן שאַפן. זי האָט אין אים געזען אַ מענטשן פון אַ העכערער מדרגה, אַ מענטשן פון נישט אונזער וועלט. רש״י איז געקומען צו ליינען אַ שטראַלנדיקע קרוין אויף דער תורה און זי פאַרשפּרייטן איבער אַלע ווינקעלעך פון דער ערד. רש״י איז געווען אַ הימלישע, געטלעכע פּערזאָן און געטלעכע מענטשן קאָנען נישט קומען אויף דער וועלט אויף אַ נאַטירלעכן אופן.

עס איז דעריבער צווישן פאָלק אויסגעשפּונען געוואָרן אַ מעשה, אַז רש״ים עלטערן האָבן אַ געוויסע צייט געהאַט געוווינט אין טולאָן. רש״ים פאָטער, ר׳ יצחק, איז געווען זייער אַ פרומער, אָבער אַ גרויסער אָרעמאַן. נישט קוקנדיק אויף זיין שווערער אַרבעט, האָט ער גאַנץ אָפט נישט געקאָנט פאַרדינען אַפילו דאָס נויטווענדיקסטע אויף שבת, בעת אַנדערע האָבן געמאַכט יום־טובים אַפילו אין מיטן וואָך.

ר׳ יצחק האָט זיך אָבער אויפן רבונו של עולם נישט באַקלאָגט. ער איז געווען אַ שמח בחלקו. וואָרום וואָס איז נאָך אַלעמען דידאָזיקע וועלט מיט אַלע אירע תענוגים, מישטיינסגעזאָגט, לגבי דער גרויסקייט און שיינקייט פון יענער וועלט? די איינציקע זאָרג, וואָס ער האָט געהאַט, איז געווען וועגן קינדער. ווען דער אויבערשטער וואָלט אים נאָר געהאָלפן מיט קינדער — ווי גליקלעך וואָלט ער געווען אויף דער וועלט!

אַזוי ווי אָן עקר איז באַטראַכט געוואָרן אַלס אַ קללה, אַלס אַ שטראָף פון גאָט, מן הסתם פאַר אַ געוויסן חטא, האָט ר׳ יצחק, פאַרשטייט זיך, געהאַלטן אין איין בעטן דעם רבונו של עולם, ער זאָל אים די חטאים מוחל זיין. נאָר אַלע תפילות און תעניתים האָבן נישט געהאָלפן. אַזוי זענען אַוועק צען

יאָר, זינט זיין חתונה, און קיין קינדער האָט ער אַלץ נישט געהאַט. ער האָט דעריבער געגלויבט, אַז בלויז דער גיהנום וועט קאָנען אים באַפרייען פון די עברות.

איינמאָל איז ר׳ יצחק אַוועק צום ים־ברעג צו זוכן פרנסה. ער איז אַרומגעגאַנגען עטלעכע שעה הין און צוריק און האָט גאָרנישט געקאָנט אויפטאָן. אומעטיק און אָראָפּגעפאַלן ביי זיך, איז ער אַוועק צו אַן איינזאַמען פּלאַץ, ווּ ער זאָל קאָנען דאַוונען אומגעשטערט. אַזוי ווי ער איז געשטאַנען און געדאַוונט, האָט ער פּלוצלינג באַמערקט אויפן זאַמד אַ גרויסן בלישטשענדיקן שטיין, באַלויכטן פון זונען־שטראַלן. ער האָט זיך שנעל איינגעבויגן און אויפגעהויבן דעם שטיין און ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס איז אַ פּערל די גרויס פון אַן איי.

ר׳ יצחק איז נישט געווען קיין גרויסער מבין אויף איידלשטיינער, אָבער ער האָט געזען, אַז דאָס איז נישט קיין פּראָסטע זאַך. ער איז דעריבער שנעל אַוועקגעגאַנגען אַהיים, כדי צו ווייזן זיין מציאה דעם ווייב, וועלכע האָט זיך זייער גוט פאַרשטאַנען אויף דידאָזיקע זאַכן, ווייל איר פאָטער איז געווען אַ יוּוועליר.

ווען זי האָט דערזען דעם שטיין, האָט זי אויסגעשריגן פון פרייד:

— געלויבט איז דער רבונו של עולם. אונזער נויט איז שוין איצט צום סוף. גאָט האָט געשיקט אליהו הנביא, כדי אונז אויסצולייזן פון די צרות. איצטער האָסטו שוין נישט וואָס צו זאָרגן. מירן זיך שוין נישט דאַרפן נויטיקן אין אַ שטיקל ברויט.

ר׳ יצחק האָט זיך אָבער נישט געפרייט מיט דער מציאה, און געזאָגט:

— צו וואָס דאַרף איך רייכקייט, אַז אַ פרעמדער וועט מיך ירשענען?

ר׳ יצחק איז שוין מער אין טולאָן נישט פאַרבליבן און איז אַוועקגעפאָרן קיין וואָרמס. דאָרטן איז די פרוי טראָגעדיק געוואָרן. איינמאָל, ווען זי איז געגאַנגען אין אַ שמאָל געסל, איז אַנטקעגן איר אָנגעפאָרן אַ גרויסע פור מיט משא. כדי אויסצומיידן די פור, האָט זי זיך אַ לאָז געטאָן איבערן געסל זיך אַריבערצוכאַפּן אויף דער צווייטער זייט. איז אָבער פון הינטן אָנגעקומען אַ קאַרעטע. די צעשראָקענע פרוי האָט זיך געדרייט אויף אַלע זייטן, צו ראַטעווען זיך. זי האָט ענדלעך דערגרייכט ביז צו דער וואַנט פון אַ הויז.

— קוקט, ווי די יידישע פרוי ציטערט, — האָט געלאַכט דער פורמאַן.

— זאָל זי שטאַרבן! — האָט געענטפערט דער עלעגאַנטער הער אין דער קאַרעטע.

די פרוי האָט אַ געשריי געטאָן און זיך צוגעדריקט צו דער וואַנט. דער געלאָדענער וואָגן און די קאַרעטע האָבן זיך צוזאַמענגעשטויסן און דער וואָגן מיט דער משא האָט געהאַלטן ביים אַרויפפאַלן גלייך אויף דער פרוי. נאָר אין דערזעלבער מינוט האָט זיך אין דער וואַנט געבילדעט אַ טיפקייט און די פרוי איז ניצול געוואָרן פון טויט.

דער המון וואָס האָט זיך באַלד צונויפגעזאַמלט, איז געווען דערשטוינט פון דעם וווּנדערבאַרן נס, ווי אַזוי די פרוי איז געראַטעוועט געוואָרן. אַ לאַנגע

צייט האָט מען וועגן דערדאָזיקער געשעעניש גערעדט. אינגיכן איז ר׳ יצחק מיט זיין פרוי אָפּגעפאָרן פון וואָרמס קיין טרוא און דאָרטן איז געבוירן געוואָרן איר זון רש״י.

אַנדערש ווערט אויך דערציילט די געשיכטע מיט די צוויי פורן, ווען רש״ים מוטער איז געגאַנגען איבערן גאַס אין וואָרמס. עס ווערט דערציילט, אַז ווען עס האָט מיט איר פּאַסירט דער גרויסער נס, בעת די וואַנט האָט זיך אָפּגערוקט טיפער, כדי צו מאַכן פאַר איר אַ פּלאַץ, זי זאָל נישט צוגעדריקט ווערן פון דער גרויסער משא, איז צווישן קריסטלעכן המון פאַרשפּרייט געוואָרן אַ קלאַנג, אַז זי איז אַ מכשפה און דאָס האָט געהייסן, אַז די קריסטן וואָלטן זיך מיט איר אָפּגערעכנט און מען וואָלט זי פאַרברענט, איז דעריבער ר׳ יצחק מיט זיין פרוי שנעל אַוועק פון וואָרמס און זיך באַזעצט אין טרוא, וווּ עס איז ביי זיי געבוירן געוואָרן אַ זון, וועלכן מען האָט אַ נאָמען געגעבן שלמה. דאָס איז געווען דער שפּעטער באַוווּסטער רש״י.

דיזעלבע מעשה ווערט אויך דערציילט אין אַנדערע וואַריאַנטן. עס ווערט דערציילט, אַז ר׳ יצחק האָט איינמאָל געפונען אַ גרויסע פּערל. ווען די קריסטן האָבן זיך דערפון דערוווּסט, האָבן זיי ביי ר׳ יצחקן געבעטן, ער זאָל זיי אָפּגעבן די פּערל, ווייל זיי דאַרפן איר האָבן פאַר געוויסע רעליגיעזע צוועקן. ס׳איז אויך מעגלעך, זאָגט די לעגענדע, אַז זיי האָבן פון אים געוואָלט צונעמען די פּערל, ווייל זיי האָבן סתם נישט פאַרגונען אַ יידן צו האָבן אַזאַ ווערטפולע זאַך. ר׳ יצחק האָט זיך אָבער אָפּגעזאָגט די פּערל אָפּצוגעבן. די קריסטן האָבן אים דעריבער פאַרנאַרט אויף אַ שיף און מען איז שוין געהאַט אָפּגעפאָרן ווייט פון ברעג, האָבן די קריסטן אים געסטראַשעט, אַז זיי וועלן אים אַריינוואַרפן אין וואַסער, אויב ער וועט זיי נישט אָפּגעבן די פּערל. ר׳ יצחק האָט זיך פּרובירט ווערן, נאָר זעענדיק, אַז זיי ווילן אים בייקומען, האָט ער גענומען די פּערל און אַריינגעוואָרפן אין וואַסער.

דאַן איז אַרויס אַ בת־קול אין זיין בית־המדרש און אויסגערופן:

— דו וועסט געבוירן אַ זון, וואָס וועט באַלויכטן די אויגן פון פאָלק ישראל.

עס ווערט אָבער די געשיכטע דערציילט אויף אַן אַנדער אופן. ר׳ יצחק האָט געפונען די פּערל ביים וואַסער און איז תיכף געלאָפן צו זיין פרוי, וועלכע איז געווען די טאָכטער פון אַ יוּוועליר. זי האָט געזען, אַז די פּערל האָט אַ גרויסן ווערט, אָבער זי האָט נישט געוווּסט גענוי, וויפל זי איז ווערט.

זי איז דעריבער אַוועק צו אַ יוּוועליר. ווען דער יוּוועליר האָט דערזען די וווּנדערבאַרע פּערל, האָט ער איר געוואָלט געבן צען טויזנט דוקאַטן, דאָפּלט ווי די פּערל איז ווערט געווען, ווייל דער הערצאָג האָט גראָד געזוכט אַזאַ זאַך צו שענקען דעם בישאָף פאַר זיין קרוין. די פרוי האָט נישט געוואָלט הערן פון דעמדאָזיקן פאָרשלאָג. זי איז אַוועק אַהיים און דערציילט איר מאַן, צו וואָס פאַר אַ צוועק מען וויל נוצן די פּערל. ר׳ יצחק האָט דערקלערט, אַז ער וועט נישט אָפּגעבן די פּערל פאַר קיין געלט אין דער וועלט, זי זאָל זיין אַ צירונג פאַרן בישאָף. ער האָט זי בעסער אַריינגעוואָרפן אין

וואַסער און מקריב געווען זיין גאַנץ פֿאַרמעגן צו גאָט. און צוליב דעם זכות האָט ער עס געבֿוירן זיין גרויסן זון.

עס איז אויך פֿאַראַן אַן אַנדער וואַריאַנט מיט דער פֿערל. עס ווערט דערציילט, אַז ר׳ יצחק האָט פֿאַרמאָגט אַ ווונדערבאַרע פֿערל. ווען די קריסטן אין טרואַ האָבֿן זיך דערפֿון דערוווּסט, האָבֿן זיי אים געגעבֿן פֿאַר דער פֿערל דעם העכסטן פּרייז, ווייל זיי האָבֿן זי געוואָלט איינפּאַסן אַלס אַן אויג פֿון דער „הייליקער מוטער״. אָבֿער ר׳ יצחק האָט זיך פֿון דעמדאָזיקן פֿאָרשלאַג אָפּגעזאָגט און האָט זי אַריינגעוואָרפֿן אין וואַסער.

אין יענער נאַכט האָט זיך אים געחלומט, אַז ער וועט געבֿוירן אַ זון, וועלכער וועט בֿאַלייכטן די אויגן פֿון די יידן אין גלות.

אָט אין אַזעלכע פֿערלדיקע לעגענדעס האָט דאָס פֿאָלק איינגעפּאַסט דאָס בֿילד פֿון רש״ים דערשיינען אויף דער וועלט. דאָס פֿאָלק האָט עס מיט זיין פֿאַנטאַזיע אויף אַן אייגנאַרטיקן אופֿן ריכטיק אויפֿגעפּאַסט. רש״ים אָנקומען אויף דער וועלט איז געווען אַ פֿענאָמען פֿון גרויסן ווונדער. רש״י האָט באמת בֿאַלויכטן די אויגן פֿון יידן אין דעם פֿינסטערן און בֿיטערן גלות.

ב.

רש״ים דערציאונג און שטודיום

דריי שטעט האָבֿן זיך געקריגט איבער רש״ין: וואָרמס, לונעל און טרואַ. יעדע שטאָט האָט געוואָלט האָבֿן די זכיה צו ציילן רש״ין צווישן אירע זין. אויך די צייט פֿון זיין געבֿורט איז געווען אָנגעגעבֿן פֿאַרשידן. דער אמת איז, אַז רש״י איז געבֿוירן געוואָרן אין דער שטאָט טרואַ, אין יאָר 1040, אין דעמזעלבֿן יאָר, ווען עס איז אומגעקומען אַלס מאַרטירער דער לעצטער גאון אין פּומבדיתא, חזקיהו. מען האָט דעריבֿער שפּעטער אָנגעוויזן אויף דער באַקאַנטער דערשיינונג אין דער יידישער געשיכטע, אַז ווען איין תורה־טרעגער איז אַוועק, איז אַ נייער תורה־טרעגער דערשינען. וזרח השמש, ובא השמש.

צו יענער צייט איז פֿראַנקרייך געווען צעטיילט אויף פֿאַרשידענע סעפּאַראַטע מלוכהלעך. די מאַכט פֿון קעניג איז שוין געווען אָפּגעשוואַכט. עס האָבֿן געהערשט די הערצאָגן, גראַפֿן, בּאַראָנען — יעדער אין זיין מלוכהלע. די גרעסטע מלוכהלע איז געווען שאַמפּאַין, מיט דער הויפּט־שטאָט טרואַ, וועלכע האָט זיך געפֿונען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון דעם גראַף פֿון שאַמפּאַין טיבאָלעט דער ערשטער.

טרואַ איז געווען אַ גרויסע שטאָט, וועלכע האָט נאָך ביים סוף פֿון 9־טן יאָרהונדערט געציילט אַ בֿאַפֿעלקערונג פֿון צוועלף טויזנט איינוווינער. טרואַ איז צו רש״ים צייט געווען אַ גרויסער האַנדלס־צענטער און אויך אינדוסטריע האָט דאָרט געבֿליט, איבערהויפּט גאַרבֿערייען אויף אויסצואַרבֿעטן פּאַרמעט, וואָס האָט דעמאָלט געדינט, אַזוי צו זאָגן, אַלס „שרייב־פּאַפּיר״.

טרואַ איז אויך געווען באַרימט מיט אירע ירידים, וואָס פלעגן דאָרטן פאַרקומען אַ פאָר מאָל אין יאָר, וווּהין עס פלעגן זיך צונויפפאָרן סוחרים פון דייטשלאַנד און איטאַליע.

די יידישע געמיינדע אין טרואַ איז געווען אַן אַלטע און זי איז געווען אַ מין צענטראַלע פון פיל אַנדערע קהלות. יידן האָט זיך דאָרט געלעבט גאַנץ גוט. יידן האָבן אַנטיילגענומען אין מסחר און געמאַכט געשעפטן מיט די קריסטן. אפילו הייזער האָבן זיי געהאַט בשותפות. די יידן מיט די קריסטן האָבן געלעבט אין פריינטלעכע באַציאונגען, וואָרום דאָס איז נאָך געווען פאַר די קרייצצוגן, אײדער די קריסטלעכע וועלט איז געגאַנגען ראַטעווען די מענטשהייט אויפן חשבון פון יידן.

אָבער אַ חוץ מיט מסחר האָבן זיך די דאָרטיקע יידן באַשעפטיקט אויך מיט פאַרמעריי, הויפטזעכלעך האָבן זיי געפלאַנצט ווייַנגערטנער און ס'איז פאַראַן אַ סברא, אַז אין דער וויין־אינדוסטריע האָבן זיי איבערגעיאָגט אפילו די אַלט־געזעסענע קריסטן.

די דערפאַרונגען, וואָס רש"י האָט באַקומען אין אָט דעם גרויסן האַנדלסצענטער, זענען אים שפעטער שטאַרק צונוץ געקומען. ער האָט זיך באַקענט מיט מענטשן פון פאַרשידענע לענדער, מיט אַלערליי מסחרים, מיט פאַרשידענע מינים האַנט־אויסאַרבעטונגען, מיט דער וויין־אינדוסטריע און אויך מיט אַלע כלים און ווערקצייג, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות מיט די אַלע אינדוסטריען. און אָט די קענטענישן האָט ער שפעטער אויסגענוצט אין זיינע פירושים און אויך צו פראַקטישע הלכות.

רש"י האָט געשטאַמט פון אַן אָרעמער, אָבער פרומער משפחה. דער פאָטער זיינער, ר' יצחק, איז, ווי עס שיינט, אויך געווען אַ למדן, וואָרום רש"י דערמאָנט אים אַמאָל אין זיינע פירושים. פאַר דער פאַנטאַזיע פון פאָלק איז אָבער דער יחוס, קענטיק, געווען צו־ווייניק און זי האָט דעריבער פרובירט זיין יחוס אויסציען אַזש צום גרויסן תנא ר' יוחנן הסנדלר, וועלכער האָט געלעבט אין דריטן יאָרהונדערט.

פון דער מוטערס צד איז רש"י שוין זיכער געווען אַ יחסן. זיין מוטער האָט געשטאַמט פון אַ בכבודיקער משפחה אין מאַינץ און איז געווען אַ שוועסטער פון גרויסן חכם ר' שמעון הזקן, וועלכער איז געווען אַ תלמיד פון רבנו גרשום מאור הגולה.

רש"ים ערשטער רבי איז אפנים געווען זיין פאָטער אַליין. ער האָט מיט אים געלערנט חומש און שפעטער אויך גמרא, פאַרשטייט זיך, אָן רש"י. ער האָט זיך אין לערנען, זעלבסטפאַרשטענדלעך, גוט אויסגעצייכנט און אפנים, אַז זיין רבי איז שוין פאַר אים געוואָרן צו־קליין. ער האָט שוין געמוזט אָנקומען צו גרעסערע לומדים און מחמת דעם האָט ער באַשלאָסן אויסצוּוואַנדערן אין אַ גרויסן מקום תורה.

אָבער דאָ מישט זיך שוין ווידער אַריין די לעגענדע. די פאָלקס־פאַנטאַזיע האָט זיך נישט באַגנוגנט מיט איין מקום תורה פאַר רש"ין און דערצו אַזוי נאָנט; זי האָט געוואָלט, אַז כדי צו פאַרפולקאָמען זיין תורה־לערנען, זאָל

רש״י אָנהויבן אַרומוואַנדערן איבער דער וועלט. זי ברענגט אים צוערשט קיין נאַרבאָן צו ר׳ משה הדרשן, דערנאָך ברענגט זי אים קיין לונעל און שפּעטער נעמט זי אים אויף אַ רייזע אַרום דער וועלט — קיין איטאַליע, גריכנלאַנד, עגיפּטן, פּאַלעסטינע, פּערסיע און דייטשלאַנד.

און פאַרבייגייענדיק, האָט ווייטער פּאַסירט אַ וווּנדער. פאָרנדיק אויפן אָריענט, האָט ער אויפן וועג געטראָפן אַ גלח. ווען דער גלח האָט זיך דערוווּסט, אַז זיין נייער באַקאַנטער איז אַ ייד, האָט ער מיט אים פאַרפירט אַ ויכוח וועגן רעליגיע. ווען די רייזנדע זענען געקומען אין אַן אכסניא, איז דער גלח קראַנק געוואָרן. רש״י, וועלכער איז געווען אַ גרויסער קענער אין חכמת הרפואה, האָט דעם גלח אָנגעהויבן קורירן און ער איז געזונט געוואָרן. פאַרן אָוועקפאָרן האָט דער גלח באַדאַנקט רש״ין פאַר זיין הילף.

— איך בין אָרעם, — האָט דער גלח געזאָגט, — און קאָן אייך נישט באַלוינען פאַר דער אַרבעט, נאָר פון מיין גאַנצן האַרצן...

רש״י האָט אים פּלוצלינג איבערגעריסן און נישט געלאָזט ענדיקן:

— איך וויל נישט קיין שום באַלוינונג, — האָט רש״י געזאָגט, — הגם מיר געהערן צו צוויי באַזונדערע אמונות, בינדט אונז אָבער צוזאַמען מענטשן־פריינטשאַפט. איך וויל נאָר, אַז איר זאָלט שטיצן אַ יידן אין נויט, אַזוי ווי איך האָב אייך געשטיצט.

צוריקפאָרנדיק האָט זיך רש״י אָפּגעשטעלט אין פּראָג. די פּראָגער יידן זענען געווען אויסער זיך פון פרייד צו זען דעם גרויסן פראַנצויזישן חכם און מען האָט אים אָפּגעגעבן גרויס כבוד. דער פירשט וולאַדיסלאַוו פון פּראָג, וועלכער האָט פיל גערודפט די יידן, האָט חושד געווען רש״ין אין שפּיאָנאַזש און מען האָט רש״ין אַרעסטירט און אַריינגעזעצט אין געפענגעניש.

די יידן זענען געוואָרן זייער אומרואיק. אָבער רש״י איז ביי זיך גאָר נישט אַראָפּגעפאַלן און געגלויבט, אַז השי״ת וועט אים העלפן. ענדלעך איז רש״י פאַרמשפּט געוואָרן צום טויט.

ווען דער אַרציבישאָף פון אָלמיץ האָט זיך דערוווּסט פון דער געשיכטע, איז ער שנעל געקומען צום פירשט און געבעטן צו באַפרייען דעם אומשולדיקן יידן. דער פירשט מיט זיינע ראַטגעבער זענען געווען איינגעשפּאַרט און האָבן גאָרנישט געוואָלט הערן. דאַן האָט דער אַרציבישאָף דערציילט די גאַנצע געשיכטע, וואָס עס האָט פּאַסירט מיט אים, ווען ער איז געפאָרן צוזאַמען מיט דעם יידן. וולאַדיסלאַווס האַרץ איז דאַן ווייכער געוואָרן און ער האָט באַפוילן צו באַפרייען רש״ין פון תפיסה און קומען צו אים. רש״י האָט דאַן געבעטן שוץ פאַר די יידן און דער פירשט האָט דערפילט זיין בקשה.

אין פּראָג האָט רש״י חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון אַ געבילדעטן סוחר, ביי וועמען רש״י איז איינגעשטאַנען אין דער דירה, וויילנדיק אין פּראָג.

ווען רש״י האָט געהאַלטן ביים פאָרן אַהיים, האָט דעם פירשטס אַ פריינט, אַ גרויסער צורר היהודים, געוואָלט רש״ין דערמאָרדן, אָבער עס איז אים

נישט געלונגען. נאָר כדי די מערדער זאָלן נישט וועלן מאַכן אַזאַ צווייטן פרוּוו, האָט רש״ים שווער פאַרשפרייט אַ קלאַנג, אַז רש״י איז געשטאָרבן. מען האָט גענומען אַ ליידיקן ארון און אַריינגעלייגט אין אַ קבר און מ׳האָט געזאָגט, אַז מען האָט רש״ין מקבר געווען. דאַן האָט רש״י זיך איבערגעטאָן אין אַנדערע קליידער און זיך אַרויסגעראַטעוועט פון שטאָט.

עס שיינט אָבער, אַז רש״י איז קיינמאָל נישט געווען אין ארץ־ישראל און אין די אַלע אויסגערעכנטע מדינות. ער האָט אויך נישט געלערנט ביי ר׳ משה הדרשן אין נאַרבאָן, וואָרום אין יענער צייט, ווען רש״י זאָל דאָרטן האָבן געווען, האָט שוין ר׳ משה הדרשן נישט געלעבט מער.

דער אמת איז, אַז רש״י האָט חתונה געהאַט יונגערהייט מיט אַ טאָכטער פון זיין אייגענעם לאַנד. אָבער זיין דורשט נאָך תורה־לערנען איז געווען אַזוי גרויס, אַז ער האָט איבערגעלאָזט זיין פרוי אין טרואַ און איז אַליין אַוועקגעפאָרן קיין וואָרמס, ווו דער באַרימטער חכם ר׳ יעקב בן יקר האָט געהאַט אַ גרויסע ישיבה. שפעטער איז ער געפאָרן אין דער באַרימטער ישיבה אין מאַינץ און דערנאָך קיין שפייער, ווו עס איז געווען די ישיבה פון ר׳ אליקום. אַהיים פלעגט ער קומען נאָר אויף יום־טוב.

ר׳ יעקב בן יקר איז געווען פון די בעסטע תלמידים אין דער ישיבה פון רבינו גרשום און רש״י דערמאָנט אים שפעטער אין זיינע פירושים אַלס „מורי הזקן״. דערדאָזיקער ר׳ יעקב איז געווען, אויסער אַ גרויסער חכם אין תורה, אויך אַ זעלטענע עטישע פערזענלעכקייט, אַ גרויסער עניו. עס ווערט דערציילט, אַז ער און ר׳ אליעזר הגדול, זיינער אַ חבר פון רבנו גרשומס ישיבה און שפעטער דער ראש־הישיבה אין מאַינץ, האָבן געקוילעט בשותפות אַ בהמה און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ס׳איז געווען אַ ספק טריפה. ר׳ אליעזר האָט באַשלאָסן נישט צו עסן פון דער בהמה און ר׳ יעקב יאָ. מען האָט דאַן צעשניטן די בהמה און מען האָט זי צעטיילט אויף צוויי חלקים. ר׳ אליעזר האָט גענומען זיין חלק און אַריינגעוואָרפן אין בלאָטע און ר׳ יעקב האָט זיין חלק מיטגענומען אַהיים. אָבער קומענדיק אַהיים, האָט ער באַשלאָסן נישט צו עסן פון דעם פלייש.

— ווי אַזוי קאָן איך עסן, — האָט ער געזאָגט, — אַ שטיק פון אָט דעם פלייש, ווען אַ טייל דערפון וואַלגערט זיך אין בלאָטע?

ווען ר׳ יעקב איז געשטאָרבן, איז ר׳ יצחק הלוי געוואָרן דער ראש־הישיבה אין וואָרמס. אויך ער איז געווען אַ תלמיד פון רבנו גרשום און רש״י דערמאָנט אים אָפט אין זיינע שפעטערדיקע פירושים.

עס שיינט אָבער, אַז אים האָט געצויגן קיין מאַינץ, דאָרטן ווו עס האָט אַמאָל געלערנט רבנו גרשום. ער האָט געוואָלט איינאָטעמען דעם גייסט, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין מאַינץ פון דעם גרויסן גאון און ווו דערדאָזיקער גייסט האָט נאָך דאָרטן געהערשט מיט דער פולער שטאַרקייט. און ער איז אַהין אַוועק.

ג.

זיין ישיבה און זיינע תלמידים

מאַינץ, וווּהין רש״י איז אָנגעקומען פון וואָרמס פאָרטצוזעצן זיינע תלמודישע שטודיען, איז נאָך דאַן שטאַרק געלעגן אונטער דער השפעה פון רבנו גרשום. דער ראש־הישיבה איז דעמאָלט געווען ר׳ יצחק בן יהודה, אַ תלמיד פון רבנו גרשום. ר׳ יצחק איז געווען אַ געבוירענער פון פראַנקרייך, און איז געפאָרן לערנען תורה אין דעם גרויסן תורה־צענטער פון לאָטרינגען. ווען רבנו גרשום איז געשטאָרבן, האָט ר׳ יצחק געלערנט ביי ר׳ אליעזר הגדול, וועלכער איז געווען דער ראש־הישיבה, און ווען ר׳ אליעזר איז געשטאָרבן, האָט ר׳ יצחק פאַרנומען זיין פּלאַץ אַלס ראש־הישיבה.

די אַלע דריי רש״ים רביים זענען געווען תלמידים פון רבנו גרשום מאור הגולה און מחמת דעם האָט רש״י איינגעזאַפּט אין זיך דעם גייסט און אַרט דענקען פון דעם גרויסן חכם, די תורה און חדושים פון יענער צייט, דעם טיפן אינהאַלט פון דער תורה און די שיינע פאָרם פון הסברה.

רש״י האָט געלערנט תורה אונטער אויסערגעוויינלעך שווערע באַדינגונגען. עס האָט אים געפעלט ברויט און קליידער און דערביי האָט ער נאָך געהאַט אַ פרוי, וועלכע האָט געדאַרפט געשפּייזט ווערן. אָבער ער האָט אויף קיין זאַך נישט געקוקט. דאָס לערנען תורה איז ביי אים געשטאַנען העכער פון אַלץ אין דער וועלט, און מחמת דעם האָט ער בשום אופן נישט געקאָנט און נישט געוואָלט פאַרלאָזן דעם לאָטרינגישן תורה־צענטער.

צו פינף און צוואַנציק יאָר איז רש״י שוין געווען באַרימט אין דער לומדישער וועלט. זיינע רביים האָבן אים באַשאָטן מיט קאָמפּלימענטן, און דער גרויסער חכם פון וואָרמס, ר׳ יצחק הלוי, רש״ים רבי, האָט אים געשריבן, אַז אַ דאַנק אים, איז דער דור נישט פאַריתומט געוואָרן און הלוואי וואָלטן יידן געהאַט אַ סך אַזעלכע ווי ער.

רש״י האָט זיך דאַן צוריקגעקערט אַהיים קיין טרואַ, וווּ ער איז אויפגענומען געוואָרן אַלס רב פון שטאָט און אומגעגנט. אין יענע יאָרן און אויך שפּעטער איז די רבנות געווען בלויז אַ כבוד. די יידישע קהלות האָבן געהאַלטן, אַז עס איז נישט שיין, אַז אַ רב זאָל קריגן באַצאָלט. מען האָט אויפגענומען אַלס רב בלויז דעם גרעסטן אין תורה און שענסטן אין מדות. און רש״י האָט די אַלע מעלות געהאַט. אָבער אַזוי ווי ער האָט פון די רבנות קיין לעבן נישט געקאָנט מאַכן, האָט ער געטאָן דאָס, וואָס אַלע יידן אין טרואַ: ער האָט געהאַלטן וויינגערטנער און פאַרקויפט וויין. עס איז נישט באַקאַנט, אין וועלכע מאַטעריעלע פאַרהעלטענישן רש״י האָט געלעבט, אָבער אַ לעבן פון וויין האָט ער דאָך געקאָנט מאַכן.

נישט קוקנדיק דערויף, וואָס רש״י איז געווען שטאַרק פאַרנומען אין מסחר צו פאַרזאָרגן זיין פאַמיליע, מיט לאָקאַלער רבנות אַלס רב פון דער שטאָט טרואַ און אומגעגנט, ווי אויך מיט תשובות אויף די שאלות, וואָס זע־

נען צו אים אָנגעקומען נישט בלויז פון פראַנקרייך אַליין, נאָר אויך פון אַנדערע לענדער, האָט ער דאָך אויף זיך גענומען די גרויסע פאַראַנטוואָרטלעכקייט צו גרינדן אַ ישיבה. וואָרום רש״י האָט געפילט, אַז אָן אַ ישיבה, וועט די תורה נישט קאָנען איינגעוואָרצלט ווערן אין לאַנד, וועט די תורה נישט קאָנען פאַרשפּרייט ווערן איבער דער וועלט. דער דורשט נאָך לערנען תורה איז דעמאָלט אומעטום שטאַרקער געוואָרן און רש״י האָט איינגעזען, אַז אָט דער דורשט קאָן נישט געשטילט ווערן, סיידן מען זאָל גרינדן אַ ישיבה, וואָס זאָל אַרויסברענגען נייע תּלמידי־חכמים אויף פאָרטצוזעצן די גרויסע אַרבעט פון די פריערדיקע דורות און פאַרשפּרייטן די תורה אין אַלע מדינות, ווו יידן האָבן זיך געגויטיקט אין גייסטיקע פירער.

רש״י האָט זיין ישיבה געגרינדעט, און דאָס, וואָס ער האָט פאָראויסגעזען, איז געשען. טרואַ מיט איר ישיבה, געליטעט דורך רש״י, וועלכער איז שוין דעמאָלט באַקאַנט געווען אין דער לומדישער וועלט, איז געוואָרן דער גרויסער צענטער פון תורה און עס האָבן אַהין אָנגעהויבן אָנקומען תלמידים פון אַלע טיילן פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד. אַפילו פון די ווייטע סלאַווישע לענדער האָבן אָנגעהויבן שטראָמען תלמידים קיין טרואַ. דיזאָזיקע נסיעות האָבן דעמאָלט געקאָנט אונטערגענומען ווערן, אַ דאַנק די גרויסע האַנדלסקאַראַוואַנען, וואָס האָבן זיך געצויגן אויף די פאַרשידענע וועגן פון אייראָפּע. די אַלע, וואָס האָבן געשטרעבט צו לערנען תורה אין ווייטע לענדער, ווו עס זענען געווען באַרימטע ישיבות, האָבן אויסגענוצט אָט די קאַראַוואַנען און מיטגעמאַכט מיט זיי די ווייטע און שווערע רייזעס. אויב מענטשן האָבן דאַן איינגעשטעלט זייער לעבן און פאַרמעגן צוליב עולם הזה, צוליב מאַכן געשעפטן און קלויבן עשירות, פאַרוואָס זאָלן מענטשן זיך נישט קאָנען מוסר־נפש זיין פאַר דער תורה?

די אַלע תורה־דורשטיקע וואַנדערער זענען דאַן נישט געקומען דירעקט קיין צפון־פראַנקרייך פון די גאָר ווייטע מקומות און באַזונדערס פון די סלאַווישע לענדער, נאָר זיי זענען אַפּנים פריער געקומען קיין לאָטרינגען, וועלכע איז פון פריער נאָך באַקאַנט געווען אַלס גרויסער תורה־צענטער דורך רבנו גרשום מאור הגולה, כדי דאָרטן צו לערנען. אָבער ווען זיי האָבן זיך דאָרטן דערוווּסט פון רש״ים ישיבה, זענען זיי אַוועק ווייטער קיין פראַנקרייך, כדי צו הערן תורה פון אים. עס שיינט דעריבער, אַז די אַלע סלאַווישע ווערטער, מיט וועלכע רש״י האָט זיך שפּעטער באַנוצט אין זיינע פירושים, האָט ער דערוואָרבן פון זיינע סלאַווישע תלמידים.

שפּעטער איז זיין ישיבה נאָך פיל גרעסער געוואָרן. אַרום יאָר 1070 זענען די גרויסע ראשי־הישיבות פון לאָטרינגען געשטאָרבן, און דאַן זענען אויך יענע דייטשע און פראַנצויזישע תלמידים, וועלכע האָבן זיך געהאַט דערצויגן אין די ישיבות פון לאָטרינגען, אַוועק צו רש״ין קיין טרואַ. וואָרום דעמאָלט האָבן אַלע איינגעזען, אַז רש״י איז דער איינציקער יורש און ממלא מקום פון די גרויסע חכמים אין לאָטרינגען.

אין זיין ישיבה האָט רש״י איינגעפֿירט, אַז אַ חוץ תלמוד זאָל אויך אויף אַ ברייטן אופֿן געלערנט ווערן תנ״ך. באמת האָט מען שוין אויך אין דער וואָרמסער ישיבה געלערנט בנוגע מקרא. רש״י דערמאָנט זיינע רביים ר׳ יעקב בר יקר און ר׳ יצחק הלוי בנוגע געוויסע פּירושים אין מקרא. אויך אין טייל אַנדערע ישיבות האָט מען פֿריער געהאַט אויפֿגענומען דעם לימוד פֿון תנ״ך. אָבער רש״י האָט מער ווי אַנדערע געשענקט גרויס אויפֿמערקזאַמקייט דעם לימוד פֿון תורה אין זיין ישיבה, ווו עס איז געשאַפֿן און אויסגעשליפֿן געוואָרן זיין געניאַלער פּירוש. רש״י האָט זיך, נאַטירלעך, נישט אָפּגעגעבן אין זיין ישיבה מיט יענער פֿאָרם פֿון תנ״ך־אויסטייטשונג, ווי דאָס האָבן געטאָן די יידישע תנ״ך־פֿאָרשער אין שפּאַניע. אָבער ער האָט דעם לימוד פֿון תנ״ך נישט אַוועקגעשטעלט אויפֿן לעצטן פּלאַן, ווי דאָס איז געטאָן געוואָרן אין כמעט אַלע יידישע ישיבות אין די פֿריערדיקע צייטן און באַזונדערס אין די שפּעטערדיקע צייטן.

אַ דאַנק דער גרויסער עטישער פּערזענלעכקייט פֿון רש״י, האָבן זיך די תלמידים אין טרואַ נישט געפֿילט דערווייטערט פֿון זייער רבין. פֿאַרקערט, זיי זענען געווען ווי חברים. עס איז געווען איין משפּחה. רש״י האָט זיינע תלמידים באַטראַכט פֿאַר אייגענע קינדער און די תלמידים האָבן באַטראַכט רש״ין אַלס אַ פֿאָטער. ער פֿלעגט זיי רופֿן: „מיינע ליבע״, „מיינע טייערע״. און אַ חוץ דעם, וואָס זיי פֿלעגן זיך אָפֿט מתווכח זיין מיט רש״ין, פֿלעגן זיי נאָך אָפֿטמאָל זיך אויך דערלויבן צו פּסקענען אין זיין קעגנוואָרט. אין יענע יאָרן האָט בכלל געהערשט אַ פֿריינטלעכע באַציאונג צווישן רבין און די תלמידים. פֿאַר די תלמידים איז דאָס עצם לעבן פֿון רבין געווען אַ שטיק תורה. בפֿרט נאָך, ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַזאַ עניו ווי רש״י. די תלמידים האָבן אים נישט אָפּגעלאָזן. זיי זענען אים נאָכגעגאַנגען אין גאַס, אינדערהיים, אין ווײנגאָרטן, אין שול. זיי זענען אויך געווען ביים רבין צום עסן און אויך בייגעוווינט דין־תורות. מען האָט אַלץ געוואָלט זען, הערן, וואָס ער זאָגט, ווי ער פֿירט זיך אויף. מען האָט געוואָלט כאַפּן פֿון אים אַ נייעם פּשט, אַ נייעם חידוש. וואָרום ביים לערנען האָט מען פֿון אים נישט געקאָנט אַזויפֿיל געוווּיר ווערן, ווי זיצנדיק שטענדיק אַרום אים. און ווען מען איז זיך אַמאָל פֿאַנאַנדערגעפֿאָרן, פֿלעגט מען אויך קומען צו פֿאָרן צום רבין עפּעס געוווּיר ווערן. עס האָט שטענדיק געהערשט אַ פֿאַראייניקונג, אַ גייסטיקער פֿאַרבאַנד צווישן רבין און תלמיד.

נאָך אַלעם דעם איז קיין וווּנדער נישט, וואָס רש״ים ישיבה איז געוואָרן אַזוי באַליבט און באַרימט אין דער יידישער וועלט. טרואַ און גאַנץ צפֿון־פֿראַנקרייך איז געוואָרן די היים פֿון תורה, די היים פֿון גרויסער תלמודישער אויטאָריטעט, ווי דאָס זענען געווען סורא און פּומפּדיתא אין בבל אין דער צייט פֿון די גאונים. מיט דער ישיבה אין טרואַ איז געלייגט געוואָרן דער פֿונדאַמענט פֿאַר תורה־לערנען פֿאַר גאַנץ אייראָפּע. וואָרום נישט בלויז תלמידים האָבן אָנגעהויבן אָנקומען אַהין לערנען תורה, נאָר ס׳איז אַפֿילו געקומען אַ צייט, ווען אַנ־

דערע לענדער האָבן אָנגעהויבן איינצולאַדן צו זיך די תלמידי־חכמים פון פראַנקרייך. פראַנצויזישע לומדים זענען איינגעלאַדן געוואָרן אויך קיין שפּאַניע. אָט דאָס שפּאַניע מיט אירע בריליאַנטענע יידישע קעפּ, וועלכע האָבן געשטראַלט אין דער וועלט און זענען געווען די לייטנדיקע קעפּ אינם יידנטום, האָט זיך סוף־כל־סוף געמוזט טיילן דעם כבוד פון פירערשאַפט מיט פראַנקרייך. שפּאַניע איז אויף ווייטער געבליבן דאָס קלאַסישע לאַנד פון יידישע פילאָזאָפן, פּאָעטן, וויסנשאַפטסלייט, שטאַטסלייט און פאָרשער פון תנ״ך און העברעאיש. דערפאַר אָבער האָט פראַנקרייך איבערגענומען די הויפּט־פירערשאַפט פון תלמודישע שטודיען, וועלכע האָט אַרויסגעגעבן גרויסע גאונים און צדיקים, באַרימטע מפרשים אויף תורה און תלמוד, איינציקע פון זיי רש״ים איינקלעך אַליין.

ד.

רש״ים גן־עדן־פריינט

פונקט אַזוי ווי דאָס פאָלק האָט רש״ים געבורט, זיין דערשיינען אויף דער וועלט איינגעהילט אין אַ שלייער פון צויבער־געשיכטעס און וווּנדער, אַזוי האָט דאָס פאָלק אויך דעם סוף פון זיין לעבן, פון זיין אַוועקגיין פון דער וועלט אַרומגעשפּונען מיט אַ געוועב פון וווּנדער.

עס ווערט דערציילט, אַז רש״י האָט אַמאָל געוואָלט זען דעם מענטשן, וועלכער וועט זיצן נעבן אים אין גן־עדן. נאָך לאַנגע תפילות און תעניתים האָט מען אים געגעבן צו וויסן אין חלום, אַז זיין צוקונפטיקער חבר אין גן־עדן וועט זיין איינער אברהם בן גרשון הצדיק, וועלכער וווינט אין באַרצעלאָנע. רש״י האָט זיך דעריבער באַלד אַוועקגעלאָזן קיין שפּאַניע.

קומענדיק קיין באַרצעלאָנע, האָט רש״י געוואָלט אויף אַ געהיימען אופן דערגיין די מעשים טובים פון זיין צוקונפטיקן חבר. ער האָט דעריבער געפרעגט ביי איינציקע מענטשן וועגן אָט דעם אברהם בן גרשון און געפרווּווט אויסמאָלן דעם מענטשן, ווי ער זעט אויס, לויט ווי מען האָט אים געוויזן אין חלום. אָבער אַלע האָבן אים געענטפערט, אַז אַזאַ פּערזאָן, ווי ער מאָלט אים און מיט אַזאַ נאָמען, איז אין באַרצעלאָנע נישטאָ. פאַראַן גענוג פרומע מענטשן אין שטאָט, אָבער נישט מיט אַזאַ נאָמען.

ענדלעך האָט רש״י געפרעגט ביי נאָך עמעצן, צי אַזאַ פּערזאָן געפינט זיך אין שטאָט. יענער איז געווען ממש דערשטוינט צו זען, אַז אַזאַ פרומער ייד זאָל זוכן אַזאַ אפּיקורס.

— און איר זוכט עס דעם רייכן דאָן אברהם? — האָט דער ייד פאַרוווּנדערט געפרעגט ביי רש״ין. — דער מענטש קומט קיינמאָל נישט אין שול אַריין און האַלט נישט קיין שום פּסק פון רבנים.

— א שיינער חבר! — האָט זיך רש״י געטראַכט, אָבער האָט דאָך געבעטן דעם יידן צו זאָגן, ווו יענער וווינט.

— איך וועל אים אַרויפפירן אויפן ריכטיקן וועג, — האָט רש״י געזאָגט.

— אים קאָן שוין קיינער נישט העלפן, — האָט דער ייד געענטפערט, — ער איז אַ גרויסער עקשן און לאָזט זיך נישט אויסבעסערן.

— עס שאַדט נישט, — האָט רש״י רואיק געענטפערט, — ווייזט מיר בלויז זיין הויז.

דער ייד האָט אים געזאָגט, ווו ער וווינט, און רש״י איז גלייך אַוועק צו אים.

דאָן אברהם האָט געוווינט אין אַ וווּנדערבאַרן פּאַלאַץ און ווען רש״י האָט דאָס דערזען, איז ער געוואָרן זייער נתפּעל. ער האָט קיינמאָל נישט געזען, אַז יידן זאָלן לעבן אין אַזאַ פּראַכט. אַרום פּאַלאַץ און אין די קאָרידאָרן זענען אַרומגעלאָפן דינער אין גאָלדענע קאָסטיומען און גאָלדענע היט. עס זענען געקומען און זענען אַוועק עלעגאַנטע דאַמען און הערן. עקיפּאַזשן זענען געקומען און עקיפּאַזשן זענען אַוועקגעפאָרן.

ווען אַ דינער פון פּאַלאַץ האָט רש״ין אַ פרעג געטאָן, וואָס ער פאַרלאַנגט, האָט ער געענטפערט, אַז ער וויל רעדן מיטן בעל־הבית. דער דינער האָט אים אַרויפגעפירט אויף הויכע מאַרמאָרנע טרעפּ דורך דעקאָרירטע קאָרידאָרן און סאַלאָנען. אָפּשטעלנדיק זיך ביי אַ געוויסער טיר, האָט דער דינער אַ זאָג געטאָן צו רש״ין:

— איך וועל פריער אָנמעלדן דעם בעל־הבית וועגן אייער וויזיט. זייט אַזוי פריינטלעך און זאָגט מיר פונוואַנען איר זענט און ווי איר הייסט.

רש״י האָט אים געזאָגט.

בלייבנדיק אליין, האָט רש״י געטראַכט: וואָס פאַר אַ מאָדנע וועלט! אַ ייד אַ רשע און אַן אפּיקורס לעבט ווי אַ קיסר אין לוקסוס, און צדיקים, ערלעכע יידן מאַטערן זיך אין נויט און הונגער.

ווי ער טראַכט אַזוי, עפנט זיך די טיר און עס קומט אַרויס אַ שיינער הער און ווענדט זיך צו אים העפלעך:

— איך האַלט פאַר דעם גרעסטן כבוד, וואָס דער באַרימטער רש״י איז געקומען באַזוכן מיין הויז. טוט מיר אַ געפעליקייט און בלייבט ביי מיר אַ לענגערע צייט.

און נעמענדיק רש״ין פאַרן האַנט, האָט ער אים אַריינגעפירט אין שטוב.

רש״י האָט נישט דערוואַרט אַזאַ קבלת־פּנים.

ער איז געווען איבערראַשט און נישט גערעדט קיין וואָרט.

— איר ווונדערט זיך זיכער פון דעם פּראַכט און גלאַנץ אין אַ יידיש הויז? — האָט דער בעל־הבית אַ זאָג געטאָן צו אים. — איך פאַרזיכער אייך, רבי, אַז די ברכה פון גאָט באַגלייט אונזער אַרבעט. די געזעצן פון לאַנד שיצן אונז און מען באַהאַנדלט אונז מיט גערעכטיקייט.

— מיך ווונדערט נישט אייער רייכטום, — האָט רש״י געענטפערט, —

נאָר אייער אומדאַנקבאַרקייט צו אים, וועלכער האָט אייך געגעבן די אַלע אוצרות, וואָס איר היט נישט די געבאָטן פון אויבערשטן.

— איך באַמערק שוין, — האָט דאַן אברהם געזאָגט, — אַז מען האָט שוין אויף מיר אָנגערעדט אַ סך שלעכטס. גלויבט נישט די רכילותניקעס. איך טו מיינע פליכטן. איך האָף אויך צו זיצן אין גן־עדן. איך היט אָפּ אַלע תרי״ג מצוות, וועלכע גאָט האָט אונז געגעבן דורך זיינע הייליקע נביאים. איך לעב נאָר דאָ, כדי אַזוי צו לעבן אין גליק אויף יענער וועלט.

פלוצלינג איז אַריין דער דינער און דאָס געשפּרעך איז איבערגעריסן געוואָרן. דער דינער האָט געמאָלדן, אַז די אָרעמעלייט האָבן זיך שוין צונויפגעזאַמלט אין זאַל.

— גוט, — האָט דאַן אברהם אַ זאָג געטאָן, — היינט וועל איך אַליין טיילן די נדבות. — און זיך ווענדנדיק צו רש״ין, האָט ער געזאָגט: — ווילט איר מיך אפשר באַגלייטן? געבן נדבות איז אַ גרויסע זאַך. היינט וועל איך עס אַליין טאָן, ווייל מאָרגן מאַך איך חתונה אַ טאָכטער.

ביידע זענען אַריין אין זאַל.

גייענדיק האָט רש״י אַ פרעג געטאָן:

— אייער טאָכטער האָט זיכער חתונה מיט אַ רייכן מאַן?

— ניין, רבי, — האָט געענטפערט דאַן אברהם, — מיין איידעם איז גראָד אַ זון פון אָרעמע עלטערן, נאָר ער איז פעאיק און אָרנטלעך און האָט פון קינדווייז־אָן זיך דערצויגן אין מיין הויז.

רש״י האָט געשוויגן און אין האַרצן האָט ער זיך געפרייט, וואָס זיין צוקונפטיקער חבר אין גן־עדן טוט מעשים־טובים.

אין זאַל זענען געווען זייער פיל אָרעמעלייט און אברהם האָט אַלעמען געטיילט נדבות מיט דער פולער האַנט. די אָרעמעלייט האָבן אים געבענטשט.

ווען אַלע אָרעמעלייט זענען אַוועק, איז נאָך אין פרוי געבליבן זיצן. דאַן אברהם האָט געמיינט, אַז זי האָט נאָך נישט באַקומען קיין נדבה, איז ער צוגעגאַנגען צו איר און געוואָלט געבן געלט. האָט זי נישט גענומען.

— נישט נאָך געלט בין איך געקומען, נאָר נאָך אַן עצה, — האָט די פרוי געזאָגט.

— זאָגט מיר, פרוי, מיט וואָס קאָן איך אייך העלפן? — האָט דאַן אברהם געפרעגט זייער פריינטלעך. — קומט אַהער.

די פרוי האָט דערציילט, אַז זי איז אַן אָרעמע אלמנה, און זי לעבט שווער דורך מיט אירע פיר קינדער. איר איינציקע האָפענונג איז געווען אויף דעם חתן פון איר טאָכטער, וועלכער האָט צוגעזאָגט אויסצוהאַלטן איר פאַמיליע, נאָר ווערנדיק פאַרבלענדט פון געלט, האָט ער גענומען אַ רייך מיידל און זי פאַרלאָזן.

— אָבער צו וואָס זענט איר געקומען צו מיר? — האָט דאַן אברהם פאַרוווּנדערט געפרעגט. — קאָן איך דען זאָגן אַ דעה אַ פרעמדן מענטשן?

— איר קאָנט עס, — האָט די פרוי געענטפערט, — דערדאָזיקער יונגערמאַן איז אייער חתן.

דערהערנדיק דאָס, איז דאַן אברהם געוואָרן פאַרציטערט און האָט אין ערשטן מאָמענט גאָרנישט געקאָנט ענטפערן. אָבער טראַכטנדיק אַ מינוט, האָט ער צו איר אַ זאָג געטאָן:

— איך וועל מיך באַמיען געוויר צו ווערן וועגן דעם ענין, און אויב עס וועט זיך אַרויסווייזן, אַז אַלץ, וואָס איר זאָגט, איז אמת, וועט איר צופרידנגעשטעלט ווערן. איר קאָנט גיין אַהיים רואיק.

ווען די פרוי איז אַוועק, האָט רש״י אַ פרעג געטאָן ביי דאַן אברהם:

— וואָס וועט איר איצטער טאָן?

— און וואָס וואָלט איר געטאָן? — האָט דאַן אברהם צוריקגעפרעגט.

— איך דענק, אַז מען וועט מוזן באַצאָלן דער פריערדיקער כלה אַ גענוגנדיקע סומע געלט, צו פאַרזיכערן איר עקזיסטענץ.

דאַן אברהם איז געוואָרן אַביסל צעטומלט פון ענטפער און אַ זאָג געטאָן צו רש״י:

— אויב איר ווילט קומען מאָרגן צו דער חתונה פון מיין טאָכטער, וועט איר שוין געוויר ווערן די רעזולטאַטן.

אויף מאָרגן נאָכן דאַווענען איז רש״י אַוועק צו דאַן אברהם. דער פאַלאַץ איז געווען פול מיט געסט. מוזיק האָט געשפילט און אַלעמענס פנימער האָבן געשיינט פון פרייד. רש״י האָט זיך קוים דורכגעשפאַרט דורכן עולם, כדי צוצוקומען צום צימער פון דאַן אברהם.

דאַן אברהם האָט בשעת־מעשה געהאַלטן אין שמועסן מיט די גרעסטע אַריסטאָקראַטן פון שטאָט, נאָר ווי ער האָט דערזען רש״ין, האָט ער זיי פאַרלאָזן און איז געגאַנגען אַנטקעגן אים און אים געגעבן שלום.

די צערעמאָניע פון דער חופה האָט זיך אָנגעהויבן אין דער פינקטלעכער שעה. די כלה איז געווען אָנגעטאָן אין אַ ווייס זיידן קלייד מיט אַ שלייער איבערן פנים און איז געפירט געוואָרן צו דער חופה אונטער דער באַגלייטונג פון מוזיק; אויך דער חתן איז געפירט געוואָרן צו דער חופה מיט גרויס פאַראַד.

ווען די צערעמאָניע האָט זיך געענדיקט, איז דאַן אברהם צוגעגאַנגען צו דער כלה און אויפגעהויבן דעם שלייער. דער חתן איז אַ פאַרציטערטער געוואָרן און אויסגעשריגן:

— דאָס איז דאָך בעלאַ!

און ער האָט שיער נישט געחלשט.

דאָס פובליקום איז געוואָרן ווי פאַרשטיינערט. וואָרום די כלה איז נישט געווען דאַן אברהמס טאָכטער, נאָר די פריערדיקע כלה זיינע.

דאַן אברהם האָט זיך געווענדט צו די געסט און דערקלערט די גאַנצע געשיכטע, און ווענדנדיק זיך צום חתן, האָט ער געזאָגט:

— נעם זי אָנשטאָט מיין טאָכטער, ליבט זיך און זייט גליקלעך, און אַלץ, וואָס ס׳איז געשריבן געוואָרן אין דער כתובה, וועט אויסגעפירט ווערן.

אַלע זענען געווען באַגייסטערט פון זיין שיינער טאַט.

רש״י איז אויך געווען אַנטציקט פון זיין וווּנדערבאַרער טאַט און צוגייענדיק צו דאַן אברהם, האָט ער געזאָגט:

— יאָ, איר זענט ווערט צו זיצן נעבן מיר אין גן־עדן. איצט זע איך, אַז אַ צדיק איז נישט דער, וואָס היט אָפּ קליינע דינים, נאָר אַז מעשים־טובים זענען פאַר דעם אויבערשטן וויכטיקער ווי קרבנות.

פאַרבלייבנדיק נאָך עטלעכע טעג אין באַרצעלאָנע, איז רש״י אַוועקגעפאָרן אַהיים אַ צופרידענער.

ה.

דער פירוש אויף גמרא

רש״ים גרויסקייט האָט זיך אָבער אַנטפּלעקט נישט בלויז דורך זיין ישיבה, וועלכע האָט אַרויסגעגעבן באַרימטע תלמידי־חכמים, וואָס האָבן פאַרטגעזעצט ווייטער צו פאַרשפּרייטן תורה צווישן יידן. ישיבות זענען געווען פריער און ישיבות זענען געווען שפּעטער, וועלכע האָבן געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויפן יידנטום. רש״ים גרויסקייט און באַדייטנדיקע ווירקונג, זיין פּאָפּולאַריטעט און ליבשאַפט, דורך וואָס ער האָט זיך פאַראייביקט ביים יידישן פאָלק, האָט זיך אַנטפּלעקט דורך זיינע פירושים אויף דער גמרא און אויף תנ״ך, אין וועלכע ער האָט נישט געהאַט קיין גלייכן.

עס איז קיין ספק נישט, אַז צוערשט האָט רש״י געווידמעט אַלע זיינע פיזישע און גייסטיקע כחות דער גמרא. וואָרום נאָר די גמרא איז עס געווען, וואָס האָט באַהערשט די מוחות פון די גרעסטע גייסטער און רעליגיעזע פירער פון דער יידישער אומה. פאַר הונדערטער יאָרן, זינט דער תלמוד איז אָפּגעשלאָסן געוואָרן, האָבן זיך די יידישע מוחות נישט אויפגעהערט צו פאַרטיפן אין דעם ים פון אָט דעם וווּנדערבאַרן ווערק, וועלכעם האָט ממש קיין גרונט נישט און קיין גלייכן נישט. דער יידישער גייסט האָט זיך אויסגעשאַרפט און אויסגעשליפן נאָר אויפן תלמוד, וועלכער איז אַזוי אַל־אומפאַסנדיק, אַזוי פאַרשידנאַרטיק און אינהאַלטרייך און אין וועלכן עס זענען אַרויסגעבראַכט און דיסקוטירט געוואָרן אַלע יידישע און אַלמענטשלעכע פּראָבלעמען. אין אַלע ישיבות פון דער וועלט זייט הונדערטער יאָרן ביז צום היינטיקן טאָג איז דאָס גמרא־לערנען געווען דער עיקר, אויב נישט אַלץ.

אָבער כדי צו פאַרשטיין די אַלע קאָמפּליצירטע ענינים, וואָס ווערן באַהאַנדלט אין תלמוד, האָט מען געמוזט האָבן אַ פירוש. אָן אויסטייטשונגען און אָן אויפקלערונגען איז שווער געווען צוצוגיין צו דעמדאָזיקן גראַנדיעזן ווערק. דער פירוש איז געוואָרן אַ נויטווענדיקייט. אין בבל, אין די ישיבות פון סורא און פומבדיתא, האָט מען זיך אין אַ פירוש אויפן תלמוד נישט שטאַרק גענויטיקט. אין בבל איז דער תלמוד געשאַפן געוואָרן, און די גאונים אין בבל האָבן, אַזוי צו זאָגן, פאָרטגעזעצט די אַרבעט פון די חכמי התלמוד. די באַגריפן און די שפּראַך פון תלמוד האָבן נאָך אין לאַנד געלעבט. די גאונים האָבן געלעבט אין דעמזעלבן לאַנד און כמעט אין דערזעלביקער גייסטיקער אַטמאָספער, ווי די שעפער פון תלמוד. דאָס פאָלק האָט זיך מיט גמרא־לערנען

נישט אָפּגעגעבן, לעבנדיק, אַזוי צו זאָגן, בלויז לויט דער יידישער טראַדיציע. פונדעסטוועגן האָבן אַפילו די גאונים, אַ חוץ די תשובות, זיך אויך באַשעפטיקט מיט פירושים.

אַ גאַנץ אַנדער צושטאַנד האָט זיך געשאַפן דעמאָלט, ווען דער תלמוד איז אַריבער קיין אייראָפּע, ווייט פון דעם הויפּט־צענטער, ווו ער איז געבוירן געוואָרן און איבערהויפּט נאָך דעם, ווען די ישיבות אין בבל זענען אונטערגעגאַנגען. דער תלמוד איז דאָן אַריין אין אַ גאַנץ אַנדער וועלט, אין אַן אַנדער אַטמאָספער און ביי אַנדערע פאַרהעלטענישן. אויך די אַראַמעאישע שפּראַך, אויף וועלכער דער תלמוד איז געשריבן געוואָרן, איז פרעמד געוואָרן, און אַ סך באַגריפן, וועלכע זענען געווען קלאָר און פאַרשטענדלעך אין בבל, זענען אין אייראָפּע געווען אומפאַרשטענדלעך. דאָ האָט מען שוין דעריבער געמוזט האָבן אַ פירוש. דער פירוש איז געוואָרן אַ נויטווענדיקייט. מען האָט געדאַרפט האָבן אַ פירוש, וואָס זאָל אויפקלערן און געבן צו פאַרשטיין דעם אינהאַלט און דעם גייסט פון דעמדאָזיקן אומענדלעך־טיפן ווערק, וואָס זאָל געבן דעם תלמוד דעם אמתן תיקון.

אַט דידאָזיקע אַרבעט האָט אויף זיך גענומען רש״י. דאָס איז געווען ממש אַן איבערמענטשלעכע אויפגאַבע. וואָרום אַ חוץ דעם, וואָס ער האָט געדאַרפט שאַפן דעם עצם פירוש לויט זיינע אייגענע סברות און אויפן גרונט פון פאַרשידענע אַנדערע מינדלעכע און שריפטלעכע פירושים, וואָס זענען דערשינען פאַר אים און אויך אין זיין צייט גופא, האָט ער נאָך געמוזט קודם־כל ברענגען אין אָרדענונג דעם תלמוד גופא, וועלכער איז אין משך פון יאָרן אָנגעפילט געוואָרן מיט גרייזן.

דידאָזיקע גרייזן זענען אַריינגעפאַלן אין תלמוד פשוט דורך די איבערשרייבער, דורך די קאָפּיסטן, וואָרום אין יענע יאָרן איז נאָך די דרוק־מאַשין נישט געווען דערפונדן און קיין פּאַפּיר איז נאָך אויף דער וועלט נישט געווען. אַלע ספרים האָט מען געמוזט שרייבן מיט דער האַנט און אויף פּאַרמעט. פּאַרמעט איז אָבער געווען זייער טייער און נישט אַלע האָבן זיך געקאָנט פאַרגינען אַזאַ לוקסוס צו שרייבן אַ ספר. ווי ווייט פּאַרמעט איז געווען דעמאָלט זייער טייער, קאָן מען זען דערפון, וואָס טייל תלמידי־חכמים האָבן געבעטן ביי די פּערזאָנען, וועלכע האָבן זיך געווענדט צו זיי מיט שאלות, אַז מען זאָל זיי צושיקן אַ שטיקל פּאַרמעט, אויב זיי ווילן באַקומען אַ תשובה. אַ חוץ דעם איז דאָס עצם איבערשרייבן געווען פאַרבונדן מיט שוועריקייטן. די וואָס האָבן געהאַט געלט, האָבן געגעבן איבערצושרייבן אַ ספר צו אַ באַצאָלטן קאָפּיסט. די וואָס האָבן נישט געהאַט גענוג געלט, האָבן אַליין געמוזט אָפּגעבן אַ סך צייט דעם ספר איבערצושרייבן.

פאַרשטייט זיך, אַז אויב דער איבערשרייבער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם, האָט ער די קאָפּיע געמאַכט אַ פּינקטלעכע. איז ער אָבער געווען אַ קנאַפּער למדן, אָדער גאָר קיין למדן נישט, האָט ער אָנגעמאַכט אַ וועלט מיט גרייזן. אַמאָל האָט ער פאַרפעלט ווערטער, אַמאָל האָט ער אַריינגעשריבן איבעריקע ווערטער. איבערהויפּט איז דידאָזיקע צרה גרעסער געוואָרן, ווען

טייל האָבן, צוליב דעם יקרות אויף פאַרמעט, געמאַכט זייערע אייגענע אָנמערקונגען, אָדער הגהות אויף דיזעלביקע זייטן פון דער גמרא. ווען אַזאַ גמרא איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון אַן איבערשרייבער און דערצו נישט קיין למדן אויך, האָט ער די באַמערקונגען און די אויסבעסערונגען ביי דער זייט אויך אַריינגעשריבן אין טעקסט. אויך אַנדערע פאַרגרייזונגען זענען געמאַכט געוואָרן אין טעקסט.

די פאַרגרייזונג פון טעקסט האָט געצויגן די אויפמערקזאַמקייט פון די פריערדיקע תלמידי־חכמים. זיי האָבן פרובירט אויסבעסערן די גירסות. רבינו גרשום האָט זיך אָפגעגעבן מיט דער אויסבעסערונג פונם טעקסט. אָבער פיל איז נאָך פאַרבליבן אויפצוטאָן, איבערהויפט ווען נייע גרייזן זענען אַנטשטאַנען. רש״י אָבער האָט דידאָזיקע זאַך געבראַכט צו פולקאָמענהייט. ער האָט דערויף אָנגעווענדט זיין גאַנצן באַגאַזש פון חריפות און בקיאות און געזונטע לאָגיק. דערצו זייער פאָרזיכטיק און אויפן גרונט פון דער מסורה. ער האָט געבויט זיינע הגהות אויפן גרונט פון דער גמרא גופא, ווו עס געפינען זיך ענלעכע גירסות אין אַנדערע ערטער, אויפן גרונט פון די תשובות פון די גאונים, וועלכע האָבן באַהאַנדלט דעם אָדער יענעם ענין. ער האָט זיך באַנוצט מיט רבנו גרשומס הגהות; ער האָט זיך געשטיצט אויף די הגהות פון זיינע רביים און אָפטמאָל לויט זיינע אייגענע סברות. אַמאָל האָט ער, אויס פאָרזיכטיקייט, געבראַכט אַ פאָר נוסחאות, און אַמאָל האָט ער דעם גרייז איבערגעלאָזט און אין זיין פירוש אָנגעוויזן אויף דעם פאַרגרייזטן נוסח. רש״י האָט אַלץ גוט איבערגעוויגן און איבערגעמאָסטן, ביז ער האָט די אַרבעט געבראַכט צו שלמות. די לומדישע וועלט האָט זיינע אויסבעסערונגען אָנגענומען און די גמרא, וואָס געפינט זיך היינט ביי אונז, איז געדרוקט געוואָרן לויט דער קאָפיע, וואָס רש״י האָט פאַרפולקאָמט אין זיין ישיבה אין טרואַ.

דידאָזיקע אַרבעט אַליין איז געווען פון אומגעהויערער וויכטיקייט און גרויסקייט. דאָס אַליין איז געווען אַ געניאַלע שאַפונג פאַר זיך. אָבער כדי צוצוטרעטן צום פירוש אויף דער גמרא, האָט ער פריער געמוזט דורכלופטערן אויך די פריערדיקע פירושים.

אַזעלכע פירושים זענען געווען אַ סך. אין פראַנקרייך און אין איטאַליע זענען געווען אַ סך גרויסע לומדים, וואָס האָבן מבאר געווען די גמרא. זייערע פירושים זענען אָבער געווען בלויז מינדלעכע. דער רבי האָט איבערגעגעבן זיינע חידושים צום תלמיד און דער תלמיד האָט זיי איבערגעגעבן ווייטער צו זיינע תלמידים. עס האָט זיך געצויגן אַ לאַנגע קייט פון מסורות, וואָס זענען איבערגעגעבן געוואָרן אויף אויסוויניק מפה אל פה און מיט דער צייט זענען זיי אַליין און זייערע שאַפונגען פאַרגעסן געוואָרן.

שפעטער אָבער האָט מען די אַלע פירושים אָנגעהויבן צו פאַרשרייבן און זיי זענען באַוווּסט געוואָרן אַלס „קונטרסים״, וואָס מיינט פשוט קאָמענטאַרן, פירושים. די „קונטרסים״ זענען געווען סעפאַראַטע ספרים מיט פירושים און חידושים אויף דער גמרא, נישט אַזוי ווי פריער, ווען די פירושים און באַמער־

קונגען זענען געמאַכט געוואָרן אויף די ליידיקע פּלעצער אויף די זייטן פֿון דער גמרא גופא.

די „קונטרסים" זענען שוין געווען אַ שריט פֿאָרויס אין דער אַנטוויקלונג פֿון די פּירושים. עס האָבן זיך אָנגעהויבן שאַפֿן זעלבסטשטענדיקע ווערק, וועלכע האָבן געזאָלט פֿאַראייביקן די חידושים, וואָס זענען אַרויסגעזאָגט געוואָרן פֿון גרויסע תלמודישע אויטאָריטעטן, כדי דורך דעם לייכטער צו מאַכן דאָס לערנען גמרא. אָבער די דאָזיקע „קונטרסים", וואָס זענען געשאַפֿן געוואָרן אין פֿאַרשידענע ישיבות, זענען נישט געווען די אַרבעט פֿון אַ יחיד מיט אַ גרויסן נאָמען, פֿון אַ גרויסן מפרש, פֿון אַ ראש־הישיבה, פֿון אַ תלמודישער אויטאָריטעט, נאָר פֿון די תלמידים אַליין. די „קונטרסים" זענען געווען נישט קיין צופֿעליקע שאַפֿונגען. די מחברים האָבן נישט געשטרעבט, אַז זייערע קונטרסים זאָלן אָנגענומען ווערן דורכן גאַנצן פֿאָלק; זיי האָבן עס געשאַפֿן פֿאַר זייער פּערזענלעכן געברויך אַלס אַ האַנטבוך.

מיט דער צייט זענען אויסגעוואַקסן אַ רייע קונטרסים, זאַמלונגען פֿון פּירושים, וועלכע זענען געהערט געוואָרן און איבערגעגעבן געוואָרן פֿון די רביים, פֿון די ראשי־הישיבות, און קאָפּיעס פֿון זיי זענען געבליבן אין דער ישיבה. ווען עס זענען אין די ישיבות אָנגעקומען נייע תלמידים און זיי האָבן פֿון זייער רבין נישט געקאָנט הערן אַלע זיינע פּירושים אויף ש״ס, האָבן זיי זיך גענומען איבערצושרייבן דעם קונטרס פֿון דער ישיבה.

אָבער פּונקט אַזוי ווי עס איז געווען מיט דער גמרא, אַזוי איז אויך געווען מיט די פּירושים אויף דער גמרא, מיט די „קונטרסים". ביים איבערשרייבן די קונטרסים האָט מען אין זיי אַריינגעבראַכט אַ וועלט מיט גרייזן, וואָרום טייל מאָל זענען אויף די ליידיקע פּלעצער פֿון די קונטרסים געמאַכט געוואָרן געוויסע באַמערקונגען און דער איבערשרייבער האָט זיי אַריינגענומען אין טעקסט. צוליב דעם מאַנגל אין פּאַרמעט, האָבן די אָרעמע ישיבה־בחורים אָפֿט אַריינגעשריבן אין אַלטן קונטרס נייע חידושים, וואָס זיי האָבן געהערט פֿון זייער רבין, אָדער אינטערעסאַנטע חידושים, וועלכע זיי האָבן געפֿונען אין אַן אַנדער קונטרס. דאָס האָט געבראַכט צו אַן אומנאָרמאַלן צושטאַנד און ס׳איז קיין ספק נישט, אַז די אַלע קונטרסים וואָלטן געהאַט דעמזעלבן גורל, ווי די פֿריערדיקע פּירושים: זיי וואָלטן פֿאַרגעסן געוואָרן, פּונקט אַזוי ווי עס איז פֿאַרגעסן געוואָרן דער בעסטער קונטרס אין דער מאַינצער ישיבה, וועלכער איז זיכער געשאַפֿן געוואָרן אונטער דער השפעה פֿון רבינו גרשום מאור הגולה.

אויב עס איז אמת, אַז גרויסע מענטשן קומען שטענדיק אין דער ריכטיקער צייט, אין ריכטיקן היסטאָרישן מאָמענט, איז עס זיכער געווען דער פֿאַל מיט רש״י, וועלכער איז, אין דער צייט, געקומען שאַפֿן זיין גרויסן פּירוש אויף גמרא, שאַפֿן אַזאַ זעלבסטשטענדיקן און איינהייטלעכן פּירוש אויף דעם גאַנצן תלמוד, וואָס זאָל זיין אַ קנין נישט בלויז פֿאַר עטלעכע ישיבה־בחורים אין די ישיבות, נישט פֿאַר איינצלנע תלמידי־חכמים, נאָר פֿאַרן גאַנצן יידישן פֿאָלק. רש״יס פּירוש איז שוין נישט געווען קיין צופֿעליקער קונטרס, אין וועלכן דער תלמיד שרייבט אַריין צופֿעליקע פּירושים פֿון זיין רבין, אָדער פֿון די חברים,

וואָס האָבן געהערט פון אַן אַנדער רבין און לאָזט אים סוף־כּל־סוף איבער פאַר זיך, פאַר זיין פערזענלעכן געברויך, נאָר אַ ווערק, וואָס זאָל אויפקלערן דעם גאַנצן גייסט פון תלמוד און אַלע שווערע שטעלן און זאָל לייכטער מאַכן פאַר נישט קיין גדולים צו דערגרונטעווען זיך אין ים התלמוד.

עס פאַרשטייט זיך, אַז רש״י האָט זיך אויף זיין פירוש באַנוצט מיט די קונטרסים, וועלכע ער האָט געפונען אין די ישיבות פון וואָרמס און מאַינץ, ווי אויך מיט די פירושים, וועלכע ער האָט געהערט פון זיינע רביים, אָדער פון אַן אַנדער מפרש. עס זענען שוין אַפילו דעמאָלט געווען די פירושים פון רבינו גרשום און פון ר׳ יצחק אלפס, וועלכער האָט געלעבט אין רש״יס צייט, אָבער רש״י האָט דעם פירוש פון ר׳ יצחק אלפס נישט געהאַט געזען. צו צפון־פראַנקרייך איז דער אלפס נאָך דעמאָלט נישט געהאַט דערגאַנגען. יעדנפאַלס איז אָבער רש״י געווען אָריגינעל. ער האָט געשאַפן אייגענע פירושים און אויף אַן אָריגינעלן אופן אַרויסגעבראַכט די כוונות פון דער גמרא. זיין פירוש איז געווען לחלוטין ניי סיי לויט זיין פאָרם, סיי לויט זיין אינהאַלט און סיי לויט זיין סטיל.

רש״יס אָריגינאַליטעט און גאונות איז הויפטזעכלעך באַשטאַנען אין זיין פשטות און אין זיין קלאָרקייט. רש״י האָט זיך נישט אַריינגעלאָזן אין קאָמפליצירטן פלפול. אין דער צייט, ווען אַנדערע מפרשים האָבן זיך פרובירט גריבלען אין גאַנצן ענין און געגעבן אַן איבערבליק איבערן כלל, האָט זיך רש״י אָפגעגעבן אויפצוקלערן דעם פרט. דאָס, וואָס עס איז נישט שווער, לאָזט ער דורך. אָבער דאָרטן, ווו עס איז קאָמפליצירט, קומט ער אַרויס מיט זיין פירוש און פרובירט עס אויף אַ פשוטן אופן קלאָר צו מאַכן. ער באַלויכט אַמאָל בלויז אַ באַגריף, איין וואָרט, און אַלץ ווערט קלאָר.

רש״י האָט זיין פירוש אָנגעהויבן נאָך אַלס תלמיד אין וואָרמס און האָט אים געענדיקט אין מאַינץ. אָבער אין טרוא האָט ער זיין פירוש נישט אויפגעהערט צו שלייפן מיט אַזאַ פאַרזיכטיקייט, ווי מען שלייפט דיאַמענטן. ער האָט געמעקט און צוגעשריבן, ווי מען זעט עס פון דעם אָריגינאַל פון זיין כתב־יד. זיין פירוש אויף אייניקע מסכתות האָט ער אינגאַנצן נישט געענדיקט און די אַרבעט איז שפעטער אָפגעטאָן געוואָרן דורך זיין אייניקל, דעם רשב״ם, וועלכער איז געוואָרן ראש־הישיבה נאָך זיין זיידנס טויט, דורך זיין איידעם, דעם ריב״ן און זיין תלמיד ר׳ שמעיה. די דאָזיקע פאַרענדיקטע פירושים זענען אַזוי פאַרשידן אין פאָרם און אין אינהאַלט, אַז אַפילו מען זאָל נישט וויסן, דורך וועמען זיי זענען געשאַפן געוואָרן, וואָלט מען באַלד געקאָנט דערקענען, אַז דאָס איז נישט רש״יס אַרבעט, וועלכער איז אַזוי באַרימט מיט זיין קורצקייט און מיט זיין אייגנאַרטיקן סטיל.

רש״יס פירוש האָט זיך שנעל פאַרשפרייט אומעטום, אין אַלע לענדער, און דעריבער זענען אַלע איבעריקע פירושים אַוועקגעלייגט געוואָרן אין אַ זייט. רש״יס פירוש איז געוואָרן דער איינציקער פירוש און אַ דאַנק זיין איינפאַכקייט, אַ דאַנק זיין פשטות, האָט די גמרא באַקומען איר תיקון און איז געוואָרן אַ קנין פון ברייטן עולם פון דער יידישער אומה. עס איז דעריבער קיין וווּנ־

דער גישט, וואָס די תלמודישע וועלט האָט אָנערקענט, אַז ווען נישט רש״יס פירוש, וואָלט דער תלמוד בבלי געהאַט דעמזעלבן גורל ווי דער תלמוד־ירושלמי. ער וואָלט געוואָרן אַ קנין בלויז פון איינציקע לומדים.

ו.

דער פירוש אויף דער תורה

„דעם פירוש אויף דער גמרא וואָלט איך געקאָנט אָנשרייבן פונקט אַזוי ווי מיין זיידע, איך וואָלט אָבער בשום־אופן נישט געקאָנט אָנשרייבן אַזאַ פירוש אויף דער תורה״.

דאָס האָט געזאָגט דער שאַרפסטער מוח אין זיין צייט, דער רבינו תם, רש״יס אייניקל, וועלכער איז געווען גרויס נישט בלויז אין תלמוד, נאָר איז אויך געווען אַ באַדייטנדיקער בעל־מקרא.

דידאָזיקע מיינונג, אַז דער פירוש אויף דער תורה איז געווען פון אַ העכערן שוואונג און פון גרעסערער אָריגינאַליטעט, האָט שפעטער אָנערקענט די גאַנצע לומדישע וועלט, די גאַנצע יידישע וועלט. זיין פירוש אויף דער תורה איז פון אַלעמען באַטראַכט געוואָרן אַלס אַ קלאַסיש מייסטער־ווערק, וואָס האָט נישט געהאַט זיין גלייכן. עס זענען פאַר אים און נאָך אים געווען פאַרשידענע מפרשים אויף דער תורה, אָבער קיינער איז נישט דערגאַנגען צו אַזאַ הויכקייט אין פשטות און פאָלקסטימלעכקייט, ווי רש״י.

די תורה, דער יסוד פון דער יידישער אמונה, וואָס האָט פאָרמירט דאָס יידישע דענקען און לעבנסאַרט, איז שטענדיק אויסגעטייטשט געוואָרן אויף פאַרשידענע אופנים. עס זענען געווען אַזעלכע מפרשים, וועלכע דער עצם פשט פון פסוק איז נישט אַזוי שטאַרק אָנגעגאַנגען; זיי האָבן געהאַלטן, אַז ס׳איז נישטאָ קיין איין זאַך אויף דער וועלט, וואָס זאָל זיך נישט געפינען אין דער תורה. זיי האָבן געהאַלטן, אַז אין יעדן וואָרט, אין יעדער פאַסירונג פון דער תורה זענען באַהאַלטן געוויסע כוונות און טיפע סודות. די תורה איז באַטראַכט געוואָרן אַלס אַן אַלעגאָרישער ספר. טייל זענען נישט געגאַנגען אַזוי ווייט, אָבער זיי האָבן דאָך געפרוווט נישט אויסטייטשן אויף דעם פשוטן אופן, ווי זי איז געשריבן געוואָרן. זיי האָבן געפרוווט די תורה דרשענען און אַרויסברענגען פון איר שיינע, דערהאַבענע רעיונות. זיי האָבן שטענדיק געהאַלטן אין פרעגן קשיות, פאַרוואָס שטייט דער פסוק דווקא אַזוי און נישט אַנדערש, פאַרוואָס זענען דיזעלבע געדאַנקען און פאַסירונגען, וואָס חזרן זיך אַמאָל איבער אין דער תורה, איבערגעגעבן געוואָרן אַמאָל אַזוי און אַמאָל אַנדערש. דער דרשן האָט קיינמאָל נישט געוואָלט זיך צופרידנשטעלן מיט דעם פשוטן פשט פון פסוק. ער האָט געזוכט עפעס אַנדערש. אַמאָל האָט ער געהאַט אַרויסצוזאָגן אַ שיינעם געדאַנק און ער האָט זיך צוליב דעם סומך געווען אויף אַ פסוק, כדי צו מאַכן זיינע אויספירונגען שטאַרקער. דער מדרש האָט שטענדיק דעם פסוק אַרומגעפוצט, אַרומגעצירט, אים געמאַכט טיפער, שענער. די אבות זענען

אַרויסגעקומען ביי אים העכער, געטלעכער. די אַלע העלדן און מלכים זענען פאָרגעשטעלט געוואָרן אין אַ העלערן ליכט. די פּאַסירונגען האָבן באַקומען אַן אַנדערן אינהאַלט. זיי האָבן די תורה געמאַכט, אַזוי צו זאָגן, פאַנטאַסטישער און די דאָזיקע מדרשים זענען געוואָרן זייער ליב ביים פאָלק.

אָבער ווי שיין און רייצנדיק דער דרש איז געווען, האָט מען דאָך נישט געקאָנט אַוועקגיין פון פשוטן פשט. דאָס האָבן דאָך אָנערקענט אויך אונזערע גרויסע חכמים, זאָגנדיק, אַז „דברה תורה כלשון בני אדם’’ און „אין מקרא יוצא מידי פשוטו’’, ס'הייסט, אַז די תורה האָט גערעדט מיט אַ מענטשלעכע שפּראַך און אַז מען קאָן פון פשוטן פשט נישט אַוועקגיין. דער דרש איז געווען אַ שיינע צירונג פאַר דער תורה, אָבער די כוונה פון מחוקק דאַרף מען דאָך זוכן אין פשט.

אין שפּאַניע, ווּ פילאָזאָפיע, וויסנשאַפט און שפּראַך־פאָרשונג איז געשטאַנען זייער הויך, האָט זיך דעריבער אַנטוויקלט אַן אַנדער פאָרם פון אויסטייטשונג פון דער תורה. דאָרטן זענען די בעלי־מקרא על־פי־רוב נישט געווען קיין גרויסע ריזן אין תלמוד, אָבער דערפאַר זענען זיי געווען גרויסע קענער פון שפּראַכן, קענער פון לשון־קודש, ערשטקלאַסיקע גראַמאַטיקער, ריכטיקער, די שעפער פון לשון־קודשדיקער גראַמאַטיק. זיי האָבן דעריבער געהאַלטן, אַז די תורה דאַרף אויסגעטייטשט ווערן קודם־כל אויפן פשוטן אופן. מען דאַרף פאַרשטיין דעם פסוק אַזוי ווי ער איז, נישט טראַכטנדיק וועגן די כוונות, וואָס שטעקן אין אים. מען דאַרף פאַרשטיין די תורה לויט דעם גייסט און זין פון דער שפּראַך. נאַטירלעך האָבן זיי זיך געהאַלטן אָן דער מסורה, אָבער דער עיקר איז ביי זיי געווען דער פשוטער פשט.

די פראַנצויזישע יידן, וועלכע זענען געווען גרויסע גאונים אין לומדות, זענען געגאַנגען אויף אַן אַנדער וועג. זיי האָבן געהאַלטן, אַז דער עיקר איז טאַקע דער פשוטער פשט, אַז פון פשט טאָר מען נישט און מען קאָן נישט אַוועקגיין. די תורה האָט גערעדט אויף אַ מענטשלעכער שפּראַך און אויף אַזאַ אופן מוז זי אויסגעטייטשט ווערן. זיי האָבן אָבער אויך געהאַלטן, אַז פשט אַליין טויג אויך נישט. מ'דאַרף זיך נישט אַריינלאָזן צופיל אין מיסטישע אויסטייטשונגען, אָבער מען מוז אָנקומען צום דרש אויך, און דעריבער האָבן זיי געטענהט, אַז מען מוז פאַראייניקן ביידע צוזאַמען.

די שטרעבונג אין פראַנקרייך אויסצוטייטשן די תורה אויף אַ פשוטן אופן איז, אַ חוץ דער אינערלעכער נויטווענדיקייט, אַנטשטאַנען אויך אַביסל צוליב אויסערלעכע סיבות. אין יענער צייט זענען אין פראַנקרייך גאַנץ אָפט פאָרגעקומען דיסקוסיעס צווישן יידן און קריסטן וועגן פאַרשידענע רעליגיעזע ענינים. די פראַנצויזישע יידן זענען נאָך געווען פּאָליטיש גענוג שטאַרק און האָבן געקאָנט זאָגן פריי, וואָס זיי ווילן, נישט אין פאַרגלייך מיט אַנדערע מדינות, ווּ יידן האָבן מורא געהאַט צו דיסקוטירן מיט קריסטלעכע גלחים, כאָטש זיי זענען אָפט געווען געצוווּנגען דערצו.

די קריסטלעכע גלחים האָבן געהאַלטן, אַז די תורה איז נישט מער ווי אַן אַלעגאָריע, אַז אַלץ, וואָס דאָרטן שטייט געשריבן, איז בלויז אַ משל. די יידן

האָבן געמוזט אַרויסטרעטן קעגן דערדאָזיקער באַהויפּטונג, וואָרום אויב מען זאָל אויסטייטשן, אַז אַלץ אין דער תורה איז אַ משל, זענען דאָך אַלע נסים און פּאַסירונגען נישט קיין פאַקטן און וווּנדער, וואָס גאָט האָט באַוויזן, נאָר זיי זענען בלויז אַלעגאָרישע, פאַנטאַסטישע מעשיות. מחמת דעם האָבן די ייִדן, כדי איבערצוצייגן די קריסטן, אַז אַלץ, וואָס ווערט דערציילט אין דער תורה, איז דער פּשוטער אמת, געמוזט אַוועקגיין ביסלעכווייז פון דרש און אַלעגאָרישע אויסטייטשונגען, נאָר אויסטייטשן די תורה לויט פּשט. און באמת, אויב די ייִדן אַליין דרשענען די תורה אין אַ פאָרם פון אַלעגאָריע, פאַרוואָס זאָלן עס נישט טאָן די קריסטלעכע גלחים? עס פאַרשטייט זיך, אַז מיט דעם מאָמענט, ווי ייִדן האָבן אָנגעהויבן אויסטייטשן די תורה אויף אַ פּשוטן אופן, האָבן שוין די קריסטן גאָרנישט געקאָנט טאָן אויף מבטל צו מאַכן די תורה. דער פּשט האָט אַוועקגענומען דעם וואָפן פון די הענט פון די גלחים.

דעמדאָזיקן וועג האָט אויסגעוויילט רש״י, וועלכער האָט געהאַלטן, אַז קודם־כל מוז מען פאַרשטיין דעם פּשט פון פּסוק. דאָס איז דער עיקר. די תורה איז געשריבן געוואָרן אויף דער שפּראַך פון מענטשן און מחמת דעם מוזן די מענטשן פאַרשטיין, וואָס דאָרט טוט זיך. און דערויף איז רש״י געווען מעכטיק. דאָ האָט אַרויסגעשטראַלט זיין זשעני. רש״י האָט אויסער זיין פענאָמענאַלן תּלמודישן וויסן, געקענט גוט לשון־קודש און אַליין געשאַפן כּללים פון גראַמאַטיק גאַנץ זעלבסטשטענדיק. רש״י האָט, אַזוי צו זאָגן, געשאַפן גראַמאַטיק מיט זיין חוש, מיט אינטואיציע. די באַרימטע ווערק פון ר׳ יהודה איבן חיוג (חאַיודזש) און ר׳ יונה איבן גנח (דזשאַנאַך) פון שפּאַניע זענען רש״ין נישט געווען באַקאַנט, ווייל זיי זענען געווען געשריבן אין אַראַביש. ער האָט אפילו אַ סך געלערנט פון די ווערק פון מנחם בן סרוק און דונש בן לברט, אָבער ער האָט שוין אָן זיי אויך געהאַט געשאַפן גראַמאַטיקאַלישע כּללים.

אָבער ווי הויך ביי אים איז געשטאַנען דער פּשט, האָט ער זיך דאָך נישט געקאָנט שיידן מיטן דרש. ער האָט ליב געהאַט דרש. ער האָט אָבער נישט געהאַלטן פון מיסטישע פּירושים. נאַטירלעך, ווען דער פּסוק איז געווען גלאַט, האָט נישט געקאָנט זיין קיין רייד פון קיין דרש. ווי נאָר עס איז אָבער געוואָרן אַביסעלע האַרבלעך, אָדער ווען עס האָט זיך אים פאַרגלוסט צוגעבן דעם פּסוק אַ באַזונדערע פאַרב, האָט ער זיך גענומען צום דרש. דעריבער טרעפט איר אָפט ביי רש״ין דעם אויסדרוק, אַז „דער פּסוק בעט זיך, מען זאָל אים דרשענען״.

מהאי טעמא האָט רש״י אין זיין פּירוש אָפטמאָל אַריינגענומען דעם דרש אַלס שותּף, כּדי צו מאַכן דעם פּירוש וואַרעמער, האַרציקער און געשמאַקער. דערמאָנט זיך בלויז אָן דעם באַוווּסטן פּסוק „ואני בבואי מפדן ארם״, ווי אַזוי רש״י האָט אים אַרומגעצירט מיט דער מעשה, אַז נבוזראדן וועט פירן די ייִדן אין גלות. דאָס קינדישע האַרץ האָט זיך געצאַפּלט, און ביטערע טרערן האָט מען פאַרגאָסן אויף דעם גורל פון ייִדישן פאָלק, וועלכעס האָט געדאַרפט פאַרטריבן ווערן אין גלות און אַז די ליבהאַרציקע מוטער רחל וועט דאָך אויספּועלן ביים רבונו־של־עולם, אַז ייִדן זאָלן אויפגעריכט ווערן.

רש״י האָט שטענדיק ליב געהאַט אַ שטיקעלע מדרש, צו מאַכן דעם פּסוק

אַנציִענדיקער, שענער, וואָס זאָל אַפעלירן מערער צום יידישן הארץ. די אויסטייטשונג פון „ואני בבואי מפדן ארם״ איז אייגנטלעך נישט רש״יס. זי שטאַמט פון ר׳ משה הדרשן, וועלכער האָט מרביץ תורה געווען אין נאַרבאָן. מעגלעך, אַז ר׳ משה אַליין האָט דידאָזיקע אויסטייטשונג גענומען פון אַן אַנדער קוועלע. אָבער רש״י האָט זי אַריינגענומען אין זיין פירוש, האַלטנדיק, אַז דער דרש שטערט נישט דעם פשט און דער פשט שטערט נישט דעם דרש. זיי זענען ביידע נויטיק.

עס פאַרשטייט זיך, אַז אויף דעמדאָזיקן מייסטערווערק — דעם פירוש אויף דער תורה — האָט רש״י זיך באַנוצט מיט פאַרשידענע קוועלן, מיט פאַרשידענע מפרשים. אַ סך האָט ער, זעלבסטפאַרשטענדלעך, זיך באַנוצט מיט דעם תלמוד, מיט די מדרשים פון די תנאים און אַנדערע מדרשים, ווי דער מדרש רבה. ער האָט זיך אויך באַנוצט מיט דעם תרגום אונקלוס און תרגום יונתן. אָבער דעם עיקר האָט ער אַליין געשאַפן, און אין באַצוג צו די פריערדיקע מפרשים איז ער געווען זייער אומאָפהענגיק. ווען דער פשט פון תרגום איז אים נישט געפעלן געוואָרן, האָט ער זיך נישט צוריקגעהאַלטן פון זאָגן, אַז דער תרגום האָט אַ טעות געהאַט. ער האָט זיך אָבער אויך נישט געשעמט צו זאָגן אויף זיך, אַז ער פאַרשטייט נישט דעם אָדער יענעם פסוק, ווען עס איז געקומען צו אַזאַ שטעלע.

כדי וואָס מער פאַרשטענדיקער צו מאַכן דעם טייטש פון אַ פסוק אָדער אַ וואָרט, האָט רש״י אויף אַן אָריגינעלן אופן זיך באַנוצט מיט דער הילף פון דער שפּראַך, וואָס דאָס פאָלק האָט גערעדט. דאָס זענען געווען די באַרימטע בלע״זן, וואָס געפינען זיך אָפט אין רש״י, דאָס הייסט, די ווערטער פון אַנדערע שפראַכן, וואָס זענען נישט לשון־קודש. דידאָזיקע לע״זן שטאַמען הויפטזעכלעך פון די פראַנצויזישע און דייטשע שפראַכן, אויף וועלכע עס האָבן גערעדט די יידן אין די פראַנצויזישע לענדער. אַזעלכע לע״זן זענען פאַראַן עטלעכע טויזנט און זיי זענען געוואָרן אַלס הויפט־קוואַל פון שטודיום פון די ראָמאַנישע שפראַכן. עס איז אינטערעסאַנט, אַז פון יענער צייט איז נישט געבליבן קיין שום סימן פון יענעם פראַנצויזיש, וואָס די דעמאָלסטיקע פראַנצויזן האָבן גערעדט. עס איז דעמאָלט בכלל נאָך קיין פראַנצויזישע ליטעראַטור נישט געווען. בלויז אַ פאָר קליינינקע, דינינקע ביכלעך זענען יאָ געבליבן, אָבער פאַר די פאָרשער זענען זיי געווען ווייניק, ווייל אַכציק פּראָצענט ווערטער פון אָט די פראַנצויזישע ביכלעך זענען ריין לאַטייניש. ערשט אין די לעצטע יאָרן האָט מען אַנטדעקט, אַז אַ גרויסער אוצר פון אַלט־פראַנצויזיש ליגט באַהאַלטן אין רש״יס פירושים.

אויסער פראַנצויזיש און דייטש, האָט רש״י זיך באַנוצט אויך מיט די סלאַווישע שפראַכן, וועלכע זענען אים באַקאַנט געווען פון תלמידים, וועלכע זענען געקומען צו אים אין דער ישיבה פון די סלאַווישע לענדער. אין איין אָרט, מלכים א׳, באַנוצט זיך רש״י אפילו מיט אַ סלאַוויש וואָרט. רש״י ברענגט דאָרט דעם אויסדרוק „בלשון רוסיא״. אינטערעסאַנט איז, אַז רש״י האָט געשאַפן אַזעלכע ווערטער, וועלכע האָבן זיך זאָגאַר איינגעבירגערט אין אונזער

יידישער שפּראַך. אויף רייכע יידן זאָגן מיר אין יידיש די „פּני״. דאָס שטאַמט פון רש״י. אויף דעם פּסוק אין פּרשת מקץ: „והרעב היה על כל פּני הארץ״, מאַכט רש״י: „פּני הארץ — אלה העשירים״.

די השפּעה פון רש״ים פּירוש אויף דער תּורה האָט זיך אַריבערגעטראָגן איבער די גרענעצן פון דער יידישער וועלט. אַפילו די קריסטלעכע גלחים און געלערנטע האָבן זיך באַנוצט מיט רש״ים פּירוש. מיט די פריערדיקע פּירושים און איבערזעצונגען פון דער ביבל איז די קאַטוילישע גלחים נאָך אַלץ שווער געווען איינצובייסן געוויסע פּסוקים פון דער תּורה און דעריבער, ווען זיי האָבן זיך באַקענט מיט רש״ים פּירוש, האָבן זיך ביי זיי די אויגן געעפנט. דער פראַנצויזישער מאָנאַך ניקאָלאַי דע לירא האָט געלערנט חומש מיט רש״י און איבערגעזעצט די פּירושים אויף לאַטייניש. שפּעטער האָט זיך מיט רש״ים פּירוש אומדירעקט באַנוצט דער באַוווּסטער רעפאָרמאַטאָר און איבערזעצער פון דער ביבל אין דייטש, מאַרטין לוטער. מאַרטין לוטער האָט זיך גענומען איבערזעצן די ביבל אויף דייטש, אַזוי צו זאָגן, פון אָריגינאַל. ער איז אָבער געווען נישט גענוג מעכטיק אין העברעאיש און אַראַמעאיש און ער האָט צוליב דעם זיך געמוזט באַנוצן מיט ניקאָלאַי דע לירעס איבערזעצונגען, וואָס מיינט פּשוט מיט רש״ים פּירוש, מיט רש״ים אויסטייטשונגען.

עס פאַרשטייט זיך, אַז די גרעסטע השפּעה האָט רש״י אויסגעאיבט אויף אונז אַליין. רש״י איז שנעל פאַרשפּרייט געוואָרן און איז אַזוי באַליבט געוואָרן ביים פאָלק, אַז ווען עס איז דערפונדן געוואָרן די דרוקעריי, איז רש״י געווען דאָס ערשטע ספר אויף לשון־קודש, וואָס איז געדרוקט געוואָרן. דאָס באַווייזט, אַז מען האָט אָן רש״ין פּשוט נישט געקאָנט אויסקומען. ער איז געוואָרן אַ נויטווענדיקייט אויף צו לערנען די תּורה. און זיין פּאָפּולאַריטעט און זיין באַליבטקייט אין פאָלק איז געוואָרן אַזוי גרויס, אַז מען האָט זיך זאָגאַר נישט געקאָנט פאָרשטעלן אַ חומש אָן רש״י. רש״י איז געוואָרן אַ טייל פון דער תּורה. עפּעס ווי מען וואָלט אויפן באַרג סיני געגעבן די תּורה מיט רש״י. און דאָס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ווען עס זענען אין אונזערע יאָרן אַרויס חומשים אָן רש״י, האָט די פרומע וועלט געקוקט אויף זיי מיט חשד, עפּעס זענען זיי נישט קיין עכטע חומשים. מען האָט אַפילו געזאָגט, אַז זיי שטאַמען פון די מיסיאָנערן און מען טאָר זיי אין האַנט נישט האַלטן. צו אַזאַ גרויסקייט און צו אַזאַ הייליקייט איז נאָך קיין מפרש נישט דערגאַנגען.

ז.

צרות פון דעם ערשטן קרייצצוג

אויף די עלטערע יאָרן האָט רש״י דורכגעלעבט זייער שווערע און ביטערע טעג. דורך דער אומגעהויערער אָנשטרענגונג פון לערנען און אַרבעט, איז ער אָפּגעשוואַכט געוואָרן און איז יאָרנלאַנג געווען קראַנק. אָבער גרויסע ליידן האָט ער דורכגעלעבט, ווען ער האָט מיט זיינע אויגן געדאַרפט צוזען, ווי טויזנטער

אומשולדיקע יידן זענען אומגעקומען פון שווערד, פייער און וואסער פון די אָרגאַניזירטע מערדער־קרייצציגלער, וועלכע האָבן אָפּגעטאָן זייערע בלוטיקע טאַטן מיטן צלם אין האַנט, אין נאָמען פון זייער גאָט.

די יידן אין פראנקרייך און אויך אין דייטשלאַנד האָבן צו יענער צייט געלעבט פאַרהעלטנישמעסיק גוט. זיי זענען, נאַטירלעך, נישט געווען פאַררעכנט פאַר פרייע בירגער פון לאַנד, צוגלייך מיט אַלעמען, אָבער זיי זענען דאָך געשיצט געווען פון די קיסרים, אָרטיקע הערצאָגן, גראַפן און באַראָנען און אויך פון די העכערע גלחים, וועלכע זענען געווען הערשער ביי זיך אינדערהיים. דער בישאָף פון שפייער האָט אפילו געגעבן די יידן ספּעציעלע פּריווילעגיעס זיי זאָלן קאָנען אָפּהיטן זייער רעליגיע און זיי אָפּגעגעבן אַ באַזונדערן קוואַרטאַל, אַרומגערינגלט מיט אַ וואַנט, וועלכע זיי האָבן געהאַט דאָס רעכט צו פאַרפעסטיקן און זיך פאַרטיידיקן אין דער צייט פון אַן אָנפאַל.

נאָך דער ערשטער קרייצצוג, וואָס האָט זיך דעמאָלט געהאַט אָנגעהויבן, האָט געמאַכט אַ תל פון יידישן וווילשטאַנד; טויזנטער יידן זענען אויסגעהרגעט געוואָרן, אַ סך האָבן זיך געשמדט און זייער פאַרמעגן איז צעראַבירט געוואָרן.

די ערשטע צונויפזאַמלונגען פון די קרייצציגלער האָבן זיך אָנגעהויבן אין פראַנקרייך און די הייליקע אַרבעט צו מאָרדן יידן האָט זיך אָנגעהויבן דאָרטן, אָבער די יידן אין פראַנקרייך זענען אָפּגעקומען מיט קלענערע שאָדנס, ווייל די פּרינצן און גלחים האָבן גענומען די יידן אונטער זייער שוץ. אָבער די גרעסטע טראַגעדיע האָט זיך אָנגעהויבן אויף דער דייטשישער טעריטאָריע.

די גרויסע באַנדעס קרייצציגלער, וואָס האָבן זיך פאָרמירט אין פראַנקרייך אונטער דער ליטונג פון אַ פראַנצויזישן ריטער, האָבן מאַרשירט ווייטער, ראַבירנדיק אַלעמען, וועמען זיי האָבן געטראָפן אויפן וועג. זיי האָבן אויך די פּויערים צעראַבירט לטובת זייערע סאָלדאַטן.

ווען די יידן אין טראַווים, וועלכע האָבן שוין געוווּסט פון דער הייליקער אַרבעט פון די קרייצציגלער, האָבן דערהערט, אַז זיי קומען צו נאָענט צו זייער שטאָט, האָבן זיך די פאַרהייראַטע פרויען און מיידלעך אַרומגעבונדן מיט שטיינער און זיך אַריינגעוואָרפן אין וואַסער, כדי אויסצומיידן שמד און שאַנד. אַ גרויסער טייל אָבער פון דער קהלה האָבן, נאָכדעם, ווי די קרייצציגלער זענען אַריין אין שטאָט, נישט געהאַט גענוג מוט זיך אַנטקעגנצושטעלן און גיין אויף מסירות־נפש, און האָבן זיך געשמדט.

דאָסזעלבע איז אויך פאָרגעקומען אין שפייער. אַ סך יידן האָבן זיך אויסגעשמדט. די איבעריקע יידן זענען געלאָפן צום קעניגלעכן פּאַלאַץ און צום בישאָף נאָך שוץ. דער בישאָף, וועלכער האָט נישט געהאַלטן פון שמד מיט גוואַלט, איז אַרויסגעטרעטן קעגן המון און האָט פאַראָרדנט איייניקע פון די קרייצציגלער צו באַשטראָפן. אויך די יידן האָבן זיך שטאַרק פאַרטיידיקט און עס איז אַראָפּ בשלום.

דערפאַר האָבן זיך שוין די קרייצציגלער אָפּגערעכנט, ווען זיי זענען אַריין קיין וואָרמס און שפּעטער קיין מאַינץ. אייניקע יידן האָבן זיך געראַטעוועט ביים בישאָף און פיל האָבן זיך אויסגעשמדט. די איבעריקע האָבן זיך אַליין געמוזט

פּאַרטיידיקן, אָבער זיי זענען אומגעקומען קעגן דער גרעסערער און שטאַרקערער קראַפֿט, וואָס איז אָנגעפֿאַלן אויף זיי. דאַן האָבן די קרייצציגלער פֿאַרניכטעט די יידישע הייזער, צוגענומען זייער פֿאַרמעגן און פֿאַרברענט די ספרי־תורהס, וועלכע זיי האָבן געפֿונען אין די שולן און אין די פּריוואַטע הייזער.

אין עטלעכע טעג אַרום זענען די מחנות קרייצציגלער אַוועק צום בישאָף און געפֿאָדערט, אַז ער זאָל אַרויסגעבן די יידן. דער בישאָף איז אַוועק צו די יידן און דערקלערט, אַז ער קאָן זיי שוין לענגער נישט האַלטן און ס'וואָלט געווען בעסער פֿאַר זיי, זיי זאָלן זיך שמדן. די יידן האָבן אים דערקלערט, אַז זיי וועלן זיך מיישב זיין. ווען דער בישאָף איז געקומען צו זיי הערן זייער באַשלוס, האָט ער זיי געפֿונען טויט. זיי האָבן זיך איינער דעם אַנדערן דערמאָרדעט, כדי זיך נישט צו שמדן. און די איבעריקע, וואָס זענען געבליבן לעבן, זענען פֿון המון דערמאָרדעט געוואָרן און זייערע קערפּערס האָט מען געשלעפּט איבער די גאַסן.

אין מאַינץ האָבן די קרייצציגלער געמאַכט אַ פֿולקאָמענעם חורבן. זיי האָבן כמעט די גאַנצע שטאָט פֿאַרניכטעט און פֿאַרברענט, און דער אַרציבישאָף, וועלכער האָט די יידן געגעבן שוץ, האָט זיי שפּעטער אַליין אַרויסגעגעבן צו די באַנדעס, מיט וועלכע ער איז געשטאַנען אין פֿאַרבינדונג און דערפֿאַר האָט ער באַקומען אַלס אַ באַלוינונג אַ טייל פֿון דעם אָנגעראַבעוועטן פֿאַרמעגן.

אַזוי אַרום האָבן די קרייצציגלער אין משך פֿון אַ פּאָר חדשים צעשטערט די בליענדיקע יידישע קהלות, אויסגעהרגעט אַרום צוועלף טויזנט יידישע נפשות און אַ סך געצוווּנגען צום שמד.

ווען הענרי דער פֿערטער האָט זיך צוריקגעקערט פֿון דער מלחמה, וועלכע ער האָט דעמאָלט געפֿירט קעגן איטאַליע, און האָט דערהערט, וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אין זיין לאַנד בעת זיין אָפּוועזנהייט, האָט ער תיכף זיך אָפּגערעכנט מיט די בישאָפֿן, וועלכע האָבן אַזוי פֿאַררעטעריש געהאַנדלט קעגן די יידן אין וואָרמס, מאַינץ און שפּייער, און ער האָט אַפֿילו דערלויבט די יידן, וואָס האָבן זיך געהאַט געשמדט, צוריק צו ווערן יידן. דאָס האָט אַרויסגערופֿן דעם צאָרן ביים דעמאָלטיקן פּויפּסט און ער האָט וועגן דעם געשריבן אַ בריוו צום קעניג. אָבער דער קעניג האָט זיך ווייניק־וואָס צוגעהערט צו די פֿאָרשטייער פֿון דער קירך און האָט ווייטער געשטיצט די יידן.

ווען אַלץ האָט זיך איינגעשטילט, האָט זיך צווישן די יידן גופא אָנגעהויבן אַ מחלוקה. די יידן, וואָס זענען געבליבן טריי זייער אמונה, האָבן אָנגעהויבן צו קוקן פֿון אויבן אַראָפּ אויף די יידן, וואָס האָבן זיך געשמדט און צוריק געוואָרן יידן. זיי האָבן זיי אויסגעמיטן און נישט געוואָלט טאָן מיט זיי קיין שידוכים. דאָס האָט די צוריקגעקערטע יידן געקרענקט און אַ ביטערניש צווישן יידן און יידן איז אַנטשטאַנען אין די יידישע קהלות.

רש״י האָט די אַלע צרות געמוזט דורכליידן. ער האָט געליטן פֿון די גרויסע צרות, וואָס יידן זענען אויסגעשטאַנען פֿאַר זייער אמונה, פֿאַר זייער תורה, וואָס עס זענען פֿאַרניכטעט געוואָרן אַזעלכע תורה־צענטרען, ווי וואָרמס, מאַינץ און שפּייער, אין וועלכע ישיבות ער אַליין האָט געהאַט געלערנט אין דער יוגנט

און וואָס ייִדן זענען געגאַנגען צום שמד. און זײַן האַרץ האָט אויך נישט געקאָנט פֿאַרטראָגן, ווען ער האָט דערהערט, ווי אַזוי איבערגעבליבענע טרייע ייִדן פֿאַרהאַלטן זיך צו די געוועזענע משומדים. ער איז געווען שרעקלעך אויפֿגעבראַכט אויף אַזאַ האַלטונג און ער האָט פּראָטעסטירט קעגן דעם. ער האָט דערקלערט, אַז מען טאָר זיך נישט אָפּקערן פֿון יענע, וועלכע זענען צוריק געוואָרן ייִדן. זיי האָבן עס געטאָן צוליב דער מורא פֿאַר דער שווערד און ווי נאָר עס איז געקומען די מעגלעכקייט, האָבן זיי נישט געוואַרט און צוריק געוואָרן ייִדן. דאָס באַווײַזט, אַז זיי זענען געבליבן ייִדן אין האַרצן.

אין צוזאַמענהאַנג מיט די קרייצציגלער ווערט אויך דערציילט וועגן אַ באַגעגעניש צווישן רש״י און דעם אָנפֿירער פֿון אַ קרייצצוג־אַרמיי, דעם לאָטרינגישן הערצאָג גאָטפֿריד פֿאָן בויאָן.

ווען דער הערצאָג האָט געפֿירט זײַן אַרמיי קיין ארץ־ישראל, איז ער אין יאָר 1096 אָנגעקומען קיין טרואַ. דער הערצאָג האָט פֿריער געהאַט געהערט וועגן די ווּנדערלעכע מעשיות פֿון רש״י. ער האָט דעריבער אויסגעדריקט דעם ווּנטש אים צו זען, כּדי ער זאָל אים פֿאָראויסזאָגן זײַן צוקונפֿט.

כּדי זיך צו איבערצייגן אין רש״יס נבֿיאות, האָט ער זיך פֿאַרשטעלט פֿאַר אַן אָרעמען ייִדישן בעטלער און איז אַרײַן אין רש״יס שול. רש״ין האָט מען אָבער פֿריער געוויזן מן השמים, אַז אײנער אַ באַרימטער מענטש וועט קומען צו אים און ער זאָל זײַן פֿאָרזיכטיק אין זײַנע ענטפֿערס אויף יענעמס פֿראַגן.

ווי נאָר גאָטפֿריד איז אַרײַן אין זײַנע אָרעמע קליידער, איז רש״י צוגעגאַנגען צו אים, זיך פֿאַרנויגט פֿאַר אים און אַ זאָג געטאָן:

— זײַ געבענטשט פֿון גאָט, דו גרויסער העלד.

גאָטפֿריד איז געווען דערשטוינט און האָט נישט געוווּסט וואָס צו ענטפֿערן. און רש״י האָט צו אים ווײַטער געזאָגט:

— פֿאַרוואָס האָסטו, גרויסער העלד, פֿאַרדעקט דײַן שיין פּנים מיט שמאַטעס? די גרויסקייט, וואָס גאָט האָט דיר געשאָנקען, שײַנט אַרויס פֿון דײַן פּנים און דײַן העלדישקייט בליצט אַרויס פֿון דײַנע אויגן. ווער קאָן עס תּיכּף נישט דערקענען דעם העלדישן מיליטערישן פֿירער, וועלכער גייט איצט קיין פּאַלעסטינע אויסצוראָטן דעם שונא? זאָג מיר, וואָס האָט דיך געבראַכט צו דײַן קנעכט?

— אַזוי ווי דו ווייסט ווער איך בין און וואָס איך גיי טאָן, — האָט גאָטפֿריד געענטפֿערט, — דאַרפֿסטו וויסן, וואָס מיט מיר וועט פֿאָרקומען. איך בין דעריבער געקומען בײַ דיר פֿרעגן, צי איך וועל אַרויס אַ זיגער, אָדער נישט, פֿון דעמדאָזיקן הייליקן קריג.

— קעניג, — האָט רש״י געענטפֿערט, — דו פֿאַרלאַנגסט צופֿיל פֿון אַ בשׂר־ודם. דער אויבערשטער וויל נישט, אַז דער מענטש זאָל אויפֿהויבן דעם שלייער, מיט וועלכן עס איז פֿאַרדעקט די צוקונפֿט. איבעריקנס, גיב מיר אַ פּאָר מינוט צו באַטראַכטן, קאָן זײַן, אַז גאָט וועט מיר געבן דעם ענטפֿער.

רש״י זאָל זיך האָבן אָנגעטאָן זײַן טלית, זיך געשטעלט צום מזרח און

אָנגעהויבן דאַוונען אין דער שטיל. גאָטפריעד איז שוין געוואָרן אומגעדולדיק. פּלוצלינג האָט זיך רש״י געווענדט צו אים און געזאָגט:

— הער, וואָס גאָט זאָגט. דריי מאָל וועסטו באַזיגן דיינע שונאים און זיי וועלן פון דיר אַנטלויפן. דאַן וועסטו געקרוינט ווערן אַלס קעניג פון דער הייליקער שטאָט ירושלים. אָבער באַלד וועלן זיך אָנהויבן סכסוכים צווישן דיינע מיטהעלפער. די שונאים וועלן זיך אָרגאַניזירן און וועלן דיך פאַרראַטן. דאַן וועסטו קומען אַהיים, אָבער נישט בראש פון אַ זיגרייכער אַרמיי. בלויז מיט אַ צוויי סאָלדאַטן וועסטו אַריינקומען אין שטאָט.

— שווייג! — האָט גאָטפריעד אַ געשריי געטאָן אויפגערעגט. — זיי וויסן, אַז אַפילו ווען אַלץ וועט מקוים ווערן, וואָס דיין צונג זאָגט איצט און איך וועל קומען צוריק אַפילו מיט איינעם מער, וועל איך באַפעלן אַרויסצורייסן דיין פאַלשע צונג.

און אין גרוים צאָרן האָט ער פאַרלאָזן רש״ים שול.

דער סוף איז געווען, אַז נאָך גרויסע נצחונות איבער די טערקן און מאַכנדיק אַ שחיטה אין ירושלים אויף די יידן און מוסולמענער, איז גאָטפריעד באַזיגט געוואָרן און איז קוים אַנטלאָפן מיטן לעבן און מיט צוויי סאָלדאַטן האָט ער זיך צוריקגעקערט אַהיים. דערמאָנענדיק זיך אין רש״ים נביאות, איז גאָטפריעד אָנגעקומען קיין טרואַ צו דאַנקען אים, אָבער רש״י האָט שוין דאַן נישט געלעבט מער.

אַן אַנדער נוסח איז פאַראַן, אַז ער איז געקומען מיט דריי סאָלדאַטן און האָט שוין געטראַכט זיך נוקם צו זיין אָן רש״ין. אָבער דורכפאָרנדיק דעם טויער פון שטאָט, איז אַראָפּגעפאַלן אַ באַלקן פון טויער און איין סאָלדאַט איז בעהרגעט געוואָרן. ער האָט דאַן געזוכט רש״ין, אָבער רש״י איז שוין נישט געווען מער צווישן די לעבעדיקע.

ח.

זיינע אייניקלעך און נאָכפאָלגער

רש״י האָט אויסגעהויכט זיין נשמה אויף דעם פינף און זעכציקסטן יאָר פון זיין ווײלן אויף דער וועלט. אָבער נאָך אַ צייט פאַר זיין טויט האָט ער געהאַט די זכיה צו זען, ווי די תורה האָט זיך אָנגעהויבן שטאַרק צו פאַרשפּרייטן ביי יידן. די צרות, וואָס יידן האָבן דורכגעליטן אין דער צייט פון די קרייצצוגן, האָט זיי נאָכמער פאַראייניקט אַרום לערנען תורה, וואָס איז געוואָרן די איינציקע טרייסט אין זייער טרויעריקן לעבן. אויסער דעם האָט נאָך רש״י זוכה געווען צו האָבן נחת פון זיינע אייניקלעך, וועלכע האָבן ביי אים גופא תורה געלערנט און אויך פון אַנדערע זיינע תלמידים, וועלכע האָבן שפּעטער געלויכטן אויף דער יידישער וועלט.

רש״י האָט קיין זין נישט געהאַט. דריי געראָטענע טעכטער, רחל, מרים און יוכבד, וועלכע האָבן חתונה געהאַט פאַר גרויסע תלמידי־חכמים. איינע פון

זיינע טעכטער זאָל אַפֿילו האָבן געקענט זייער גוט לערנען, און ווען רש״י איז געווען קראַנק, האָט זי פֿאַר אים פֿאַרגעלייענט די שאלות, וועלכע פּלעגן אָנקומען צו אים פֿון פֿאַרשידענע געגנטן און דערנאָך פֿאַרשריבן די תשובות, וועלכע רש״י האָט איר דיקטירט.

רחל האָט חתונה געהאַט פֿאַר איינעם אליעזר, אָדער זשאָסעלין. דער שידוך איז אָבער נישט געווען קיין געראָטענער. רחל איז געווען אַ גרויסע צנועה מיט אַ נאָבעלן כאַראַקטער, ווי איר פֿאָטער. דאַקעגן איר מאַן, אליעזר, כאָטש ער איז געווען אַ גרויסער למדן, איז ער געווען אַ מענטש מיט אַ שלעכטן כאַראַקטער. זיי האָבן נישט געלעבט גליקלעך און זי האָט זיך מיט אים געגט.

מרים האָט חתונה געהאַט מיט ר׳ יהודה בן נתן, באַקאַנט אין דער תלמודישער וועלט אַלס ריב״ן. ער איז געווען אַ גרויסער חכם און ער האָט עס שפּעטער באַאַרבעט פֿיל כתבים פֿון רש״י, און אויך דעם פּירוש אויף מסכת מכות, וועלכע רש״י האָט, צוליב טויט, נישט פֿאַרענדיקט.

יוכבד האָט חתונה געהאַט מיט ר׳ מאיר בן שמואל פֿון ראַמערו, אַ קליין שטעטל נעבן טרואַ. זי האָט געבוירן די דריי באַרימטע זין: ר׳ שמואל ב״ר מאיר, באַקאַנט אין דער יידישער וועלט אַלס רשב״ם, ר׳ יעקב ב״ר מאיר, באַקאַנט אַלס רבינו תם, און ר׳ יצחק ב״ר מאיר, באַקאַנט אַלס ריב״ם.

דער רשב״ם האָט זיין תלמודישע אויסבילדונג באַקומען אין רש״יס ישיבה. דאָרטן האָט זיין גרויסער זיידע געלערנט מיט אים תנ״ך און גמרא און עס פֿאַרשטייט זיך, אַז ער האָט אין זיין סביבה זיך אָנגעזאַפּט מיט זיין גייסט און מיט זיין סיסטעם אויף צו ברענגען האַרמאָניע צווישן פּשט און דרש. מיט דער צייט אָבער האָט זיך דער רשב״ם אויסגעאַרבעט זיין אייגענעם וועג און איז נישט געגאַנגען אין דערזעלבער ריכטונג, ווי זיין גרויסער זיידע. דער רשב״ם האָט געשטרעבט צו דערגיין דעם פּשוטן פּשט אָן שום באַפּוצונגען מיט אגדה. דערביי איז אינטערעסאַנט, אַז דערזעלבער רשב״ם, וואָס האָט אין טייל זיינע פּירושים אויף דער גמרא זיך אָפּגעשטעלט אויף געוויסע שטעלן און מבאר געווען מיט גרויסער אריכות, איז אין מקרא דווקא געווען אַן אויסערגעוויינלעכער בעל־מקצר. ער האָט זיך אַלץ געלאָזן צום גרונט פֿון פּשט און נישט געמאַכט די מינדסטע פּראָבע זיך צו פֿאַרגריבלען, פֿאַרוויקלען און פֿאַרפּלפּולען. עס איז אַ סברא, אַז ווען דער רשב״ם האָט אויפגעקלערט רש״ין זיין שיטה און אים פֿאַרגעלייגט זיינע אייגענע אָריגינעלע פּשטים, זאָל רש״י האָבן דערקלערט, אַז ווען ער וואָלט זיך געפֿילט קרעפֿטיקער, וואָלט ער געמאַכט געוויסע ענדערונגען אין זיין פּירוש.

דער גרעסטער פֿון זיינע אייניקלעך און דער באַדייטנדיקסטער מוח פֿון יענער צייט איז געווען ר׳ יעקב ב״ר מאיר, דאָס הייסט דער רבינו תם. דאָס דאָזיקע אייניקל האָט זיך ביי רש״ין נישט געקאָנט לערנען. וואָרום ער איז געווען דער יינגסטער פֿון ר׳ מאירס קינדער און ווען רש״י איז געשטאָרבן, איז דער רבינו תם אַלט געווען בסך־הכל פֿינף יאָר. ער האָט זיין זיידן בלויז געדענקט. רש״יס גייסט איז דאָך אין אים איינגעזאַפּט געוואָרן.

רבינו תם האָט די ערשטע צייט געלערנט ביי זיין עלטערן ברודער, דעם

רשב״ם און איז מיט דער צייט אויסגעוואַקסן אַ גרויסע תּלמודישע פיגור. ער איז געוואָרן שפּעטער דער ראש פון די בעלי־התּוספות און מיט זיין לומדות האָט ער איבערגעשטיגן זיינע עלטערע ברידער — דעם רשב״ם און ר׳ יצחקן.

רבינו תּם האָט געהאַט אַ שאַרפן און גראָדן מוח, און זיינע אַרגומענטן און סברות זענען געווען טיף, געטאָקט און געשליפן. ווען ער איז נאָך גאַנץ יונג געווען, האָבן אים אַלע באַוואונדערט מיט זיין חריפות, און גרויסע לומדים האָבן שפּעטער געבויגן דעם קאָפּ פאַר אים. דאָס זעט מען כאָטש דערפון אַליין, וואָס נישט קוקנדיק דערויף, וואָס רבינו תּם איז נישט געווען קיין אָפיציעלער רב און האָט זיך גאָר פאַרנומען מיט מסחר, האָבן די גרעסטע רבנים געשיקט צו אים שאלות און וואָס ווייטער איז זיין נאָמען באַקאַנט געוואָרן אויסער די גרענעצן פון פראַנקרייך. פון דייטשלאַנד, איטאַליע און שפּאַניע האָט מען געשיקט צו אים שאלות, אָנערקענענדיק, אַז ער איז דער איינציקער אויטאָריטעט אין זיין צייט.

אין דער צייט פון צווייטן קרייצצוג האָט רבינו תּם שיער נישט פאַרלוירן זיין לעבן, אָבער ער איז אָפּגעקומען בלויז דערמיט, וואָס מען האָט אַוועקגערויבט זיין גאַנץ פאַרמעגן און אויך אַלע ספרים. דאָך איז ער אין אָט דער ביטערער צייט געזעסן אין שטוב און געשריבן זיין חיבור אויף תּלמוד. רבינו תּם איז, אויסער זיין געוואַלטיקע בקיאות און חריפות אין תּלמוד, געווען אויך אַ גרויסער בעל־מדקדק, אַ שאַרפער קענער פון לשון־קודשדיקער גראַמאַטיק און האָט זיך אַפילו איבערגעשריבן מיט בריוו מיטן אבן עזרא, פון וועלכן ער האָט שטאַרק געהאַלטן. רבינו תּם האָט אויך פאַרפאַסט אייניקע שירים.

אַ חוץ זיינע אייגענע אייניקלעך, האָבן אויך רש״יס איבעריקע תּלמידים, וועלכע זענען שפּעטער באַרימט געוואָרן אין דער לומדישער וועלט, געהאָלפן שמידן די גאָלדענע קייט ווייטער און ווייטער פאַר די שפּעטערדיקע דורות. זיי זענען געווען: ר׳ שמחה פון וויטרי, ר׳ שמעיה, ר׳ יוסף קרא, ר׳ יעקב ב״ר שמשון, וועלכער איז אגב געווען איינער פון די גרעסטע אַסטראָנאָמען אין זיין צייט, ר׳ שמעון ב״ר שמואל, ר׳ מתּתיהו פון פּאַריז. עס זענען נאָך פיל אַנדערע תּלמידים געווען.

רש״י האָט, אַלזאָ, אויסער זיינע פּירושים אויף דער תּורה און דער גמרא, אויף וועלכע עס האָבן זיך דערצויגן דורות און דורות שוין העכער אַכט הונדערט יאָר נאָכאַנאַנד ביז היינטיקן טאָג און וועלן נאָך אויך אויף די ווייטערדיקע דורות אויסאיבן זייער איינפלוס, — אַלזאָ, אויסער זיינע פּירושים, האָט רש״י איבערגעלאָזן נאָך זיך גרויסע יורשים, וועלכע האָבן געמאַכט נייע פּירושים אויפן תּנ״ך און אויך נייע פּירושים אויף רש״י אַליין.

עס איז באַלד נאָך אים אויסגעוואַקסן אַ גרויסער דור פון גאונים און צדיקים, וועלכע האָבן גענומען אויסברייטערן רש״יס שאַפונגען אויף דער גמרא. דאָס זענען געווען די בעלי־התּוספות, וועלכע האָבן אויס גרויסער ליבע און גרויסן דרך־ארץ פאַר זייער רבין, נישט פּרובירט אַרויסזאָגן זייערע מיינונגען גאַנץ באַזונדער און גאַנץ אומאָפּהענגיק. זיי האָבן בלויז געגעבן אַ „צוגאָב״

צו רש״י, א „תּוספות״, זיי האָבן, אַזוי צו זאָגן, פּרובירט עפּעס צוגעבן און אויסברייטערן די דערקלערונגען, וואָס רש״י האָט געגעבן. די בקיאות און חריפות פון די בעלי־התּוספות איז געווען אויסערגעוויינלעך און אַזוי איז אויך געווען זייער קלאָרקייט און פּינקטלעכקייט אין זייערע סברות.

ר׳ יוסף קרא

צו דער צייט פון די ערשטע בעלי־התוספות, וועלכע זענען אייגנטלעך באַשטאַנען פון רש״ים פאַמיליע, — פון זיינע צוויי איידעמס און זיינע אייניקלעך, — איז דער סיסטעם פון מבאר זיין די תורה נאָך אַלץ געווען אויף דעם אַלטן שטייגער, אויף דעם תלמודישן שטייגער, דאָס הייסט, על פי דרש. די בעלי־התוספות אַליין, וועלכע דאָס רוב פון זיי זענען געווען מפרשים פון דער תורה, פונקט אַזוי ווי זיי זענען געווען מפרשים פון דער גמרא, האָבן זיך אין זייערע אינטערפרעטאַציעס געשטיצט אויף אגדה. בלויז צוויי פערזאָנען האָבן געבילדעט אַן אויסנאַם פון דער גאַנצער גרופע חכמים, — דאָס זענען געווען ר׳ יוסף קרא און זיין חבר דער רשב״ם. זיי זענען אַוועק פון דעם אויסגעטראָטענעם וועג פון דרש; זיי האָבן זיך געשאַפן זייער אייגענעם וועג, — דעם וועג פון פשוטן פשט.

ר׳ יוסף קרא איז געבוירן געוואָרן אומגעפער אין יאָר 1065. זיין פאָטער איז געווען ר׳ שמעון בן חלבו, דערזעלביקער ר׳ שמעון, וועלכער זאָל האָבן געשאַפן דעם „ילקוט שמעוני״, און ס׳הייסט, אַז ער איז געווען דער מפרש פון דער תורה על פי דרש. זיין פעטער, דעם פאָטערס ברודער, ר׳ מנחם בן חלבו, איז ווידער געווען דער פאַקטישער גרינדער פון דער פשט־שולע אין צפון־פראַנקרייך. ר׳ יוסף קרא איז אָבער נישט געגאַנגען אין די וועגן פון זיין פאָטער אויף צו אינטערפרעטירן די תורה. ער איז געווען מער אונטער דער השפעה פון זיין פעטער ר׳ מנחם, ביי וועמען ער האָט, אפנים, געהאַט געלערנט, און האָט דעריבער אויסגעוויילט דעם סיסטעם פון פשוטן פשט.

ר׳ יוסף קרא האָט זיינע רייפע בחורישע יאָרן פאַרבראַכט אין טרוא. ער האָט דעמאָלט געמוזט זיין אין די צוואַנציקער יאָרן און אפשר איז ער שוין אויך געווען ביי די דרייסיק. עס פאַרשטייט זיך, אַז זייענדיק אין טרוא, האָט ער באַזוכט רש״ין, וועלכער איז שוין דעמאָלט געווען אויף דער עלטער. הגם עס איז גענוי נישט באַוווּסט, אָבער פון רש״ים באַציאונג צו ר׳ יוסף קרא, פּרובירן די פאָרשער אַרויסדרינגען, אַז ער איז נישט געווען רש״ים אַ תלמיד. ער האָט זיך באַצויגן צו אים ווי צו אַ בעל־הבתישן למדן און משכיל, ווי צו אַ ווױלן יונגנמאַן, מיט וועלכן ער פלעגט אָפט שמועסן, פאַרשטייט זיך, אין תורה, ריכטיקער געזאָגט, אין מקרא. און אָט ביי רש״ין אין הויז איז עס געווען, ווו ער האָט זיך געהאַט באַקענט מיט רש״ים אייניקלעך, — ר׳ יום־טוב, דער זון פון

ריב״ן, און מיטן רשב״ם, וועלכער איז געווען אַ סך יינגער פון אים און וועלכער איז שפעטער אויך געגאַנגען אין די וועגן פון פשט ביי זיין אינטערפרעטירונג פון דער תורה.

ר׳ יוסף קרא איז געווען, אַזוי צו זאָגן, אַ „מאָדערנער״ משכיל פון זיין צייט. ער האָט גוט געקענט די העברעאישע גראַמאַטיק און די פילאָלאָגישע פאָרשונגען, אויף וויפל דאָס אַלץ איז געווען אַנטוויקלט אין יענער צייט. ער אַליין האָט זיך ווייניק געגריבלט אין די פילאָלאָגישע און גראַמאַטיקאַלישע געזעצן. ער האָט אָבער געקענט די ווערק פון ר׳ מנחם בן סרוק, דונש בן לברט, ר׳ משה הדרשן, אליעזר הקליר און ר׳ קלונימוס. עס פאַרשטייט זיך, אַז ר׳ יוסף איז אויך געווען אַ גרויסער למדן אין גמרא. עס שיינט אָבער, אַז ער האָט זיך מיט גמרא נישט געהאַט אָפּגעגעבן, אין קעגנפאַל וואָלט ער זיכער געשפילט אַ ראָלע אין דער לומדישער וועלט, אין דער וועלט פון הלכה. בלויז איין מאָל דערמאָנט אים דער ר״ת אין ספר הישר. ער גיט איבער, אַז ר׳ יוסף קרא האָט אים געזאָגט, וואָס ער האָט געהערט פון ר׳ קלונימוס פון רוים, אַז אַ „נזיר איז מותר בקידוש והבדלה״. מער איז פון אים גאָרנישט דערמאָנט. אַפּנים, אַז זיין ליבלינגס־אַרבעט איז געווען מקרא, די אינטערפרעטירונג פון דער תורה.

ר׳ יוסף קרא האָט מבאר געווען אַלע נביאים און כתובים. עס איז פאַראַן אַ סברא, אַז ער האָט געשריבן אַ פירוש אויף די חמשה חומשי תורה, נאָר ס׳איז פאַרפאַלן געוואָרן. יעדנפאַלס זענען אַ סך פון זיינע פירושים אַריין אין רש״י. וואָרום ר׳ יוסף קרא האָט שטענדיק פאָרגעלייענט רש״ין געוויסע נייע פירושים און ער האָט זיי אויך אָנגענומען. אין טייל מאַנוסקריפטן געפינט מען נאָך ר׳ יוספס הגהות אויף רש״י, ר׳ יוספס פירושים. ברענגענדיק אַ געוויסן פירוש פון רש״י, מאַכט ר׳ יוסף דערצו אַ באַמערקונג: „ואני יוסף בן שמעון אומר״... ער טייטשט דעם פסוק אויס אַנדערש. אין זיינע פירושים, וואָס ער האָט געמאַכט דירעקט אויף יהושע, שופטים, שמואל וכו׳, ווי אויך אויף די נביאים אחרונים און כתובים, דערמאָנט ער אויך אָפט זיין פעטער, זאָגנדיק: „כך שמעתי מאחי אבא ר׳ מנחם בן חלבו״.

ר׳ יוספס סטיל איז אייגנטלעך אַ תלמודישער. ער איז אָבער געווען דורך און דורך פשטן און דערצו אויך אייגנאַרטיק. ער האָט פריער געגעבן אַ פירוש, אַ מין איבערבליק איבערן גאַנצן ענין, אָנגעוויזן אויף דעם גאַנצן המשך פון די פסוקים און ערשט דערנאָך איז ער געקומען צו די פרטים. זיין מיינונג איז געווען, אַז דער עיקר איז פשט. דער דרש איז אַ שטיק צירונג, אַ באַפוצונג, אָן וועלכע מען קאָן אויך אויסקומען. עס איז קיין דרש גאָרנישט נויטיק. וואָרום די תורה איז געגעבן געוואָרן אַ גאַנצע, אַ פולקאָמענע. עס זענען דאָרטן גאָרנישט פאַראַן אַזעלכע זאַכן, צוליב וועלכע מען דאַרף אָנקומען צו זייטיקע דערקלערונגען און פאַרפולקאָמונגען. וואָרום דער, ווער עס ווענדט זיך ערנסט צו גאָטס וואָרט, יענער באַמיט זיך צו דערקענען זיין אורשפרינגלעכע, איינפאַכע דערקלערונג. ער זאָגט: „התורה תמימה נתנה, תמימה כתבה ולא תחסר כל בה. ומדרש חכמינו כדי להגדיל תורה ולהאדיר. אבל כל מי שאינו יודע פשוטו של מקרא ונוטה לו אחר מדרשו של דבר דומה לו ששטפתהו שבלת הנהר ומעמקי

מים מציפין ואוחז כל אשר בידו להנצל״. דעמדאָזיקן געדאַנק האָט ר׳ יוסף אַרויסגעזאָגט ביי מערערע געלעגנהייטן. עס טרעפט אַמאָל, אַז ער אַליין קומט אויך אָן צו אַ מדרש. אָבער דאָס איז זעלטן און דערצו, ווייל ער איז געצווונגען דערצו. אַמאָל ברענגט ער ביידע: „זה מדרשו, וזה פשוטו״, מהאי טעמא האָט ער נישט נושא פנים געווען אַפילו רש״ין אַליין, ווען ער האָט ביי אים געפונען אַזעלכע דרש־אויסטייטשונגען אויף אַ פסוק, וועלכן מען האָט, לויט זיין מיינונג, געקאָנט אויסטייטשן על פי פשט. און ער גיט אַזעלכע נייע אויסטייטשונגען. ער לאָזט נישט דורך קיין איין הארבן פסוק. נישט קוקנדיק אויף די אַלע מעלות פון זיין פירוש, איז ער דאָך נישט פאָפולער געוואָרן ביי יידן און איז אַפילו פאַרגעסן געוואָרן. אָבער דאָס איז געווען נישט דערפאַר, ווייל ער איז געווען אַזוי טרוקן און צו־ניכטער, נאָר פשוט ווייל רש״י האָט אַלעמען פאַרשטעלט. רש״ים פירוש, וועלכער איז דערשינען פריער פאַר ר׳ יוסף קראַס, האָט אַזוי פאַרכאַפט אַלעמענס מוחות, אַז ס׳איז שווער געווען פאַר אַן אַנדערן צו פאַרנעמען זיין פלאַץ. וואָרום נאָך אַלעמען דאַרף מען נישט פאַרגעסן, אַז צפון־פראַנקרייך איז נאָך געווען קאָנסערוואַטיוו און איז נאָך וויט נישט געווען אַזוי פאַרטאָן אין וועלטלעכע למודים און מאָדערנע אידעען, ווי שפאַניע און פראָוואַנס. אין צפון־פראַנקרייך האָט רש״ין, דעמאָלט און אויך שפעטער, קיינער נישט געקאָנט באַזיגן. ער איז געווען צו־גרויס און צו־פאַרכאַפנדיק. יעדנפאַלס האָט אָבער ר׳ יוסף קרא אויך געהאַט זיינע גרויסע פאַרדינסטן פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער תורה־אינטערפרעטאַציע און ער איז הויך געשעצט געוואָרן פון אַלע פראַנצויזישע מפרשים, צווישן זיי אויך דעם גרויסן רש״י אַליין. ר׳ יוסף קרא איז געשטאָרבן אויפן זיבעציקסטן יאָר פון זיין לעבן.

ר׳ שמעיה

עס איז קיין שום ספק נישט, אַז זינט עס האָבן זיך געהאַט אָנגעהויבן די אינטערפּרעטאַציעס אויף דער תורה, זינט דידאַקטישע שאַפונגען האָבן אָנגענומען אַ גרויסן אומפאַנג אין אַלע לענדער, ווו יידן האָבן געהאַט געוווינט, זענען ביי די יידן אין מיטלאַלטער געווען מערערע מפרשים, וועלכע זענען מיט דער צייט פאַרגעסן געוואָרן, אָדער ווערמענס שאַפונגען עס זענען פאַרפאַלן געוואָרן, כאָטש מען ווייסט, נאַטירלעך, אַז אַזעלכע פערזאָנען האָבן געלעבט און געשאַפן. געווינלעך האָבן נישט אַלע געהאַט געשאַפן פירושים אויף אַלע ספרים פון די כתבי הקודש. עס זענען געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן געהאַט געמאַכט אַ פירוש אויף די נביאים אַליין; עס זענען געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן געמאַכט אַ פירוש אויף די כתובים אַליין. אַמאָל האָבן זיי געמאַכט פירושים בלויז אויף איין ספר אַליין. דאָך האָבן אַלע עפּעס מחדש געווען אין זייערע פירושים. געוויס האָט פּאַסירט, אַז אַפילו דער אָריגינעלסטער מפרש האָט געמוזט אויסלייהען פירושים פון אַנדערע מפרשים, ווען ער איז צו־קורץ געקומען מיט אַ פירוש, אָדער ווען עס איז אים סתם געפעלן געווען אַ גוטער פשט פון אַן אַנדער מפרש. אָבער דער קערן, דער פונדאַמענט האָט געמוזט זיין אַן אָריגינעלער. דאָס האָט, זעלבסטפאַרשטענדלעך, — ווי עס איז געווען דער פאַל אויף אַלע אַנדערע געביטן פון גייסטיקן שאַפן, — געבראַכט צו פאָרטשריט, צו דער אַנטוויקלונג, צו דער פאַרטיפונג און פאַרבעסערונג פון דער תורה־אינטערפּרעטאַציע.

נישט אַלע פירושים פון אָט די מפרשים האָבן אָבער צו אונז דערגרייכט. טייל האָבן געהאַט דאָס מזל צו פאַרבלייבן אין אַ פּריוואַטער היים, טייל האָבן נאָך לאַנגע וואַנדערונגען איבער מדינות זיך דערשלעפּט צו אַ מוזעאום און זענען סוף־כל־סוף, נאָך הונדערטער יאָרן פון וואַנדערונגען און באַהעלטענישן, אַרויס אויף דער ברייטער וועלט. אָבער פיל אַזעלכע פירושים זענען פאַרלוירן געגאַנגען אויף אייביק. זיי האָבן קיין מזל נישט געהאַט, וואָרום נאָך אַלעמען איז דער גורל פון ספר געווען אָפּהענגיק פון דעם פאָלקס גורל. וואָלטן יידן געזעסן רואיק אויף זייערע פּלעצער, וואָלטן זיכער זייערע שאַפונגען נישט פאַרפאַלן געוואָרן, סיידן עס וואָלטן געשען אויסערגעוויינלעכע צופאַלן, ווי דאָס האָט געטראָפן אויך ביי אַנדערע פעלקער. עס איז בכלל דאָס גרעסטע ווונדער, וואָס מיר האָבן אַזויפיל שאַפונגען געקאָנט אָפּהיטן נישט בלויז פון די, וועלכע זענען געשאַפן געוואָרן אין מיטלאַלטער, נאָר אויך פון יענע, וועלכע זענען גע־

שאַפן געוואָרן אין גאַנץ אַלטע צייטן, אָנהויבנדיק פון דער תורה אַליין. אָבער אונזער לעבן איז נישט געווען קיין רואיקס, קיין זיכערס. די קריסטלעכע הערשנדיקע פעלקער האָבן אונז גערודפט, האָבן חרוב געמאַכט אונזער לעבן און פאַרמעגן; זיי האָבן גאַנצע ישובים פאַרניכטעט און מען האָט די יידן געקוילעט און געברענט. וואָס איז דער וווּנדער, אַז מיר האָבן פאַרלוירן אַ סך אוצרות פון אונזער גרויסער און רייכער קולטורעלער שאַפונג?

אָבער אויך אויסער די רדיפות און אומאויפהערלעכע וואַנדערנישן פון לאַנד צו לאַנד און פון שטאָט צו שטאָט, זענען געווען נאָך סיבות, וואָס האָבן שווער געמאַכט אויסצוהיטן אַלע אונזערע קולטורעלע אוצרות. דאָס איז געווען דערפאַר, וואָס דאָס ספר אַליין איז געווען אַ יקר־המציאות. די צאָל עקזעמפּלאַרן פון אַ ספר איז אין יענע צייטן געווען אַן אומגעהויער באַשרענקטע. וואָרום ספרים האָט מען דעמאָלט געמוזט שרייבן מיט דער האַנט און דאָס אויך אויף פאַרמעט. דאָס האָט געקאָסט אַ סך צייט, געדולד און אויך אַ סך געלט. דער, ווער עס האָט געהאַט אַ סך געלט, האָט געקאָנט דינגען אַ סופר דאָס ווערק איבערצושרייבן. דער אָבער, וואָס האָט קיין געלט נישט געהאַט, האָט אַליין געמוזט פטרן פיל צייט אָפּצוקאָפּירן אַ ספר, אין ביידע פאַלע זענען דאָס געווען זעלטענע דערשיינונגען, און יעדעס ספר איז געווען אַ מין אַנטיק־זאַך. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז ספרים זאָלן קאָנען פאַרשווינדן ווערן און טאַקע אויף אייביק. אַזוי זענען פיל פירושים אויף דער תורה פאַרפאַלן געוואָרן ביי די שפּאַנישע יידן, ביי די פּראָוואַנסאַלישע יידן, ביי די פראַנצויזישע יידן און אויך ביי די לאָטרינגישע יידן. און אַפילו פון די, וואָס זענען געבליבן, זענען טייל פון זיי דערגאַנגען צו אונז אין נישט קיין פולקאָמענער פאָרם, צעריסענע, צעפליקטע. עס קאָן זיין, אַז אַ טייל פון אָט די פאַרפאַלענע פירושים זענען דעמאָלט גופא, אָדער שפּעטער, דורך די תלמידים פון די מפרשים און דורך די תלמידים פון די תלמידים, אַריבער אין אַ צעבראָקלטער פאָרם אין אַן אַנדערנס פירוש, אָבער זיי אַליין, די אָריגינעלע שעפער, זענען מיט דער צייט פאַרגעסן געוואָרן.

איינער פון אָט אַזעלכע „אומבאַקאַנטע העלדן” איז געווען אַ געוויסער ר׳ שמעיה, וועלכער האָט געהאַט געלעבט אין טרוא אין רש״ים צייט. דערדאָזיקער שמעיה איז ביז היינט פאַרבליבן עפּעס אַ מין געהיימניספולע, מיסטעריעזע פערזאָן. מען ווייסט נישט, ווער ער איז געווען, פונוואַנען ער איז געקומען, פונוואַנען ער האָט געשטאַמט, ווען ער איז געבוירן געוואָרן און ווען ער איז געשטאָרבן. מיר ווייסן בלויז, אַז עס איז געווען אַ ר׳ שמעיה, אַז ס׳איז געווען אַזאַ מענטש און אַז ער האָט פיל געלייסטעט, פיל געשאַפן סיי אויפן געביט פון הלכה און סיי אויפן געביט פון מקרא. עס ווערט אויף אים געזאָגט, אַז ער איז געווען רש״ים אַן אייניקל, אַז ער איז געווען רש״ים אַן איידעם, אַנדערע זאָגן גאָר, אַז ער איז געווען אַן איידעם פון רש״ים אַ שוועסטער, ריכטיקער איז, נאַטירלעך, די מיינונג פון רבינו תם אַליין, וועלכער זאָגט בפירוש, אַז ר׳ שמעיה איז געווען דער שווער פון זיינעם אַ ברודער, טאַקע פון רשב״ם אַליין, וועלכער זאָל האָבן חתונה געהאַט מיט ר׳ שמעיהס אַ טאָכטער. אָבער דאָך הענגט נאָך אַלץ אַ נעפל אַרום זיין פערזענלעכקייט.

און באמת איז ער דאָך אַ שטיקל רעטעניש. וואָרום נאָך אַלעמען האָט ער געהאַט געלעבט אין דער צייט פון רש״י, פון דעם רשב״ם, פון ר׳ יוסף קרא, דאָס הייסט, אין אַ צייט, פון וועלכער עס איז עפּעס געבליבן און מען דאַרף פאַרשטיין, אַז ער אַליין איז אויך געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם, וואָרום זיינע מיינונגען זענען הויך רעספּעקטירט געוואָרן פון רש״י. ווי קומט עס, אַז מען זאָל וועגן אים לחלוטין נישט האָבן גערעדט, אַז מען זאָל וועגן אים נישט האָבן עפּעס געוווּסט? עס שיינט דעריבער צו זיין, אַז ר׳ שמעיה איז אַ מין נחבא אל הכלים, אַז ער איז געווען פון יענע גרויסע צדיקים, וואָס האָבן פון זיך גאָרנישט געהאַלטן, וואָס האָבן זיך אַליין מבטל געמאַכט, וואָס האָבן, אַזוי צו זאָגן, פאַרניכטעט זייער אייגענעם „איך״, וואָס האָבן זיך אויפגעלייזט אין זייער רבין, וועלכן זיי האָבן געדינט ביז מסירות־נפש. אַזאַ ייד, ווי ר׳ שמעיה, האָט זיך ממש באַהאַלטן אין שאָטן פון רש״י, ער האָט זיך געשראָקן פאַר זיין ליכט. ער איז געווען שטענדיק אין אַ ווינקל, שטענדיק פאַרטיפט אין זיין אַרבעט, אין זיין הייליקער אַרבעט און האָט לחלוטין אויסגעמיטן כבוד. מהאי טעמא האָט די וועלט אים נישט באַמערקט און מען האָט וועגן אים נישט גערעדט.

ר׳ שמעיה איז געווען רש״יס אַ תלמיד. ער איז אָבער גלייכצייטיק געווען רש״יס סעקרעטאַר. ער האָט דערלייִדיקט פאַר אים געוויסע וויכטיקע אַרבעטן, וועלכע זענען געווען פון שעפערישער נאַטור. עס פלעגן צו רש״י אָנקומען פיל שאלות פון פאַרשידענע מדינות און מען האָט אויף זיי געמוזט ענטפערן. בעת רש״י האָט אָבער געאַרבעט איבער זיינע פירושים אויף דער גמרא און אויף דער תורה, איז ער געווען שטאַרק פאַרנומען, און מחמת דעם האָט ער די אַרבעט פון דיזאָזיקע תשובות איבערגעגעבן צו ר׳ שמעיהן, דאָס הייסט נישט, אַז ר׳ שמעיה האָט אויף די שאלות געענטפערט לויט זיין מיינונג; ער האָט זיך פריער מכח דעם דורכגעשמועסט מיט רש״י, און ווי רש״י האָט געהאַט געפּסקנט און מאָטיווירט דעם פּסק־דין, אַזוי האָט ער געגעבן די תשובה. פאַרשטייט זיך. אַז פאַרן אָפּשיקן, האָט ער די תשובה געגעבן רש״ין נאָכאַמאָל איבערצוקוקן, אָבער געאַרבעט האָט ר׳ שמעיה. אַממערסטן האָט ר׳ שמעיה געאַרבעט דעמאָלט, ווען רש״י איז שוין געווען אַלט און שוואַך. ער פלעגט אַמאָל אַזעלכע מינים תשובות דיקטירן אויך צו אַנדערע פון זיינע תלמידים. עס שיינט אָבער, אַז הויפּטזעכלעך האָט ער זיך באַנוצט מיט ר׳ שמעיהן, צו וועלכן ער האָט געהאַט גרויס צוטרוי און איז געווען זיכער, אַז ער וועט אָפּטאָן די אַרבעט בשלימות. ר׳ שמעיה ווידער איז, אויס גרויסן רעספּעקט צו זיין רבין, געווען העכסט גליקלעך, וואָס ער האָט זוכה געווען צו אַזאַ אויסערגעוויינלעכן כבוד, וואָס זיין רבי האָט אים אָנפאַרטרויט אַזעלכע וויכטיקע אַרבעטן. ר׳ שמעיה האָט זיך, אַזוי צו זאָגן, פולקאָם אויסגעלעבט מיט רש״ין, זיך פולקאָם אויפגעלייזט אין זיין רבין.

ר׳ שמעיה האָט זיך ביי רש״ין אין הויז באַשעפטיקט הויפּטזעכלעך מיט גמרא און מיט פּוסקים. אויסער די תשובות אין פּיסקי־הלכות פון זיין רבין, ביי וועלכע ער האָט, שמועסנדיק מיט רש״י, אויך געהאַט צוגעלייגט אַ וואָרט,

האָט ער אַליין געשריבן פֿירושים צו אייניקע מסכתות; ער האָט אויך געשריבן פֿירושים צו מסכת תמיד און מדות. מהאי טעמא איז קיין ווּנדער נישט, וואָס דער רבינו תּם רעדט מכּח „פֿירושים ישנים מהרב ר׳ שמעיה״. ער האָט אויך געהאַט פֿאַרשריבן געוויסע ריטועלע מנהגים און שפּעטער, ווען רש״י האָט אים, פֿאַרן טויט, איבערגעגעבן זיין לעצטן ליטעראַרישן אוצר, האָט ער זיינע פֿירושים און פּוסקים צונויפֿגעזאַמלט און מסדר געווען און זיי מוסיף געווען צום תּלמוד. אין „אור זרוע״ ווערט דערמאָנט דער זאַץ: „מעשה זו הועתק מפּסקי רבינו שלמה שסידר הרב ר׳ שמעיה זצ״ל לפניו״, וואָס איז אַ געניגנדיקער באַווייז, אַז ער האָט אָט די רעדאַקציע־אַרבעט געטאָן.

עס איז אָבער נישט געווען די גמרא אַליין, מיט וועלכער ר׳ שמעיה האָט זיך געהאַט באַשעפֿטיקט. ער האָט זיך אויך געהאַט אָפּגעגעבן מיט די כּתבי הקודש. אין אַזאַ הויכן קרייז פֿון חכמים, ווּ מען האָט געלערנט און גערעדט נישט בלויז וועגן תּלמוד, נאָר אויך וועגן אַ פּשט אין פּסוק, איז שווער געווען זיך אַרויסצודרייען, אַפֿילו ווען מען וואָלט געוואָלט, בפּרט נאָך, ווען דאָס איז לחלוטין געווען אוממעגלעך. דערצו איז טאַקע ר׳ שמעיה געווען אַ גוטער קענער פֿון לשון־קודש און געקענט גוט דקדוק. אַ סך אויסטייטשונגען פֿון ר׳ שמעיהס פּירוש זענען אַריין אין רש״יס פּירוש. ער האָט זיך באַנוצט מיט די פּירושים, וועלכע ר׳ שמעיה האָט געהאַט אויסגעטייטשט פֿאַר אים און זיי זענען אים געפֿעלן געוואָרן. עס איז געוויינלעך אָנגענומען פֿון פֿאָרשער, אַז דאָרטן, ווּ רש״י זאָגט „מצאתי״, הייסט עס, אַז דאָס איז געווען ר׳ שמעיהס אַ פּירוש. דאָסגלייכן געהערט דער פּירוש צו ר׳ שמעיהן דאָרטן, ווּ רש״י זאָגט „ויש אומרים״. אין טייל אַלטע מאַנוסקריפּטן האָבן פֿאָרשער געפֿונען ספּעציעלע באַמערקונגען: „זה שייך לרש״י, וזה פּירש ר׳ שמעיה״. עס ווערט אויך דערמאָנט דער אויסדרוק אין טייל ערטער „תּוספֿות שמעיה״. אָבער אויסער אַלעם דעם, האָט, ווי עס ווייזט אויס, ר׳ שמעיה געהאַט געשאַפֿן און אָנגעשריבן אַן אייגענעם פּירוש אויף דער תּורה. וואָרום עס ווערט אָפֿט דערמאָנט דער אויסדרוק „פּירוש שמעיה״, וואָס באַווייזט, אַז אַזאַ מין פּירוש האָט עקזיסטירט אין יענער צייט. זיין פּירוש איז אָבער פֿאַרלוירן געגאַנגען, אויף אייביק פֿאַרפֿאַלן געוואָרן און דערמיט איז אויך דער נאָמען פֿון אָט דעם שעפֿערישן, אַרבעטזאַמען, אָפּפֿערוויליקן, געהיימניספֿולן און הייליקן מענטשן פֿאַרגעסן געוואָרן. אַזוי איז געווען דער גורל פֿון אַ סך גרויסע, אָבער באַהאַלטענע, גדולים.

ר׳ שמואל בן מאיר

א.

אַפּשטאַמונג, דערציאָונג און זיין באַרימטקייט

די נייע אינטערפּרעטירונגס־מעטאָדע פון דער תורה אין צפון־פראַנקרייך, באַקאַנט, אַגב, אַלס די ערשטע תורה־אינטערפּרעטירונג אין דעמדאָזיקן לאַנד בכלל, וועלכע איז אַריינגעבראַכט געוואָרן פון ר׳ מנחם בן חלבו, איז איבערגענומען געוואָרן נישט בלויז פון זיין פּלימעניק, ר׳ יוסף קרא, מיט וועלכן ער האָט געהאַט דירעקט געלערנט, זייענדיק זיין רבי, נאָר אויך פון די שפּעטערדיקע מפרשים. רש״י איז אַפילו געגאַנגען אין זיין אייגענעם וועג, ער האָט זיך געהאַט געשאַפן אַן אייגענע מעטאָדע, די פאַראייניקונג פון פּשט מיט דרש, ער איז געווען, אַזוי צו זאָגן, אַ מין וועלט פאַר זיך, דאָך איז ער געווען אונטערן איינפלוס פון ריינעם פּשט אַ סך שטאַרקער און האָט זיך אַפילו אָפט באַנוצט אומדירעקט מיט ר׳ מנחמס אויסטייטשונגען דורך דער פאַרמיטלונג פון ר׳ יוסף קרא, וועלכער איז געווען אַן איינגייער אין רש״ים הויז. אַ באַדייטנדיקע ווירקונג האָט אָבער דידאָזיקע מעטאָדע געהאַט אויסגעאיבט אויף דעם מפרש, וואָס איז געקומען באַלד נאָך רש״י — אויפן רשב״ם. דער רשב״ם איז שוין געגאַנגען אַ סך ווייטער, ווי ר׳ מנחם בן חלבו, ווי ר׳ יוסף קרא און פיל ווייטער, ווי רש״י. דער רשב״ם איז געווען פאַרליבט אין ריינעם פּשט, ער איז געווען אַ געוואַלטיקער ענטוזיאַסט פאַר פּשטות. און כאָטש זיין פּירוש איז צו־שׂכלדיק, צו־ראַציאָנאַל און עס פעלט אים האַרציקייט און וואַרעמקייט, וואָס רש״י האָט עס געהאַט אין אַ גרויסער מאָס, איז דער רשב״ם צו יענער צייט דאָך געלערנט געוואָרן ביי יידן צוגלייך מיט רש״י. דאָס מיינט נישט צו זאָגן, אַז ער האָט רש״ים פּירוש אויף דער תורה געשטעלט אין שאָטן, אַז ער האָט אים אַוועקגערוקט אין הינטערגרונט. ער האָט אים אָבער דערגענצט, אַרויסברענגענדיק נייע, אייגנאַרטיקע פּירושים.

דער רשב״ם, אָדער ר׳ שמואל בן מאיר, ווי ער האָט געהייסן אין זיין פולן נאָמען, וועלכער איז געווען איינער פון די גרעסטע תלמודישע פּערזענלעכקייטן פון זיין צייט, האָט געשטאַמט פון גרויסן יחוס. ער איז געווען אַן אייניקל פון רש״י, וואָרום זיין מוטער, יוכבד, איז געווען רש״ים אַ טאָכטער. זיין

פֿאָטער, ר’ מאיר בן שמואל, איז אויך געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם, וואָרום כדי צו ווערן רש’’יס אַן איידעם, האָט מען, פֿאַרשטייט זיך, געמוזט קענען לערנען, און אַ סך לערנען. דערצו האָט ער אויך געהאַט צוויי ברידער, וועלכע זענען געווען די גרעסטע גאונים פֿון זייער צייט; איינער איז געווען ר’ יצחק בן מאיר, וועלכער איז געווען באַקאַנט אין דער תלמודישער וועלט אַלס ריב’’ם, און דער צווייטער איז געווען ר’ יעקב בן מאיר, וועלכער איז באַקאַנט אין דער וועלט אַלס רבינו תם. אין לומדות, אין דער אינטערפּרעטירונג פֿון תלמוד, פֿון תורה, האָט דער רבינו תם, וועלכער איז, אגב, געווען דער מוזיניקל, דער יינגסטער פֿון אַלע זיינע ברידער, אַריבערגעשטיגן זיינע אייגענע ברידער און אויך אַלע גרויסע גאונים פֿון זיין צייט און פֿון די שפּעטערדיקע צייטן. דערפֿאַר אָבער האָט דער רשב’’ם, וועלכער איז געווען גענוג טיף און שאַרף אין תלמוד, אַריבערגעשטיגן זיין ברודער, דעם רבינו תם, אין דער קענטעניש פֿון דער העברעאישער שפּראַך און אין דער אינטערפּרעטירונג פֿון דער תורה. אויף דעמדאָזיקן געביט און דערצו נאָך מיט זיין אינטערפּרעטירונגס־מעטאָדע פֿון ריינעם פשט, איז דער רשב’’ם געווען אַ גרויסער מייסטער.

דער רשב’’ם איז געבוירן געוואָרן אין ראַמערו, אַ שטעטל נישט ווייט פֿון טרואַ, אין יאָר 1080 אָדער 1085, דאָס הייסט, אין דער צייט, ווען זיין גרויסער זיידע, רש’’י, איז געווען אין די פֿערציקער. צום אָנהויב האָט מיט אים געלערנט זיין פֿאָטער, ר’ מאיר, וועלכער איז געווען, אויסער זיין גרויסקייט אין תלמוד, אויך אַ גרויסער קענער אין תנ’’ך, אָבער שפּעטער איז ער, אַפּנים, אַוועק צו זיין זיידן קיין טרואַ, ווּ ער האָט ווייטער פֿאָרטגעזעצט זיינע לימודים אין תלמוד און אין די כתבי הקודש. עס איז אַ סברא, אַז ער האָט אויך געלערנט אין די לאָטרינגישע ישיבות, ווּ רש’’י האָט געהאַט געלערנט. די גרעסטע השפּעה אויף אים האָט, זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, געהאַט רש’’י אַליין, און מען קאָן זאָגן, אַז ער איז געווען אפשר דער ערשטער, וואָס האָט געהאַט געלערנט „גמרא מיט רש’’י’’ און „חומש מיט רש’’י’’. רש’’י האָט אים געהאָלפֿן אויסשלייפֿן דעם תלמוד, רש’’י האָט אים געהאָלפֿן אַריינדרינגען אין די טיפֿקייטן פֿון תלמודישן ים און אַרויסצונעמען פֿון דאָרטן די פֿאַרבאָרגענע אוצרות און רש’’י איז עס אויך געווען דער, וואָס האָט אים אַרויפֿגעפֿירט אויפֿן גראָדן וועג צו די כתבי הקודש.

דורך דער גרויסער אויסבילדונג, וואָס דער רשב’’ם האָט געהאַט באַקומען פֿון רש’’י און אַנדערע רביים, גדולים פֿון יענער צייט, האָט דער יונגער רשב’’ם אָנגעהויבן באַקומען אַ גרויסן נאָמען אין דער יידישער וועלט. ער איז באַוווּסט געוואָרן אין פֿראַנקרייך און אין דייטשלאַנד און מען האָט שוין אויף אים געקוקט ווי אויף אַ נייעם אויפֿגייענדיקן שטערן אין דער יידישער וועלט. דער רשב’’ם האָט שוין דעמאָלט, נאָך זייענדיק אַ יונגערמאַן, געהאַט דעבאַטירט מיט רש’’י אין ענינים פֿון הלכה, אין ענינים פֿון תורה־אינטערפּרעטירונג און רש’’י האָט אים אין מערערע פֿאַלן נאָכגעגעבן. לויט דער רשב’’ם אַליין דערציילט, האָט אים רש’’י געזאָגט, אַז ווען ער וואָלט געהאַט צייט, וואָלט ער זיינע פּירושים רעווידירט, וואָרום זיין פּירוש איז שוין דאַן געווען פֿאַרטיק. דער

רשב״ם זאָגט: „וגם רבינו שלמה, אבי אמי, מאור עיני גולה, שפּירש תורה, נביאים וכתובים, נתן לב לפרש פשוטו של מקרא. ואף אני, שמואל בר׳ מאיר, חתנו, זצ״ל, נתווכחתי עמו ולפניו והודה לי שאילו היה לו פּנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשוטים המתחדשים בכל יום״. און די יידישע וועלט האָט זיך מיט איר מיינונג וועגן רשב״ם נישט אָפּגענאַרט. וואָרום נאָכן טויט פון רש״י און פון זיין פאָטער, ר׳ מאיר, האָט ער ווירקלעך פאַרנומען זייערע ערטער. ער איז דעמאָלט אָנערקענט געוואָרן אַלס גייסטיקער און רעליגיעזער אויטאָריטעט אין דער יידישער וועלט און די גרעסטע רבנים פון יענער צייט אין פראַנקרייך און אין דייטשלאַנד האָבן אָנגעהויבן צו שיקן צו אים שאלות.

גישט קוקנדיק דערויף, וואָס דער רשב״ם איז געווען פאַרטיפט אין לערנען תורה, האָט ער דאָך געהאַט אַן אינטערעס פאַר וועלטלעכע זאַכן. ער האָט פאַרשטאַנען די וועלט, ער האָט פאַרשטאַנען מענטשן. די דאָזיקע דערפאַרונגען האָט ער געהאַט דערוואָרבן ביי רש״ין אין הויז, ווו עס פלעגט זיך איבערקערן אַ וועלט מיט מענטשן פון כלערליי פּראָפעסיעס, פון פאַרשידענע שטעט און לענדער, און אויך אויף זיינע רייזעס, וואָרום אויך אַרומצופאָרן האָט ער ליב געהאַט. ער איז געווען אין קאַן, אָדער אין קאָם, אַ מייל זעכציק פון פּאַריז; ער האָט פאַרבראַכט אַ לענגערע צייט אין פּאַריז, ווו ער האָט געהאַט פיל פריינט. דאָרטן האָבן דעמאָלט געלעבט ר׳ מתתיהו, ר׳ יהודה בן אברהם, ר׳ יהודה בן יום־טוב און ר׳ יחיאל, מיט וועלכע ער האָט געהאַט פאַרבראַכט אין תורה־ענינים. ער האָט דאָרטן אויך געהאַלטן עפנטלעכע פאָרטראַגן איבער הלכה. דער רשב״ם האָט אויך געהאַט באַזוכט לודאַן און אנזשו. דער רשב״ם האָט אַזוי־אַרום געהאַט געזען „אַ וועלט״ און געקאָנט קענען די וועלט.

דער רשב״ם האָט אָפּטמאָל אויך געהאַט פּריוואַטע ויכוחים מיט קריסטלעכע געלערנטע, וועלכע האָבן געפּרוּווט אָנווייזן, אַז אין דער תורה זענען פאַראַן געוויסע אָנדייטונגען אויף דעם אָנקומען פון זייער משיח און האָבן אויך געפּרוּווט חוזק־מאַכן פון אונזער רעליגיע. דער רשב״ם האָט זיך אָבער גאַנץ ווייניק געשעמט פאַר זיי און מיט שאַרפע אויסדרוקן האָט ער צעקלאַפּט זייערע טענות. זיינע אַרגומענטן קעגן די קריסטלעכע געלערנטע זענען דורך אים שפּעטער אַרויסגעבראַכט געוואָרן אין זיינע פירושים אויף דער תורה.

ב.

זיין פירוש אויף דער תורה

דער רשב״ם איז באַזונדער געווען דער גרויסער תלמוד־ייד, דער גמרא־ייד, דער פלפול־ייד, וועלכער האָט מיט זיין שאַרפן מוח געהאַט געשליפן די הלכה. וואָרום סיי ביי זיין טאַטן אין הויז און סיי ביי זיין זיידן אין הויז האָט, הויפּטזעכלעך, געהאַט געהערשט דער תלמודישער גייסט, די תלמודישע אַטמאָספער.

ער איז דעריבֿער אַליין געווען פֿאַרטיפֿט אין תלמוד און האָט מיט דערזעלביקער לופֿט אַליין געהאַט געאָטעמט. און דאָס זעט מען טאָקע פֿון די באַדייטנדיקע פּירושים, וואָס ער האָט געהאַט געשריבֿן אויפֿן תלמוד, וויניקסטנס אויף טיילן פֿון תלמוד. ער האָט געהאַט געשריבֿן אַ פּירוש אויף דעם צענטן פּרק פֿון דער מסכת פּסחים, ערבֿי פּסחים. ער האָט געהאַט געשריבֿן אויף אַ טייל פֿון בבא בתרא, אָנהויבנדיק פֿונם אָרט, ווּ רש״י האָט, צוליב זיין טויט, אויפֿגעהערט צו שרייבֿן זיין פּירוש. ער האָט געהאַט געשריבֿן אַ פּירוש אויף דער מסכת עבֿודה־זרה, פֿון וועלכן עס זענען דערגאַנגען צו אונדז בלויז טיילן. ער האָט אויך געמאַכט אַ פּירוש אויף דער מסכת מכות, אָנהויבנדיק פֿון דעם אָרט, ווּ רש״י האָט געהאַט אויפֿגעהערט צו שרייבֿן זיין פּירוש. אויף דעמזעלבֿן טייל האָט שוין אייגנטלעך פֿריער געהאַט געשריבֿן זיין פֿעטער דער ריבֿ״ן, אָבֿער דאָך האָט ער געוואָלט יענעם טייל מבֿאר זיין אויף זיין אופֿן. ער האָט געהאַט געשריבֿן פּירושים אויף אַנדערע מסכתות, ווי אויך תוספֿות צו דער גמרא, תוספֿות צום רי״ף און אויך תשובֿות אויף די שאלות, וואָס זענען צו אים אָנגעקומען פֿון פֿאַרשידענע גדולי־התורה. און זיינע פּירושים זענען געווען פֿון אַ הויכער מדרגה, וואָרום נישט בלויז זיין ייִנגערער ברודער, דער רבֿינו תם, האָט שטאַרק געלויבט זיין טיפֿקייט אין תורה און זיין וווּנדערבאַרן שכל־הישר אין סבֿרות, נאָר אויך די גאַנצע וועלט פֿון תלמידי־חכמים.

דער רשב״ם איז, אַלזאָ, פֿאַר דער וועלט באַטראַכט געווען בלויז אַלס תלמודישער ייִד, אַלס גמרא־ייִד, באמת אָבֿער האָט זיך זיין שעפֿערישקייט נישט באַשרענקט אויף דעם געביט פֿון הלכה. ער האָט זיך אויך געהאַט באַשעפֿטיקט מיט דער פֿאָרשונג פֿון דער העבֿרעאישער שפּראַך, ער האָט געהאַט שטודירט די העבֿרעאישע גראַמאַטיק, וואָס איז, אין גרונט גענומען, נישט געווען קיין נייע זאַך אין דעם קרייז, ווּ ער האָט זיך געהאַט דערצויגן, וואָרום אויך זיין פֿאָטער איז געווען אַ גרויסער בעל־מקרא און וועגן זיין זיידן איז דאָך שוין אָפּגערעדט. ער האָט זיך אַלזאָ ביי זיין פֿאָטער אין הויז און ביי זיין זיידן אין הויז אָנגעזאַפּט נישט בלויז מיט תלמוד, נאָר אויך מיט מקרא, מיט חומש, מיט די אויסטייטשונגען פֿון דער תורה, און ער האָט זיך אויך אויף דעם געביט אַרויסגעוויזן אַלס אַ גרויסער מייסטער, אַלס וווּנדערבאַרער מפרש.

צו זיינע פּירושים האָט זיך דער רשב״ם געהאַט, געוויינלעך, באַנוצט מיט די שאַפֿונגען פֿון די פֿריערדיקע מפרשים. ער האָט זיי אַלעמען געלערנט, אַלעמען שטודירט. ער האָט זיך געהאַט באַנוצט מיטן תרגום אונקלוס, וועלכער איז געווען אַ גרויסער פּשטן; ער האָט זיך געהאַט באַנוצט מיטן תרגום יונתן, תרגום ירושלמי און אַפֿילו אויך מיט דער „וווּלגאַטע״, די לאַטיינישע איבערזעצונג פֿון דער תורה, וואָרום דער רשב״ם האָט, אַפּנים, געקענט לאַטייניש, דאָס וואָס זיין קרייז חכמים האָט נישט געקענט. ער איז באַקאַנט געווען מיט די ווערק פֿון די שפּאַנישע מדקדקים און מפרשים, ר׳ מנחם בן סרוק און דונש בן לברט. ער איז געווען באַקאַנט מיט די פּירושים פֿון ר׳ מנחם בן חלבו, וועלכער איז געווען דער ערשטער פֿראַנצויזישער פּשטן, און פֿאַרשטייט זיך, מיט רש״י, ביי וועלכן ער האָט געהאַט געלערנט „חומש מיט רש״י״; ער האָט

אויך אויסגענוצט דעם מדרש „לקח טוב", וועלכער איז געווען געשאַפן אין בולגאַריע, אויך די פירושים פון זיין אינטימען פריינט, ר' יוסף קרא, און, מעגלעך, אויך פון ר' אברהם אבן עזרא. עס איז מעגלעך, אַז דער רשב"ם האָט זיך מיט ר' אברהם אבן עזרא נישט געקענט פערזענלעך, כאָטש ער האָט געהאַט באַזוכט פראַנקרייך און זאָל זיך האָבן געזען מיט זיין ברודער, דעם רבינו תם, מיט וועלכן ער האָט זיך געהאַט דורכגעשריבן אין שירים. עס האָט אָבער געקאָנט פּאַסירן, אַז עס זענען צום רשב"ם דערגאַנגען געוויסע פירושים פון אבן עזרא דורך אַנדערע פערזאָנען, פונקט אַזוי ווי עס זענען צו ר' אברהם אבן עזרא דערגאַנגען פירושים פון רשב"ם.

ס'פאַרשטייט זיך, אַז דער רשב"ם האָט נישט געהאַט מסכים געווען מיט די אַלע פירושים פון די פריערדיקע מפרשים, הויפּטזעכלעך מיט די פירושים, וועלכע זענען געווען געבויט אויף דרש. אין דער באַציאונג האָט דער רשב"ם נישט מסכים געווען אַפילו מיט זיין גרויסן זיידן, רש"י. נאָכמער, ער האָט אַפילו טייל פירושים פון רש"י שטאַרק קריטיקירט. דער רשב"ם האָט זיך בלויז געהאַט באַקענט מיט פריערדיקע תורה־אינטערפּרעטאַציעס און האָט גענומען טייל פון זיי, וועלכע זענען געווען לויט זיין גייסט, לויט זיין געשמאַק. באמת אָבער איז דער רשב"ם געווען אַ גאַנץ אייגנאַרטיקער מפרש, אַ גאַנץ אייגנאַרטיקע דערשיינונג. ער איז זיך געגאַנגען מיט זיין אייגענעם וועג. ער האָט געהאַט געשאַפן זיין אייגענעם סיסטעם און ער האָט אויך געהאַט זיין אייגענעם צוגאַנג; ער איז געווען פולקאָם אָריגינעל. ער איז געווען דער אמתער פשטן. זיין ליבע צו פשט איז געווען אומגעהויער גרויס, אַזוי גרויס, אַז ער האָט זיך אַפילו דערלויבט צו מאַכן אַזעלכע פירושים, וואָס האָבן, אין פלוג, לחלוטין נישט געקאָנט האַרמאָנירן מיט די אָנשויאונגען פון אַ גמרא־ייד און בפרט נאָך פון אַזאַ גמרא־ייד, ווי דער רשב"ם איז געווען און פון אַזאַ צדיק, ווי דער רשב"ם איז געווען, וועלכער האָט, ווי יעטוועדער קאָן זיך משער זיין, מדקדק געווען אין די מצוות קלות נישט ווייניקער ווי אין די מצוות חמורות.

דער רשב"ם איז געווען פאַרקאָכט אין פשט. ער האָט געהאַלטן, אַז פריער ווי אַלץ איז דער פשט, אַז נאָר דער פשט איז דער עיקר פון דער תורה־אינטערפּרעטאַציע. ער האָט געהאַלטן, אַז די ראשונים האָבן צוליב זייער פרומקייט געהאַט נוטה געווען צו דרש, וועלכן זיי האָבן געהאַלטן פאַרן עיקר, אָבער דערפאַר האָבן זיי זיך נישט גענוג פאַרטיפט אין פשוטן פשט פון פסוק, — „והראשונים מתוך חסידותם נתעסקו לנטות אחרי הדרשות, שהן העיקר, ומתוך כך לא הורגלו בעומק פשוטו של מקרא". ער האָט אויך געהאַלטן, אַז אַפילו די חז"ל, וועלכע האָבן טייל פסוקים געמאַכט אַלס אסמכתות פאַר געוויסע הלכות און דרשות, האָבן אַליין אויך געוווּסט, אַז דאָס זענען נישט קיין עכטע פירושים. זיי האָבן געבויט אַ סך דרשות און הלכות פון איבעריקע ווערטער, פון נישט־געוויינלעכע זאַץ־פאָרמען און בכלל פון שפּראַכלעכע ענדערונגען. עס שטייט אין דער תורה „ואלה תולדות השמים והארץ בהבראם". פאַר די חז"ל איז אויסגעקומען, אַז דאָס וואָרט „בהבראם" איז דאָ איבעריק, אַז מען האָט געקאָנט אויסקומען אָן אים. ער שטייט דאָך אָבער פאָרט, האָבן זיי

אים אויסגעטייטשט, אַז דאָס הייסט „באברהם״. דער פשוטער פשט איז אָבער דאָך נישט אַזוי.

דער רשב״ם דערקלערט אויך, אַז עס איז נישט זיין אויפגאַבע אויסצוטייטשן די הלכות. דערצו איז פאַראַן אַן אַנדערע מעטאָדע, אַן אַנדער צוגאַנג. זיין אויפגאַבע איז נאָר מפרש צו זיין די תורה לויטן פשוטן פשט. ער זאָגט: „ידעו ויבינו יודעי שכל כי לא באתי לפרש הלכות אעפ״י שהם עיקר... כי מתוך המקראות נשמעין ההגדות וההלכות, ומקצתן ימצאו בפירושי רבינו שלמה אבי אמי זצ״ל, ואני לפרש פשוטן של מקראות באתי, ואפרש הדינין וההלכות לפי דרך ארץ״. דער רשב״ם באַטאָנט אין מערערע ערטער, אַז ביי אים אין פירוש איז דער עיקר דער פשט. נאַטירלעך צו די דרשות חז״ל האָט עס נישט. די חז״ל האָבן געטאָן דאָס, וואָס זיי האָבן געדאַרפט טאָן און אַלץ, וואָס זיי האָבן געזאָגט, איז אמת — „יבינו המשכילים כי כל דברי רבותינו ודרושיהם כנים ואמתים״, — אָבער פשט בלייבט זיך פשט, ואין מקרא יוצא מידי פשוטו. אָט שטייט, למשל, אין דער תורה דער אויסדרוק „עולים ויורדים״. לויטן פשט איז דאָ אַלץ אין בעסטער אָרדענונג און ס׳איז נישטאָ צו פרעגן קיין קשיות. וואָרום אַזוי רעדט מען. פריער גייט מען אַרויף און דערנאָך גייט מען אַראָפ. די חז״ל איז דידאַזיקע רעדנסאַרט נישט געפעלן געוואָרן און זיי האָבן זי געדרשנט, ווי זיי האָבן געדאַרפט. אַזעלכע שטעלן זענען פאַראַן אין דער תורה אַ סך. די חכמים האָבן זיי געדרשנט, כאָטש לויטן פשוטן פשט זענען זיי גאַנץ קלאָר און פאַרשטענדלעך. נאַטירלעך האָט אפילו אַזאַ פשטן, ווי דער רשב״ם, אויך געדאַרפט אַמאָל אָנקומען צו אַ דרש. נישט אַלע מאָל האָט די שפראַך אַליין געקאָנט אַרויסהעלפן, נישט אַלע מאָל האָט מען געקאָנט גיין לויט דער שפראַכלעכער אינטערפרעטאַציע. אַזוי האָט ער דעם פסוק „וכל ערל״ אויסגעטייטשט פונקט אַזוי ווי די חז״ל, וואָס הייסט נישט דווקא אַ נישט־ייד, נאָר אויך אַ ייד, וואָס איז נישט געמלט, ווייל „מתו אחיו מחמת מילה״. אָבער בכלל גענומען האָט זיך דער רשב״ם געהאַלטן שטרענג אין דעם פשוטן פשט פון פסוק, אומאָפהענגיק פון דעם, צו וועלכע קאָנסעקווענצן אַזעלכע פירושים זאָלן קאָנען ברענגען.

ג.

זיינע אָריגינעלע פירושים

דער רשב״ם איז אין זיינע אינטערפרעטאַציעס געווען אַ פאָלקאָמענער פשטן. ער האָט זיך נישט געלאָזן בויגן אויף לינקס, אויף דער זייט פון פילאָזאָפיע און חקירה, וואָס איז בכלל געווען זייער אַ פרעמדע זאַך אין צפון־פראַנקרייך, און אויך נישט אויף רעכטס, אויף דער זייט פון מדרש, פון דרש־אינטערפרעטאַציעס, וואָס איז גראָד יאָ געווען אָנגענומען אין זיין לאַנד און אין זיין סביבה. ער איז זיך געגאַנגען אין רעכטן מיטן וועג, ער האָט זיך געהאַלטן אָן דער גראָדער ליניע אויף אויסצוטייטשן די תורה לויטן שכל, לויט

דער שפּראַך, אויף וועלכער זי איז געשריבֿן געוואָרן. דעמדאָזיקן ראַציאָנאַלן גייסט, די קלאָרקייט און די פּשוטקייט זיינע שפּירט מען אין אַלע זיינע פֿירושים, וועלכע געפֿינען זיך נאָך היינט צווישן אונז. עס איז שוין היינט־צו־טאָג קיין שום ספק נישט, אַז דער רשבֿ״ם האָט געהאַט געשריבֿן זיין אייגנאַרטיקן פֿירוש אויף אַלע כתבי הקודש. אויף די עלטערע יאָרן זאָל ער האָבן געשריבֿן זיין פֿירוש אויף די חמשה חומשי תורה, אָבער פֿריער זאָל ער האָבן געהאַט געשריבֿן אויף די נביאים ראשונים, נביאים אחרונים און אַלע ספרים פֿון די כתובים. מיט דער צייט זענען טאַקע אַ סך פֿון זיינע פֿירושים אויף געוויסע ספרים פֿאַרפֿאַלן געוואָרן, אָבער פֿון די ציטאַטן, וועלכע טייל פֿון די אַלטע חכמים, און צווישן זיי אויך ר׳ יוסף קרא, ברענגען פֿון זיינע פֿירושים אויף פֿאַרשידענע ספרים, וועלכע פֿעלן אונז, איז צו זען, אַז אַזעלכע פֿירושים האָבן באמת יאָ עקזיסטירט און די אַלטע חכמים האָבן זיינע פֿירושים אויף דידאָזיקע פֿאַרפֿאַלענע ספרים זיכער געהאַט פֿאַר זייערע אויגן.

דער רשבֿ״ם האָט געהאַט וווּנדערבאַרע פֿירושים, העכסט־אָריגינעלע פֿירושים. באַרימט צווישן זיי איז געבליבן זיין אָריגינעלער פֿירוש אויף „ויהי ערב ויהי בוקר יום אחד״. אינטערפּרעטירנדיק דעמדאָזיקן פסוק, זאָגט ער: „אין כתיב כאן ויהי לילה ויהי יום, אלא ויהי ערב — שהעריב יום ראשון ושיקע האור, ויהי בוקר, בוקרו של לילה, שעלה עמוד השחר, הרי הושלם יום א׳ מן הו׳ ימים שאמר הק׳ בי׳ דברות, ואח״כ התחיל יום שני״. דער רשבֿ״ם וויל דאָ אויף אַ העכסט־אייגנאַרטיקן אופֿן אָנווייזן, אַז אַ טאָג הייבט זיך אָן נישט מיט דער פֿאָריקער נאַכט, נאָר מיט דעם היינטיקן פֿרימאָרגן. דער ערשטער טאָג פֿון דער יצירה האָט זיך, לויט זיין מיינונג, געענדיקט נישט מיטן אָנקומען פֿון דער נאַכט, מיטן זון־אונטערגאַנג, נאָר מיטן פֿרימאָרגן, מיטן זון־אויפֿגאַנג פֿון צווייטן טאָג. וואָרום עס שטייט דאָך בפֿירוש: „און עס איז געווען אָוונט און ס׳איז געווען פֿרימאָרגן — איין טאָג״. דערדאָזיקער העכסט־אָריגינעלער און צו גלייכער צייט ראַדיקאַלער פֿירוש האָט אָבער, קענטיק, אין פֿראַנקרייך און הויפּטזעכלעך אין ראַמערו און טרואַ, וועלכע זענען געווען די צענטערן פֿון תורה און רש״יס גייסט האָט איבער זיי געשוועבט, קיין גרויסן רושם נישט געהאַט געמאַכט. עס איז לחלוטין נישט באַקאַנט, אַז ער זאָל האָבן געמאַכט אַזאַ מין איינדרוק, וואָרום דאָס ווערט אינערגעץ נישט דערמאָנט. מען האָט עס, אַפֿנים, געהאַלטן בלויז פֿאַר אַ „שיינעם טייטש״, אַ „טשעקאַוון טייטש״ און נישט מער. וואָרום שליסלעך האָבן דאָך אַלע געקענט דעם רשבֿ״ם און מען האָט געוווּסט, אַז ער איז דער גרויסער צדיק. עס איז, קענטיק, קיינעם נישט איינגעפֿאַלן, אַז דאָס קאָן רעפֿלעקטירן די הלכה, וואָרום שליסלעך האָט דאָך דער רשבֿ״ם אויסדריקלעך געזאָגט, אַז ער איז מיט זיין פֿירוש נישט אויסן צו אינטערפּרעטירן די הלכות. דערדאָזיקער מערקווירדיקער פֿירוש האָט אָבער געמאַכט אַ גרויסן רושם אויף ר׳ אברהם אבן עזרא. צו יענער צייט איז ר׳ אברהם אבן עזרא געווען אין לאָנדאָן, אויף איינער פֿון זיינע וואַנדערונג־סטאַציעס, און ווען זיינע פֿריינט האָבן אים געהאַט געוויזן דעמדאָזיקן פֿירוש, האָט ער זיך געכאַפּט פֿאַרן קאָפּ. ער האָט זיך דעמאָלט

אוועקגעזעצט און אָנגעשריבן זיין באַרימטן „אגרת השבת״, אין וועלכן ער דערלויבט זיך דעם מפרש צו שילטן מיט תוכחה־קללות פאַר אַזאַ מין פירוש, וואָס קאָן מאַכן אַ תל פון שבת. וואָרום לויט דעם רשב״מס פירוש וועט דאָך אויסקומען, אַז דער אָוונט פון פרייטאָג געהערט נאָך צום זעקסטן טאָג און איז נאָכנישט שבת, וואָרום שבת הויבט זיך נישט אָן מיט דעם זון־אונטערגאַנג פון פרייטאָג, נאָר מיט דעם פרימאָרגן, מיט דעם זון־אויפגאַנג פון זיבעטן טאָג און ענדיקט זיך ערשט זונטאָג אינדערפרי. הייסט, אויב אַזוי, וועלן דאָך די יידן נישט אָפּהיטן דעם ערב שבת, וועלן דאָך יידן מחלל שבת זיין.

ס'פאַרשטייט זיך, אַז דער רשב״ם האָט דאָס אפילו אין זינען נישט געהאַט. ביי אים איז ערב שבת געווען ערב שבת, טאַקע פרייטאָג אין אָוונט, און שבת איז ביי אים געווען שבת. דער רשב״ם האָט זיכער נישט געוואָלט, אַז יידן זאָלן מחלל שבת זיין. דאָס האָט אָבער אַלץ נישט געהאַט צום פירוש. דער פירוש האָט זיך געמעגט זיין פולקאָם ריכטיק, אָבער בנוגע שבתים און יום־טובים האָט די תורה זיך נישט געפוילט און אויסדריקלעך דערקלערט, אַז זיי זאָלן זיך אָנהויבן מיט דעם אָוונט פריער. ביי פסח שטייט: „בערב תאכלו מצות עד יום האחד ועשרים לחודש בערב״. אַלזאָ, שטייט בפירוש „ערב״. ביי יום־כפור שטייט: „שבת שבתון הוא לכם ועניתם את נפשתיכם בתשעה לחודש בערב״, שטייט נאָכאַמאָל „ערב״. אָבער כדי צו פאַרפעסטיקן די זאַך, האָט די תורה ווידעראַמאָל דערקלערט, אַז „מערב עד ערב תשבתו את שבתכם״. עס פאַרשטייט זיך, אַז דער רשב״ם האָט זיין פירוש נישט געקאָנט מאַכן אַלס הלכה, וואָרום דאָס וואָלט דאָך געווען קעגן דער בפירושער אויסטייטשונג פון דער תורה גופא. אַזויפיל לערנען האָט נאָך דער רשב״ם געקענט. דער רשב״ם האָט דאָ בלויז געוואָלט אויף אַן אָריגינעלן אופן אויסטייטשן דעם פסוק, ווייל ער האָט זייער ליב געהאַט פשט, וויסנדיק, נאַטירלעך, אַז דאָס האָט קיין שייכות נישט צו הלכה, אַז דאָס קאָן גאָר קיין שייכות נישט האָבן צו הלכה. געוויינלעך דערמאָנט נישט ר' אברהם אבן עזרא דעם רשב״מס נאָמען אין זיין „אגרת השבת״. ער האָט אָבער זיכער דערמיט געמיינט דעם רשב״מס פירוש, ווייל אַ חוץ דעם רשב״ם האָט קיין אַנדער מפרש אַזאַ פירוש נישט געהאַט געמאַכט.

אַ ליבעראַלן פירוש האָט דער רשב״ם אויך געהאַט געמאַכט אויף דעם פסוק „והיה לאות על ידכה ולטוטפות בין עיניך״. ער טייטשט עס אויס אין דעם זין, אַז די תורה האָט אָנגעזאָגט דעם יידן, אַז די מעשה פון מכות בכורות מיט דער מעשה פון יציאת מצרים „זאָל אַלס דערינערונג שטענדיק זיין פאַר דיינע אויגן, אַזוי ווי דאָס וואָלט געווען פאַרשריבן אויף דיין האַנט״. לויט דעם פירוש איז אין דעמדאָזיקן פסוק אפילו קיין רמז נישטאָ אויף דער מצוה פון תפילין. דערדאָזיקער פירוש איז אייגנטלעך נישט אינגאַנצן אָריגינעל. אַן ענלעכן פירוש אויף דעם פסוק האָט געהאַט געמאַכט ר' סעדיה גאון און אויך ר' מנחם בן סרוק. ס'איז אָבער אינטערעסאַנט, וואָס דער רשב״ם האָט אים געהאַט אָנגענומען. ס'איז אָבער אויך אין דעם פאַל זיך נישטאָ וואָס צו שרעקן, אַז דער רשב״ם האָט עס אַזוי אויסגעטייטשט להלכה. הלכה איז זיך

געוועזן הלכה, מצוה איז זיך געוועזן מצוה, און פּירוש איז זיך געוועזן פּירוש. איינס צום אַנדערן האָט עס גאָרנישט געהאַט.

אַן אייגנאַרטיקן און אינטערעסאַנטן פּירוש — וואָס האָט שוין, אגב, מיט הלכה קיין שייכות נישט, — האָט דער רשב״ם געגעבן אויף דעם פּסוק „וכבד פּה וכבד לשון אנכי״. די מעשה, אַז משה רבנו איז געוועזן אַ שטאַמלער, איז נישט מער ווי אגדה. דאָס איז אָבער לחלוטין נישט געדרונגען פון פּשט פון פּסוק. דער רשב״ם האַלט, אַז „כבד פּה וכבד לשון״, הייסט, נישט גענוג באַקאַנט זיין מיט דער לאַנדספּראַך, מיט עגיפּטיש. עס הייסט, אַז משה רבנו האָט געזאָגט, אַז ער קאָן נישט גענוג פליסיק רעדן אויף דער שפּראַך פון עגיפּטן, אַז ס׳איז אים שווער זיך צו פאַרשטענדיקן, זיך אויסצושמועסן אויף דערדאָזיקער שפּראַך. און ווי איז דאָס בכלל מעגלעך, אַז דער גרעסטער יידישער נביא, וואָס האָט מקבל געווען די תורה פון גאָט אַליין, זאָל זיין אַ שטאַמלער? אַלס אַ ראיה דערצו, אַז דער, ווער עס קען נישט גוט די לאַנדסשפּראַך, ווערט אַזוי אין העברעאיש באַצייכנט, ברענגט דער רשב״ם ענלעכע אויסדרוקן פון יחזקאל. עס שטייט דאָרטן: „ויאמר אלי, בן אדם, לך בא אל בית ישראל וכ״ו, כי לא אל עם עמקי שפה וכבדי לשון אתה שלוח וכ״ו לא אל עמים רבים עמקי שפה וכבדי לשון אשר לא תשמע דבריהם וכ״ו״. און דאָ קאָן דאָך דערדאָזיקער אויסדרוק זיכער נישט באַנוצט ווערן פאַר שטאַמלער.

דער רשב״ם האָט געהאַט נאָך פיל אַנדערע העכסט־אינטערעסאַנטע ראַציאָנאַלע אויסטייטשונגען, איבערגעגעבן אין אַ קלאָרער און איינפאַכער שפּראַך לויטן פּשוטן פּשט, אָן שום געמיש מיט דרש, אין וועלכע עס האָט זיך אָפּגעשפּיגלט זיין אייגנאַרטיקע פּערזענלעכקייט. דער רשב״ם איז געוועזן פולקאָם אומאָפּהענגיק אין זיינע אינטערפּרעטאַציעס און האָט זיך אָפט אַרויסגעזאָגט אָפן קעגן פריערדיקע מפרשים. ער האָט אַפילו זיין גרויסן רבין און זיין גרויסן זיידן, טאַקע רש״ין אַליין, אויך אָנגעגריפן פאַר טייל אויסטייטשונגען, וועלכע זענען אים נישט געפעלן געוואָרן. ער רופט נישט אָן רש״ין ביים נאָמען, אָבער מען שטויסט זיך שוין אָן, וועמען ער האָט געהאַט געמיינט. דער רשב״ם איז גאָרנישט געוועזן גענאַרט אין זיך. ער האָט געוווּסט, אַז ער איז אַ גרויסער מחדש, ער האָט געוווּסט, ער איז געוועזן זעלבסטבאַוווּסט אין זיין שעפערישער קראַפט און ער האָט עס אַפילו אַרויסגעזאָגט גאַנץ אָפן.

ר׳ יוסף בכור שור

איידער עס האָט אָנגעהויבן אויסצאַנקען דאָס ליכט פון דער תורה־אינטערפרעטאַציע אין צפון־פראַנקרייך, האָט אויפגעפלאַמט דאָס פייערל פון נאָך אַ גרויסן גייסט, פון נאָך אַ מפרש אויף דער תורה; דאָס איז געווען ר׳ יוסף בכור שור. עס איז צו יענער צייט געווען נאָך איינער אַ מפרש אויף דער תורה, דאָס איז געווען ר׳ יעקב פון אָרלעאַנס, איינער פון די בעלי־התוספות, אָבער זיינע פירושים זענען שוין נישט געווען על פי דרך הפשט.

עס פאַרשטייט זיך, אַז אַלס תלמיד פון רבינו תם, איז ר׳ יוסף בכור שור אויך געווען פון די גרויסע גמרא־יידן. עס האָט גאָר אַנדערש נישט געקאָנט זיין. דער, ווער עס האָט געהאַט די זכיה צו הערן תורה פון רבינו תם, איז געווען גרויס גענוג און ר׳ יוסף בכור שור איז טאַקע געווען באַוווּסט אַלס גרויסער מייסטער אין הלכה און ער ווערט טאַקע דערמאָנט אין תוספות אויף ש״ס און אין אַנדערע הלכה־ספרים. עס איז אָבער נישט געווען בלויז דער תלמוד אַליין, וועלכן ער האָט געקענט גרינטלעך. ער איז אויך אין דער תורה, אין די כתבי הקודש געווען אַ גרויסער מייסטער. דאָס האָט זיך אויך גערעכנט פאַר אַ גרויסע זאַך אין די ישיבות פון טרואַ און ראַמערו, ווּ רש״י, דער רשב״ם און דער רבינו תם האָבן געווירקט. דאָס איז געווען, אַזוי צו זאָגן, דער אַלגעמיינער גייסט, די טראַדיציע, וועלכע האָט געהערשט אין יענער סביבה.

ר׳ יוסף בכור שור איז געווען אַ וווּנדערבאַרער מפרש. עס איז אַ שאָד, וואָס נישט אַלע פון זיינע פירושים זענען צו אונז דערגאַנגען, אָבער פון דעם, וואָס ס׳איז געבליבן איז צו זען, אַז ער איז נישט געווען, אַזוי צו זאָגן, סתם אַ מפרש, נאָר אַז ער איז געווען זייער אָריגינעל, אַז ער איז געווען ניי. עס איז קענטיק, אַז דערדאָזיקער שאַרפער מוח האָט אָנגעווענדט אַלע זיינע כחות צו זאָגן עפעס אַ ניי וואָרט, צו פאַרטייטשן גוט אַ פסוק, צו באַלויכטן אַ גאַנצן ענין. עס איז זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז ער האָט זיך אין זיינע פירושים באַנוצט אויך מיט די פירושים פון אַנדערע מפרשים, כאָטש ער דערמאָנט נישט זייערע נעמען. ער האָט זיך באַנוצט מיט די אויסטייטשונגען פון רש״י, פון ר׳ יוסף קרא, וועלכע ער דערמאָנט אַפילו יאָ, ער דערמאָנט אָבער קיינמאָל נישט דעם רשב״ם. ער האָט אויך געהאַט עטלעכע פירושים, וועלכע זענען ענלעך צו די אינטערפרעטאַציעס פון ר׳ אברהם אבן עזרא. די פאָרשער קאָנען נישט באַשטימען, צי ר׳ אברהם אבן עזרא האָט גענומען פון ר׳ יוסף בכור שור, וועלכן

ער האָט פֿערזענלעך נישט געקענט, בעת ער איז אַרומגעפֿאָרן איבער פֿראַנקרייך, אָבער אין וועמענס נאָמען ער האָט זיך געהאַט אָנגעהערט געוויסע אינטערפּרעטאַציעס אויף דער תורה. עס קאָן אויך זיין, אַז ר׳ יוסף בכור שור האָט גענומען פֿון ר׳ אברהם אבן עזרא. ער האָט זיך אויך באַנוצט מיטן תרגום און אַפֿילו מיט דער לאַטיינישער איבערזעצונג פֿון דער תורה — די „ווולגאַטע״, וואָרום ער האָט אויך געקענט לאַטייניש. אָבער אין תוך גענומען איז ר׳ יוסף בכור שור געווען ביז דער העכסטער מדרגה זייער אָריגינעל. ער איז געווען, אַזוי צו זאָגן, אַ וועלט פֿאַר זיך אַליין, אַז ער איז אין אַ געוויסן זין געווען פֿולקאָם אַנדערש, ווי זיינע פֿאָרגענגער. ר׳ יוסף בכור שור פֿאַרנעמט דעריבער אַ גאַנץ באַזונדערן פּלאַץ צווישן די מפרשים אין צפֿון־פֿראַנקרייך.

ר׳ יוסף בכור שור איז געווען אַ מייסטער פֿון דער העברעאישער שפּראַך. ער האָט זיך אפֿשר נישט געהאַט אָפּגעגעבן גענוג מיט דקדוק, בעת ער האָט געשאַפֿן זיינע אינטערפּרעטאַציעס אויף דער תורה. ער האָט אָבער געקענט די שפּראַך, די פֿילאָלאָגיע פֿון דער שפּראַך. ער האָט גוט געקענט די כתבי הקודש און ער האָט געהאַט באַמערקט געוויסע איבערחזרונגען, געוויסע אומרעגלמעסיקייטן און סתירות, וועלכע זענען באַמערקט געוואָרן ערשט פֿון אונזערע מאָדערנע תורה־פֿאָרשער. ער איז, אַלזאָ, געווען אָריגינעל נישט בלויז אין זיינע אינטערפּרעטאַציעס, נאָר אויך אין די פֿאָרשונגען פֿון די כתבי הקודש.

ווער דערדאָזיקער ר׳ יוסף בכור שור איז געווען, איז נישט באַקאַנט. ער ברענגט אַמאָל אין זיין פּירוש אַ געוויסע אינטערפּרעטאַציע, וואָס ער האָט געהאַט געהערט פֿון זיין פֿאָטער. ער דערמאָנט אָבער נישט דעם נאָמען פֿון זיין פֿאָטער. דורך געוויסע פֿאַרגלייכונגען איז אָבער די פֿאָרשער געלונגען אַרויסצובאַקומען כאָטש איין זאַך — אַז ער האָט געהאַט געשטאַמט פֿון אָרלעאַנס. דאָס האָט מען אַרויסגעפֿונען דערפֿון, וואָס אין טייל ספרים ווערט געבראַכט אַ פּירוש אין נאָמען פֿון ר׳ יוסף פֿון אָרלעאַנס, און אין אַן אַנדער ספר ווערט ווידער דערזעלביקער פּירוש געבראַכט אין נאָמען פֿון ר׳ יוסף בכור שור. עס איז דעריבער קלאָר, אַז די ביידע ר׳ יוספֿס זענען באמת איין און דיזעלבע פּערזאָן.

אַ גרויסע חילוקי־דעות הערשט אויך בנוגע דער צייט, ווען ער האָט געלעבט, דאָס הייסט, וועגן דער גענויער צייט. טייל ווילן האָבן, אַז ער האָט געלעבט שפּעט אין די אַכציקער און ניינציקער יאָרן פֿון צוועלפֿטן יאָרהונדערט, ווען אין פֿראַנקרייך האָט געהערשט דער באַוווּסטער קעניגלעכער רשע פֿיליפּ אויגוסט, וועלכער האָט געפּייניקט און אַרויסגעטריבן די יידן פֿון פֿראַנקרייך. דאָס נעמט מען דערפֿון, וואָס אין זיינע געוויסע חרוזים באַקלאָגט ער זיך אויף די גרויסע צרות, וואָס עס האָבן געהאַט געטראָפֿן זיין פֿאָלק. די פֿאָרשער האַלטן עס אָבער פֿאַר אַ שוואַכע סברא, ווייל צרות האָבן די יידן אין פֿראַנקרייך קיינמאָל נישט געפֿעלט און קלאָג־חרוזים האָט ער געקענט שרייבן נישט דווקא וועגן די קעגנוואַרטיקע צרות, נאָר אויך וועגן די צרות פֿון פֿריערדיקע צייטן, פֿון אַלע צייטן. מען נעמט דעריבער אָן, אַז ר׳ יוסף בכור שור האָט געמוזט זיין אַריבער די מיטעלע יאָרן, ווי זיין רבי, דער רבינו תם איז געשטאָרבן אין יאָר 1171.

ר׳ יוסף בכור שור האָט געהאַט אין זיין פּירוש זייער אָריגינעלע, זייער אינטערעסאַנטע אויסטייטשונגען, וואָס זענען גאַנץ ווייט געווען פֿון די פֿריערדיקע מפרשים. אויף דעם פּסוק „מי הגיד לך כי ערום אתה״, זאָגט ר׳ יוסף בכור שור, אַז נאַקעטקייט לאָזט זיך אייגנטלעך זאָגן אויף אַ מענטשן, וואָס דאַרף טראָגן קליידער און טראָגט נישט. אויף אַ בהמה, אָדער אַ חיה קאָן מען נישט זאָגן, אַז זי איז נאַקעט, ווייל זי דאַרף קיין קליידער נישט טראָגן. אַפּילו ווען גרויסע, דערוואַקסענע מענטשן טראָגן צעריסענע קליידער, קליידער, וואָס פּאַסן נישט פֿאַר זיי, זאָגט מען אויך, אַז זיי גייען נאַקעט, ווייל זיי האָבן נישט די קליידער, וואָס עס פּאַסט פֿאַר זיי. גאָט האָט דעריבער געזאָגט צו אדמען: „ווער האָט דיר עס געזאָגט, אַז דו דאַרפֿסט קליידער, אַז דיר פּאַסן קליידער?״

דעם פּסוק „וייטב בעיני פרעה ובעיני עבדיו״, טייטשט ר׳ יוסף בכור שור אַזוי: די מצרים, זאָגט ער, איז שווער געווען צו פֿאַרשטיין, פֿאַרוואָס יוסף האָט די גאַנצע צייט, וואָס ער איז געווען אין קעניגלעכן הויף, קיינמאָל נישט דערציילט, פֿונוואַנען ער קומט און פֿון וועמען ער שטאַמט. זיי האָבן דעריבער גערעכנט, אַז מן הסתם שטאַמט יוסף פֿון נישט קיין אָנשטענדיקער פֿאַמיליע און מיידט אויס צו רעדן פֿון זיין אָפּשטאַמונג. די מצרים איז דאָסדאָזיקע שווייגן געווען זייער אומאָנגענעם. זיי האָבן זיך נישט גוט געפֿילט דערפֿון, וואָס אַזאַ מענטש איז ביי זיי אַ וויצע־קעניג און הערשט איבער זיי. אָבער איצטער, אַז די מצרים האָבן דערזען, אַז יוסף שטאַמט גאָר אָפּ פֿון הויכן אדל, איז זיי דאָס שטאַרק געפֿעלן געוואָרן און האָבן זיך געפֿרייט.

אויף דעם פּסוק „ויאמר אחיה ואמה תשב הנערה״, פֿרעגט רש״י, לויטן מדרש: און ווּ איז אַהינגעקומען בתואל, דער טאַטע? ער האָט דאָך עפּעס אויך געהאַט וואָס צו זאָגן? ענטפֿערט רש״י, אַז ער האָט געוואָלט דעם ענין אָפּהאַלטן און מחמת דעם איז געקומען אַ מלאך און אים געטויט. ר׳ יוסף בכור שור האַלט אָבער אַנדערש. ער זאָגט, אַז באמת איז דאָך יצחק געווען בתואלס אַ קרוב, אַן אייגענער מענטש, און זיכער האָט ער געוואָלט טאָן דעם שידוך מיט רבקהן. פֿון זיין זייט איז, אַלזאָ, קיין שום מניעה נישט געווען. אָבער אַז מען האָט אים געפֿרעגט, האָט ער געזאָגט, אויס העפֿלעכקייט צו דער פֿרוי, אַז דאָס געהערט נישט צו אים, אַז וועגן טאָן אַ שידוך מיט דער טאָכטער, דאַרף מען פֿרעגן דער פֿרוי. דעריבער האָט זי עס געדאַרפֿט אַנטשיידן. דער זון ווידער האָט דאָ גערעדט נישט אין זיין נאָמען, נאָר אין נאָמען פֿון דער מוטער. דער פֿאָטער איז דאָ אַזוי־אַרום שוין לחלוטין געווען איבעריק.

ער טייטשט אויך דעם פּסוק „מדבר שקר תרחק... ונקי וצדיק אל תהרוג״. דאָס הייסט צו זאָגן, אַז דו דאַרפֿסט זיך דערווייטערן פֿון שקר, כדי ונקי וצדיק אל תהרוג, ווייל שקרים ברענגען צום טויט פֿון אָרנטלעכע לייט, וואָרום אַז מען פֿאַרקריכט אין ליגנס, קאָן מען שוין קומען צו ערגערע זאַכן.

אויך אַנדערש ווי אַלע טייטשט ער אויס דעם זין פֿון „עץ החיים״. ער זאָגט, אַז עץ החיים הייסט אַ היילונגס־בוים, אַ בוים פֿון רפֿואות. דאָס הייסט צו זאָגן, אַז אַ קראַנקער אָדער אַ שוואַכער מענטש קאָן פֿון זיינע פֿרוכטן געזונט ווערן, שטאַרק ווערן, אָבער דאָס הייסט נישט, אַז ווען מען זאָל עסן פֿון

דעם בוים, וועט מען לעבֿן אייבֿיק. אויבֿ אַזוי, וואָלט דאָך אדם אויך געגעסן פֿון דעם בוים נאָך דעם, ווי ער האָט געגעסן פֿון עץ הדעת.

ר׳ יוספֿ בכור שור איז געווען אַ מפרש פֿון ריינעם פשט, אָבער פּונקט ווי אַ סך פשטנים, האָט ער אויך אַמאָל גענוצט אַ מדרש חז״ל. ער האָט אַפֿילו זיך באַנוצט מ׳ט גימטריאות, וואָס איז בנאַטור געווען אַ גרויסער חידוש פֿאַר אַזאַ פשט־מפרש. ער האָט זיך אָבער נישט אַריינגעלאָזן אין חקירות און אין רמז. דער אויבערשטער אַליין האָט געזאָגט אין דער תורה „פה אל פה אדבר ולא בחידות״. ער האָט נאָר ליבֿ געהאַט צו פֿאַרשטיין און צו דערקלערן דעם ריינעם פשט פֿון פסוק און קענענדיק גוט די פֿאַרשידנאַרטיקע העבֿרעאישע שפּראַך־פֿאָרמען, אויף וועלכע ער ווייזט דירעקט אָן, געלינגט עס אים אַרויסצוברענגען שיינע אינטערפּרעטאַציעס.

ר׳ יוספֿ בכור שור איז געווען איינער פֿון די מייסטערהאַפֿטע מפרשים פֿון פֿראַנקרייך און אַלס אַזעלכער איז ער אויך אָנערקענט געוואָרן אומעטום. מ׳האָט אים אַפֿילו געשטעלט אויף איין מדרגה מיט רש״י. מען האָט דאַן געזאָגט דאָס באַרימטע ווערטל: „כל הפירושים השלך לאשפתא, חוץ מפרשנדתא ובן פורתא״. מיט דעם פרשנדתא האָט מען געהאַט טיטולירט רש״ין, ווייל ער איז געווען דער פּרשן פֿון דת, דער מפרש פֿון דער תורה און מיט דעם בן פורתא האָט מען טיטולירט ר׳ יוספֿ בכור שור צוליבֿ דעם פסוק „בן פורת יוסף״.

ר' אליעזר מבלגנצי

העכער א פאר הונדערט יאר האט דאס פראנצויזישע יידנטום נישט אויפגעהערט צו שטראלן איבער דער גאנצער יידישער וועלט. די פראנצויזישע יידן האבן, אייגנטלעך, נישט געהאט ארויסגעוויזן אזא פארבנרייכקייט אין גייסטיקע שאפונגען, ווי זייערע ברידער אין שפאניע. דארטן איז די קולטורעלע אנטוויקלונג פון יידנטום געגאנגען אויף א גאנץ אנדערן וועג. דאס איז געווען פשוט דערפאר, וואס דער באדן איז געווען אן אנדערער, וואס די סביבה איז געווען אן אנדערע. די יידן האבן דארטן געלעבט צווישן א פאלק, וואס איז געווען ־ער גרעסטער קולטור־טרעגער פון יענער צייט אויפן גאנצן אריענט און דרום־אייראפע. די אראבער האבן געהאט ארויסגעגעבן גרויסע פילאזאפן, גרויסע וויסנשאפטסלייט און שיינע דיכטער. זיי האבן טאקע געקענט מארדעווען, אבער זיי האבן אויך געקענט שאפן גרויסע וויסנשאפטלעכע און קינסטלערישע ווערטן. עס פארשטייט זיך, אז די יידן, וועלכע זענען געווען נישט ווייניקער, אויב נישט מער פעאיקער פאר די אראבער, האבן אט די אלע זאכן איבערגענומען שנעל און האבן אויף זייער אייגענעם אופן געשאפן זייער יידישע קולטור. מען האט געלערנט תלמוד, מען האט זיך אפגעגעבן מיט שפראך־פארשונג, מיט גראמאטיק, מיט תורה־אינטערפרעטאציע, מיט פילאזאפיע, מיט מאטעמאטיק, מעדיצין, אסטראנאמיע און דיכטונג. עס איז נישט געווען קיין שום וויסנשאפט, וואס זאל די יידן נישט אינטערעסירן. נאך אין קיין שום צייט האט דאס יידנטום נישט געהאט ארויסגעוויזן אזא פילזייטיקע שאפונגס־קראפט, ווי אין מיטלאלטערלעכן שפאניע, אונטער דער הערשאפט פון די מאכמעדאנער.

גאנץ אנדערש איז אבער געווען מיט די פראנצויזישע יידן. זייער אנטוויקלונג איז געווען א גאנץ אנדערע. דארטן האט מען נישט געוווסט פון אזא זאך, וואס הייסט פילאזאפיע, וואס הייסט וויסנשאפט. נישט מען האט זיך אינטערעסירט דערמיט און נישט מען האט זיך געוואלט אינטערעסירן. דאס איז געווען פשוט דערפאר, וואס דאס קריסטלעכע פראנקרייך איז קולטורעל געשטאנען זייער נידעריק. דאס פאלק איז געלעגן פארשקלאפט ביי קלענערע און גרעסערע הערשער, מיט דער קירכלעכער הערשאפט אלס צוגאב. דאס פאלק איז געווען פינסטער־חושך, ווילד און אומגעבילדעט. עס זענען געווען געוויסע אינטעלעקטועלע כחות, אבער זיי האבן אפילו נישט געוווסט וואס צו שאפן. זעלבסטפארשטענדלעך, אז די יידן האבן נישט געהאט ביי וועמען צו לערנען

זיטיקע וויסנשאַפֿטן און פֿילאָזאָפֿיע. דערפֿאַר האָט זיך אין פֿראַנקרייך צעבליט דער שטודיום פֿון תלמוד, וואָס איז געווען אונזער אייגענער קולטורעלער אוצר און מיר האָבן מכח דעם נישט געדאַרפֿט אָנקומען צו פֿרעמדע. עס זענען געווען גרויסע תלמודישע אַקאַדעמיעס, וווּ מען האָט מיט די שאַרפֿע מחות געשליפֿן די גמרא, די הלכה; עס זענען אויסגעוואַקסן עטלעכע דורות פֿון גרויסע זשעניען, וועלכע זענען געווען זעלטענע דערשיינונגען אין דער יידישער געשיכטע. פֿראַנקרייך איז געווען באַרימט מיט אירע לומדים, אָבער נישט בלויז אין גמרא. אָט דיזעלבע גאונים, אָט דיזעלבע תלמידי חכמים האָבן זיך אויך אָפּגעגעבן מיט דער פֿאָרשונג פֿון דער העברעאישער שפּראַך און מיט פּירושים אויף דער תורה, וועלכע זענען געווען פֿון העכסטער באַדייטונג, אָבער גלייכצייטיק האָט מען אויך געשליפֿן די תורה, אויסגעטייטשט די תורה און פֿאַרשפּרייט די תורה. אָבער איצט, צום סוף פֿון צוועלפֿטן יאָרהונדערט, האָט אָט די גלאָררייכע צייט פֿון גייסטיקן אויפֿשוואונג, אָט דער גלענצנדיקער פּעריאָד זיך געהאַט פֿאַרענדיקט. גמרא האָט מען נאָך ווייטער געלערנט, די גמרא האָט מען אַלץ נישט אויפֿגעהערט מפרש צו זיין. די גמרא האָט נאָך אַלץ געהאַט באַקומען אירע געניאַלע פֿאַרטרעטער. די כתבי הקודש אָבער האָבן שוין קיין מפרש מער נישט באַקומען.

עס וואָלט, נאַטירלעך, געווען נישט פֿולקאָם ריכטיק צו באַהויפּטן, אַז די תורה־אינטערפּרעטאַציעס האָבן צו יענער צייט געהאַט פֿולשטענדיק אויפֿגעהערט. בלויז גרויסע פּירושים, אַל־אומפֿאַסנדיקע פּירושים, העכסט־אָריגינעלע פּירושים און פֿון גרויסן שוואונג, ווי אויך פֿון גרויסער השפּעה, האָבן אויפֿגעהערט געשאַפֿן צו ווערן. קלענערע פּירושים, איינצלנע פּירושים זענען נאָך שפּעטער אויך געשאַפֿן געוואָרן. טייל מפרשים זענען געווען מער באַקאַנט, מער זענען געווען ווייניקער באַקאַנט און טייל ווידער זענען געבליבן אינגאַנצן אומבאַוווּסט. עס איז גאָר דעמאָלט אַנטשטאַנען אַ מין זאַמלונג פֿון פּירושים, אַ מין תוספות פֿון פּירושים, פּונקט אַזוי ווי עס איז געווען תוספות אויף גמרא. און באמת איז אויסגעקומען, אַז כמעט דיזעלבע חכמים, וועלכע האָבן געשאַפֿן די תוספות אויף ש״ס, די האָבן אויך געשאַפֿן תוספות אויף דער תורה. אָט די אַלע מינים מפרשים, וועלכע האָבן געווירקט מיט זייערע פּירושים און מיט זייערע זאַמלונגען אין משך פֿון דרייצנטן יאָרהונדערט און אַביסל אין פֿערצנטן יאָרהונדערט, זענען געווען ביי אַ הונדערט מיט צוואַנציק פּערזאָן. זייער פּאָפּולער איז געווען ר׳ חזקיה ב״ר מנוח פֿון בעזיער, וועלכער איז באַקאַנט אַלס דער „חזקוני״. דערדאָזיקער „חזקוני״ איז אַ פּירוש אויף די חמשה חומשי תורה, און, אַזוי צו זאָגן, אַ פּירוש אויף רש״י. ער ברענגט אויך אַנדערע מפרשים און מדרשים און שאַפֿט זיך זיינע אייגענע פּירושים, ווי, למשל, זיין העכסט־אָריגינעלער און וווּנדערבאַרער פּירוש אויף דעם פּסוק אין תצוה כ״ח, ל״א־ל״ב. דאָרטן שטייט „ועשית את מעיל האופד וכ״ו לא יקרע״. געוויינלעך טייטשט מען „לא יקרע״: „ער זאָל נישט צעריסן ווערן״. דאָס איז ממש אומפֿאַרשטענדלעך. ווי קאָן אַ בגד קיינמאָל נישט צעריסן ווערן? טייטשט דער חזקוני „לא יקרע״: „ער זאָל נישט געעפֿנט ווערן״, ווי, למשל, „וקרע לו

חלוני״ אין ירמיה כ״ד, י״ד. אַזוי טייטשט אויך שפּעטער ר׳ עובדיה ספורנו. דער חזקוני ווערט אָפּט געבראַכט אין דעם „מנחת יהודה״, וועלכער איז אויך אַ פּירוש אויף דער תורה, אַ געזאַמלטער פּירוש אויף דער תורה. עס איז באַקאַנט געווען אַלס מפרש ר׳ משה ב״ר יחיאל ב״ר מתתיהו פון פּאַריז, וועלכער איז געווען באַקאַנט מיטן רשב״ם. פּירושים אויף דער תורה האָט אויך געמאַכט ר׳ משה מקוצי, איינער פון די לעצטע בעלי התוספות און שעפער פון דעם סמ״ג. ער איז אויך געווען באַוווּסט אונטער דעם נאָמען ר׳ משה הדרשן, ווייל ער פלעגט אַרומפאָרן פון שטאָט צו שטאָט האַלטן מוסר־דרשות אויף פרום צו מאַכן דעם יידישן עולם, הויפּטזעכלעך אין שפּאַניע, ווּ יידן האָבן אין טייל ערטער שוין כמעט געהאַט ווי פאַרגעסן צו לייגן תפילין. פיל פון זיינע פּירושים ווערן אויך אָפּט געבראַכט אין דעם „מנחת יהודה״. אַ מפרש אויף דער תורה איז אויך געווען ר׳ יצחק ב״ר חיים, אַ תלמיד פון ר׳ משה און ר׳ יחיאל פון פּאַריז. אויך די אַלע חכמים, ווי ר׳ יוסף בן נתן אָפיסיאַל, ר׳ יהודה ב״ר אליעזר, דער שעפער פון „מנחת יהודה״, ר׳ אליקום, וועלכער איז געווען ר׳ יהודהס אַ תלמיד, ר׳ נתנאל, אַ תלמיד פון ר׳ יחיאל פון פּאַריז זענען געווען מפרשים אויף דער תורה.

אויסער דידאָזיקע מפרשים זענען אויך געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן מבאר געווען די תורה אויף פראַנצויזיש מיט יידישע אותיות, אָדער מיט בלע״זן, ווי מיר זאָגן מיט דער אַלטער שפּראַך. זיי ברענגען אַ פּסוק און פאַרטייטשן דאָס שווערסטע וואָרט, וואָס איז דער שליסל צו פאַרשטיין דעם גאַנצן פּשט, מיט פראַנצויזיש. די דערקלערונגען אָבער ווערן שוין געמאַכט אין לשון־קודש. די־דאָזיקע פראַנצויזישע איבערזעצונג פונם וואָרט איז נישט סתם אַן איבערזעצונג, נאָר אַ פּירוש. דער, וואָס האָט דעם פּירוש געמאַכט, האָט זיך גערעכנט מיטן פּשט פון גאַנצן פּסוק. עס שטייט אין פּסוק „וישכב את בלהה״, ווערט דאָס וואָרט „וישכב״ איבערגעזעצט אין פראַנצויזיש „אידקוקא״, און עס ווערט דערביי באַלד פאַרטייטשט: „עיקרו עיקור כל׳ (צריך לאמר כמו) ושרשך מארץ החיים, כלומר הסיר מטתו״. דערדאָזיקער פּירוש שטימט מיט די חז״ל, וועלכע האָבן געזאָגט, אַז כל האומר ראובן חטא אינו אלא טועה. עס איז אינטערעסאַנט, אַז דעמזעלבן פּירוש ברענגט אויך דער מנחת יהודה. ער זאָגט: וישכב את בלהה וכ״ו יש מלות מתחלפות לבנין וסתירה כמו לדשנו שהו לשון הסרת הדשן. עס הייסט, אַז דאָס וואָרט דשן קאָן זיין אי פעט מאַכן, אי מאָגער מאַכן, פּונקט אַזוי ווי מיט דעם וואָרט „שרש״ קאָן מען זיך באַנוצן פאַר איינוואָרצלען און אויסוואָרצלען. אַזעלכע פּירושים זענען געווען אַ סך און זיי האָבן אַ באַדייטונג נישט בלויז פאַר די פאָרשער פון דער העברעאישער שפּראַך און פאַר די תורה־מפרשים, נאָר אויך פאַר די פאָרשער פון דער אַלט־פראַנצויזישער שפּראַך, וועלכע איז פאַראייביקט געוואָרן אין די יידישע ספרים.

עס איז אָבער צווישן די אַלע ווייניק באַקאַנטע און מער באַקאַנטע און אויך פאַרגעסענע געווען אויך איינער, וואָס איז געווען גרויס, אָריגינעל און צו יענער צייט גאַנץ באַקאַנט. דאָס איז געווען ר׳ אליעזר פון בלגנצי, אָדער ווי זי הייסט אין דעם היינטיקן פראַנצויזיש באָזשאַנסי, אַ שטאָט נישט ווייט פון

אָרלעאַנס. דערדאָזיקער ר׳ אליעזר, וועמעס אָפּשטאַמונג עס איז באַקאַנט, האָט געלעבט אין צוועלפטן יאָרהונדערט און ס׳איז אַ סברא, אַז ער איז געווען אַ תלמיד פון רשב״ם. ער האָט זיך נישט געגריבלט אין שפּראַכלעכע פאָרשונגען און גראַמאַטיקאַלישע אויפטוען, ער האָט אָבער אַלע מאָל געזאָגט אַ גוטן פּשט. אויך ער האָט געבֿרויכט אַ סך פראַנצויזישע ווערטער, כדי בעסער אויסצודריקן דעם געדאַנק און מיינונג פון דעם העברעאישן וואָרט, און ער האָט זיך באַנוצט מיט אַלע אַנדערע מפרשים, אויף אַרויסצוברענגען דעם גענויען, פּרעציזן פּשט פון פּסוק. עס שיינט, אַז ער האָט געקענט כמעט אַלע באַדייטנדיקע מפרשים פון די פריערדיקע יאָרן ביז אים. ער דערמאָנט, נאַטירלעך, רש״ין. נישט מיטן פולן נאָמען, נאָר „רבינו הגדול״, און אויך ר׳ אברהם אבן עזרא. ער האָט אָבער געהאַט גענוג אייגענע אינטערפּרעטאַציעס אויך.

ר׳ אליעזר האָט געהאַט געשאַפן אַ פּירוש אויף אַלע כתבי הקודש. דאָס איז אייגנטלעך נישט קיין פולקאָם־באַגרינדעטער פאַקט, אָבער די סברא האָט אַ גענוגנדיקן גרונט צו שטימען מיט דער ווירקלעכקייט. צו אונז זענען דערגאַנגען זיינע פּירושים אויף יחזקאל, הושע, תרי עשר, אָבער אין זיי פאַררופט ער זיך אָפט אויף די פּירושים, וואָס ער האָט געהאַט געמאַכט אויף בראשית, אויף שמות. דאָס אַליין איז דאָך אַ קלאָרער באַווייז, אַז ער האָט געהאַט פּירושים אויף חומש. געוויינלעך האָט זיך ר׳ אליעזר געהאַלטן אין שטרענגן פּשט. ער האָט זיך באַמיט מיט אַלע כחות אַרויסצוקריכן פון דרש. עס אינטערעסירט אים נישט קיין שום אויסטייטש פון די חז״ל, ווייל די חז״ל האָבן זיך געהאַט זייערע כוונות. אָבער פּשט בלייבט פּשט. ער ברענגט אַמאָל אַליין אויך אַ פּירוש פון די חז״ל, אָבער דאָס טוט ער, ווען ער דאַרף ברענגען אַ ראיה צו זיין פּירוש. עס הייסט, אַז ער זאָגט זיך אָפּ זיין פּירוש אַזוי ווי ער פאַרשטייט און דערנאָך ברענגט ער, אַזוי פאַרבייגייענדיק, אַז אויך די חז״ל האָבן אַזוי געטייטשט. ר׳ אליעזר האָט אויך פּרובירט, אַזוי צו זאָגן, אַביסל אָפּשוואַכן די נסים, וואָס ווערן דערמאָנט אין דער תורה. ער טייטשט, והיה אור הלבנה כאור החמה, אין אַ בילדלעכער פאָרם. דאָס הייסט נישט, אַז די לבנה וועט טאַקע אָנהויבן אַזוי שיינען ווי די זון. עס מיינט, אַז ס׳וועט דעמאָלט ליכטיקער ווערן אין די אויגן, עס וועט ווערן פריילעכער, אַזוי ווי מען זאָגט „ליהודים היתה אורה ושמחה״, אָדער ווי עס שטייט אין פּסוק „העם ההולכים בחושך ראו אור גדול״. עס וועט זיין ליכטיק און גוט אויפן האַרצן. עס פאַרשטייט זיך, אַז ר׳ אליעזר האָט נישט געלייקנט אין קיין נסים. זיין כוונה איז אָבער געווען, אַז דאָרטן, ווו עס לאָזט זיך אויסטייטשן על פּי פּשט, דאַרף מען נישט גיין זוכן קיין אַנדערע וועגן, די וועגן פון דרש, די וועגן פון רמז.

מיט ר׳ אליעזרן, ווי אויך מיט די אַלע איבעריקע מפרשים אויף דער תורה פון זיין צייט, און אַביסל שפּעטער, שליסט זיך אָפּ אַ גרויסע עפּאָכע. אַ גלענצנדיקע עפּאָכע — די עפּאָכע פון דער תורה־אינטערפּרעטירונג אין פראַנקרייך. מער האָט שוין פראַנקרייך אַזעלכע פּערזענלעכקייטן נישט אַרויסגעגעבן. ס׳האָט זיך געענדיקט און אויף שטענדיק.

די אָטאָמאַנישע אימפּעריע

ר׳ טוביה ב״ר אליעזר

א.

יידן אין דער אָטאָמאַנישער מלוכה

פונקט ווי די יידן זענען אין פראַנקרייך געווען איינגעזעסן און איינגעבירגערט אַ צייט פריער ווי עס האָט זיך געהאַט אויסגעבויט די פראַנצויזישע אימפעריע, פונקט ווי די יידן אין דייטשלאַנד זענען געווען איינגעוואָרצלט אין לאַנד אַ לאַנגע צייט פריער, ווי עס האָט זיך אויסגעשטוקעוועט די דייטשע מלוכה, פונקט ווי די יידן אין שפאַניע האָבן געהאַט אַנטוויקלט אַ ריזן־קולטור נאָך איידער די שפאַניער האָבן זיך אַריינגערוקט אין לאַנד און עס פאַרקריסטלט, אַזוי זענען די יידן אין די לענדער, פון וועלכע עס האָט זיך געהאַט אויסגעבילדעט די אָטאָמאַנישע אימפעריע, אויך געווען נישט אָן ערך פריער, ווי די טערקן, ווי די אָטאָמאַנער אַליין. נאַטירלעך האָט קיינער פון די אַלע פעלקער, וועלכע האָבן דעראָבערט פרעמדע לענדער מיט דער שווערד, קיינמאָל נישט אָנערקענט און נישט געוואָלט אָנערקענען, אַז די יידן זענען דאָרט געווען פריער פאַר זיי, אַז די יידן האָבן שוין אָן זיי דאָרטן געהאַט געשאַפן גרויסע קולטורעלע ווערטן, אַז די יידן האָבן בייגעטראָגן צום קולטורעלן און מאָראַלישן אויפשוואונג פון דידאָזיקע לענדער און אַז זיי זענען מחמת דעם דיזעלבע יחסנים, דיזעלבע בעלי־בתים אין לאַנד ווי זיי. דאָס איז שוין, קענטיק, אַ ספּעציפישע קראַנקהייט סיי ביי איינצלנע אויפגעקומענע מענטשן און סיי ביי אויפגעקומענע פעלקער. אָבער דערמיט האָט זיך די דערשיינונג גופא, דער פאַקט גופא, לחלוטין נישט געענדערט.

יידן האָבן געלעבט אין די שפּעטער טערקישע לענדער נאָך אונטער דער הערשאַפט פון ביצאַנץ, פון דער מזרח־רוימישער אימפעריע. יידן האָבן געהאַט געלעבט אונטער די ביצאַנטישע מלכים אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, אין אדריאַנאָפּאָל, אין ניקאָפּאָל, אין פיליפּאָפּאָל און אין סאַלאָניקי. טעאָדאָסיוס דער צווייטער האָט שוין אפילו געהאַט געמאַכט דעם עקספּערימענט צו פאַרטרייבן די יידן פון קאָנסטאַנטינאָפּאָלער צענטער און זיי פאַראָרדנט זיך צו באַזעצן ערגעץ אין עק שטאָט. די הערשער פון ביצאַנץ האָבן שוין געהאַט געוווּסט גאַנץ גוט די סוגיא פון העצן קעגן יידן און זיי צווינגען צו שמד. דידאָזיקע תורה האָבן

זיך די געוועזענע געצנדינער אויסגעלערנט גאַנץ שנעל. אין אַדריאַנאָפּאָל האָט מען אַפילו פאַרבאָטן די יידן צו פייערן פסח פאַר דעם קריסטלעכן פסח. אַפילו דעם בלוט־בלבול האָבן שוין דידאָזיקע הערשער געוווּסט אָנצוּווענדן אויף יידן נאָכדעם, ווי זייערע זיידעס, די געצנדינער, האָבן דעמדאָזיקן בלוט־בלבול גע־האַט געמאַכט אויף די ערשטע קריסטן.

יידן האָבן אויך פון לאַנגע צייטן געהאַט געלעבט אין עגיפּטן, אין דעם אַמאָליקן מצרים. שוין אין דריטן יאָרהונדערט פאַר דער קריסטלעכער צייט־רעכענונג האָבן יידן אין אַלעקסאַנדריע געהאַט אַ באַדייטנדיקע קהלה, וועלכע האָט אַרויסגעגעבן גייסטיקע פּערזענלעכקייטן מיט דעם יידישן פילאָזאָף פילאָן בראש. באַזונדערס האָט אַ גרויסע ראָלע געשפּילט די שטאָט קאַאיראָ. אַ סך תשובות פון די גאונים אין בבל האָט מען געהאַט געפונען אין קאַאיראָ, און דאָס באַווייזט, אַז דאָס יידישע לעבן איז דאָרטן געווען הויך אַנטוויקלט און דער תלמוד איז שטאַרק געלערנט געוואָרן. ר׳ סעדיה גאון איז געווען אַ געבוי־רענער פון עגיפּטן, און האָט זיין תלמודישע און וועלטלעכע אויסבילדונג באַ־קומען אין זיין אייגענעם לאַנד. עס שיינט, אַז דאָרטן האָבן געמוזט זיין יידישע אַקאַדעמיעס און תלמידי־חכמים. שפּעטער האָט דאָרטן אויך געלעבט דער רמב״ם. פיל באַדייטנדיקע יידישע פּערזענלעכקייטן האָבן געהאַט אַרויסגע־שטראַלט פון עגיפּטן, און דאָס איז דאָך אַלץ געווען נאָך איידער די אָטאָמאַ־נער האָבן געהאַט באַהערשט דאָסדאָזיקע לאַנד.

נו, און אונזער אייגן לאַנד, ארץ־ישראל, איז דאָך אוודאי געווען יידיש. יידן האָבן געלעבט אין ארץ־ישראל שטענדיק, אָן איבעררייס. ירושלים איז חרוב געוואָרן, די יידישע אומאָפּהענגיקייט און די יידישע פרייהייט איז חרוב געוואָרן, אָבער יידן זענען אין ארץ־ישראל געבליבן. קיין שום גזירות און קיין שום אוממענטשלעכע רדיפות פון די רוימישע סאַטראַפּן האָבן נישט געקאָנט צעברעכן די יידישע עקשנות צו פאַרבלייבן ווייטער אין דעם אייגענעם טייערן לאַנד. יידישע ישובים זענען געווען צעשפּרייט איבערן גאַנצן לאַנד. עס זענען אויך געווען יידישע האַנדלס־צענטערן. ווער ווייסט דען נישט פון די באַרימטע „תגרי לוד״? דער אומדערפאָלגרייכער קאַמף פון בר־כוכבא קעגן די רוימישע הערשער האָט נאָכמער צעשמעטערט דעם יידישן ווילזיין. אַדריינוס האָט מיט אַלערליי גזירות — מען זאָל נישט טאָרן לערנען, מען זאָל נישט אָפּהיטן די געבאָטן פון דער תורה — געפּרוּווט אויסראָטן די יידן. ער איז עס געווען דער ערשטער, וואָס האָט ארץ־ישראל אַ נאָמען געגעבן „פּאַלעסטינאַ״, אויף דעם נאָמען פון די פּלשתים, וועלנדיק דערמיט אינגאַנצן אָפּמעקן דאָס געדעכעניש פון אַ יידיש לאַנד, אָבער ער האָט גאָרנישט אויסגעפירט. יידן האָבן זיך מוסר־נפש געווען און געבליבן ווייטער.

ארץ־ישראל איז אויך געווען דער גרויסער שאַפונגס־פּלאַץ, דער גרויסער קולטור־צענטער. צום אָנהויב איז ער געווען אין יהודה און דערנאָך אין גליל. פריער איז ער געווען אין יבנה און דערנאָך אין אושא, אין עכו, אין טבריה און צפורי. עס זענען געווען געניג פּונקטן, וווּ עס האָט זיך געהאַט קאָנצענ־טרירט דער יידישער גייסט, וועלכער האָט אויסגעאיבט אַ געוואַלטיקן איינ־

פלוס אויף די יידן אין ארץ־ישראל און דערנאָך אויף דער גאַנצער וועלט. ר׳ יהודה הנשיא האָט, זייענדיק אין צפורי, צונויפגעשטעלט די משנה. זיינע תלמידים האָבן געשאַפן די תוספתא, דערנאָך די מכילתא, ספרא, ספרי. עס איז דורכגעגאַנגען אַ פעריאָד פון גלענצנדיקע מחות. עס איז געשאַפן געוואָרן דער תלמוד־ירושלמי. דער תלמוד־בבלי האָט אפשר געהאַט מער מזל, אָבער ער אַליין איז דאָך אויך אַ פראָדוקט פון די ארץ־ישראלדיקע שאַפונגען. ארץ־ישראל איז נאָך אַלץ געווען דער מקור. רב און שמואל, די גרינדער פון די ישיבות אין בבל, זענען דאָך אויך געווען תלמידים פון ר׳ יהודה הנשיא אין ארץ־ישראל. דער גאַנצער שעפערישער גייסט פון בבל האָט געוויט פון יבנה, פון צפורי.

דער אויטאָריטעט פון ארץ־ישראל האָט אָנגעהאַלטן נישט בלויז אין דער צייט פון די תנאים און אמוראים, נאָר אויך אין דער צייט פון די גאונים. אויך דעמאָלט האָט מען נאָך געקוקט מיט רעספעקט אויף דעם מוטער־לאַנד, כאָטש עס איז שוין געווען שוואַכער, כאָטש בבל האָט זיך אין לערנען געהאַלטן שטאַרקער. ארץ־ישראל האָט נאָך געהאַט ישיבות, ארץ־ישראל האָט געהאַט דיכטער, פייטנים, ווי ר׳ יוסי בר יוסי, ר׳ ינאי, ר׳ אליעזר הקליר. א״י האָט געאַרבעט אויף דער מסורה פון די כתבי הקודש. דאָס איז געווען אַ גרויסע און שווערע וויסנשאַפטלעכע אַרבעט. מען האָט שוין דאָרטן, קענטיק, געהאַט גוט שטודירט די העברעאישע שפּראַך, וואָס האָט שפּעטער, דרך אגב, געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג פאַר דער אינטערפרעטירונג פון דער תורה.

ארץ־ישראל האָט זיך שוין געהאַט געבויגן אונטער דער לאַסט פון דער הערשאַפט פון פאַרשידענע פעלקער: רוימער, אַראַבער, מאָנגאָליער און שבטים פון פאַרשידענע מינים האָבן געוועלטיקט איבער דעם לאַנד. אָבער זייער הויפטצוועק איז געווען נאָר בלוט און רויב. קיין שום אַנדער ציל האָבן זיך די אַלע גרויסע „היסטאָרישע העלדן״ נישט געשטעלט ביים גיין פאַרנעמען און געוועלטיקן איבער אַ מדינה. און דאָס האָבן זיי געטאָן אויף אַ פערפעקטן אופן. די רוימער האָבן רעגירט אין דעם לאַנד ווי ווילדע חיות, די אַראַבער האָבן זיך נאָר געוואָלט באָדן אין יידיש בלוט. די טאָטערן האָבן גערויבעוועט, געברענט און געשאָכטן, ווי עס פאַסט פאַר מענטשן, וואָס שטאַמען אָפ פון אַזאַ גרויסן, נאָבעלן מאָנגאָלישן פאָלק. די קרייצציגלער האָבן געמאַכט פאַקעלן פון יידישע קערפערס און יידישע הייזער, ווי עס האָט, נאַטירלעך, געפאַסט פאַר אַ פאָלק, וואָס גייט אויסלייזן ארץ־ישראל פון די „אומגלויביקע״. אַ נייע עפאָכע הויבט זיך אָבער ווירקלעך אָן מיט דער אָטאָמאַנישער הערשאַפט. די אָטאָמאַנער האָבן אָט די אַלע הערשער צעבראָכן און זיי געלאָזן קניען פאַר זייערע פיס. עס האָט געדויערט אַ צייט, אָבער זיי האָבן זיי אַלעמען פאַרניכטעט. זיי האָבן צעבראָכן די גאַנצע ביצאַנטישע מאַכט, וועלכע האָט געהערשט יאָרהונדערטער. זיי האָבן צעבראָכן די אַראַבישע הערשאַפט, זיי האָבן צעקלאַפט די מאַמעליוקן און זיי האָבן אויפגעבויט אַ וועלט־מאַכט, וואָס האָט פאַרמאָגט לענדער אין אַזיע, אין אַפריקע און אין אייראָפע. און אָט די נייע הערשער זענען עס געווען די, וואָס האָבן זיך אַזוי אויסערגעוויינלעך גוט באַצויגן נישט בלויז צו זייערע אייגענע יידן, וועלכע זיי האָבן שוין געהאַט געפונען אין לאַנד, נאָר אויך צו די איבע־

ריקע יידן פון דער וועלט. זיי האָבן אויף אַ ברייטן אופן געעפנט די טויערן פון זייער לאַנד און גערופן אַלע געיאָגטע און געפלאָגטע יידן פון דער גאַנצער וועלט, צו קומען אַהין און מיטהעלפן אויפבויען דאָס לאַנד. געוויס האָבן די ערשטע אָטאָמאַנישע סולטאַנען געהאַט דערביי געוויסע ריין־מאַטעריעלע כוונות, ווען זיי האָבן אַרויסגעוויזן זייער גוטסקייט צו יידן. וואָרום כאָטש זיי זענען געווען גוטע סאָלדאַטן, האָבן זיי אָבער צו מסחר לחלוטין נישט געטויגט. עס וואָלט אָבער געווען אַן אומרעכט אַוועקצונעמען פון זיי דאָס מענטשלעכע, דאָס שיינע, דאָס גוטע, וואָס עס איז געלעגן אין זייערע אויפרופן צו די יידן פון דער וועלט. זיי זענען געווען שענערע מענטשן, בעסערע מענטשן, ווי די הערשער פון ביצאַנץ, פון זייערע מוסולמענער די אַראַבער, און בכלל מענטשלעכער, ווי אַלע איבעריקע אַמאָליקע און היינטיקע הערשער, האָבנדיק באמת מיטלייד צו די ליידנדיקע יידן.

און דאָס יידישע פאָלק האָט זיך דאָך טאַקע געהאַט גענויטיקט אין אַזאַ פרייען לאַנד, דאָס איז דאָך געווען אין דער צייט פון דעם גרויסן גירוש־שפאַניע אין יאָר 1492, ווען טויזנטער פאַמיליעס האָבן געמוזט פאַרלאָזן זייער היימלאַנד און זיך לאָזן איבער דער וועלט. אַ סך זענען אַוועק קיין אַפריקע, אַ סך קיין איטאַליע, אָבער אַ גרויסער טייל איז אַוועק קיין טערקיי, ווו מען האָט זיי אויפגענומען מיטן גרעסטן כבוד. שפעטער זענען אַהין געקומען אויך אנוסים פון פאָרטוגאַל און אַפילו די יידן פון איטאַליע, וועלכע האָבן נישט געקאָנט אויסשטיין די צרות פון זייערע פאַרפאָלגער. די אָטאָמאַנישע אימפעריע איז געוואָרן דער גן־עדן פון די יידן אויף דער וועלט. דאָס שפאַנישע יידנטום האָט געהאַט זיין גאָלדענעם פעריאָד אין שפאַניע און איצט האָט זיך דער גאָלדענער פעריאָד אַנטפלעקט אין טערקיי. דאָס איז געווען דאָס גרעסטע וווּנדער, דער גרעסטער נס אין דער וועלט. דאָס, וואָס עס איז דעמאָלט אַנטדעקט געוואָרן אַמעריקע, איז פאַר יענער צייט נישט געווען אַזאַ ישועה, ווי די אַנטדעקונג פון דער אָטאָמאַנישער אימפעריע, וועלכע האָט נישט בלויז אַריינגעלאָזן צו זיך יידן, וואָס זענען געלאָפן פון פייער און פון וואַסער, וועלכע האָט נישט בלויז גערופן די יידן צו קומען אין לאַנד און העלפן אַנטוויקלען דעם האַנדל, העלפן אויפבויען די אימפעריע, נאָר זי האָט נאָך די יידן אָפגעגעבן דעם גרעסטן כבוד. זי האָט געגעבן די יידן הויכע פאָסטנס אין דער מלוכה, זי האָט די יידן דערהויבן ביז דער פרינצלעכער מדרגה. דאָס איז געווען אַ מאָמענט פון גרויסער מענטשלעכער דערהויבונג, וועלכע זענען זייער ווייניק געווען אין דער געשיכטע פון דער גאַנצער מענטשהייט, די אָטאָמאַנישע אימפעריע איז דאַן דערהויבן געוואָרן, די יידן אין דער גאַנצער אָטאָמאַנישער מדינה זענען דערהויבן געוואָרן און דאַן זענען שוין אויך די יידן פון ארץ־ישראל דערהויבן געוואָרן.

ב.

דער שטרייט וועגן זיין אָפּשטאַמונג

צו דער צייט, ווען דער גרויסער און פּאָפּולערער מפרש ביי יידן, רש״י, דאָס הייסט אין דער צווייטער העלפט פון עלפטן יאָרהונדערט, איז געזעסן אין זיין פראַנצויזישן שטעטל טרוא און געקליבן זיינע בריליאַנטענע אינטערפּרעטאַציעס אויף דער תורה, איז אַ צווייטער מפרש, ר׳ טוביה ב״ר אליעזר, געזעסן רואיק אין זיין שטעטל און אויך געשריבן אַ פירוש אויף דער תורה, וועלכער איז באַקאַנט אין דער יידישער וועלט אונטערן נאָמען „לקח טוב״, „מדרש לקח טוב״ אָדער „פסיקתא זוטרתא״. אָט די צוויי גאונים האָבן, אומאָפּהענגיק איינער פון דעם אַנדערן, אין גאַנץ אַנדערע וועלטן, אין גאַנץ פאַרשידענע מלוכות, מיט גרויסער איבערגעגעבנקייט געאַרבעט פאַר איין אידעאַל — פאַרשטענדלעך צו מאַכן, קלאָר צו מאַכן די תורה, אַז יעדער איינציקער זאָל זי קאָנען פאַרשטיין און זאָל דעריבער מערער פאַרשפּרייט און געלערנט ווערן צווישן יידישן פאָלק. אַלס אויסערגעוויינלעכער זשעני, האָט רש״י, פאַרשטייט זיך, דעראָבערט דאָס גאַנצע יידישע פעלד. אויב אָבער ר׳ טוביה האָט נישט געקאָנט דערגרייכן צו אַזאַ הויכער מדרגה, ווי זיין צייט־חבר רש״י, איז ער אָבער דאָך געווען גענוג גרויס, ווירקנדיק און באַליבט ביים פאָלק, ביי גרויסע לומדים און מפרשים און איז אַפילו ציטירט געוואָרן פון רש״ים אייניקלעך, פון רשב״ם און רבינו תם, סיי בנוגע הלכה און סיי בנוגע דעם פשט פון דער תורה.

זייער אַ שווערע אויפגאַבע האָבן אָבער מיט דעמדאָזיקן מפרש אויף דער תורה געהאַט די יידישע געלערטע, די יידישע פאָרשער. עס איז שווער געווען אַרויסצוגעפינען, ווער דערדאָזיקער ר׳ טוביה איז געווען, אין וועלכער שטאָט און אין וועלכן לאַנד ער איז געבוירן געוואָרן, ווער עס זענען געווען זיינע עלטערן, ווער עס זענען געווען זיינע רביים און, ס׳פאַרשטייט זיך, אַז ביי אַזאַ טונקלקייט און ביי אַזאַ פולשטענדיקן מאַנגל אין מאַטעריאַל, אין פאַקטן, האָט זיך די גאַנצע פאָרשונגס־אַרבעט נאָך מער פאַרפּלאָנטערט, אַזוי אַז ס׳איז באמת נאָך שווערער געוואָרן אַריינצוברענגען מער קלאָרקייט און זיך צו שאַפן אַ געווים בילד פון אָט דעם מענטשן, וואָס האָט אין איין צייט מיט רש״ין געשאַפן אַ גרויסן פירוש אויף דער תורה, וועלכער איז נאָך דערצו דערגאַנגען צו אונז אין אַ פולקאָמענער גאַנצער פאָרם.

עס איז אַ לאַנגע צייט געווען אָנגענומען ביי די יידישע פאָרשער, אַז ר׳ טוביה ב״ר אליעזר האָט געשטאַמט פון דייטשלאַנד, איז געבוירן געוואָרן, אָדער האָט געלעבט, אין דער שטאָט מאַינץ. דידאָזיקע באַהויפּטונג שטאַמט דערפון, וואָס ער שרייבט אין זיין ספר וועגן די קדושים פון מאַינץ, וועלכע האָבן זיך מיט זייערע פרויען, זין און טעכטער, געלאָזט קוילען אויף קידוש־השם. דאָס איז געווען אין דער צייט פון ערשטן קרייצצוג, ווען מען האָט אין נאָמען פון זייער גאָט אויסגעקוילעט גאַנצע יידישע קהלות און פיל יידן געצוווּנגען זיך צו שמדן. אַזעלכע שטעלן, ווו ר׳ טוביה דערמאָנט און פאַרצייכנט די גרוילטאַטן

פון די הויך־קולטורעלע גערמאַנען, זענען פאַראַן אין ספר נאָך עטלעכע. מהאי טעמא האָבן פאָרשער נעפּרוּווט אַרויסדרינגען, אַז מן הסתם איז ער אַליין געווען פון דייטשלאַנד. אַ שטיקל שאלה איז אַפילו געווען ביי די פאָרשער, וואָס ער דערמאָנט אין זיין ספר געוויסע מוסולמענישע מנהגים, אַז די מוסולמענער גייען מאַסנווייז קיין מעקאַ זיך צו בוקן צום שוואַרצן שטיין, וואָס געפינט זיך אין מאַכמעדס מאָשעע, ווי אויך דאָס, וואָס ער קעמפט שאַרף קעגן די קאַראַאימער — זאַכן, וועלכע זענען געווען פרעמד פאַר דייטשן. דייטשישע יידן האָבן ווייניק וואָס געוווּסט פון מוסולמענישע מנהגים און האָבן נישט געפירט קיין קאַמף קעגן די קאַראַאימער. אָבער די פאָרשער האָבן זיך געפּרוּווט אַרויסדרייען פון אָט דער שווערער סיטואַציע און האָבן דערקלערט, אַז ר׳ טוביה איז טאַקע אַ דייטשער ייד און האָט געלערנט אין דייטשלאַנד, אָבער שפּעטער האָט ער אויסגעוואַנדערט קיין ארץ־ישראל, ווו ער האָט געהאַט די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט דעם לעבן פון די מוסולמענער און אויך מיט די געננג פון די קאַראַאימער.

דידאָזיקע באַהויפּטונג איז אָבער דורך די שפּעטערדיקע פאָרשער אָפּגעפרעגט געוואָרן. אויב עס וואָלט געווען אמת, אַז ר׳ טוביה איז געווען פון דייטשלאַנד, וואָלט ער דאָך געדאַרפט דערמאָנט ווערן צווישן די דייטשע גאונים און חכמים פון זיין צייט. דערצו וואָלט ר׳ טוביה ווידער דערמאָנט אין זיינע ספרים די דייטשישע תלמידי־חכמים, וואָס האָבן געלערנט און געווירקט אין זיין צייט און אויך פון פריער, אָנהויבנדיק פון רבינו גרשם מאור הגולה. דאָס איז אָבער נישט געווען צו זען. אַ חוץ דעם טענהן די פאָרשער, אַז דאָס, וואָס ר׳ טוביה האָט געהאַט געשריבן פון דעם חורבן אין מאַינץ, איז לחלוטין גאָר קיין ראיה נישט, אַז ער האָט דאָרט געלעבט. דאָס האָט ער געקאָנט שרייבן גאַנץ רואיק, זיצנדיק אין אַן אַנדער שטאָט, צו וועלכער עס זענען געהאַט דערגאַנגען די טרויעריקע בשורות, אַז די גערמאַנען האָבן אויסגעשאָכטן יידישע קהלות און צוגענומען זייער האָב און גוטס, אַזוי ווי זיי טוען עס איצטער פאַר אונזערע אויגן. וואָרום וואָלט ר׳ טוביה אַליין געווען דאָרטן אין מאַינץ בעת דער שוידערלעכער שחיטה, וואָלט ער געדאַרפט באַשרייבן דעם חורבן מיט מער שרעק, מיט מער ציטער, מיט שטאַרקייט, מיט ליידנשאַפט און אין שאַרפערע פאַרבן. ער וואָלט, ווייניקסטנס, געדאַרפט דערציילן, וואָס עס איז מיט אים אַליין געשען אין יענע גרויזאַמע טעג; ווי אַזוי ער אַליין איז ניצול געוואָרן פון די גערמאַנישע רוצחים. אַ מענטש, וואָס זאָל האָבן צוגעזען די גרויסע טראַגעדיע, האָט נישט געקאָנט יוצא זיין מיט אַ פּאָר פאַרעווע ווערטער, אַזוי צו זאָגן, פאַרבייגייענדיק, מכח די „קדושי עליון קהל מגנצא״. און באמת איז פון דעם גאַנצן טאָן פון זיין שרייבן צו זען, אַז ער אַליין איז געווען פונדערווייטנס. ער דערמאָנט בלויז, אַז אַזאַ מין אומגליק האָט געטראָפן נישט אין זיין שטאָט מאַינץ, נישט אין דער שטאָט, ווו ער זאָל האָבן געבוירן געוואָרן, ווו ער זאָל האָבן פאַרבראַכט אַ סך יאָרן, נאָר אין דער שטאָט מאַינץ, אַ שטאָט, פון וועלכער ער האָט געהאַט געהערט, אַזוי ווי ער האָט געהערט פון נאָך אַ סך שטעט.

דאָסגלייכן איז די ראיה, אַז ער איז שפעטער אַוועק קיין ארץ־ישראל, צו וווינען, זייער אַ שוואַכע. דאָס גאַנצע שטיקל שווערקייט, אַז אין דייטשלאַנד האָט מען נישט געוווסט פון מוסולמענישע מנהגים און מען האָט נישט געהאַט צו טאָן מיט קאַראַאימער, פון וואָס ר׳ טוביהן איז יאָ באַקאַנט, — האָט מען געקאָנט זייער לייכט בייקומען. דאָס איז גאָרנישט אַזאַ שרעקלעכע זאַך, וואָרום באמת האָט מען אין דייטשלאַנד אויך געוווסט פון מוסולמענישע מנהגים. די מוסולמענישע רעליגיע איז שוין צו יענער צייט געווען אַלט אַ יאָר פינף הונדערט און דאָס איז געווען אַ גאַנץ גענוגנדיקער פעריאָד, אַז מענטשן זאָלן קאָנען געוווּיר ווערן, וואָס עס איז דער מהות פון דער מוסולמענישער אמונה און וואָס פאַראַ מנהגים די מוסולמענער האָבן. די גערמאַנען זענען טאַקע דעמאָלט געווען גאַנץ גוטע פראים און האָבן ווייניק־וואָס געוווסט, וואָס עס קומט־פאָר אויף דער וועלט, אָבער די יידן האָבן שטענדיק געהאַט פאַרבינדונגען מיט דער וועלט, הויפטזעכלעך מיטן אָריענט און זיי האָבן זייער געקאָנט וויסן פון מוסולמענישע רעליגיעזע מנהגים. אויסערדעם האָט מען גאַנץ גוט געקאָנט וויסן אין דייטשלאַנד וועגן די קאַראַאימער, ספעציעל ר׳ טוביה, וועלכער האָט געהאַט געלייענט ר׳ סעדיה גאונס ספרים און אַזוי ווי ר׳ סעדיה איז שאַרף אַרויסגעטראָטן קעגן די קאַראַאימער, איז גאַנץ מעגלעך, אַז אויך ר׳ טוביה זאָל זיך האָבן אָפגערופן קעגן זיי מיט שאַרפקייט. ר׳ טוביה האָט, אַלזאָ, דאָס אַלץ געקאָנט וויסן, זיצנדיק אין דייטשלאַנד, אויב ער איז געווען אַ דייטשער ייד, און ס׳איז דעריבער אַ שטיקל אומרעכט, וואָס אונזערע פאָרשער האָבן, צוליב אַזעלכע קליינִיקייטן, גענומען אַ מענטשן אויף דער עלטער און אַוועקגעשיקט קיין ארץ־ישראל.

די שפעטערדיקע פאָרשער האָבן דעריבער געפרווט אויסבויען פעסטערע סברות, וועלכע זאָלן מער שטימען מיט דער ווירקלעכקייט. זיי האָבן דערקלערט, אַז ר׳ טוביה איז נישט געווען פון דייטשלאַנד און איז נישט געפאָרן קיין ארץ־ישראל, נאָר אַז ער איז געווען אַ געבוירענער גריך, אַ ביצאַנטינער, און איז שטענדיק געזעסן אויף איין אָרט. זייערע סברות זענען שוין נישט געווען אויסגעזויגן פון פינגער, אויסגעזויגן פון רמזים, פון אָנדייטונגען, נאָר פון פעסטע באַווייזן. זיי ברענגען, אַז דער גרויסער תלמיד־חכם ר׳ יהודה ב״ר משה משקוני, וועלכער האָט געהאַט געשריבן אַ פירוש אויף אבן עזראס פירוש אויף דער תורה, זאָגט אין איין אָרט בפירוש: „ובעל לקח טוב מתחיל בתחלת כל פרשה בטוב או בטובה והוא החכם הגדול רבנו טוביה מארץ מלכות יון ממדינת קאסטוריאה״. דערדאָזיקער חכם, ר׳ יהודה משקוני, האָט אַליין געהאַט געלעבט אין ביצאַנץ, אין דער שטאָט אָרכידא פון בולגאַריע. דאָסזעלבע שרייבט אויך ר׳ מנחם בן תמר, וועלכער האָט געהאַט געלעבט אין הונדערט יאָר שפעטער פון ר׳ יהודהן. אויך ער זאָגט, אַז דער בעל „לקח טוב״ איז עס דער חכם ר׳ טוביה פון קאַסטאָריאַ. דידאָזיקע שטאָט איז טאַקע נישט ווייט פון אָרכידא אין בולגאַריע, ווו עס האָט געהאַט געלעבט ר׳ יהודה משקוני און ס׳איז דעריבער גאַנץ פאַרשטענדלעך, אַז ער האָט גאַנץ גוט געוווסט און האָט זיך פיל זאַכן

אָנגעהערט וועגן דעמדאָזיקן ר׳ טוביה. וועלכער איז געווען זיינער אַ באַרימטער לאַנדסמאַן.

דידאָזיקע סברא גיט די מעגלעכקייט קלאָר צו מאַכן אַ געוויסן פּונקט פֿון אבן עזרא. אין זיין באַרימטער איינלייטונג צו זיין פּירוש אויף דער תורה גרייפֿט ער אָן שטאַרק די דרוש־שיטה פֿון אויסטייטשן די תורה, וועלכע איז באַנוצט געוואָרן פֿון די „חכמי יון ואדום“, און אַלס מוסטער פֿון אָט דעם אינטערפּרעטאַציע־סיסטעם, וועלכן ער באַקעמפֿט זייער שאַרף, שטעלט ר׳ אברהם אבן עזרא אַרויס דעם „לקח טוב“ און דעם „אור עינים“, — דער „אור עינים“ איז געשאַפֿן געוואָרן פֿון ר׳ טוביהס אַ לאַנדסמאַן און טאַקע אויך פֿון דער שטאָט קאַסטאָריאַ, — וועלכע זענען געשאַפֿן געוואָרן אין גריכנלאַנד, אין „יון“. וואָרום ר׳ אברהם אבן עזרא האָט געהאַט געשריבן זיין פּירוש אין יאָר 1152, דאָס הייסט, מיט אַ יאָר פֿינף און דרייסיק שפּעטער, ווי ר׳ טוביה האָט געהאַט געשאַפֿן זיין „לקח טוב“, און מחמת דעם איז אים זיכער לייכטער געווען צו וויסן דאָס אָרט, ווּ ר׳ טוביה האָט געהאַט געלעבט. די סברא, אַז ר׳ טוביה איז געווען אַ ביצאַנטינער, פּרוּווט מען אויך באַפֿעסטיקן דערמיט, וואָס ער האָט אין זיין פּירוש פֿיל ווערטער אויסגעטייטשט אויף גריכיש, וואָס וואָלט לחלוטין געווען אוממעגלעך פֿאַר אַ יידן, וואָס איז געזעסן אין מאַינץ.

עס איז דעריבער היינט פֿעסט און זיכער, אַז ר׳ טוביה איז געבוירן געוואָרן און האָט געלעבט אין גריכנלאַנד, וועלכע האָט דעמאָלט, צוזאַמען מיט די באַלקאַנישע לענדער, געהערט צו דער ביצאַנטישער אימפּעריע, און מהאי טעמא האָט ער געהאַט גוט געקענט די מוסולמענישע זיטן, ער האָט געוווסט, אַז די מוסולמענער פֿאָרן מחנותווייז יעדעס יאָר זיך צו בוקן צום שוואַרצן שטיין אין מעקאַ, ווּ עס ליגט זייער הייליקער מחמד; ער האָט געוווסט, אַז זיי האָבן אויסצושטיין אויפֿן וועג גרויסע סכנות און דערפֿאַר איז אַ צייט לאַנג דערדאָזיקער מנהג געהאַט בטל געוואָרן און האָט צוריק אָנגעהויבן באַנייט ווערן ערשט נאָך דער מפּלה פֿון די קריסטלעכע קרייצצוגן. דאָס אַלץ האָט ר׳ טוביה געקאָנט וויסן נאָר ווייל ער האָט געלעבט נאָנט צום אָריענט און מעגלעך, אַז אויך אין זיין געגנט האָבן געהאַט געלעבט אַ סך מוסולמענער. די אַלע פּרטים האָט געקאָנט וויסן נאָר אַ נאָנטער מענטש, וואָס זעט די אַלע דערשיינונגען מיט די אייגענע אויגן, וואָס וואָלט לחלוטין נישט מעגלעך געווען פֿאַר אַ מאַן, וואָס איז געזעסן אין דייטשלאַנד. דאָסזעלבע איז אויך מיט די קאַראַאימער, וועלכע ער האָט געקענט פֿון דער נאָנט און נישט פֿון ספרים אַליין.

ג.

זיין פּירוש אויף דער תורה

די פֿאָרשער האָבן געהאַט זייער אַ שווערע אַרבעט מיט דעם שעפֿער פֿון „לקח טוב“. אָבער אַ דאַנק זייער אומדערמידלעכקייט, זייער ענערגיע, זייער חריפֿות און בקיאות, איז זיי געלונגען צו באַלויכטן די טונקלקייט פֿון זייַ

לעבֿן און פֿון זיין שאַפֿן. היינט איז שוין, אויפֿן גרונט פֿון פֿאַרשידענע פֿאַקטישע באַווייזן, פֿעסטגעשטעלט, אַז ר׳ טוביה האָט געלעבֿט אין דער צווייטער העלפֿט פֿון עלפֿטן יאָרהונדערט אין גריכנלאַנד.

ר׳ טוביהס פֿאָטער האָט געהייסן אליעזר. דאָס ווערט אַרויסגעבֿראַכט מערערע מאָל אין זיין ספר. עס פֿאַרשטייט זיך, אַז מהאי טעמא וואָלט שוין יעדע גריבֿלעניש געווען לחלוטין איבֿעריק. האָט זיך אָבֿער געמאַכט, אַז אין איין כתב־יד פֿון זיין ספר געפֿינט זיך דער אויסדרוק „ר׳ טוביה בנו של רבנו אליעזר הגדול” און די פֿאָרשער, וועלכע האָבֿן נישט פֿאַרשטאַנען אַן איבֿעריק וואָרט, האָבֿן געפּרוּווט באַלד אויסטייטשן, אַז דערדאָזיקער ר׳ אליעזר איז נישט קיין אַנדערער, ווי ר׳ אליעזר הגדול, וועלכער האָט געלעבֿט אין מאַינץ און איז אַזוי אַרום געווען אויך דער רבי פֿון רש״י. דאָס איז אָבֿער פֿון די לעצטע פֿאָרשער נישט באַשטעטיקט געוואָרן און צווישן די אַלע פֿאַרשידענע, גאַנץ פֿעסטע אַרגומענטן ווערט, נאַטירלעך, אויך אָנגעוויזן דערויפֿ, וואָס ר׳ טוביה איז נישט געווען קיין דייטשער ייד און האָט אין מאַינץ קיינמאָל נישט געלעבֿט.

דאָס ווערק, וואָס ר׳ טוביה האָט געשאַפֿן איז געווען זיין פּירוש אויפֿ דער תורה, וועלכער האָט זיך גערופֿן „לקח טוב”, אַלס אָנדייטונג אויפֿ זיין אייגענעם נאָמען „טוביה”. עס שיינט אָבֿער, אַז נישט אַלע מאָל איז דער מחבר אַ בעל־דעה אויפֿ זיין אייגענעם ווערק. די מחברים האָבֿן דעם נאָמען געענדערט. אייניקע האָבֿן זיין ספר גערופֿן „מדרש פּסיקתא”, אַנדערע „פּסיקתא זוטרתא” און נאָך אַנדערע „מדרש לקח טוב”. אַ גליק איז נאָך געווען, אַז ביי די אַלע נעמען איז אָבֿער דער נאָמען „לקח טוב” נאָך אַלץ געבֿליבֿן, כאָטש ביי היינטיקן טאָג הייסט ער נאָך אַלץ „מדרש לקח טוב המכונה פּסיקתא זוטרתא”.

אויבֿ אָבֿער דער פּרוּוו צו ענדערן דעם נאָמען פֿון ווערק איז נאָכנישט געווען אַזוי שרעקלעך, איז אָבֿער געמאַכט געוואָרן אַ פֿיל באַדייטנדיקער פּרוּוו, און דאָס איז אַוועקצונעמען פֿון ר׳ טוביהן דאָס אויטאָר־רעכט פֿון דעם „לקח טוב”. טייל פֿאָרשער האָבֿן געפּרוּווט באַהויפּטן, אַז דער „לקח טוב” איז נישט געווען די שאַפֿונג פֿון ר׳ טוביהן, נאָר פֿון אַן אַנדערן. דידאָזיקע סברות האָבֿן זיי געפּרוּווט באַגרינדן אויפֿ געוויסע פּונקטן פֿון דעם ספר. אין „לקח טוב” ווערט אָפֿט געבֿראַכט אַזעלכע אויסדרוקן, ווי: „רבנא טוביה אמר”, „מרנא ורבנא טוביה ב״ר אליעזר זצ״ל משום אביו אמר”, פֿון וואָס עס איז, אייגנטלעך, צו זען, אַז וויניקסטנס אַ געוויסער טייל פֿון ספר איז געשריבֿן געוואָרן פֿון אַן אַנדערן, אפשר פֿון איינעם פֿון זיינע תלמידים. דערדאָזיקער תלמיד זאָל האָבֿן געשריבֿן די אַלע אינטערפּרעטאַציעס און האָט דערביי אָפֿטמאָל דערמאָנט יענע פּירושים, וועלכע ער האָט געהערט אַליין, אָדער מען האָט אים דערציילט, אַז זיי שטאַמען פֿון ר׳ טוביהן. די לעצטע פֿאָרשער האָבֿן אָבֿער פֿון דערדאָזיקער השערה נישט געהאַלטן. וואָרום קודם־כל איז צו זען פֿון די „חרוזים” אין אָנהייבֿ פֿון ספר, אַז דער „לקח טוב” איז געשאַפֿן געוואָרן נישט דורך קיין אַנדערן, ווי נאָר דורך ר׳ טוביהן אַליין. אַ חוץ דעם געפֿינען זיך אין ספר געוויסע אויסדרוקן, ווי „ואני טוביה שמעתי”, וואָס באַווייזט, אַז ער אַליין איז געווען דער שרייבער פֿון ווערק. דאָס גאַנצע מיספֿאַרשטענדעניש איז אַרויסגעקומען

דערפֿון, וואָס די איבערשרייבער פֿון די האַנטשריפֿטן זענען אַמאָל נישט געווען פּינקטלעך גענוג און האָבן צוגעשטעלט אָדער אַראָפּגענומען ווערטער. דערפֿאַר זענען אויך אין „לקח טוב״ אַריינגעפֿאַלן אין טייל האַנטשריפֿטן געוויסע אויסדרוקן, וועלכע האָבן געקאָנט אויסגעטייטשט ווערן, אַז זיי שטאַמען נישט פֿון ר׳ טוביהן, וואָרום עס רעדט זיך וועגן אים אין דער דריטער פּערזאָן. עס איז דעריבער מער ווי זיכער, אַז דער „לקח טוב״ איז געווען די שאַפֿונג נאָר פֿון ר׳ טוביהן אַליין.

צו יענער צייט איז אַזאַ ספר, ווי דער „לקח טוב״, געווען אַן אמתער אבן־טוב, ער איז געווען כמעט דער באַדייטנדיקסטער פֿולקאָמער פּירוש אויף דער תורה אין דער צייט פֿון רש״י און נאָך רש״ין. זיין פּירוש איז געווען אַ נייעס, אַן איבעראַשונג, וואָרום דער גאַנצער ענין פֿון אינטערפּרעטירן די תורה איז אין אייראָפּע נאָך דעמאָלט פֿרעמד געווען, האָט ערשט אָנגעהויבן אין אייראָפּע אויפֿבליען און בפֿרט נאָך אין דעם מיטלאַלטערלעכן ביצאַנץ, אין דער אָפּגעשטאַנענער און ווייניק צו דער יידישער וועלט צוגערעכנטער גריכנלאַנד.

ר׳ טוביהס פּירוש, ווי עס איז בכלל דעמאָלט געווען די מאָדע אין אייראָפּע, איז געווען אַ געמיש פֿון פּשט און דרש. אמת, אין שפּאַניע האָבן שוין מנחם בן סרוק און ר׳ יונה אבן גנאה געפּרוּווט אָנווענדן די ריינע שפּראַך־פֿאָרשונג צו דער אינטערפּרעטירונג פֿון דער תורה, דאָס הייסט, זיי האָבן שוין געפּרוּווט אַריינפֿירן דעם פּשוטן פּשט ביים אויסטייטשן די תורה, אָבער דאָס איז דאָך געווען ערשט דער אָנהויב, דאָס איז געווען דער באַגינען פֿון דער גאַנצער אינטערפּרעטירונגס־וויסנשאַפֿט. ר׳ טוביה האָט זיך געפּרוּווט האַלטן אָן דעם אַלטן סיסטעם; ער האָט געהאַלטן, ווי אַ סך אַנדערע פֿאַר אים און נאָך אים, אַז מען קאָן פֿון די טראַדיציאָנעלע אויסטייטשונגען נישט אַוועקגיין. די תורה איז שוין אינטערפּרעטירט געוואָרן פֿון די חכמים, פֿון די אַלע בעלי התלמוד און בעלי מדרש לויט די אויסטייטשונגען, וואָס זיי האָבן געהאַט באַקומען פֿון זייערע עלטערן, פֿון איין דור צום צווייטן דור, ביז די נביאים און זקנים, וועלכע זיי האָבן געהאַט באַקומען פֿון יהושע בן נון, און יהושע בן נון פֿון משה רבינו, און משה רבינו פֿון גאָט אויפֿן באַרג סיני. ער האָט אויך געהאַלטן, אַז די, וואָס גייען נישט אין זייערע פּירושים לויט די אינטערפּרעטירונגען פֿון די חכמים, גייען נישט אויפֿן ריכטיקן וועג.

בנוגע אַט דעם טייל פֿון זיינע פּירושים אויף דער תורה, אין דעם טייל פֿון דרש, האָט ר׳ טוביה אַרויסגעוויזן גרויסע חריפות און בקיאות אין דער גאַנצער תלמודישער ליטעראַטור. ער האָט צונויפֿגעזאַמלט אַלע פֿאַרשידענע פּירושים, וועלכע זענען צעוואָרפֿן אין תלמוד, אין ספרי, ספרא, מכלתא און אין מדרשים, זיי סיסטעמאַטיזירט און האָט אויסגעטייטשט יעדן פּסוק לויט די אַלע תלמודישע מאַטעריאַלן. דערביי האָט ער אַלע ביאורים פֿון די מדרשים איבערגעאַרבעט אויף אַזאַ אופן, אַז עס האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז דאָס איז טאַקע דער אמתער פּשט פֿון פּסוק. ווען ער האָט געדאַרפֿט ציטירן אַ מדרש, האָט ער אים נישט איבערגעגעבן אין דער ווערטלעכער פֿאָרם, ער האָט אים איבערגעשליפֿן, איבערגעפּוצט און דערביי אַפילו איבערגעזעצט אין לשון־קודש

און נישט איבערגעגעבן בלויז אין אַראַמעאיש, די שפּראַך פון מדרש. דערביי איז ר' טוביה געווען אין אַלע זיינע אינטערפּרעטאַציעס קורץ. נישט צעפלאָסן. עס איז געווען צום פּונקט און האָט זיך נישט אַריינגעלאָזן אין לאַנגע אויסטייטשונגען, אין לאַנגע און טיפע חקירות, ווי דאָס האָבן געטאָן אַ סך מפרשים, וועלכע זענען געגאַנגען אין דיזעלבע וועגן, אין די וועגן פון דרש. אין דער הינזיכט פון קורצקייט, פון צמצום האָט ר' טוביה געהאַט אַ ניצוץ פון זיין גרויסן צייט־חבר, רש"י, וועלכער האָט דעמאָלט אויך געהאַט געשריבן זיין פּירוש אויף דער תורה.

אָבער הגם ר' טוביה האָט זיך געהאַט אָפּגעגעבן מיט אויסטייטשן די תורה על פּי דרש, האָט ער זיך אָבער נישט געהאַט אָפּגעזאָגט פון פּשוטן פּשט. פאַרקערט, ער האָט דעם פּשט זייער ליב געהאַט. דער פּשט איז נאָך ביי אים אַלץ טייער געווען און ער האָט שטאַרק געהאַלטן פון דעם כלל, אַז „אין מקרא יוצא מידי פשוטו". פון פיל ערטער אין „לקח טוב" איז צו באַמערקן, אַזוי ווי ער וואָלט זיך פאַרענטפערט, פאַרוואָס ער לאָזט זיך אַזוי אַריין אין דרש, בעת עס איז פאַראַן אַ גאַנץ גראָדער וועג — דער פּשט. און ר' טוביה איז געווען דער מאַן, וואָס האָט געקענט אויסטייטשן ריינעם פּשט. וואָרום ער איז געווען אַ קענער פון דער העבּרעאישער שפּראַך. ער האָט געקענט די גראַמאַטיק פון לשון־קודש און גאַנץ גוט געקענט. ער איז געווען אין דער מיינונג, אַז אַ שרש דאַרף דווקא נישט באַשטיין פון דריי אותיות. עס ווייזט אויס, אַז ר' טוביה האָט שוין געהאַט געזען דעם „מחברת" פון מנחם בן סרוק, וואָרום אַ חוץ דעם, וואָס ער האַלט מנחמס מיינונג בנוגע דעם העבּרעאישן שרש, טייטשט ער אויך אויס איניקע פּסוקים לויט מנחמס אינטערפּרעטאַציע.

ר' טוביה האָט אויך אין זיין „לקח טוב" געפּרוווט פון טייל פּסוקים אַרויסצוציען, אַזוי צו זאָגן, אַ געוויסן מוסר־השכל. ער האָט געפּרוווט אַרויסזאָגן געוויסע עטישע פּרינציפּן, געוויסע קלוגשאַפטן אין מענטשלעכן לעבן. דאָסגלייכן האָט ער אויך געפּרוווט אָפּשוואַכן די שטעלן אין דער תורה, וווּ עס רעדט זיך וועגן דער הגשמת אלקות. פּונקט אַזוי ווי טייל גאונים אין שפּאַניע, גראַמאַטיקער און מפרשים, אַזוי האָט אויך ר' טוביה געפּרוווט אויסטייטשן די שטעלן אין דער תורה, אַז „גאָט רעדט", „גאָט זעט" און בכלל אין אַלע ערטער, וווּ עס ווערן גאָט צוגעשריבן די אייגנשאַפטן פון מענטשן, אַז דאָס זענען בלויז סימבאָלן, אַז דאָס האָט מען געשריבן בלויז אין דער איינפאַכער פאָרם, ווייל „דברה תורה כלשון בני אדם", אָבער באמת דאַרף מען זיך נישט פאָרשטעלן, אַז דער אויבערשטער האָט די אַלע מענטשלעכע אייגנשאַפטן. ר' טוביה האָט אויך געפּרוווט אין זיין פּירוש איבערצוזעצן טייל ווערטער אין דער לאָקאַלער פאָלקס־שפּראַך, אין גריכיש, פּונקט אַזוי ווי רש"י האָט מיט זיינע „בלע"זן" געפּרוווט אויסטייטשן געוויסע ווערטער אין דעם אַלטן פראַנצויזיש.

ר' טוביהס פּירוש אויף דער תורה איז געווען אַ קוואַל פון אינטערפּרעטאַציעס, פון וועלכן אַ סך שפּעטערדיקע מפרשים האָבן געהאַט צו שעפּן. ער איז פאַרשפּרייט געוואָרן אין פראַנקרייך, דייטשלאַנד און שפּאַניע. און ס'איז

אויסגעקומען, אַז די לומדים האָבן זיך געהאַלטן אָן זיינע פּסקי הלכות. די דרשנים האָבן גענומען פֿון דרש ווערטלעך און די פּשטנים האָבן גענומען פֿון אים פּשטים. זיין אינטערפּרעטאַציע־סיסטעם איז אבן־עזראַן נישט שטאַרק געפֿעלן געוואָרן און ער האָט אויך געזאָגט, אַז ער, ר׳ טוביה, איז געווען בלויז אַ זאַמלער פֿון פּירושים. דאָס איז אָבער נישט אינגאַנצן קאָרעקט, וואָרום ר׳ טוביה האָט געהאַט אַרויסגעבראַכט גאַנץ אָריגינעלע פּירושים אויך. מיט אים האָבן זיך אויך באַנוצט רש״יס תלמידים. דער רשב״ם, רש״יס אייניקל, ברענגט אייניקע פּירושים פֿון „לקח טוב״ אין אַן ענין פֿון הלכה. עס ברענגט אים דער בעל „אור זרוע״, דער בעל „מנחת יהודה״, דער חזקוני, דער רא״ש, דער מהרו״ן, ר׳ שלמה אלקבץ, דער מהרש״ל, ר׳ חיים וויטאַל, אַלע פּאַרשיידענע גאונים, מפרשים און מקובלים.

פֿון זיין פֿאַמיליע־לעבן איז גאָרנישט באַוווּסט. עס איז פֿאַראַן אַ סברא, אַז ער זאָל האָבן געהאַט אַ זון, אָבער דאָס איז נישט פֿעסטגעשטעלט געוואָרן. עס איז אויך נישט באַוווּסט גענוי, ווען ר׳ טוביה איז געשטאָרבן. מען ווייסט אָבער, אַז ער האָט נאָך געהאַט געלעבט אין יאָר 1108. ער איז געשטאָרבן בלויז מיט עטלעכע יאָר נאָך רש״יז.

ר׳ משה אַלשיך

א.

די סביבה און זיין פערזענלעכקייט

בעת די אַרויסגעטריבענע יידן פון שפאניע און פאָרטוגאַל האָבן זיך שוין געהאַט גוט אָנגעזעטיקט מיט דער פרייהייט פון דער ניי־אויפגעקומענער אָטאָמאַנישער אימפעריע אויף די חורבות פון דער פארפוילטער ביצאַנץ, זענען נאָך די יידן אין ארץ־ישראל, וועלכע האָבן דאָרטן געוווינט פון פריער, געלעגן אונטער דער דריקנדיקער מאַכט פון די מאַמעליוקן, וועלכע האָבן געהערשט איבער בבל, סיריע, ארץ־ישראל און עגיפטן. א קנאַפער פערטל יאָרהונדערט האָט אַזוי געמוזט אַוועקגיין, אָבער סוף־כל־סוף איז אויך ארץ־ישראל אויסגעלייזט געוואָרן אין יאָר 1517, דעמאָלט, ווען די אָטאָמאַנער האָבן אָנגעגריפן די מאַמעליוקן און האָבן זיי צעשמעטערט אין דער גרויסער שלאַכט ביי אַלעפּאָ, ארם צובה. דערמיט ווערט שוין קלאָר פאַר יעדן, פאַרוואָס די אַרויסגעטריבענע שפאַנישע און פאָרטוגעזישע יידן זענען נישט געגאַנגען קיין ארץ־ישראל, צו וועלכער די יידישע גייסטיקע פירער האָבן געשטרעבט, נאָר אין אַנדערע לענדער. עס וואָלט דאָך פשוט געווען אַן אומזין פאַר אַזעלכע געיאָגטע און געפּלאָגטע, וועלכע זענען אָקאָרשט באַפרייט געוואָרן פון שמד און אינקוויזיציעס, זאָלן לויפן אין אַן אַנדער לאַנד, ווו די סכנה איז זייער גרויס. דערפאַר אָבער שפעטער, ווען ארץ־ישראל איז אויך אַרונטער אונטער דער הערשאַפט פון דער אָטאָמאַנישער אימפעריע, זענען אַ סך שפאַנישע יידן פון פאַרשידענע טיילן פון דער מדינה אַוועק זיך באַזעצן אין דעם הייליקן לאַנד, כאָטש אין די גרויסע צענטערן אויסער ארץ־ישראל, ווי קאָנסטאַנטינאָפּאָל, אַדריאַנאָפּאָל און אין עגיפטן איז יִידן געווען אַ סך בעסער.

דער הויפּט־צענטער, ווו עס האָבן זיך דעמאָלט געהאַט קאָנצענטרירט די גייסטיקע זיילן פון יידנטום, איז געוואָרן צפת. פאַרוואָס זיי האָבן אויסגעקליבן דווקא צפת און נישט ירושלים, ווערט דערקלערט דערמיט, וואָס די יידישע קהלה אין ירושלים האָט געהאַט אַרויפגעלייגט גרויסע שטייערן אויף די ניי־אָנגעקומענע און דערצו האָט די מוסולמענישע באַפעלקערונג גופא עפּעס געקוקט קרום אויף די יידן. דאַקעגן איז צפת געווען פריי פון אַט די אַלע שטערונגען.

נישט מען האָט זיי באַשווערט מיט שטייערן און נישט די מוסולמענישע באַפֿעלקערונג איז געווען קעגן די אָנגעקומענע יידן. די צפתער יידן האָבֿן געלעבֿט אַ רואיק, אַרבֿעטזאַם לעבֿן. טייל האָבֿן זיך באַשעפֿטיקט מיט לאַנדווירטשאַפֿט, טייל מיט מסחר. עס זענען געווען בעלי־מלאכות און קרעמער. אַפֿילו די לומדים און צדיקים האָבֿן זיך געהאַט דערנערט פֿון אַרבֿעט און מסחר און האָבֿן אַלץ געטאָן אַליין. עס ווערט דערציילט, אַז ר׳ אברהם גאַלאַנטי, דער תלמיד מובהק פֿון ר׳ משה קורדיבירו, האָט געטראָגן אַ זאַק מעל אויף די פֿלייצעס. גראָד האָט אים באַגעגנט דער באַוווסטער למדן ר׳ שלמה סגיס און, דערזעענדיק, ווי ר׳ אברהם טראָגט דעם זאַק מעל, האָט ער שנעל אַראָפּגעכאַפּט דעם זאַק פֿון זיינע פֿלייצעס און אים באַשווירן, אַז אויסער אים, זאָל קיינער נישט טראָגן דעם זאַק מעל, ווייל ער איז יינגער און געזונטער פֿון אים. אַ צווייט מאָל האָט געטראָפֿן, אַז דערזעלבער ר׳ אברהם האָט געטראָגן אַ קרוג וואַסער פֿון אַ ברונעם נישט ווייט פֿון שטאָט. דאָס האָט באַמערקט דער גרויסער צדיק ר׳ מסעוד. איז ער צוגעגאַנגען צו אים און געזאָגט: רבי, גיט מיר אַ טרונק וואַסער. ווי נאָר ר׳ אברהם האָט אים דערלאַנגט דעם קרוג וואַסער, האָט ער גענומען דעם קרוג און אַוועקגעטראָגן צו ר׳ אברהמען אַהיים.

צווישן די גאָר ערשטע, וועלכע זענען אָנגעקומען קיין צפת, באַלד נאָך דעם, ווי ארץ־ישראל איז אַרונטער אונטער דער הערשאַפֿט פֿון דער אָטאָמאַנישער אימפּעריע, איז געווען דער באַוווסטער גאון, מיסטיקער און דרשן ר׳ משה אלשיך. צו יענער צייט איז נאָך צפת נישט געווען אַזוי באַדייטנדיק. די באַפֿעלקערונג אַליין איז געווען קליין און פּערזענלעכקייטן זענען אויך געווען גאַנץ ווייניק. פֿון די באַדייטנדיקע קעפּ איז דאָן געווען אין צפת ר׳ משה ב״ר יוסף מטראני, וועלכער איז געקומען אַהין מיט אַ פּאָר יאָר פֿריער פֿאַרן אלשיך. ר׳ משה מטראני איז באַלד געוואָרן רב אין דער ספרדישער קהלה „בית־יעקב“ און איז שפּעטער אויך באַשטימט געוואָרן אַלס ראש הישיבה פֿון דערזעלבער געמיינדע. מיט די אַלע פּערזאָנען, וועלכע ר׳ משה אלשיך האָט געפֿונען אין צפת ביי זיין אָנקומען, איז נאָך צפת נישט געווען דאָס, וואָס זי האָט געזאָלט זיין. דעם רעכטן גלאַנץ האָט צפת באַקומען עטוואָס שפּעטער. די שטאָט איז געוואַלטיק אויסגעוואַקסן און די חכמים, וואָס האָבֿן דאָרטן אָנגעהויבן אָנצוקומען, האָבֿן געשאַפֿן אַזאַ אַטמאָספֿער, וואָס איז געווען ווייניק אין דער יידישער געשיכטע. צפת איז געוואָרן דער אמתער גייסטיקער צענטער פֿון דער דעמאָלטיקער יידישער וועלט. צפת איז געוואָרן דער צענטער פֿון תלמוד, דער צענטער פֿון קבלה; צפת איז געוואָרן דער צענטער פֿון טרוקענע, שאַרפֿע, לאָגישע מוחות, וואָס האָבֿן זיך געגריבלט אין הלכה און פֿון עקזאַלטירטע, פֿאַנטאַסטישע מיסטיקער און בעלי־חלומות, וועמעס נשמות עס האָבֿן אַרומגעשוועבט אין די אַלערהעכסטע וועלטן. אַפֿילו דיכטער און שיין־שרייבער האָבֿן אין צפת נישט געפֿעלט. זעלטן איז געווען צו זען אַזאַ שטאָט, מיט אַזעלכע פֿאַרשידנפֿאַרביקע גייסטרייכע קעפּ, ווי עס איז דאָן געווען צפת.

דאָרטן האָט זיך באַזעצט דער גרויסער גאון און פּוסק ר׳ יעקב בירב, וועלכן די חכמים פֿון צפת האָבֿן געהאַט אויטאָריזירט צו געבֿן סמיכה, וואָס איז

באַטראַכט געוואָרן אַלס אַ פאַל פון העכסטער באַדייטונג. דאָרטן האָט זיך געהאַט באַזעצט ר׳ יוסף ב״ר אפרים קאַרו, דער מחבר פון „בית־יוסף״ אויף די טורים און דער מחבר פון „שלחן־ערוך״. ער האָט פריער געהאַט געוווינט אין אַדריאַנאָפּאָל, ווו ער האָט געהאַט אַ גרויסע ישיבה, אָבער אויך אים האָט געצויגן צו צפת און קומענדיק דאָרט אַהין, האָט ער געעפנט אַ ישיבה, אין וועלכער עס האָבן געהאַט געלערנט אַלע גדולי התורה. דאָרטן האָט געלעבט דער באַרימטער דיכטער ר׳ שלמה אלקבץ, אַ תלמיד פון גרויסן גאון ר׳ יוסף טאַיטצאַק פון סאַלאָניקי, וועלכער האָט געהאַט געשאַפן דעם באַרימטן שיר „לכה דודי לקראת כלה״, וואָס ווערט ביז היינטיקן טאָג געזונגען ערב שבת אין אַלע שולן. דאָרטן האָט אויך אויפגעשטראַלט דער גרויסער מיסטיקער ר׳ משה קורדובירו. פון ירושלים איז דעמאָלט אָנגעקומען קיין צפת ר׳ יצחק לוריע, דער באַוווּסטער מיסטיקער האר״י (האלקי ר׳ יצחק), וועלכער האָט אין די יונגע יאָרן געהאַט געלערנט אין קאַאירע בײַ ר׳ בצלאל אשכנזי, דער מחבר פון „שיטה מקובצת״. צפת האָט געהאַט בײַ זיך דעם מיסטיקער ר׳ חיים וויטאַל, צפת האָט אויך געהאַט דעם באַוווּסטן דיכטער ר׳ ישראל נגארא, פון וועמעס שירים דער האר״י פלעגט אַנטציקט ווערן אַזוי, אַז ר׳ ישראל פלעגט אָפט מוזן קומען צו האר״י זינגען זײַנע לידער. דער האר״י פלעגט זאָגן, אַז די שירים קומען צו ר׳ ישראל נגארא דורך רוח־הקודש. אָט די אַלע גדולים האָבן אַלע געלעבט אין איין צייט, אין איין שטאָט. דאָס איז געווען אַ ווונדערבאַרער דור — אַ דור פון גרויסע גייסטער, פון הויכע נשמות, אַ דור פון שאַרפע קעפּ, פון טרוימער און דיכטער. און אין אָט דער סביבה האָט געלעבט און געווירקט ר׳ משה אלשיך.

ר׳ משה אלשיך האָט אָבער נישט סתם, אַזוי צו זאָגן, געלעבט אין אָט דער גרויסער אַטמאָספער פון גייסט, פון רעליגיעזער עקזאַלטאַציע און רעליגיעז־קינסטלערישער שיינקייט. ער איז נישט געווען סתם אַ געוויסע פּערזענלעכקייט צווישן די אַלע גדולים, וואָס האָבן געשאַפן אויפן געביט פון הלכה און קבלה. ר׳ משה אלשיך איז אַליין אויך געווען אַ ליכטנדיקער שטערן אויף דעם קלאָרן, אויסגעשטערנטן הימל. ער איז אַליין געווען איינער פון דער גרויסער פּלעיאַדע. ר׳ משה אלשיך איז געווען איינער פון די קאָלירפולע בריליאַנטן, וואָס זענען געווען איינגעפאַסט אין דער קרוין פון דער תורה. ער האָט משלים געווען, ער האָט דערגענצט אָט דעם ווונדערבאַרן קאָמפּלעקס פון די נשמות, וואָס האָבן אַרומגעפלאַטערט איבער צפת. ר׳ משה אלשיך איז געווען פון די שאַפנדיקע און ווירקנדיקע פיגורן און זײַן איינפלוס האָט זיך אויסגעשפּרייט נישט בלויז אויף צפת, נאָר אויך אויסער צפת, אויסער ארץ־ישראל. ער איז געווען אַ גדול צווישן גדולים. ער האָט מיט זיי אַלעמען צוזאַמען געשאַפן, מיט זיי אַלעמען צוזאַמען געאַרבעט, ער האָט מיט זיי צוזאַמען געשליפן דעם תלמוד, די הלכה און האָט אויסגעשליפן דעם שטראַלנדיקן ניצוץ, וואָס איז באַהאַלטן אין דער יידישער עטיק. ער איז געזעסן אין איין בית־דין מיט ר׳ יוסף קאַרו, דעם גרעסטן תלמודישן אויטאָריטעט אין יענער צייט און מיט אַלע איבעריקע גדולי התורה. עס איז דעריבער קיין ווונדער נישט, וואָס ר׳ משה אלשיך איז בײַ יידן אַזוי פאַרגעטערט געוואָרן און מען האָט אים גערופן „אלשיך הקדוש״.

די צפתער סביבה אין זעכצנטן יאָרהונדערט איז געווען איינע פון די ווונדערבאַרסטע דערשיינונגען אין דער יידישער געשיכטע און ר' משה אלשיך איז געווען איינער פון די ווונדערבאַרסטע דערשיינונגען אין דערדאָזיקער סביבה.

ד.

פּוסק, דרשן און מפרש

ר' משה בר' חיים אלשיך האָט געשטאַמט פון אַדריאַנאָפּאָל. דאָרטן האָט ער אין יאָר 1508 צום ערשטן מאָל אַ בליק געטאָן אויף דער וועלט. צו יענער צייט זענען די אָטאָמאַנער שוין געווען די פולע בּעלי־בּתים פון דער אַזויגערופענער איראָפּעאישער טערקיי, און די יידן האָט זיך געהאַט געלעבט גאַנץ גוט. די ערשטע אויסבּילדונג האָט דער יונגער משה בּאַקומען בּיי דעם גרויסן למדן און מקובל ר' יוסף טאַיטאַצק פון סאַלאָניקי, אָבער שפּעטער איז ער אַריין אין דער ישיבה פון ר' יוסף קאַרו, דעם מחבר פון „בּית־יוסף“, און האָט דאָרטן געלערנט, בּיז ר' יוסף קאַרו איז אַוועק פון אַדריאַנאָפּאָל קיין ניקאָפּאָל. עס האָט זיך דעמאָלט גראָד געמאַכט, אַז אַ געוויסע גרופּע יידישע בּחורים האָט זיך אַוועקגעלאָזט קיין ארץ־ישראל לערנען תורה, און אלשיך, נאָך אַ גאַנץ יונג יינגל, איז מיט דער גרופּע מיטגעפאָרן. אלשיך איז געקומען קיין צפת און האָט זיך אַוועקגעזעצט לערנען, און אין גאָר אַ קורצער צייט איז ער אויפגענומען געוואָרן אַלס מורה־הוראה. עס פאַרשטייט זיך, אַז אַזאַ שעפערישע פּערזענלעכקייט, ווי ר' משה אלשיך, האָט זיך נישט געקאָנט בּאַגנוגענען בּלויז מיט רבנות אַליין, זיצן און פּסקענען שאלות. ער האָט געעפנט צוויי בּאַדייטנדיקע ישיבות, ווּ עס האָבן זיך אָנגעהויבן זאַמלען פיל תלמידים. צווישן זיינע תלמידים איז אויך געווען דער בּאַוווּסטער מקובל ר' חיים וויטאַל. זיין נאָמען אַלס גדול אין תלמוד און פּוסקים איז בּאַקאַנט געוואָרן אומעטום, ווּ יידן האָבן ערגעץ געלעבט און מ'האָט צו אים אָנגעהויבן שיקן שאלות פון גאַנצן אָריענט. מען האָט אויף אים דעמאָלט געזאָגט, אַז ער איז דער „בּעל הלכות גדולות“.

אַז ר' יוסף קאַרו, זיין אַמאָליקער רבּי, איז שפּעטער, אין יאָר 1536, אָנגעקומען קיין צפת, האָט ער שוין זיין תלמיד געפונען אַלס רב און ראש הישיבה מיט אַ גרויסן נאָמען אין דער יידישער וועלט. ר' יוסף קאַרו האָט אויך אָנגעהויבן פירן אַ ישיבה פאַר זיך מיט הונדערטער תלמידים און בּיידע צוזאַמען זענען געזעסן אין בּית־דין און געפּסקנט שאלות. קיין סמיכה האָבן זיי דעמאָלט בּיידע נישט געהאַט. עס איז דעמאָלט בּכלל קיין סמיכה נישט געווען. זי איז אָבער דאָך איינגעפירט געוואָרן אין צפת דורך דעם אָנערקענטן אויטאָריטעט און בּאַדייטנדיקער פּערזענלעכקייט ר' יעקב בּירב. ר' יעקב בּירב איז אייגנטלעך געווען אַ מאַן מיט אַ רואיקן, לאָגישן מח, ער האָט געהאַט אַ ריינעם גמרא־קאָפּ און האָט זיך נישט געלאָזן פאַרשלינגען פון שטראָם פון קבלה, וואָס האָט דעמאָלט געהאַט פאַרפלייצט צפת. דאָך האָט ער אויך געהאַט געגלויבּט, אַז די

גאולה וועט אינגיכן קומען, אַז משיח גייט שוין און מחמת דעם דאַרף מען זיין גרייט מיט אַ סנהדרין.

גראָד איז אין יענער צייט אָנגעקומען קיין צפֿת דער וווּנדערבאַרער מיסטיקער ר' שלמה מולכו, וועלכער האָט געשטאַמט פֿון מאַראַנען און איז אַנטלאָפֿן פֿון פּאָרטוגאַל, צו ווערן אַ ייד, און ער האָט עס אַלעמען פּרובירט אַריינשושקען אין די אויערן דעם גרויסן סוד, אַז משיח וועט אינגיכן קומען. אין צפֿת האָט מען שוין פֿריער געהאַט געהערט פֿון דעם וווּנדערבאַרן מענטשן, און מחמת דעם האָט מען דאָ איצטער אים אָפּגעגעבן גרויס כבוד. ר' שלמה מולכו איז איינגעשטאַנען אין הויז פֿון ר' יעקב בירב, און פֿאַר זיין אָוועקפֿאָרן אין דער גרויסער געטלעכער שליחות, איז ער אַפֿילו פֿאַרקנסט געוואָרן מיט ר' יעקבס שיינער און געבילדעטער טאָכטער דבורה, וועלכע האָט, אגב, שוין קיינמאָל נישט חתונה געהאַט, נאָכדעם, ווי עס איז אָנגעקומען די ידיעה קיין צפֿת, אַז ר' שלמה מולכו, דער שיינער גייסטיקער, מיסטישער פּרינץ איז פֿאַרברענט געוואָרן אויף קידוש־השם. די קורצע צייט אָבער, וואָס ר' שלמה מולכו איז געווען אין צפֿת, האָט ער אַזוי צערודערט די מוחות פֿון די גרעסטע פּערזענלעכקייטן מיט זיינע פֿייערדיקע רעדעס, אָנווייזנדיק, אַז די גאולה איז נאָענט, אַז משיח קומט, אַז ס'איז ביי ר' יעקבן פֿולשטענדיק באַשלאָסן געוואָרן, אַז מען מוז זען תּיכף איינצופֿירן סמיכה. עס זענען, נאַטירלעך, געווען טייל קעגנער, אָבער די חכמים פֿון צפֿת האָבן באַשטימט צו געבן ר' יעקב בירבן דעם כּח מסמיך צו זיין און דאַן האָט ער געגעבן סמיכה צו פֿיר פּערזאָן, צווישן זיי אויך ר' משה מטראַני און ר' יוסף קאַרו. אַז ר' יוסף קאַרו האָט געהאַט באַקומען סמיכה, האָט ער שוין אויך מסמיך געווען זיין גרויסן תּלמיד ר' משה אַלשיך, און ר' משה אַלשיך האָט שפּעטער מסמיך געווען זיין תּלמיד ר' חיים וויטאַל.

ר' משה אַלשיך איז אָבער געווען נישט בלויז אַ גרויסער בעל־הלכה. ער האָט זיך אויך געהאַט פֿאַרנומען מיט „סוד", מיט קבלה. דאָס האָט אפשר קיין צפֿתער גדול נישט געקאָנט אויסמיידן. אַפֿילו ר' יוסף קאַרו איז אויך געווען „געכאַפּט" אין מיסטיק. דער אַלשיך האָט אָבער געפֿילט, אַז ער האָט נאָך נישט דערגרייכט צו יענער מדרגה, וועלכע קאָן אים אַריינברענגען אין עולם האצילות. מחמת דעם, אַז דער האר"י איז אָנגעקומען קיין צפֿת, האָט ער זיך צו אים געווענדט און געבעטן, ער זאָל מיט אים לערנען קבלה. דער האר"י האָט אים אָבער אָפּגעזאָגט, דערקלערנדיק, אַז „אין דעם איצטיקן גלגול האָט ער דערגרייכט נאָר ביז צו דער מדרגה פֿון דרוש". שפּעטער, אַז קיין צפֿת איז צוריקגעקומען פֿון דמשק זיין פֿריערדיקער תּלמיד, ר' חיים וויטאַל, האָט אַלשיך אים אויך געבעטן, ער זאָל אים אַריינפֿירן אין די סודות פֿון די מיסטישע וועלטן, אָבער אויך ער האָט זיך אויף אַ העפֿלעכן אופֿן אָפּגעזאָגט. דאָס האָט אים זייער געקרענקט, איבערהויפּט, ווען ער האָט דערזען, אַז דער האר"י האָט מיט ר' חיים וויטאַל יאָ אָנגעהויבן צו לערנען קבלה לויט זיין שיטה.

דערפֿאַר אָבער איז ר' משה אַלשיך גרויס געווען און באַרימט געוואָרן אַלס דרשן און אַלס דרש־מפֿרש פֿון דער תּורה. יעדן שבת, אָדער אַ שבת איבער אַ שבת פֿלעגט ער האַלטן אַ דרשה אין שול מענינא דיומא, ס'הייסט איבער

דער סדרה פון דער וואָך, און זיין תלמיד ר׳ יצחק גרשון, וועלכער איז שפּעטער געווען דער בעל־מגיה פון ספרים אין ווענעציאַנער דרוקעריי, שרייבט וועגן זיינע דרשות געוואַלטיק־באַגייסטערטע לויב־געזאַנגען. אַלס דרשן, וועלכער האָט געהאַט אַרויסגעזאָגט נייע אָריגינעלע געדאַנקען איבער דער יידישער עטיק, האָט ער געהאַט איבערגעשטיגן אַלעמען אין זיין דור. פון די אַלע דרשות, וואָס ער האָט געהאַלטן פאַרן גרויסן עולם אין שול, איז שפּעטער אויסגעוואַקסן זיין פּירוש אויף דער תורה און אַנדערע ספרים פון כתבי הקודש.

זיין פּירוש אויף דער תורה, וואָס האָט געהייסן „תורת משה", איז אויסגעבויט געוואָרן על פּי פּרד״ס. ער האָט אַפילו זייער ליב געהאַט פּשט, ער האָט געזוכט אויסצוטייטשן אַ פּסוק על פּי פּשט. ער האָט זיך איינמאָל געהאַט אויסגעדריקט: „והפשט לא זז ממקומו". ער האָט זיך באַנוצט מיט די פּירושים פון ר׳ אברהם אבן עזרא, פון רלב״ג. ער באַנוצט זיך אַמאָל מיט דעם אויסדרוק „חכמי הטבע", וואָס הייסט, אַז ער האָט דעם פּסוק געוואָלט מאַכן איינפאַכער, נאַטירלעכער, פּשוטער. בכלל גענומען אָבער איז ער געווען פאַרשווומען אין ים פון תלמוד, מדרש און קבלה. דערביי האָט ר׳ משה אלשיך געשאַפן מיט זיינע פּירושים, אַזוי צו זאָגן, אַן אייגענע רעליגיעז־פילאָזאָפישע אָנשויאונג אויף דער וועלט. ער האָט געהאַט אַנטוויקלט אַן איינגאַרטיקן, אָריגינעלן געדאַנק בנוגע ידיעה ובחירה, כאָטש אין דעם עצם מהות פון דעם רעיון איז ער עטוואָס ענלעך צו דער אָנשויאונג פון ר׳ אברהם אבן עזרא. ביי אים איז דערדאָזיקער רעיון אַנדערש אויסגעאַרבעט געוואָרן. בכלל פאַרנעמט ביי אים אַ גרויסן פּלאַץ די יידישע עטיק און האַלט, אַז זי איז די העכסטע, די ריינסטע פון אַלע פעלקער. ער האַלט, אַז אַפילו די נישט־ווירדיקע יידן זענען בעסער פון די פעלקער פון אַנדערע אמונות צוליב זייער נשמה, וואָס איז אַ חלק אלקי ממעל. דאָס יידישע פאָלק איז אַן עם קדוש. גאָט האָט אויסדערוויילט דאָס יידישע פאָלק און פּונקט אַזוי האָט ער אויך אויסדערוויילט דאָס יידישע לאַנד, ארץ־ישראל. און נאָר אין ארץ־ישראל קאָן קומען די פאַראייניקונג פון גאָט מיט די יידן.

זיין פּירוש אויף דער תורה איז ביי יידן שטאַרק אָנגענומען געוואָרן. מען האָט אים ממש פאַרגעטערט. ער איז געווען טיף, פאַרוויקלט און דערצו פאַרשלייערט מיט מיסטיק, וואָס האָט נאָך צוגעגעבן אַ ספּעציעלן רייץ. נישט אַלע האָבן, פאַרשטייט זיך, געקאָנט „אַריינקוקן" אין אלשיך. „קוקן" אין אלשיך איז געווען אַ הויכע מדרגה, פאַר אַזעלכע מענטשן האָט מען געהאַט גרויסן דרך־ארץ. דערביי איז דער אלשיך געווען אַ קוואַל פון רעיונות און מוסר פאַר די יידישע דרשנים, וועלכע האָבן אין משך פון דורות נישט אויפגעהערט צו שעפּן פון אים שטאָף פאַר זייערע דרשות.

אויסער זיין פּירוש אויף די חמשה חומשי תורה, האָט ר׳ משה אלשיך געהאַט געשריבן אַ פּירוש אויף דניאל אונטערן נאָמען „חבצלת השרון", וועלכער איז געדרוקט געוואָרן אין צפת אין יאָר 1563. טייל האַלטן, אַז זיין ספר „חבצלת השרון" איז נישט געדרוקט געוואָרן אין צפת, נאָר ערגעץ אַנדערש, וואָרום אויפן שער־בלאַט איז נישט דירעקט אָנגעגעבן, אַז דאָס ספר איז געדרוקט געוואָרן אין צפת. עס שטייט נאָר, אַז דער מחבר איז אַ „תושב עיר

צפֿת״. אויך האָט ר׳ משה אלשיך אָנגעשריבֿן אַ פּירוש אויף שיר השירים בּדרך סוד אונטערן נאָמען „שושנת העמקים״. ער האָט אויך געשריבֿן זיין „רב פּנינים״ אויף משלי. ער האָט געשריבֿן פּירושים אויף קהלת, איכה, אסתר און רות. געדרוקט האָבן זיך זיינע ספרים, אַ חוץ דעם „חבצלת השרון״, פֿיל שפּעטער. ווען די הערצאָגין ריינא, די פֿרוי פֿון דעם יידישן הערצאָג פֿון נאַקסאָס, ר׳ יוסף, האָט איינגעאָרדנט אַ דרוקעריי אין איר פּאַלאַץ אין בעלוועדער, נעבן קאָנסטאַנטינאָפּאָל, אין יאָר 1595, האָט מען דאָרטן צום ערשטן געדרוקט ר׳ משה אלשיכס פּירוש אויף דעם ספר בּראשית. שפּעטער איז אין דערזעלבער דרוקעריי געדרוקט געוואָרן זיין פּירוש אויף תהלים אונטערן נאָמען „תפוחי זהב״. זיינע איבֿעריקע פּירושים — אַ פּירוש אויף די נביאים ראשונים, אויף ישעיה, אויף ירמיה, אויף איוב — זענען שפּעטער געדרוקט געוואָרן אין ווענעציע.

אויף די אַלטע יאָרן איז ר׳ משה אלשיכן אויסגעקומען אויסצוּוואַנדערן פֿון צפֿת. בּיים סוף פֿון זעכצנטן יאָרהונדערט זענען די אַראַבער אָנגעפֿאַלן אויף צפֿת און עס האָבן דערבּיי אויך אויסגעבראָכן עפּידעמיעס. ער איז דעמאָלט אַוועק קיין דמשק. און אין יאָר 1600 האָט ער זיך אָפּגעשיידט פֿון דער וועלט. ר׳ משה אַלשיך האָט געהאַט איבערגעלאָזן צוויי זין. איינער איז געווען ר׳ חיים, אַ גרויסער למדן, און ער איז ספּעציעל געפֿאָרן קיין ווענעציע אַרויסצוגעבן די כתבים פֿון זיין פֿאָטער. פֿון צווייטן זון איז ווייניק באַקאַנט. עס איז אַ סבֿרא, אַז ער איז אַרויס לתרבות רעה. עס ווערט אָבער געזאָגט, אַז שפּעטער, ווען ער האָט זיך באַקענט מיט דער קבּלה פֿון האר״י, האָט ער זיך צוריק „אומגעקערט צום דת ישראל״.

ר׳ מרדכי קאָמטינא

תלמודיסט, געלערנטער און מפרש

די ערשטע שפראָצונגען פון תורה און חכמה צווישן די יידן, וועלכע האָבן געהאַט געלעבט אונטער דער ביצאַנטישער הערשאַפט, האָבן געהאַט אָנגעהויבן אַרויסצוּוואַקסן נאָך פון אַלטע צייטן. נאַטירלעך, די דעגענערירטע ביצאַנטינער האָבן דאָס נישט געקאָנט פאַרליידן. זיי האָבן אָנגעטאָן יידן כלערליי צרות. די רוימער האָבן נישט געוואָלט דערלאָזן יידן אויפהויבן דעם קאָפ, אָבער די גריכן זענען נאָך געווען פיל ערגער פון זיי. די גריכן זענען געווען די ביטערסטע שונאים פון יידישן פאָלק נאָך פון גאַנץ אַלטע צייטן. יון איז ביי יידן שטענדיק געווען דער סימבאָל פון רשעות, פון רציחות. אָבער דער יידישער גייסט איז געווען שטאַרקער פון זיי און נישט קוקנדיק אויף דעם אַלעם, איז דער תורה־שטודיום און אַלגעמיינע חכמות געוואָרן ביי יידן אַלץ שטאַרקער. באַזונדערס האָט זיך די יידישע געלערזאַמקייט אָנגעהויבן צו קרעפטיקן נאָך דעם, ווי קאַרל דער זעקסטער האָט אין יאָר 1394 אַרויסגעטריבן די יידן פון גאַנץ פראַנקרייך, און אַ טייל פון זיי האָבן, נאָך לאַנגע וואַנדערנישן, זיך דערשלעפט קיין קאָנסטאַנטינאָפאָל, וואָס איז געווען אונטער דער הערשאַפט פון ביצאַנץ. שפעטער האָבן אויך פיל יידן פון אַנדערע לענדער — פון איטאַליע, פון דייטשלאַנד און אויך פון שפאַניע און פאָרטוגאַל אָנגעהויבן אָנצוקומען אין דער הויפט־שטאָט פון ביצאַנץ. דער גרויסער גירוש פון יידן פון פירענעאישן האַלב־אינזל איז פאָרגעקומען מיט הונדערט יאָר שפעטער, אָבער אויך דעמאָלט האָבן שוין געוויסע יחידים און גרופעס אָנגעהויבן צו פאַרלאָזן זייער פאָטערלאַנד, ווי מען האָט זיי געהאַט אָנגעטאָן צרות. דערפון איז קלאָר פאַר יעדן, אַז די יידישע קהלות אין קאָנסטאַנטינאָפאָל זענען אייגנטלעך געבויט געוואָרן פון די ראָמאַנישע יידן, דאָס הייסט, פון די יידן, וועלכע האָבן פון פריער געוווינט אין ביצאַנץ, אין גריכנלאַנד, מיט דער מיטווירקונג פון די פראַנצויזישע און דייטשע יידן.

אין יענער צייט, ס׳הייסט אין פופצנטן יאָרהונדערט, האָבן אין קאָנסטאַנטינאָפאָל געלעבט פיל באַדייטנדיקע יידישע פערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן זיך געהאַט אָפגעגעבן מיט לערנען גמרא אין די ישיבות, וועלכע זיי האָבן דאָרטן געגרינדעט, מיט שטודיום פון וויסנשאַפט און מיט אינטערפרעטאַציע פון די

כתבי הקודש. אייגנטלעך איז דאָרטן נישט געווען צו זען אַזאַ שטאַרקע און גייסטרייכע אויפבליאונג פון העברעאישן שטודיום און תורה־אינטערפּרעטאַציעס, ווי דאָס איז געווען צו זען אין שפּאַניע, פּראָווענס און פראַנקרייך. אַזוי הויך איז דעמאָלט דאָס יידנטום פון ביצאַנץ נישט געווען דערגאַנגען. זיי האָבן אָבער דאָך די אינטערפּרעטירונג פון די כתבי הקודש נישט געהאַט פאַרנאַכלעסיקט.

איינער פון די פיגורן פון אַלטן ביצאַנץ איז געווען אַ געוויסער ר׳ דוסא היוני, וועלכער האָט נאָך אין יאָר 1430 געהאַט געשאַפן אַ פּירוש אויף רש״י פון דער תורה און אָט זיין פּירוש ווערט גערעכנט פאַר דעם עלטסטן ווערק, וואָס ס׳איז געשאַפן געוואָרן אין ביצאַנץ, אָדער ווי מען האָט דאָס לאַנד שפּעטער גערופן, טערקיי. דאָרטן האָט אויך אַ געוויסע צייט געווירקט ר׳ יוחנן בן ציון אַלימאַן, וועלכער האָט געהאַט געשאַפן אַ פילאָזאָפישן פּירוש אויף שיר השירים אונטערן נאָמען „חשק שלמה״, פון וועלכן בלויז אַ טייל איז געדרוקט געוואָרן אונטערן נאָמען „שער החשק״. דערדאָזיקער פּירוש גיט זיך אָפּ מיטן פּשוטן פּשט, ער קאָן זיך אָבער נישט שיידן מיט זיינע פילאָזאָפישע אָנשויאונגען, מיט קבלה. דערדאָזיקער ר׳ יוחנן האָט זיך שפּעטער אויך געהאַט געטראָפן מיט דעם באַוווּסטן חכם פון די אומות העולם גראַף פּיקאָ דע מיראַנדאָלאַ, וועלכער איז געווען אַ גרויסער דענקער און מיסטיקער און ער זאָל אים האָבן אַריינגעפירט אין די היכלות פון קבלה. דאָרטן האָט אויך געווירקט דער גרויסער מפרש ר׳ שלמה בן ר׳ אליהו שרביט הזהב, וועלכער איז געבוירן אין יאָר 1420. דערדאָזיקער ר׳ שלמה איז געווען אַ באַדייטנדיקער קענער פון דער העברעאישער שפּראַך, פון גראַמאַטיק און איז געווען אויך פון די ערשטע און באַדייטנדיקסטע דיכטער פון טערקיי. ער האָט געהאַט געשאַפן אַ ווערק איבער גראַמאַטיק אונטערן נאָמען „חשק שלמה״, לויט דעם סיסטעם פון די שפּאַנישע גראַמאַטיקער, ער האָט געשריבן אַ ווערק איבער אַסטראָנאָמיע, אָבער זיין פּירוש אויף דער תורה איז געווען פון גרויסער וויכטיקייט. ער האָט מבאר געווען די תורה לויט דעם ריינעם פּשט, צו וואָס מען איז דעמאָלט נאָך דאָרטן נישט געוווינט געווען.

פיל באַדייטנדיקער פון דער דעמאָלטיקער עלטערער חברותא אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל איז געווען ר׳ מרדכי ב״ר אליעזר קאָמטינאָ, אָדער קאָמטיאַנאָ, קומאַטיאַנאָ, ווי טייל פאָרשער ווילן האָבן. ר׳ מרדכי איז געווען אַ פילזייטיקע פּערזענלעכקייט. ער איז געווען דער גרויסער למדן אין גמרא און פּוסקים, ער איז געווען אַ גוטער קענער פון דער העברעאישער שפּראַך, ער איז געווען אַ באַדייטנדיקער בעל מקרא און אַ חוץ דעם אויך אַ טיפער דענקער, שאַרפער מאַטעמאַטיקער און אַסטראָנאָם. ער איז געווען דער מאַן, וואָס האָט, ווי דער געבילדעטער קלאַס אין שפּאַניע, פאַראייניקט אין זיך אי חכמה, אי תורה. ר׳ מרדכי האָט אַפילו אַרויסגעזאָגט דעם געדאַנק, אַז אַ חוץ תורה, מוז יעדער מענטש זיך אָפּגעבן מיט וויסנשאַפט. די וויסנשאַפט, ווי אויך די פילאָזאָפיע, שטייען נישט אין קעגנזאַץ צו דער תורה, צו דער יידישער וועלטאָנשויאונג. פאַרקערט, זיי פאַרפולקאָמען דעם יידישן געדאַנק, זיי מאַכן דעם געדאַנק קלאָ־

רער, טיפער, שענער. מיט וויסנשאַפט הויבט מען אָן גרינטלעכער און טיפער צו באַגריפן די גרויסקייט פון דער יצירה, די גאַנצע געטלעכקייט.

ר׳ מרדכי קאָמטינא איז געווען אַ געבוירענער פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל. ער אַליין האָט זיך גערופן „הקוסטינדי היוני״, דאָס הייסט, פון גריכישן קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואָס מיינט, אַז צו דער צייט פון זיין געבורט, אין יאָר 1420, איז קאָנסטאַנטינאָפּאָל נאָך געלעגן אונטער דער הערשאַפט פון ביצאַנץ. ער האָט אַ געוויסע צייט געלערנט ביי דעם גרויסן תלמיד־חכם און געבילדעטן מאַן ר׳ חנוך סאַפּאַרטאַ פון קאַטאַליניע, וועלכער האָט אָנגעפירט מיט אַ ישיבה פון פיל תלמידים, פון וועלכע עס זענען שפּעטער אַרויסגעוואַקסן באַוווּסטע גדולי ישראל. ר׳ מרדכי האָט אויך געהאַט געלערנט אַלגעמיינע, וועלטלעכע וויסנשאַפטן. ער האָט שטודירט מעדיצין. ער האָט זיך אָבער מיט דער מעדיצין נישט געהאַט באַשעפטיקט. אַ געוויסע צייט האָט ר׳ מרדכי געהאַט אויסגעוואַנדערט פון דער הויפּשטאָט. ער איז געווען הויפּטזעכלעך אין אַדריאַנאָפּאָל, אָבער שפּעטער איז ער צוריקגעקומען אַהיים און האָט אָנגעהויבן שאַפן זיינע ווערק.

ר׳ מרדכי קאָמטינא האָט געהאַט געשאַפן פיל באַדייטנדיקע ספרים, וועלכע זענען, ליידער, קיינס נישט געדרוקט געוואָרן און זיי ליגן זיך רואיק אין האַנטשריפט אין פאַרשידענע ביבליאָטעקן פון דער וועלט. מען האָט אָבער אויסגעפאָרשט זייער אינהאַלט און מען האָט פעסטגעשטעלט זייער ווערט. ער האָט געהאַט געשריבן אַ ווערק איבער מאַטעמאַטיק, אַ ווערק איבער אַסטראָנאָמיע. ער האָט געהאַט געשריבן אַ ספר אויף דעם „יסוד מורא״ פון ר׳ אברהם אבן עזרא. דאָסדאָזיקע ספר, דערציילט ער, האָט ער געשריבן אויף דער בקשה פון די יידן אין אַדריאַנאָפּאָל, וועלכע האָבן געהאַט געפונען ר׳ אברהם אבן עזראס „יסוד מורא״ און האָבן בשום־אופן נישט געקאָנט אַריינדרינגען אין דעם מהות פון ספר. זיי האָבן, אַזוי צו זאָגן, לחלוטין נישט פאַרשטאַנען דעם פשט. זיי האָבן אים געבעטן, אַז ער זאָל אָנשרייבן אַ פירוש אויף אים און אויפקלערן די רעיונות פון אבן עזרא און ער האָט זייער בקשה דערפילט.

די באַדייטנדיקסטע שאַפונג זיינע איז געווען זיין פירוש אויף דער תורה, וועלכער טראָגט דעם נאָמען „כתר תורה״, פירוש על התורה. אַנדערע האַלטן, אַז דער פירוש האָט געהייסן „כליל יופי״. זיי דרינגען עס אַרויס פון דעם שיר, מיט וועלכן דער פירוש הויבט זיך אָן:

„זה ספר כליל יופי וחכמה רבה
„כי ההגיון והדקדוק בקרבה
„ועל פיהם מפורש, והיא הסבה
„ללכת בדרכי ישר בלי דפי ודבה״.

עס פאַרשטייט זיך, אַז די ראיה איז אַ גאַנץ שוואַכע, ווייל כליל יופי קאָן דאָ זיין פשוט אַ מין מליצה. יעדנפאַלס האַלטן די געלערטע, אַז זיין פירוש איז איינער פון די בעסטע פירושים אויף דער תורה. ר׳ מרדכי זאָגט אין דער הקדמה צום פירוש, אַז אַזוי ווי אַ סך מענטשן פאַרשטייען נישט דעם ריכטיקן פשט פון פסוק און עס הערשט בלויז אַ מישמאַש אין זייער קאָפּ, האָט ער זיך

אונטערגענומען מבאר צו זיין די תורה אויף דעם ריכטיקן אופן, לויט דעם גייסט פון דער שפּראַך, לויט דער גראַמאַטיק און לאָגיק, אויפקלערנדיק געוויסע שטעלן מיט נאַטורוויסנשאַפט, טייל שטעלן מיט אַסטראָנאָמיע, מיט מאַטעמאַטיק, מיט פילאָזאָפיע, אָבער פּשט שטייט העכער פון אַלץ. ער זאָגט: „ובדרך הפשט לא אזוז, כי הוא חזק וגבור עזוז''. די פאָרשער, וועלכע האָבן דעם כתב־יד געזען, האַלטן, אַז ער האָט זיך דאָרטן ווירקלעך אַרויסגעוויזן אַלס טיפער פאָרשער, אַלס גרויסער מדקדק און וווּנדערבאַרער פּשטן. ער ברענגט פּירושים אויך פון ר' אברהם אבן עזרא, פון ר' האי גאון, ר' יהודה אבן חיוג, ר' יונה אבן גנאח, רש''י, רמב''ם, רמב''ן, רד''ק, און ער קריגט אויף זיי, ער שעמט זיך גאָרנישט צו קריטיקירן דעם גרעסטן, אויב זיין פּשט געפעלט אים נישט. ר' שבתי הכהן ב''ר מלהאל האָט אים געהאַט אָנגעגריפן דערפאַר, וואָס ער קריטיקירט אַזוי שאַרף דעם אבן עזרא, אָבער ר' מרדכי קאָמטינא האָט אים אויך נישט געשוינט און אָנגעשריבן אַ ספר, וווּ ער רעכנט זיך אָפּ אויך מיט אים.

ר' מרדכי קאָמטינא איז אויך געווען זייער טאָלעראַנט צו אַנדערע שטרעמונגען און ער האָט זיך געהאַט דערלויבט צו לערנען תלמוד מיט די קאַראַאימער, וועלכע זענען דעמאָלט געהאַט אָנגעקומען פון קרים און אַנדערע געגנטן און האָבן דאָרטן געהאַט געבילדעט אַ היפּשע געמיינדע. די וועלט האָט אויף אים דערפאַר פאַראיבל געהאַט, אָבער ער האָט זיך נישט געקימערט, האַלטנדיק, אַז מען מעג לערנען גמרא אַפילו מיט נישט־יידן, בפרט נאָך מיט די קאַראַאימער, וועלכע זענען דאָך איבערגעגעבן טריי צו דער תורה. פאַר זיינע טאָלעראַנטע אָנשויאונגען און געלערזאַמקייט איז ער געווען געשעצט נישט בלויז צווישן יידן, נאָר אויך צווישן די גריכן און טערקן. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1480, אָדער ווי טייל אַנדערע ווילן האָבן, מיט עטלעכע יאָר שפּעטער, אַרום 1487.

ר׳ אליהו מזרחי

איינער פון די באַדייטנדיקסטע ביצאַנטישע יידישע פּערזענלעכקייטן, וועלכער האָט איינגעפּלאַנצט תורה און חכמה צווישן טערקישן יידנטום, און וועלכער זאָל נאָך האָבן געווען דער לעצטער צו זען מיט די אייגענע אויגן דעם צוזאַמענבּרוך פון דער צעפוילטער און באַרבאַרישער ביצאַנטישער אימפּעריע, איז געווען ר׳ אליהו ב״ר אברהם מזרחי. ער איז געווען אַ מאַן פון גרויסן תלמודישן וויסן. ער איז געווען פאַרטיפט אין תלמוד און פּוסקים און אַלס גרויסער אויטאָריטעט אין הוראה, איז ער אויך אָנערקענט געוואָרן פון אַלע דעמאָלטיקע יידישע קהלות, וועלכע האָבן צו אים געשיקט שאלות. ער איז אָבער גלייכצייטיק געווען אַ גרויסער מאַטעמאַטיקער און אַסטראָנאָם. ער איז באַקאַנט געווען אויך מיט אַנדערע וויסנשאַפטן, וועלכע זענען דעמאָלט ביי די ביצאַנטישע און טערקישע יידן ווייניק־וואָס געלערנט געוואָרן. דערביי האָט ער אומעטום, סיי אין תורה און סיי אין אַלגעמיינע וויסנשאַפטן, געהאַט אַרויסגעוויזן זיין שאַרפן, טיפן און לאָגישן מח.

ווּ און ווען ר׳ אליהו איז געבוירן געוואָרן, איז נישט גענוי באַקאַנט. עס איז אָבער אָנגענומען, אַז ער האָט געשטאַמט פון ערגעץ אַ שטאָט אויף די גריכישע אינזלען אַרום יאָר 1435. עס שיינט, אַז זיינע וויסנשאַפטן האָט ער געהאַט דערוואָרבן, נאָך זייענדיק אינדערהיים, ווּ ער האָט געלערנט ביי גריכישע געלערטע. זיינע תלמודישע קענטעניש האָט ער שפּעטער דערוואָרבן ביי זיינע גרויסע רביים — ר׳ אליהו הלוי פון דייטשלאַנד און ר׳ יהודא מינץ פון פּאַדואַ, וועלכע זענען פאַררעכנט געווען אַלס גדולי הדור. ערשט, ווען ער איז שוין געווען פול מיט תורה און חכמה, האָט ער זיך באַזעצט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

פּונקט ווי אַ סך גרויסע חכמים, האָט ער אויך דעמאָלט געהאַט זייער א ביטער לעבן. ווייל אַ חוץ דעם, וואָס ער איז געווען זייער אַ שוואַכער מענטש, איז ער נאָך דערצו געווען אַ גרויסער אָרעמאַן און האָט זיין גאַנצע חיונה געדאַרפט ציען פון מלמדות. ער האָט געהאַט אַ גרויסע ישיבה מיט אַ סך תלמידים. עס שיינט אָבער, אַז ער איז געווען פאַרטאָן מער אין פאַרשפּרייטן תורה און אַלגעמיינע וויסנשאַפטן, ווי אין געלט און דער עולם האָט, אַפּנים, אַזאַ גוטע געלעגנהייט ריכטיק אויסגענוצט. ער אַליין דערציילט, אַז ער האָט פון די צרות נישט געקאָנט פּטור ווערן. איז איין צרה אַוועק, איז אַ צווייטע

צרה געקומען. דערביי האָט ער געמוזט אויסשטיין אַלערליי קאַפּריזן פון די תלמידים. וואָרום אַ חוץ גמרא, האָט איינער געוואָלט, מען זאָל מיט אים לערנען מאַטעמאַטיק און אַ צווייטער האָט געוואָלט, מען זאָל מיט אים לערנען אַסטראָנאָמיע. און טאָמער זענען אים די אַלע צרות ווייניק געווען, איז ער פּלוצלינג אַריין אין אַ קאָנפליקט מיט דעם רב הכולל ר׳ משה קאַפּסאַלי און מיט נאָך אַנדערע קנאים, וועלכע האָבן אים שאַרף אָנגעגריפן און גענומען רודפן דערפאַר, וואָס ער האָט געהאַט געלערנט תלמוד, תנ״ך און אַלגעמיינע וויסנשאַפטן מיט די קאַראַאימער.

ר׳ משה קאַפּסאַלי איז געווען אַ גרויסע פּערזענלעכקייט. ער איז אָבער נישט געווען טאָלעראַנט צו אַנדערע מיינונגען. ער האָט אויך געהאַט געשטאַמט פון די גריכישע אינזלען און איז געהאַט אַוועק פון דאָרטן קיין דייטשלאַנד און איטאַליע, ווּ ער האָט געהאַט געלערנט אין די דאָרטיקע ישיבות, וועלכע זענען דעמאָלט באַרימט געווען. שפּעטער איז ער צוריקגעקומען אין זיין היים אַריין און זיך באַזעצט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואָס איז שוין געווען אַ צענטער פון לומדות. מיט זיין געלערזאַמקייט און פיינעם כאַראַקטער האָט ער דערוואָרבן די סימפּאַטיע אין קייזערלעכן הויף און ער איז באַשטימט געוואָרן אַלס ריכטער פון העכסטן געריכט איבער די ענינים, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות צו יידן.

צו יענער צייט האָט דער סולטאַן מוראַד דער צווייטער שוין געהאַט פאַרנומען אַ גרויסן טייל פון דער ביצאַנטישער אימפּעריע. קאָנסטאַנטינאָפּאָל איז אָבער נאָך אַלץ געלעגן אין די הענט פון ביצאַנץ, ווּ ס׳איז געזעסן דער קייזער קאָנסטאַנטין דראַגאָפּוס. אַז מוראַד דער צווייטער איז געשטאָרבן, און די ממשלה איז איבער צו זיין זון מחמד דעם צווייטן, האָט ער געפּרוּווט זיינע כחות צו געווינען די הויפּטשטאָט און מאַכן אַ תל פון ביצאַנץ. די מלחמה צווישן די טערקן מיט די גריכן איז געווען אַן אויסערגעוויינלעך שרעקלעכע. די גריכן האָבן געקעמפט ווי די לייבן, אָבער עס האָט גאָרנישט געהאָלפן. די טערקן האָבן געזיגט און אין יאָר 1453 איז אויף אייביק אָפּגעווישט געוואָרן די ביצאַנטישע מלוכה פון דער ערד. מחמד איז אַריין קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און איר אַ נאָמען געגעבן סטאַמבול און פון דעמאָלט אָן איז סטאַמבול געוואָרן די הויפּטשטאָט פון דער טערקישער מלוכה. מחמד דער צווייטער האָט דאַן אַרויסגעלאָזט אַן אויפרוף צו אַלע יידן, אַז זיי זאָלן קומען אין דער הויפּטשטאָט, ווּ זיי וועלן געניסן פון אַלע פרייהייטן און אַלע פּריווילעגיעס און העלפן אויפבויען די מדינה. דער סולטאַן האָט דעמאָלט דערהויבן ר׳ משה קאַפּסאַלין, געבנדיק אים אַ פּלאַץ אין דיוואַן, אין דעם העכסטן געריכט פון לאַנד, נעבן דעם מוסולמענישן מופטי און דערמיט אים געשטעלט העכער פון דעם גריכישן גייסטלעכן, וואָס איז געזעסן אין דיוואַן. ער איז, אַזוי צו זאָגן, געווען דער ערשטער חכם באַשי, דער רב הכולל איבערן טערקישן יידנטום צוזאַמען מיט רעגירונגס־מאַכט.

אָט דער ר׳ משה קאַפּסאַלי איז עס, אַלזאָ, געווען דער, וואָס האָט געהאַט אָנגעגריפן ר׳ אליהו מזרחי, פאַרוואָס ער לערנט תורה מיט די קאַראַאימער.

ר׳ אליהו האָט זיך אָבער נישט געלאָזט בויגן. ער האָט געטענהט, אַז אַזוי האָט אויך געטאָן זיין רבי ר׳ אליהו הלוי פון דייטשלאַנד און ר׳ אליעזר קאַפּסאַלי פון גריכנלאַנד, „וועלכע זענען געווען חסידים, מופלגים און בעלי־הוראה״. זיי האָבן געלערנט מיט די קאַראַאימער תורה שבעל־פּה, ווייל זיי האָבן מבטיח געווען, אַז זיי וועלן נישט מחלל זיין די ימים־טובים און זיי וועלן נישט מזלזל זיין דעם כבוד פון די לעבעדיקע און געשטאָרבענע חכמים. ער זאָגט אויך, אַז ר׳ מרדכי קאָמטינאָ האָט אים דערציילט, אַז זיין רבי ר׳ חנוך סאַפּאָרטאַ, וועלכער איז געווען פון די גרעסטע פּערזענלעכקייטן אין קאַטאַלאָניע, אַ בקי אין גאַנץ ש״ס און אַ חסיד מופלג, האָט אויך געלערנט מיט די קאַראַאימער תלמוד, פּוסקים, תנ״ך און אַנדערע חכמות. ר׳ משה קאַפּסאַלי האָט זיך מיט די אַלע אַרגומענטן נישט געוואָלט צופרידנשטעלן און אַלס מאַן פון מאַכט, האָט ער ר׳ אליהון גאַנץ אָפט געפּרוּווט ענג מאַכן, שווער מאַכן דאָס לעבן, און אויס מורא פאַר אים, האָט קיינער פון די אָנגעזעענסטע חכמים אין שטאָט נישט געוואַגט אים צו זאָגן אַ שאַרף וואָרט דערפאַר.

ר׳ אליהו מזרחי האָט זיך געהאַט גענוג אָנגעזעטיקט אין זיין לעבן מיט נויט און צרות, אָבער אויף דער עלטער איז ער ענדלעך דערהויבן געוואָרן און האָט געקאָנט די לעצטע יאָרן פאַרברענגען אין רחבות און אין אויסערגעוויינלעכן כבוד. ביים סוף פון פופצנטן יאָרהונדערט איז ר׳ משה קאַפּסאַלי געשטאָרבן און דער דעמאָלטיקער סולטאַן באַיאַזעט דער צווייטער האָט ר׳ אליהון, פון וועמעס גרויסקייט און געלערזאַמקייט ער האָט געהאַט געהערט, באַשטימט אַלס חכם באַשי און אים אַריינגעזעצט אין העכסטן געריכט, צוזאַמען מיט די פאָרשטייער פון די איבעריקע צוויי אמונות אין דער מדינה. עס איז אָבער אינטערעסאַנט, אַז כאָטש ער האָט שוין איצטער, אַ חוץ זיין גרויסקייט אין לומדות און געלערזאַמקייט, געהאַט פאַרנומען אַ הויכע אָפיציעלע שטעלע ביי דער מאַכט, האָבן זיך די קנאים דאָך נישט אָפּגעזאָגט אים צו רודפן. עס פאַרשטייט זיך, אַז זיי וואָלטן קיינמאָל נישט געוואַגט צו מאַכן אַזעלכע שאַרפע שריט קעגן ר׳ משה קאַפּסאַלי, ווייל זיי האָבן געוווּסט, אַז ער וואָלט געקאָנט ענטפערן מיט מאַכט. פאַר דעם עניו ר׳ אליהו האָבן זיי זיך אָבער ווייניק־וואָס געשראָקן. עס האָט זיך גראָד געמאַכט, אַז ר׳ אליהו איז געהאַט אַוועקגעפאָרן אויף דער פּראָווינץ צו זאָרגן פאַר די ניי־אָנגעקומענע יידן, וועלכע זענען געוואָרן אַרויסגעיאָגט פון פּאָרטוגאַל. דאַן האָבן די קנאים אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אויסגערופן אַ חרם אויף די אַלע תלמידי־חכמים, „וואָס וועלן לערנען מיט קאַראַאימער מקרא, משנה, גמרא, אָדער חכמות, ווי לאָגיק, נאַטורוויסנשאַפט, מעטאַפיזיק, מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע און מוזיק״ — פון וואָס עס איז, אַגב, צו זען, אַז מען האָט דעמאָלט געלערנט די אַלע וויסנשאַפטן — און מען האָט פּשוט געדראָט מיט פיזישער קראַפט די אַלע, וואָס וועלן אויף דעם חרם עובר זיין. אַז ר׳ אליהו איז צוריקגעקומען אַהיים און דערהערט פון דער געשיכטע, האָט ער תיכף מבטל געמאַכט דעם חרם און האָט באַוויזן מיט ראיות פון תלמוד, אַז דער גאַנצער חרם האָט קיין שום ממשות נישט. ער האָט געטענהט, אַז פון דעם רמב״ם צייטן האָט מען זיך נוהג געווען צו לערנען תורה אַפילו;

מיט נישט־יידן; אַז די, וואָס לערנען מיט די קאַראַאימער, באַמיען זיך זיי אַרונטערצוברענגען תחת כנפי השכינה און ס׳איז נישטאָ קיין גרעסערע מצווה דערפֿון; אַז די איצטיקע קאַראַאימער לייקענען גאָרנישט אין דער תורה שבעל־פה און דער רמב״ם האָט אַפֿילו געפּסקנט, רעדנדיק וועגן די קאַראַאימער אין עגיפּטן, „אַז מען דאַרף זיך אויפֿפֿירן מיט זיי שיין, מען מעג מל זיין זייערע קינדער אַפֿילו אום שבת; מען מעג מקבר זיין זייערע מתים און מנחם זיין זייערע אבלים״, און, פֿאַרשטייט זיך, אַז מען מעג מיט זיי לערנען תורה און חכמה; אַז דער גאַנצער חרם איז נישט געמאַכט געוואָרן לשם שמים, נישט צוליב תקון העולם און נישט צוליב חזוק הדת, נאָר צוליב קנאה, וואָס די מלמדים פֿון די קאַראַאימער האָבן כבוד און ווערן גוט באַצאָלט. דער סוף איז געווען, אַז דער גאַנצער חרם איז בטל געוואָרן און די מחלוקות האָבן זיך געהאַט אָפּגעשטעלט.

ר׳ אליהו מזרחי איז געווען אַ גרויסע שעפֿערישע נאַטור. נישט קוקנדיק דערויף, וואָס ער האָט כמעט שטענדיק געליטן הונגער און נויט, נישט קוקנדיק דערויף, וואָס ער האָט פֿאַרבראַכט פֿיל צייט צו לערנען מיט תלמידים תורה און חכמה און שפּעטער אויך דערליידיקן ענינים, וואָס האָבן געהאַט צו טאָן מיט זיין אַמט אַלס חכם באַשי, נישט קוקנדיק דערויף, וואָס ער האָט געהאַט צו שרייבן פֿיל תשובות אויף פֿאַרשידענע שאלות, וואָס זענען צו אים אָנגעקומען פֿון די יידישע קהלות, האָט ער דאָך געהאַט גענוג צייט, כח און געדולד צו שאַפֿן באַדייטנדיקע ווערק, צווישן וועלכע זיין פּירוש אויף חומש איז געווען פֿון די באַדייטנדיקסטע, אַלס רייכער ביטראָג צו דער גאַנצער יידישער אינטערפּרעטאַציע־ליטעראַטור. זיין פּירוש איז, אייגנטלעך, נישט קיין דירעקטער פּירוש אויף דער תורה; דאָס איז אַ פּירוש אויף רש״י. ער איז אָבער אַזוי ברייט, אַלזייטיק און אָריגינעל, אַז ער קאָן באַטראַכט ווערן אַלס דירעקטער פּירוש. ר׳ אליהו האָט געהאַלטן רש״ין פֿאַר דעם גרעסטן מפרש און האָט דעריבער געוואָלט אַרויסברענגען פֿון אים געוויסע רעיונות, וועלכע נישט אַלע האָבן געקאָנט כאַפּן צוליב זיין טיפֿקייט און שאַרפֿקייט. ער האָט נישט איינגעשטימט מיט רש״י אין פּסוקים, וועלכע זענען דורך אים אויסגעטייטשט געוואָרן על פּי דקדוק, וואָס ער האָט, לויט זיין מיינונג, נישט גענוג געקענט, וואָרום אין זיין צייט, ר׳ אליהוס צייט, איז שוין די גראַמאַטיקאַלישע וויסנשאַפֿט געווען מער אַנטוויקלט און ברייטער אויסגעפֿאָרשט, ווי אין רש״יס צייט. בכלל אָבער פֿאַרטיידיקט ער רש״ין און שיצט אים קעגן דער קריטיק פֿון אַנדערע מפרשים, איבערהויפּט פֿון רמב״ן, וועלכער האָט אָפֿט מיט רש״ין נישט איינגעשטימט. ר׳ אליהו טייטשט אָפֿטמאָל אויס רש״ין לויט וויסנשאַפֿטלעכע פֿאָרשונגען און האָט אַפֿילו אָנגעצייכנט די לאַנדקאַרטע פֿון ארץ־ישראל אַזוי, אַז זי ווערט פֿאַררעכנט אַלס די עלטסטע לאַנדקאַרטע פֿון ארץ־ישראל פֿון יענער צייט. דערדאָזיקער פּירוש, — וועלכער איז, אַגב, שפּעטער געדרוקט געוואָרן פֿון זיין זון ר׳ שמואל, — איז דעמאָלט זייער שטאַרק פּאָפּולער געוואָרן אין דער יידישער וועלט אויסער די גרענעצן פֿון טערקיי און איז דערנאָך פֿאַרקירצט געוואָרן און געדרוקט געוואָרן צוזאַמען מיט רש״יס פּירוש אויף דער תורה. דער באַוווּסטער

געלערטער ר׳ יוסף שלמה דעל מעדיגאָ, וועלכער איז, אגב, געווען אַ תלמיד פון גאַליליי און איז, זייענדיק אין ווילנע, איינגעלאַדן געוואָרן פון פירשט ראַדזיוויל אלס לייב־דאָקטאָר, פלעגט לערנען מיט די קאַראַאימער אין טראָק, נעבן ווילנע, חומש מיט די פירושים פון רש״י און ר׳ אליהו מזרחי.

ר׳ אליהו מזרחי האָט געהאַט געשאַפן פיל לומדישע ספרים, ווי אויך אַ גרויסע צאָל וויסנשאַפטלעכע ווערק איבער אַסטראָנאָמיע. פון זיינע וויסנשאַפטלעכע ווערק ווערט הויפטזעכלעך דערמאָנט זיין „ספר המספר״, אַ ווערק איבער מאַטעמאַטיק. דאָסדאָזיקע ווערק האָט געהאַט אַ גרויסן דערפאָלג נישט בלויז ביי יידן, נאָר אויך ביי קריסטן. ער איז איבערגעזעצט געוואָרן אין לאַטייניש פון אָסוואַלד שרעקענפוקס, וועלכער איז געווען פּראָפעסאָר פון מאַטעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע אין טיבינגען און דערנאָך אין באַזעל און האָט אויך געקענט גוט לשון־קודש, מיט געוויסע באַמערקונגען פון דעם קריסטלעכן געלערטן סעבאַסטיאַן מינסטער און איז געדרוקט געוואָרן אין באַזעל אין 1546.

פאַר אַלע זיינע לײדן, וואָס ר׳ אליהו האָט זיך געהאַט אָנגעליטן אין די פריערדיקע יאָרן, איז ער אויף דער עלטער באַלוינט געוואָרן מיט גרוים כבוד סיי פון די יידן, סיי פון דער מוסולמענישער וועלט, איבערהויפּט פון דעם סולטאַן, און אַפילו פון דער קריסטלעכער וועלט, וועלכע איז געוויר געוואָרן פון זיינע ווערטפולע שאַפונגען. ער איז געשטאָרבן אין 1526, אין אַ גאַנץ הויכן עלטער.

ר' יצחק ב"ר יוסף קארו

גרויסער גאון, געלערנטער און מפרש

צוזאמען מיט די גרויסע מאסן יידן, וואס זענען געגאנגען קיין טערקיי נאכן גירוש־שפאניע, זענען אויך אָנגעקומען קיין טערקיי פיל באדייטנדיקע יידישע גאונים, גרויסע, שארפע מחות אויפן געביט פון תלמוד, פון הלכה, פון וויסנשאפט, פון פילאָזאָפיע, וועלכע האָבן אויסגעאיבט א גרויסן איינפלוס אויף דעם יידנטום נישט בלויז פון טערקיי אליין, נאר אויך אויסער די גרענעצן פון לאנד. זיי האָבן מיטגענומען פון זייער לאנד תורה און חכמה, זיי האָבן דאס אלץ איבערגעפלאנצט אין דעם נייעם לאנד און פרובירט פארשפרייטן א גרויסע רעליגיעזע און עטישע אידעע איבער דער גרויסער וועלט.

צווישן אָט די ניי־אָנגעקומענע פון דעם אומגליקלעכן לאנד, איז געווען ר' יצחק בן יוסף קארו, וועלכער איז געבוירן אין טאלעדא אין יאר 1458. ר' יצחק קארו האָט געשטאמט פון אַן אלטער פאמיליע פון גדולים אין תורה און אין חכמה, וועלכע איז באוווסט געווען אין שפאניע, און האָט זיין הויפט־אויסבילדונג באקומען אין דער גרויסער ישיבה פון ר' יצחק קאמפאנטאָן, אויף וועמען מען זאָל האָבן געזאָגט, אַז ער איז געווען דער לעצטער גאון פון קאסטיליע. אויסער תלמוד און פוסקים, האָט ר' יצחק קארו געלערנט אויך וועלטלעכע למודים, ווי דאס איז געווען די מאָדע אין שפאניע און האָט זיך הויפטזעכלעך אויסגעצייכנט אין מעדיצין.

אַז זיין נאָמען איז באוווסט געוואָרן אין קאסטיליע, האָט ער געעפנט אַ ישיבה אין זיין היים־שטאָט און האָט אָנגעהויבן פארשפרייטן תורה צווישן יידן. עס איז אָבער נישט אוועק קיין לאנגע צייט און ער איז באלד איינגעלאדן געוואָרן קיין ליסאבאָן, פארטוגאל, ווו די דאָרטיקע חכמים און בארימטע בעלי־בתים האָבן אים געבעטן זיך דאָרט צו באזעצן, כדי ער זאָל קאָנען פארשפרייטן תורה צווישן די פארטוגעזישע יידן. ר' יצחק האָט די איינלאדונג אָנגענומען. ער איז אוועק קיין ליסאבאָן, געעפנט אַ ישיבה און תלמידים פון אלע שיכטן פון פאָלק האָבן אָנגעהויבן קומען צו הערן פון אים תורה.

ר' יצחק האָט זיך שוין אין זיין נייער סביבה געהאט איינגעלעבט און איז געווען זייער צופרידן. אָבער פלוצים איז אָנגעקומען קיין ליסאבאָן די טרויעריקע בשורה, אַז דער שפאנישער קעניג האָט ארויסגעטריבן די יידן פון זיין

מלוכה. דאָס האָט אים דערשיטערט. וואָרום כאָטש אים אַליין איז אין פּאָרטוגאַל געווען גוט און מען האָט דאָרטן די יידן דעמאָלט נישט געהאַט געטשעפּעט, האָט ער דאָך נישט געקאָנט איינרוען, צוליבֿ דעם אומגליק פון כלל ישראל און אויך פון דעם אומגליק, וואָס האָט דאָרטן געטראָפן זיין פאַמיליע. וואָרום דאָרטן האָט געלעבֿט זיין פאָטער ר׳ יוספֿ, דאָרטן האָט געוווינט זיין ברודער ר׳ אפרים מיט זיין שפּעטער באַרימט־געוואָרענעם זון ר׳ יוספֿ קארו, דער מחבר פון „בית־יוספֿ” אויפֿ די „טורים” און דעם „שולחן־ערוך”, וועלכער איז דעמאָלט געווען אַ יינגל פון אַ יאָר זעקס. איצטער האָבֿן אַלע געמוזט נעמען זייער וואַנדער־שטעקן. זיי זענען דעמאָלט געקומען צו אים קיין ליסאַבאָן, ווייל פּאָרטוגאַל האָט זיך נאָך געהאַט אויפגעפירט אַביסל מענטשלעך און דער קעניג איז נאָך נישט געווען אינגאַנצן משוגע. ער האָט דערווייל פּרובירט צונעמען ביי יידן אַביסל געלד, וואָס דאָס האָט קיינמאָל נישט געשאַדט די פרומע העדשער.

דידאָזיקע שיינבאַרע רו האָט אָבֿער לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. ענדלעך איז אויך ער, דער פּאָרטוגעזישער קעניג, מיט זעקס יאָר שפּעטער, רעליגיעז־משוגע געוואָרן און האָט פּרובירט פאַרניכטן סיי די ניי־אָנגעקומענע יידן פון שפּאַניע, סיי די אייגענע יידן, וועלכע האָבֿן געלעבֿט אין לאַנד פון לאַנגע צייטן. ר׳ יצחק צוזאַמען מיט זיינע אייגענע קינדער און מיט זיין פאַמיליע האָט זיך דעמאָלט אויפגעהויבֿן פון זיין רואיקן פּלאַץ און גענומען גיין זוכן אַ ניי אָרט, אַ ניי לאַנד, און נאָך לאַנגע רייזעס פון גרויסע סכנות איז ער ענדלעך אָנגעקומען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. בעת דער שווערער רייזע זענען אים אויפן וועג געשטאָרבֿן אַלע זיינע זין, וועלכע האָבֿן, ווי ער זאָגט, „אויסגעזען ווי פּרינצן”. ער האָט זיך כאָטש געטרייסט דערמיט, וואָס זיין ברודער ר׳ אפרים מיט זיין יינגעלע יוספֿ זענען נעבֿן אים.

זיצנדיק איצטער אין טערקיי אין אַ רואיקער אַטמאָספער, האָט ער זיך געזעצט שרייבן זיין ספר „תולדות יצחק”, וועלכעס איז געווען אַ פּירוש אויפֿ דער תורה. דערדאָזיקער פּירוש איז אַ העכסט־אינטערעסאַנטער. ר׳ יצחק האָט אין אים אויסגעשליפן פּשט און דרש. ער ווייזט אָבֿער אין אים אַרויס פיל געשמאַק. ער פּרובירט אויך טייל פּסוקים אויסטייטשן מיט פילאָזאָפיע, מיט נאַטורוויסנשאַפט און אויך מיט מעדיצין. ער ווייזט אויך אַרויס שפּראַך־קענטעניש. עס שיינט, אַז ער האָט אויך געקענט אַראַביש. ר׳ יצחק פּרובירט אויסטייטשן די פּסוקים, וועלכע זענען אַביסל האַרבלעך, אָבֿער זיי זענען טיילווייז אַוועק ווייט פון דער נאַטור, אויפֿ אַ זייער נאַטירלעכן אופן מיט וויסנשאַפטלעכע, אָדער פילאָזאָפישע סבֿרות. עס שטייט, למשל, אין דער תורה „כי ששת ימים עשה ה׳ את השמים ואת הארץ”. שפּראַכלעך האָט דאָך אייגנטלעך געדאַרפט שטיין „בששת ימים עשה ה׳”. ער פּרובירט דעריבער זאָגן, אַז די כוונה פון פּסוק איז, אַז אין דערזעלבער צייט, וואָס גאָט האָט באַשאַפן דעם הימל מיט דער ערד, האָט ער אויך באַשאַפן די זעקס טעג, דאָס הייסט, די צייט. די פילאָזאָפן, זאָגט ער, האַלטן געוויינלעך, אַז אַלץ, וואָס עס ווערט געשאַפן, ווערט געשאַפן אין צייט, ממילא אַז ווי באַלד די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן, איז זי

דאָך אויך באַשאַפֿן געוואָרן אין צייט. קומט דאָך אויס, אַז די וועלט איז אַ קדמון, אַז די צייט איז געווען פֿאַר בריאת־העולם. וויבאַלד, אַז גאָט האָט אָבער באַשאַפֿן די צייט מיט דער וועלט אין איין צייט, איז דאָך די וועלט שוין נישט קיין קדמון.

אַחוץ די דירעקטע פּירושים אויף דער תורה, געפֿינען זיך אין „תולדות יצחק" אינטערעסאַנטע מאַטעריאַלן איבער דער געשיכטע פֿון די יידישע צרות אין שפּאַניע, איבער געוויסע מנהגים פֿון לאַנד און אויך אינטערעסאַנטע באַמערקונגען אין מעדיצינישע ענינים. אויסער דעם האָט ר' יצחק געשריבן אַ ספר פֿון „שאלות ותשובות", וועלכעס איז שפּעטער אַריינגעקומען אין די הענט פֿון זיין פּלימעניק, ר' יוסף קאַרו, מחבר פֿון „בית־יוסף", און ער האָט עס ווידער איבערגעגעבן זיין זון ר' יהודה, וועלכער האָט געדרוקט די שאלות ותשובות פֿון זיין פֿאָטער, און דאָרטן האָט ער אויך אָפּגעדרוקט אַ טייל תשובות פֿון זיין עלטער־פֿעטער.

נאָכדעם, ווי זיין ספר „תולדות יצחק" איז שוין געווען פֿאַרענדיקט, האָט ער זיך אויפֿגעהויבן פֿון קאָנסטאַנטינאָפּאָל און זיך אַוועקגעלאָזט אויף אַ נסיעה קיין ירושלים, וועלנדיק אַ קוק טאָן אויף ארץ־ישראל, איידער ער שיידט זיך אָפּ פֿון דער וועלט. קומענדיק קיין ירושלים, האָט ער פּרובירט מאַכן געוויסע אויסבעסערונגען אין זיין פּירוש און האָט אים געשיקט קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וווּ ער איז אין יאָר 1518 געדרוקט געוואָרן. ר' יצחק איז געבליבן וווינען אין ירושלים, ווייט פֿון זיינע נאָנטע און גוטע פֿריינט, און דאָרטן איז ער אין יאָר 1535 געבליבן רוען אויף אייביק.

ר' משה נגארה

א.

שאַפט זיין פּירוש אויף דער תורה

צו דער צייט פון דער גרויסער קולטורעלער אויפבליאונג פון צפת אין זעכצנטן יאָרהונדערט האָבן דאָרטן אויפגעשטראַלט צוויי באַדייטנדיקע פּערזענלעכקייטן, אַ פאָטער מיט אַ זון; דאָס זענען געווען ר' משה ב"ר לוי נגארה מיט זיין זון ר' ישראל ב"ר משה נגארה. געוויינלעך זענען קינדער פון גרויסע עלטערן כמעט שטענדיק געבליבן הינטערשטעליק. די גרויסע עלטערן האָבן נישט געקאָנט איבערגעבן זייערע קינדער זייער טאַלאַנט, זייער זשעני, זייערע פעאיקייטן, זיי זאָלן פאָרטזעצן די קולטורעלע, שעפערישע אַרבעט. עס זענען אָבער אויך, נאַטירלעך, געווען אויסנאַמען. עס זענען געווען קינדער, וואָס זענען געווען גלייך ווי זייערע עלטערן און טייל מאָל אויך גרעסער. אין דעם פאַל פון דער פאַמיליע נגארה איז טאַקע אויך אויסגעקומען, אַז דער זון האָט פאַרטונקלט דעם פאָטער, אַז ער האָט אים אַריבערגעיאָגט אין פּאָפּולאַריטעט. דאָס איז גראָד נישט געווען דערפאַר, וואָס דער זון איז געווען גרעסער פאַר דעם פאָטער אויף דעמזעלבן געביט, זיי זענען געווען ביידע שעפעריש אויף גאַנץ באַזונדערע געביטן. דער פאָטער איז געווען אַ גרויסער למדן און ס'קאָן זיין, אַז דער זון איז אין תורה געווען קלענער, דערפאַר אָבער איז ער געווען גרויס אויף אַן אַנדער פעלד — אויפן פעלד פון דיכטער־קונסט, ער איז געווען איינער פון די שענסטע דיכטער אין מיטלאַלטער.

ר' משה נגארה האָט געשטאַמט פון אַ באַוווסטער לומדישער פאַמיליע אין שפּאַניע, וועלכע האָט געלעבט אין דער שטאָט נאַדזשאַראַ, פון וואָס עס שטאַמט אויך זייער פאַמיליען־נאָמען. זיין פאָטער ר' לוי נגארה איז געווען גוט איינגעאָרדנט און גוט איינגעבירגערט אין לאַנד, נאָר אַז ס'איז אָנגעקומען דאָס גרויסע אומגליק, און ס'איז אַרויס די גרויסע גזירה פון די שפּאַנישע הערשער, אַז יידן מוזן פאַרלאָזן דאָס לאַנד, האָט ער אויך אויסגעוואַנדערט מיט אַלע יידן צוגלייך און איז אַוועק קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. ער איז אַוועק קיין צפת, וועלכע האָט שטאַרק געצויבערט די ספרדישע יידן מיט אירע גרויסע לומדים און מיסטיקער, און דאָרטן איז אין יאָר 1502 געבוירן געוואָרן ר' משה נגארה.

ר' משה נגארה האָט באַקומען די געוויינלעכע דערציאונג, וועלכע האָט

נעפּאַסט פּאַר יענער צייט אין דעם לומדישן און מיסטישן צפת. ער האָט געלערנט תורה אין די דאָרטיקע באַרימטע ישיבות און אַז ער איז אַלט געוואָרן אַ יאָר דרייסיק, איז ער שוין באַקאַנט געווען אַלס איינער פון די גרעסטע לומדים אין צפת. ר׳ משה איז אויך באַקאַנט געווען אַלס באַדייטנדיקער בעל־הוראה, מיט וועמעס מיינונג די צפתער רבנים האָבן זיך שטאַרק גערעכנט און אַלס ראש הישיבה. ער האָט געהאַט אָנגעפירט מיט אַ גרויסער ישיבה, אין וועלכער עס האָבן זיך געהאַט געלערנט פיל תלמידים און פון וועלכער עס זענען געהאַט אַרויס באַדייטנדיקע לומדים.

פיל יאָרן זענען אַזוי אַוועק אין לערנען תורה און פאַרשפּרייטן תורה. די לאַגע אין צפת איז געווען פאַרהעלטניסמעסיק אַ רואיקע, אָבער שפּעטער האָבן זיך די „פריינטלעכע שכנים״ צעבושעוועט, מען האָט אָנגעהויבן מאַכן בלבולים אויף יידן, מען האָט אָנגעהויבן שלאָגן יידן, ווי „זיי״ קענען, און ר׳ משה איז געצוווּנגען געווען אויסצוּוואַנדערן. ער איז אַוועק קיין דמשק, וווּהין נאָך אַנדערע באַרימטע גייסטער זענען אַוועק. דאָס זענען געווען ר׳ משה מטראַני, ר׳ יעקב בירב, ר׳ אברהם גאַלאַנטי, ר׳ משה אלשיך און ר׳ חיים וויטאַל. די אַלע זענען אַוועק פון צפת, ווּ די סכנה איז געווען גרויס.

דמשק, וועלכע איז די עלטסטע פאַרבליבענע שטאָט אין דער יידישער געשיכטע, וועלכע האָט געזען דעם אויפגאַנג פון דעם יידישן פאָלק און פון דער יידישער קולטור, איז צו יענער צייט נאָך אַלץ געווען אין אַ בעסערן צושטאַנד, ווי די איבעריקע יידישע קהלות אין סיריע און ארץ־ישראל. יידן האָבן זיך געהאַט פאַרנומען מיט מלאכה און מסחר. עס זענען אַפילו געווען גרויסע גבירים, וואָס האָבן געפירט געשעפטן נישט נאָר מיט ארץ־ישראל און מצרים, נאָר זאָגאַר מיט איטאַליע, און זייערע סחורות האָבן אַפילו דערגרייכט צו די ברעגעס פון ווענעדיג. די יידן זענען געווען גרויסע סוחרים, ערשטנס, דורך דעם, וואָס זיי האָבן געקענט עטלעכע שפּראַכן, — טערקיש, אַראַביש, פּערסיש און איטאַליעניש, און, צווייטנס, ווייל זיי האָבן אומעטום, אין אַלע לענדער, געהאַט פאַרבינדונגען מיט אייגענע יידן.

די יידן אין דמשק זענען געווען די רייכסטע פון אַלע יידישע קהלות אין ארץ־ישראל און סיריע. זיי האָבן נישט געדאַרפט אָנקומען צו פרעמדע שטיצע, פאַרקערט, זיי האָבן פיל געשטיצט די יידישע קהלות אין ארץ־ישראל. אין דמשק זענען אויך געווען, פּונקט אַזוי ווי היינט ביי אונז, געוויסע פילאַנטראָפּישע געזעלשאַפטן מיט פּרעזעסן, וועלכע האָבן געזאַמלט געלט פאַר די אָרעמעלייט און תלמידי־חכמים אין ארץ־ישראל. טאָמער האָט זיך עפּעס אין ארץישראל געמאַכט אַ שטיקל אומגליק, פלעגט מען תיכף שיקן אַ „דעלעגאַציע״ קיין דמשק, אויף צו מאַכן זאַמלונגען, און די רייכע יידן פון דמשק פלעגן אין זייערע צוואות איבערלאָזן גרויסע סומעס געלט פאַר די אָרעמעלייט, לומדים און ישיבות פון ירושלים און צפת. אויסער דער מאַטעריעלער שטיצע, וואָס די דמשקער יידן האָבן געהאַט געגעבן פאַר די יידן פון ארץ־ישראל, האָבן זיי אויך פיל געטאָן ביי דער רעגירונג, מען זאָל זיי נישט אַזוי באַלעסטיקן און לאָזן לעבן רואיק. זיי פלעגן זיך משתדל זיין ביי דער לאָקאַלער מאַכט און אַפילו ביי

דעם סולטאַן אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. די יידן פֿלעגן דאָרטן שטענדיק איינאָרדענען פּראָטעסט־מיטינגען אויף דעם מאַרק־פּלאַץ קעגן די לאָקאַלע באַאַמטע, וועלכע פֿלעגן אָנטאָן די יידן געברענטע צרות.

נאָר קיין רייסענישן צווישן זיך גופא האָט נישט געפֿעלט. די אָרטיקע געבוירענע יידן האָבן זיך נישט געקאָנט פֿאַרטראָגן מיט די שפּאַנישע יידן, דערביי האָבן זיך די שפּאַנישע יידן, וועלכע האָבן זיך געהאַלטן פֿאַר העכער אין קולטור, פּשוט נישט געקאָנט פֿאַרטראָגן מיט די אָריענטאַלישע יידן. די אָרטיקע יידן האָבן געקוקט אויף די שפּאַנישע יידן, ווי אויף „פֿרעמדע", ווי אויף „גרינהאָרנס". די שפּאַנישע יידן, דאַקעגן, האָבן נישט געקאָנט פֿאַרטראָגן זייערע אָריענטאַלישע בגדים און זייער גאַנצע אויפֿפֿירונג. איבערהויפּט זענען דידאָזיקע סכסוכים אָנגעגאַנגען צווישן די רבנים. די אָרטיקע געבוירענע האָבן זיך געהאַלטן פֿאַר גרויסע מומחים, פֿאַר גרויסע קענער אין די מנהגים פֿון אָריענט. די ספֿרדישע רבנים, ווידער, האָבן געהאַלטן, אַז זיי ווייסן בעסער. די צפֿתער רבנים, פֿאַר וועלכע אַלע יידן אין סיריע האָבן געהאַט גרויס רעספּעקט, האָבן געהאַלטן מיט די ספֿרדים אין דמשק און ס'איז אויסגעקומען, אַז די אַלט־איינגעזעסענע זענען געווען, אַזוי צו זאָגן, אין „גלות" ביי די ניי־אָנגעקומענע, די שפּאַנישע, יידן. עס איז אָבער אינטערעסאַנט, אַז כאָטש די מחלוקות פֿלעגן אָפֿט דערגיין ביז דער גרעסטער שאַרפֿקייט, האָט אָבער קיינמאָל נישט געהאַט פּאַסירט, אַז דער סכסוך זאָל אַריבער אין געריכט. אַלע סכסוכים פֿלעגן סוף־כל־סוף דערליידיקט ווערן דורך די רבנים גופא. דאָס איז געווען, אַזוי צו זאָגן, די ערשטע צייט פֿון דעם שפּאַנישן דרוק אין סיריע און ארץ־ישראל. שפּעטער אָבער האָבן די סכסוכים אויפֿגעהערט. עס האָט זיך שפּעטער אַלץ אויסגעמישט, וואָרום סוף־כל־סוף זענען דאָך אַלע געווען יידן, און עס האָט זיך געבילדעט איין באַדייטנדיקע יידישע קהלה.

גייסטיק זענען די דמשקער יידן נישט געשטאַנען זייער הויך. זיי האָבן געלערנט גאַנץ ווייניק. גמרא מיט פּלפּול איז פֿאַר זיי געווען אַ צו־שווערע זאַך און זיי האָבן דעריבער בעסער ליב געהאַט אגדה, דרוש. דאָס פּשוטע פֿאָלק איז געווען צעלאָזן. זיי האָבן געקענט גוט אַראַביש, זיי האָבן געזונגען אַראַבישע לידער און האָבן פּרובירט „לעבן אַ טאָג". הויפּטזעכלעך האָבן זיך, ווי דער שטייגער איז, אויסגעצייכנט די פֿרויען, וועלכע זענען געגאַנגען גאַנץ „אָפֿנהאַרציק געקליידט", האָבן זיך געפּוצט און געשמירט מיט פּאַרפֿיום, צו רייצן די תאוות און צו ווייזן זייער שיינקייט.

די ניי־אָנגעקומענע גדולים פֿון צפֿת האָבן אָנגעווענדט אַלע כּחות אויפֿצוהויבן דעם קולטורעלן און מאָראַלישן צושטאַנד פֿון דעם ברייטן עולם. מען האָט געגרינדעט ישיבות, מען האָט אָנגעהויבן לערנען תורה. אפֿילו קבלה האָט זיך דאָרטן אָנגעהויבן פֿאַרשפּרייטן דורך ר' חיים וויטאַל, דעם האר"ים תלמיד מובהק, כאָטש זי האָט דאָרט נישט לאַנג אָנגעהאַלטן. תלמודישע אויסבילדונג איז געווען מער דויערהאַפֿט. ר' משה נגארה, אָנקומענדיק קיין דמשק, איז באַלד אויפֿגענומען געוואָרן אַלס ראש רבנים פֿון דער קהלה. מען האָט אויף אים דעמאָלט געזאָגט: „אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו". ער האָט אויך

דאָרטן אָנגעהויבן צו פירן אַ ישיבה און האָט יעדן שבת געהאַלטן דרשות, וועלכע זענען דעם בריטן עולם שטאַרק געפעלן געוואָרן. ער איז געווען געשעצט און געאַכטעט.

ר׳ משה נגארה האָט, אַ חוץ דעם אַלעם, געשאַפן אויך אַ פירוש אויף דער תורה אונטערן נאָמען „לקח טוב״. זיין פירוש איז זייער אַן אייגנאַרטיקער, זייער אַן אָריגינעלער, כאָטש ער איז נישט אַזוי שטאַרק באַדייטנדיק. זיין פירוש איז נישט על דרך הפשט, על דרך הדרוש, לויט פילאָזאָפיע, לויט סימבאָליק, לויט קבלה. זיינע פירושים זענען מער על פי הלכה. ער טייטשט אויס די פסוקים פון דער תורה לויט דעם תלמוד, לויט דעם ספרא, ספרי, מכילתא, ווי אויך לויטן זוהר. אין זיין הקדמה צום „לקח טוב״ זאָגט ר׳ משה, אַז ער האָט נאָך גאַנץ יונגערהייט אָנגעהויבן זיך צוצוגרייטן אויסצופאָרשן און צו פאַרשטיין די תורה אַזוי ווי זי איז אָנגענומען געוואָרן אין איר אויסטייטשונג לויט די חכמים פון דער משנה און פון תלמוד. ער האָט נאָך פון דער פריסטער יוגנט גענומען לערנען די מפרשי התורה און ער האָט נישט געפונען דאָס, וואָס ער האָט געוואָלט. אַפילו רש״י איז אים נישט געפעלן געוואָרן, ווייל רש״י, זאָגט ער, האָט מקצר געווען אין ערטער, ווו ער האָט געדאַרפט מאריך זיין און האָט מאריך געווען אין ערטער, ווו ער האָט געדאַרפט מקצר זיין. ער האָט דעריבער פּרובירט גיין אויף אַ נייעם וועג, אויף דעם וועג, וואָס ער האָט געהאַט געזוכט.

ב.

זיין טויט. — אויפשטייג פון ר׳ ישראלן

צו דער צייט, וואָס ר׳ משה נגארה האָט נאָך געהאַט געלעבט אין צפת, איידער ער האָט געמוזט אַנטלויפן קיין דמשק, איז ביי אים אין יאָר 1555 געבוירן געוואָרן אַ זון, וועלכן מען האָט אַ נאָמען געגעבן ישראל, און ער איז דאָס שפּעטער געווען דער באַוווסטער ר׳ ישראל נגארה, וועלכער איז געווען איינער פון די בעסטע משוררים פון מיטלאַלטער.

דער יונגער ישראל האָט זיך דערצויגן נישט בלויז אין דעם הויז פון זיין גרויסן פאָטער, ווו עס האָט געהאַט געהערשט אַן אַטמאָספער פון תורה, נאָר אויך אין דער ישיבה פון זיין פאָטער. ער האָט געלערנט תלמוד מיט די באַקאַנטע מפרשים, ער האָט געלערנט פוסקים, ער האָט אָבער אויך ביי זיין פאָטער געלערנט די העברעאישע שפּראַך, די מליצהשרייבעריי, וואָס מען האָט דעמאָלט געהאַט קולטיווירט אין די ישיבות. די ספרדישע יידן האָבן געהאַט אַ געוואַלטיקע נייגונג און אויך אַ ליבשאַפט צו פּאָעזיע, צו מליצה, צו שיינשרייבעריי, וואָס זיי האָבן, אייגנטלעך, געהאַט צום אָנהויב איבערגענומען פון די אַראַבער און האָבן זיי אַליין שפּעטער זעלבסטשטענדיק געפלעגט און קולטיווירט, דורך וואָס עס איז געשאַפן געוואָרן די גרויסע יידישע דיכטערישע עפּאָכע אין מיטלאַלטער. אין סאַלאָניקי איז אַפילו געווען, אַזוי צו זאָגן, אַ שול

פאַר פּאָעזיע, ווי עס פלעגן זיך איין מאָל א חודש צונויפקומען אַלע דיכטער און יעדער איינער פלעגט פאָרלייענען איינע פון זיינע שאַפונגען. מען פלעגט אויך פון אַנדערע שטעט אַריינשיקן שירים, זיי זאָלן פאָרגעלייענט ווערן, און צווישן זיי איז אויך געווען ר׳ ישראל נגארה. ר׳ ישראל איז מיט זיינע שירים זייער פּאָפּולער געוואָרן. צפת האָט שטאָלצירט מיט אים. אַלע גרעסטע רבנים און לומדים זענען געווען באַגייסטערט פון זיינע שירים און האָבן אים זייער הויך געשעצט.

ער איז אָבער, קענטיק, געווען זייער אַן אומרואיקער מענטש. ער איז געווען פון דעם טיפּ אבן עזרא, — וואַנדער־מענטשן, וואָס האָבן נישט געקאָנט איינזיצן רואיק אויף איין אָרט. ער האָט זיך אין איין העלן פרימאָרגן אויפגעהויבן און איז אַוועק קיין דמשק, ווי ער האָט אָנגענומען די שטעלע פון חזנות אין דער דאָרטיקער ספרדישער קהלה. ער איז אָבער אויך דאָרטן נישט געבליבן לאַנג. ער האָט ווידער אָנגעהויבן וואַנדערן. ער איז פון דאָרט אַוועק קיין ברוסא און פון דאָרט איז ער צוריקגעקומען קיין דמשק. ער האָט אָבער שוין איצט נישט געהאַט קיין גראָשן ביי זיך. ער האָט נישט געקאָנט פאַרדינען אויף צום לעבן, האָט ער געפונען א גוטן פריינט, ביי וועלכן ער האָט געהאַט געמאַכט א הלוואהלע און דערנאָך האָט ער זיך ווידער אַוועקגעלאָזט וואַנדערן א געוויסע צייט אין די אַלע שטעט און שטעטלעך אַרום, ביז ער איז ענדלעך צוריקגעקומען קיין דמשק.

איצט האָט זיך ביי ר׳ ישראל נגארה אָנגעהויבן צו פאָרמירן, רייף צו ווערן דער טאַלאַנט. ער האָט אָנגעהויבן צו שרייבן לידער, וועלכע האָבן מיט זייער רייץ און שיינקייט אָנגעהויבן דערמאָנען אָן יענע לידער, וועלכע די גרויסע יידישע דיכטער האָבן געהאַט געזונגען אין דעם אַלטן שפּאַניע. דערצו האָט ער נאָך זיינע שירים געשריבן צו געוויסע אַראַבישע און טערקישע מאָטיוון און אַזוי אַרום האָט מען זיינע לידער אָנגעהויבן זינגען איבערן גאַנצן לאַנד.

ר׳ ישראל נגארה איז ווירקלעך געווען אַן עכטער באָהעמיען. א חוץ דעם, וואָס דאָס איז געווען צו באַמערקן פון זיין אומרואיקייט, פון זיין וואַנדערלוסט, פון פליען פון איין שטאָט אין אַן אַנדערע, איז דאָס אויך געווען צו זען פון זיין פוילענצעריי. ער האָט ליב געהאַט גאַנצע טעג אַרומצוגיין אין די גערטנער און אין די פּרדסים מיט א חברה פריינט און זינגען זיינע שיינע לידער. אָט אין די וויינגערטנער, אין אָט די בלומען־גערטנער האָט ער ליב געהאַט צו פאַרברענגען זיין צייט און דאָרטן האָט ער געשאַפן זיינע לידער. דערדאָזיקער אַרט לעבן איז די דמשקער יידן נישט געפעלן געוואָרן. איבערהויפּט די קבלה־יידן, וועלכע האָבן געהאַלטן, אַז א מענטש דאַרף וואָס מער אויסמיידן די תענוגים פון דער וועלט, וואָס דאַרפן אָנווענדן זייערע כחות צו לעבן אַסקעטיש און אָפּקומען אויף דער וועלט. מען האָט דעריבער אויסגעטראַכט אויף אים פאַרשידענע מעשיות, כדי צו פאַרשוואַרצן זיין פּנים אין די אויגן פון זיינע צייט־מענטשן. איינער פון זיינע הויפּט־קעגנער איז געווען דער מקובל ר׳ חיים וויטאַל. דער האר״י הקדוש איז געווען זייער שטאַרק אַנטציקט פון ר׳ ישראלס שירים. ער האָט געזאָגט, אַז זיינע שירים זענען געשאַפן געוואָרן

מיט רוח־הקודש. אָבער ר׳ חיים וויטאַל איז געווען קעגן אים. ער האָט געזאָגט, אַז, הגם, זיינע שירים זענען גאַנץ שיינע, איז ער אַליין אָבער נישט סימפּאַטיש; ער רעדט שטענדיק גראָבע רייד און איז שטענדיק שיכור. ער האָט ליב צו כאַפּן אַ טענצל און האָט ליב דעם ביטערן טראָפּן און דעריבער איז אַ חרפה מיט אים צו שמועסן.

צוליב געוויסע פאַמיליען־אָנגעלעגנהייטן האָט אים זיין פאָטער, וועלכער האָט דעמאָלט געוווינט אין צפת, אַרויסגערופן אַהיים. דאָרטן האָט ר׳ ישראל חתונה געהאַט און געהאַט אַ טאָכטער, אַראָ, וועלכע איז צו צען יאָר געשטאָרבן. דאָס האָט ר׳ ישראלן שטאַרק דערשיטערט, אָבער דאָס איז נאָך געווען ווייניק. אין אַ קורצער צייט שפּעטער איז אין צפת אויסגעבראָכן אַ גרויסע מגפה און דאָן איז אויך זיין פרוי געשטאָרבן. דעמאָלט האָט זיך די גאַנצע משפחה נגארה, ר׳ משה מיט זיין זון ר׳ ישראל, באַזעצט אין דמשק. דאָרטן האָט ר׳ ישראל חתונה געהאַט צום צווייטן מאָל און האָט געהאַט דריי זין, פון וועלכע איינער, ר׳ אברהם, איז געווען רב אין עזה.

נישט קוקנדיק אויף זיינע שטענדיקע וואַנדערנישן און צרות, האָט ער נאָך געשאַפן שיינע לידער, וועלכע זענען געבליבן ביי אונז אויף אייביק. ר׳ ישראל האָט געשאַפן סאַטירישע לידער, אין וועלכע ער האָט זיך אָפּגערעכנט מיט די אַלע טאַלאַנטלאָזע פּראָזן־שיסער און גראַמען־מאַכער. ער האָט געשריבן שירים, רעליגיעזע לידער, איינגעוויקלט אין אַן עראָטישן לבוש, אין דעם לבוש פון ערדישער ליבע. ר׳ ישראל האָט אויך פיל פּיוטים געשאַפן און צוויי פון זיי זענען אַריין אין אונזערע תפלות.

אונטער דער צייט איז געשטאָרבן זיין פאָטער, ר׳ משה נגארה, און ר׳ ישראל איז אַוועק קיין צפת, מיט דעם צוועק צונויפצוזאַמלען אַלע זיינע לידער, וועלכע ער האָט דאָרטן געהאַט איבערגעלאָזט, איידער ער איז אַוועק קיין דמשק, און זיי אַרויסצוגעבן, וואָרום איינער, אַ מעצענאַט, האָט אים געהאַט צוגעזאָגט צו העלפן די ווערק אָפּצודרוקן. דאָרטן האָט ער צוערשט אַרויסגעגעבן זיין ווערק „זמירות ישראל’’ און אַ יאָר שפּעטער זיין ווערק „משחקת בתבל’’, אַ ווערק איבער עטיק אין אַ פּאָעטישער פאָרם. פון די אַלע ספרים האָט אָבער ר׳ ישראל קיין לעבן נישט געקאָנט מאַכן. ער האָט ווידער געמוזט אַוועקגיין פון זיין געבורטס־לאַנד און אַוועק קיין דמשק צום דריטן מאָל, וווּ עס האָבן געוווינט פיל פון זיינע פריינט און פאַרערער און זיי האָבן שוין באמת געהאַט געטאָן פאַר אים, אַז ער זאָל קאָנען עקזיסטירן. צו דער צייט איז זיין נאָמען פאַרשפּרייט געוואָרן איבער דער גאַנצער אייראָפּעאישער טערקיי, אין ארץ־ישראל, סיריע און עגיפּטן און ער איז אומעטום געשעצט געוואָרן. ער איז, אגב, דאָן געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט די בעסטע דיכטער פון דעמאָלטיקן טערקיי.

אויסער די „זמירות ישראל’’, האָט ר׳ ישראל נגארה פאַרעפנטלעכט זיינע פּאָעטישע ווערק: „מימי ישראל’’, „שארית ישראל’’, ווי אויך „פזמונים’’. ער האָט אָבער געהאַט געשאַפן אויך אַנדערע ווערק, למשל אַ ספר „מקוה ישראל’’ — אַ ספר פון פּרעציק דרשות; ער האָט געשאַפן אַ פּירוש אויף איוב

אונטערן נאָמען „פּצעי אוהב״ און אויך אַ גרויסן פּירוש אויף דער תורה אונטערן נאָמען „מערכות ישראל״. עס ווערט אָנגעגעבן, אַז ר׳ דוד קאַרפּאַנטי האָט דעמדאָזיקן פּירוש געהאַט געזען בײַ זײַן זון, ר׳ אברהם נגארה, וועלכער איז געווען רב אין עזה.

ר׳ ישראל האָט זייער פיל געלייסטעט פאַרן טערקישן יידנטום אויפן געביט פון פּאָעזיע, ווי אויך אויפן געביט פון תורה. עס האָבן זיך אַרום אים געזאַמלט פיל אַנדערע דיכטער פון דמשק. ער איז געוואָרן דער צענטער פון דער שיינער ליטעראַטור, פון פּאָעזיע אין דער גאַנצער טערקישער אימפּעריע.

אויף די גאַנץ אַלטע יאָרן איז ר׳ ישראל אַוועק קיין עזה צו זײַן זון, ר׳ אברהם, און ער איז דאָרט געשטאָרבן אין יאָר 1628.

ר׳ מאיר ב״ר יצחק ערמאה

צווישן די אַלע באַדייטנדיקע שפּעטערישע גייסטער, וואָס האָבן ביים סוף פון פופצנטן יאָרהונדערט געפרוווט איבערפלאַנצן די גרויסע יידיש־שפּאַנישע קולטור אין דער נייער, יונגער אָטאָמאַנישער אימפּעריע, וועלכע איז געווען נישט בלויז טאָלעראַנט צו יידן, נאָר האָט אויך געמאַכט דעם נאָבעלן שריט אויסצוגלייכן די יידן מיט דער הערשנדיקער באַפעלקערונג און זיי צו דערהויבן העכער, איז געווען דער שפּאַנישער תלמיד־חכם ר׳ מאיר ב״ר יצחק ערמאה.

ר׳ מאיר, וועלכער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1460 אין סאַראַגאָסאַ, האָט געשטאַמט פון אַ לומדישער פאַמיליע אין שפּאַניע און זיין פאָטער איז געווען נישט קיין קלענערער גייסט, ווי ר׳ יצחק ב״ר משה ערמאה, דער שעפער פון „עקדת יצחק״. ר׳ יצחק איז געווען אין שפּאַניע באַרימט. ער איז געווען אַ גרויסער למדן, אַ טיפער דענקער און אַ גלענצנדיקער דרשן. אַ טייל יאָרן האָט ער, אַלס דרשן און ראש הישיבה, געווירקט אין זאַמאָראַ, וואָס זאָל האָבן געווען זיין געבורט־שטאָט. שפּעטער אָבער איז ער אוועק קיין סאַראַגאָסאַ, אין אַראַגאָן, ווו ער איז אויפגענומען געוואָרן אַלס רב, אַרייננעמענדיק גלייכצייטיק אויך די דערביייאיקע שטאָט פראַגאַ. ר׳ יצחק איז געווען גוט באַקאַנט מיט די גריכישע און אַראַבישע פילאָזאָפן, מיט די שאַפונגען פון די קריסטלעכע טעאָלאָגן און רעליגיע־פילאָזאָפן און ער האָט דעריבער מיט גרויס דערפאָלג געקאָנט אויסאיבן אַ באַדייטנדיקן מאָראַלישן איינפלוס אויף די יידן, וועלכע זענען געווען געצוווּנגען, לויט די דעמאָלטיקע שפּאַנישע געזעצן, צו גיין אין די קירכעס הערן די דרשות פון די גלחים. ר׳ יצחק איז געווען אַ מוסטערהאַפטער רעדנער און אַ שאַרפער דעבאַטאַנט, אַזוי אַז ער פלעגט שטענדיק באַזיגן די גלחים, מיט וועלכע ער האָט געהאַט געוויסע וויכוחים. זיין נאָמען איז דאַן אַזוי באַוווּסט געוואָרן, אַז מען האָט אים איינגעלאַדן אָנצונעמען די גרויסע שטעלע פון רבנות אין קאַלאַטאַיוד, ווו ער האָט אָנגעהויבן פירן אַ גרויסע ישיבה און דאָרטן האָט ער געהאַט די מעגלעכקייט אויסצושלייפן זיינע דרשות אויף דער תורה און צו שאַפן דאָס באַרימטע ווערק „עקדת יצחק״. דאָסדאָזיקע ספר איז, אַזוי צו זאָגן, אַ דרש־פירוש אויף דער תורה, דורכגעפלאָכטן מיט פילאָזאָפישע געדאַנקען, מיט הויכע עטישע רעיונות וועגן דעם מהות פון דער יידישער אמונה, וועגן דער גרויסקייט פון דער יידישער מאָראַל און וועגן דער גרויסקייט פון דער תורה, וועלכע שטייט נישט

אין אַן ערך העכער פון דער פּילאָזאָפיע. ער ברענגט אָפט די מיינונגען פון אַריסטאָטעלעס און אַנדערע פּילאָזאָפן און ער שעצט זיי אויך, ער האַלט אָבער, אַז שענער און אמתער ווי די יידישע לערע איז נישטאָ אויף דער וועלט. ר׳ יצחק באַנוצט זיך אָפט מיטן זוהר, ער איז אָבער נישט געווען קיין מיסטיקער, קיין מקובל, ווי אַ סך פּערזענלעכקייטן פון יענער צייט און שפּעטער; אַלע זיינע דערקלערונגען אויפן זוהר באַוועגן זיך אַלץ אין די ענגע ראַמען פון רעליגיעז־פּילאָזאָפישע ספּעקולאַציעס.

דיזעלבע פּילאָזאָפישע רעיונות זאָגט ר׳ יצחק אַרויס אויך אין זיין צווייטן ווערק, „חזות קשה״, אין וועלכן ער באַהאַנדלט דאָס פּראָבלעם מכח דער באַציאונג פון פּילאָזאָפיע צו טעאָלאָגיע. עס איז, אַגב, אינטערעסאַנט, אַז כאָטש די יידישע אמונה און די תורה איז ביי אים דער העכסטער אמת און ס׳איז נישטאָ קיין רעיון, וואָס איז העכער פון דעם, איז ער דאָך דערגאַנגען אַזוי וויט צו דערקלערן, אַז אַ פרומער און גערעכטיקער גוי קאָן פאַרנעמען דעמזעלבן פּלאַץ ווי אַ ייד און האָט אַ חלק אין עולם־הבא.

דיזעלבע אַרט אינטערפּרעטאַציע האָט ר׳ יצחק געמאַכט אויך אויף די חמש מגלות און אין זיין פּירוש אויף משלי, וועלכער הייסט „יד אבשלום״.

ר׳ יצחק איז געווען אַ וווּנדערבאַרער מענטש, אַ טיפער דענקער, וועלכער האָט געהאַט אויסגעאיבט אַ גרויסן איינפלוס נישט נאָר אויף זיין דור, נאָר אויך אויף די שפּעטערדיקע דורות, דורך זיין „עקדת־יצחק״ און אַנדערע ספרים, וועלכע זענען זייער באַליבט געוואָרן ביים פאָלק. אפילו די קריסטלעכע געלערטע האָבן הויך געשעצט זיין ווערק, און איינער אַ קריסט, וואַן־דערהאַרדט, אַ סטודענט פון דער אוניווערזיטעט אין העלמסטעדט, האָט דעם קאַפּיטל צוויי און זעכציק געהאַט איבערגעזעצט אויף לאַטיין.

צו דער צייט, ווען ר׳ יצחק האָט געהאַט פאַרענדיקט זיינע ווערק, איז אָנגעקומען דער גרויסער יידישער חורבן, דער גירוש שפּאַניע. ער האָט דאַן, פּונקט ווי אַלע איבעריקע יידן, געמוזט נעמען דעם וואַנדער־שטעקן און זיך אַוועקלאָזן אין מרחקים, מיט זיין זון ר׳ מאיר, זוכן אַ פּלאַץ זיך צו ראַטעווען. נאָך לאַנגע וואַנדערונגען איז ער, צוזאַמען מיט נאָך שפּאַנישע פּערזענלעכקייטן, צווישן וועלכע ס׳איז אויך געווען דאָן יצחק אברבנאל, אָנגעקומען קיין נעאַפּאָל. דאָרטן האָט ער געלעבט נאָך צוויי יאָר און איז אין יאָר 1494 געשטאָרבן.

ר׳ מאיר, וועלכער האָט זיך געהאַט אָנגעזאַפּט מיט תורה און חכמה פון זיין פאָטער, האָט, זייענדיק אין נעאַפּאָל, פיל געלערנט ווייטער און איז געשטאַנען אין נאָענטע באַציאונגען מיט די אַנדערע יידישע לומדים און געלערנטע, וועלכע זענען דעמאָלט געהאַט זיך אָנגעלאָפן פון שפּאַניע. הויפּטזעכלעך האָט ער זיך גוט באַפריינדעט מיט ר׳ יצחק אברבנאל, מיט וועלכן אויך זיין פאָטער, ר׳ יצחק, איז געהאַט געשטאַנען אין גוטע באַציאונגען. ער האָט זיך אָבער מיט אים שפּעטער, ווען עס איז דערשינען ר׳ יצחק אברבנאלס פּירוש אויף דער תורה, שטאַרק צעווערטלט דערפאַר, וואָס ער האָט געהאַלטן, אַז ר׳ יצחק אברבנאל האָט גענומען פיל פּירושים פון זיין פאָטער און האָט

נישט דערמאָנט, פון וועמען ער האָט זיי גענומען. ר' מאיר האָט אויך דערקלערט, אַז אין דעם פּירוש אויף מלכים, וועלכן דער אברבנאל האָט געהאַט פאַרענדיקט אין יאָר 1493, אין נעאַפּאָל, זענען אַריין אַ סך ביאורים, וואָס זיין פאָטער, ר' יצחק, האָט דעם אברבנאל געהאַט געגעבן מינדלעך און ער האָט זיי אָנגעגעבן פאַר זיינע אייגענע.

ר' מאיר, פּונקט ווי אַלע אַנדערע אַנגעלאָפענע יידן, האָט געמיינט, אַז איצט, זיצנדיק אין נעאַפּאָל, האָבן זיך שוין געענדיקט אַלע צרות. עס איז אָבער אַזוי נישט געווען. עס איז אים נישט באַשערט געווען צו זיצן רואיק. דער פראַנצויזישער קעניג קאַרל דער אַכטער איז דעמאָלט אָנגעפאַלן אויף דער קעניגרייך נעאַפּאָל. די קריג האָט אָנגעהאַלטן אַ לאַנגע צייט, אָבער סוף־כל־סוף האָט קאַרל געוואונען, און, ווי אַלע „העלדן" און זיגער, האָט מען דאָס יידישע האָב און גוטס צעראַבירט און נאָכדעם האָט מען די יידן אַרויסגעטריבן פון לאַנד. די יידן האָבן דעמאָלט ווידער אָנגעהויבן צו לויפן איבער דער וועלט זוכן אַ מקום מקלט. פיל האָבן זיך דעמאָלט אָפּגעשטעלט אין אַנדערע קליינע קעניגרייכן פון איטאַליע און אַ סך זענען אַוועק קיין טערקיי, אין דעם לאַנד פון פרייהייט און טאָלעראַנץ.

ר' מאיר האָט דאַן אויך געמוזט נעמען דאָס פּעקל אויף די פּלייצעס און נאָך לאַנגע מאַטערנישן איז ער אָנגעקומען קיין סאַלאָניקי. אַז די אַראַגאָנער לאַנדסלייט האָבן זיך דערוווּסט, אַז עס איז אָנגעקומען אין שטאָט ר' מאיר, האָבן זיי אים תיכף אָנגענומען ביי זיך אַלס רב, אַלס פירער פון דער געמיינדע. עס שיינט אָבער, אַז פיל פון זיינע לאַנדסלייט זענען עפּעס געווען קעגן אים און האָבן פאַרלאַנגט, אַז מען זאָל באַשטימען אַלס רב איינעם ר' יהודה צרפתי. די ביידע צדדים האָבן דאַן פאַרפירט אַ קאַמף און עס איז דערגאַנגען אַזוי וויט, אַז די גאַנצע געמיינדע האָט געהאַלטן ביים צעשפּאַלטן ווערן. די ניכטערע קעפּ פון ביידע צדדים האָבן אָבער איינגעזען, אַז דאָס קאָן ברענגען צו אַ חורבן פון דער גאַנצער געמיינדע, און זיי האָבן מסכים געווען אויף אַ שידס־געריכט. אַלס בוררים האָט מען אויסגעקליבן ר' ברוך אַלמאָסנינא, דעם פאָטער פון באַוווּסטן מפרש ר' משה אַלמאָסנינאַ און אויך איינעם ר' מנחם ב"ר יוסף. נאָך אַ ישוב־הדעת האָבן ביידע בוררים דערקלערט, אַז ביידע זאָלן בלייבן אין דער געמיינדע און אַזוי איז אויך געבליבן. ר' מאיר ערמאה איז אָנגעשטעלט געוואָרן אַלס רב און ר' יהודה צרפתי אַלס חזן.

גייענדיק אין די וועגן פון זיין פאָטער, האָט אויך ר' מאיר געפּרוּווט שרייבן פּירושים אויף די כתבי הקודש. ער האָט געהאַט געשריבן אַ פּירוש אויף ישעיה און ירמיה אונטערן נאָמען „אורים ותומים". ער האָט געהאַט געשריבן אַ פּירוש אויף איוב אונטערן נאָמען „מאיר איוב". דערדאָזיקער פּירוש איז נאָך דערשינען ביי זיין לעבן, אין יאָר 1517. ער האָט געהאַט געשריבן אַ פּירוש אויף תהלים, אונטערן נאָמען „מאיר תהלות", אַ פּירוש אויף שיר השירים, אונטערן נאָמען „פּירוש". ער האָט אויך געשריבן אַ פּירוש אויף אסתר, וועלכער איז געבליבן אין כתב־יד. ער האָט אָבער אויך געהאַט געשריבן אַ פּירוש אויף גאַנץ תורה, וואָס איז צו זען פון מערערע ערטער

אין זיינע ספרים, אָבֿער דערדאָזיקער פּירוש איז פֿאַרלוירן געגאַנגען. אין זיינע פּירושים איז ער, קענטיק, אונטערן איינפֿלוס פֿון זיין גרויסן פֿאָטער. ער איז אַלעגאָריש, ער איז פֿילאָזאָפֿיש און פּרוּווט שטענדיק אַרויסצובֿרענגען דאָס עטישע פֿון דער תורה. ער האָט ליבֿ אויך פּשט, אָבֿער אויך זיין פּשט ווערט צעשוווּמען אין דרש.

ר׳ מאיר האָט געהאַט צוויי קינדער. איין זון, ר׳ יעקב ערמאה, איז געשטאָרבֿן נאָך יונגערהייט ביים פֿאָטערס לעבֿן און האָט קיין קינדער נישט איבֿערגעלאָזן און זיין טאָכטער איז געווען די פֿרוי פֿון ר׳ אברהם הכהן איבֿן ארבוט. געשטאָרבֿן איז ר׳ מאיר אין יאָר 1545.

ר׳ משה ב״ר ברוך אלמאָסנינא

א.

די סביבה און פערזענלעכקייט

די גרעסטע יידישע שטאָט אין דער טערקישער אימפעריע, נאָך קאָנסטאַנטינאָפּאָל, איז געווען סאַלאָניקי. יידן האָבן דאָרטן געהאַט געלעבט נאָך אין דער צייט פון דער ביצאַנטישער הערשאַפט, אָבער דעם גרויסן אויפשוואונג האָט זי געהאַט באַקומען שפּעטער דורך די שפּאַנישע און פּאָרטוגעזישע יידן, וועלכע האָבן אָנגעהויבן צו שטראָמען אַהין אין די טויזנטער. סאַלאָניקי האָט, אייגנטלעך, נישט געהאַט קיין גוטן קלימאַט און ס׳איז דאָרטן נישט געווען אַזוי אָנגענעם צו לעבן, אָבער דערפאַר האָט זי געהאַט מעלות מיט איר נאַטירלעכער לאַגע, מיט איר ים, וועלכער האָט איר געהאַט פאַרבונדן מיט אַלע טיילן פון דער וועלט. זי האָט פאַרמאָגט גרויסע אַנטוויקלונגס־מעגלעכקייטן אויפן געביט פון האַנדל און מלאכה — דאָס, וואָס די אַנגעלאָפענע יידן האָבן דעמאָלט געזוכט, אויף צו פאַרפעסטיקן זייער מאַטעריעלע לאַגע.

סאַלאָניקי איז אָבער געוואָרן נישט בלויז אַ גרויסער און איינפלוסרייכער צענטער פון יידישן האַנדל און האַנטווערק. די יידן, וואָס זענען געהאַט געקומען פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל, האָבן מיטגעבראַכט אויך תורה, וויסנשאַפט און געלערנזאַמקייט. דער גלאַנץ פון שפּאַנישן יידנטום, וועלכער האָט שוין געהאַלטן ביים אויסלעשן זיך אינם לאַנד פון צלם, האָט איצטער ווידער גענומען שיינען און אויפשטראַלן אין דער נייער וועלט, אין דעם לאַנד פון דער „האַלבער לבנה״. די יידן, וואָס זענען דאָרטן געהאַט געקומען, זענען געווען, אין גרעסטנטייל, געבילדעטער, ברייטער, פּיליטיקער און פאַרבנרייכער, ווי זייערע ברידער אין אַנדערע טיילן פון דער אימפעריע. סאַלאָניקי איז געוואָרן דער צענטער פון תורה, פון וויסנשאַפט. עס האָבן זיך געבויט שולן. עס האָבן זיך געגרינדעט ישיבות, באַרימטע ישיבות מיט גרויסע גאונים אַלס ראשי הישיבות. עס זענען דאָרטן אָנגעקומען גרויסע תלמידי־חכמים, גרויסע געלע־טע און באַדייטנדיקע וויסנשאַפטסלייט, וועלכע זענען באַרימט געווען אין זייער אַלטן לאַנד. סאַלאָניקי איז געוואָרן אַן „עיר ואם בישראל״. סאַלאָניק־

האָט געגלאַנצט מיט יידישע קולטור־שאַפֿונגען. סאַלאָניקי האָט איבערגעזונגען דאָס אַלטע שיינע ליד, וואָס איז דורך זיי און דורך זייערע גרויסע עלטערן געזונגען געוואָרן אויף די ברעגעס פֿון גוואַבאַלקוויוויר. סאַלאָניקי איז געוואָרן אַ נייע בויענדיק ווינקעלע אין דער פֿאַרפֿוילטער און פֿאַרפֿעסטעטער אייראָפע. די דעגענערירטע גריכן, וועלכע האָבן אַפֿילו זייער אַלטע שיינע שפראַך געהאַט פֿאַרגעסן, זענען געשטאַנען זייער נידעריק, און זיי האָבן אַפֿילו גאָרנישט געוואָלט ווערן קולטורעל. זיי האָבן געזען, אַז די יידן שאַפֿן, זיי האָבן געוואַרט, ביז די יידן וועלן גרויס ווערן, רייך ווערן, און דאַן וועלן זיי די יידן פֿאָגראָמירן, באַראַבעווען און צונעמען זייערע פֿאַרמעגנס, זאָגנדיק דערביי. אַז זיי זענען עס געווען די, וואָס האָבן אַלץ געשאַפֿן; אַז זיי זענען עס געווען די, וואָס האָבן די גרויסע קולטור געבויט, פונקט אַזוי ווי דאָס האָבן אַלע מאָל געטאָן די קולטורעלע מענטשנפֿרעסער און ווי דאָס טוען היינט דיזעלבע מענטשנפֿרעסער.

עס זענען דעמאָלט געהאַט אָנגעקומען קיין סאַלאָניקי באַדייטנדיקע יידישע פערזענלעכקייטן. אַהין איז געקומען ר׳ יהודה בענוועניסטי, איינער פֿון די לעצטע יידישע אַדעליקע אין קאַסטיליע. ער איז באַרימט געווען מיט זיין רייכקייט, מיט זיין באַשיידנקייט און מיט זיין גרויסער קאָלעקציע ספרים. אַהין איז געקומען ר׳ יעקב בן חביב, וועלכער האָט געשאַפֿן דאָס באַרימטע, פאָפולערע ספר ביי יידן, דעם „עין יעקב״, זיך באַנוצנדיק, אַגב, מיט דער גרויסער ביבליאָטעק פֿון ר׳ יהודה בענוועניסטי. שפעטער איז אַהין אויך אונטערגעקומען זיין זון, ר׳ לוי בן חביב, וועלכער האָט, לפנים, געהאַט אָנגענומען דאָס קריסטנטום, נישט קאָנענדיק אויסהאַלטן די יסורים פֿון דער אינקוויזיציע. שפעטער האָט ער זיך געהאַט באַזעצט אין ירושלים און האָט געפֿירט אַ שאַרפֿן קאַמף מיט דעם גרויסן גאון אין צפת, ר׳ יעקב בירב, בנוגע איינצופֿירן די אינסטיטוציע פֿון סמיכה. דאָרט אַהין זענען געהאַט געקומען די באַרימטע טייטאַצקס, איבערהויפט ר׳ יוסף טייטאַצקס, וועלכער איז געווען אַ גרויסער גאון און מקובל. סאַלאָניקי איז מיט דער צייט געוואָרן נישט בלויז אַ צענטער פֿון תורה, נאָר אויך פֿון קבלה, וואָס האָט זיך דעמאָלט שטאַרק פֿאַרשפרייט איבער דער וועלט. עס ווערט אָנגעוויזן, אַז דאָס, וואָס צפת איז געווען פֿאַר ארץ־ישראל, איז סאַלאָניקי געוואָרן פֿאַר גאַנץ טערקיי.

צווישן אָט די אַלע באַדייטנדיקע פערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן געשפילט אַ ראָלע אין סאַלאָניקי, איז געקומען ר׳ משה ב״ר ברוך אַלמאָסנינאַ. ר׳ משה האָט געשטאַמט פֿון אַ באַוווסטער פֿאַמיליע אין אַראַגאָן, שפאַניע, פֿון וועלכער צוויי מאַן, דאָן אברהם אַלמאָסנינאַ און דאָן אברהם קאַנאָמבריאַל, זענען אין דער צייט פֿון דער אינקוויזיציע אומגעקומען אויפֿן שייטערהויפֿן על קידוש־השם. זיין פֿאָטער, ר׳ ברוך, איז נישט געווען קיין גדול בתורה, ער איז אָבער געווען אַ גרויסער צדיק, וואָס האָט הויך געשעצט תורה און חכמה און האָט זייער פֿיל געשטיצט תלמידי־חכמים. ער איז זייער שטאַרק געשעצט געוואָרן אין דער לומדישער וועלט, אַזוי, אַז ווען עס האָט געהאַט אויסגעבראָכן אַ מחלוקה צווישן ר׳ יצחק ערמאה און ר׳ יהודה צרפתי, ווער עס זאָל

פֿאַרנעמען די רבנות־שטעלע אין דער אַראַגאָנער געמיינדע אין סאַלאָניקי, האָט מען אים מיט ר׳ מנחם בן יוסף אויסגעקליבן אַלס בוררים.

ר׳ משה איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1500, אָדער ווי טייל ווילן האָבן, אין 1516, אין סאַלאָניקי. עס פֿאַרשטייט זיך, אַז אין אַזאַ הויז און אין אַזאַ סביבה פֿון תלמידי־חכמים, האָט ער אין דער יוגנט געהאַט געלערנט פֿיל תורה. די מוטער זיינע, וועלכע איז געווען זייער אַ פֿרומע, האָט אים, כאָטש זייענדיק רייך, דאָך נישט אַזוי שטאַרק געצערטלט, ווי דאָס איז געוויינלעך ביי רייכע עלטערן, נאָר האָט שטאַרק אויפֿגעפּאַסט דערויף, אַז איר קינד זאָל לערנען, אַ סך לערנען. ר׳ משה האָט אָבער, אַ חוץ תורה, נאָך פֿון דער יוגנט אָן געהאַט אַ נייגונג צו וויסנשאַפֿט, צו אַסטראָנאָמיע, צו נאַטורוויסנשאַפֿט, צו מעטאַפֿיזיק, ווי דאָס איז געווען צו זען ביי די שפּאַנישע יידן און האָט זיך דעריבער אָפּגעגעבן מיטן שטודיום פֿון אַט די אַלע וויסנשאַפֿטן און חקירות.

אַלס גרויסער מתמיד און שאַרפֿער מוח האָט ר׳ משה דערוואָרבן אַ סך תורה און חכמה, אַזוי, אַז ווען ער איז אַלט געווען בסך־הכל אַ יאָר זעכצן, האָט מען שוין פֿון אים אָנגעהויבן הערן, און ס׳איז נישט אַוועק קיין סך צייט, ווי ער איז איינגעלאַדן געוואָרן אַלס מטיף פֿאַר דעם ברייטן עולם. מיט זיינע שיינע דרשות, מיט זיינע הויכע עטישע רעיונות, מיט זיינע טיפֿע פֿילאָזאָפֿישע אָנשויאונגען, וועלכע ער פֿלעגט אַריינברענגען אין זיינע מוסר־דרשות, איז ער גיך באַליבט געוואָרן.

די דרשות זענען דעמאָלט זייער נויטיק געווען. ווייל זינט דעם רמב״מס צייט, פֿלעגן די קריסטלעכע גלחים און משומדים אַרומפֿאָרן האַלטן דרשות, כדי אַראָפּצופֿירן די יידן פֿון דרך־הישר. זיי פֿלעגן פֿילאָזאָפֿירן איבער רעליגיע. איבער דער יידישער רעליגיע, אויף וועלכער זיי פֿלעגן אָנשטעלן די שווערסטע קאַנאָנען, ציטירנדיק געוויסע פּסוקים פֿון די כתבי הקודש. דער פּשוטער המון האָט זיך נישט געקאָנט פֿאַנאַנדערקלייבן אין די אַלע רעליגיעזע ענינים. מחמת דעם האָבן אויך די יידישע רבנים געמוזט איינפֿירן די אינסטיטוציע פֿון מגידות, צו האַלטן אָפֿט דרשות פֿאַר דעם ברייטן עולם, כדי אַרויסצורייסן די קראָפּיווע, וועלכע די גלחים און משומדים האָבן געפּרוּווט פֿאַרזייען אין זייערע הערצער, אַרויסצונעמען דעם גיפֿט, וואָס איז אַריין אין זייערע מוחות.

ר׳ משה אַלמאָסנינאָ איז געווען אַ מייסטערהאַפֿטער דרשן. עס ווערט געהאַלטן, אַז ער איז געווען דער ערשטער, וועלכער האָט געהאַט געשאַפֿן אַ נייע פֿאָרם אין דרוש. די דאָזיקע פֿאָרם האָט נאָך געהאַט אָנגעהאַלטן ביז גאָר נישט לאַנג אין אונזער אייגענער צייט. ער האָט גענומען אַ פּסוק פֿון די כתבי הקודש און אים געמאַכט פֿאַר אַ טעמע אויף אויסצופֿירן געוויסע עטישע רעיונות. ער האָט דעם פּסוק אָנגעהויבן אַרומצוּוויקלען, אַרומצוּוועבן מיט שיינע אגדות, מיט מאמרי חז״ל, מיט פֿילאָזאָפֿישע רעיונות און, ענדלעך, אויך מיט עטישע געדאַנקען, און זיי אַלע אַזוי אויסקריסטאַליזירט, אַרומגעטאַקט אין משך פֿון דער דרשה, אַז קומענדיק צוריק צום פּסוק, מיט וועלכן ער האָט געהאַט אָנגעהויבן, איז אַלץ קלאָר געוואָרן, — עס איז קלאָר געוואָרן דער שווערער פּסוק, עס איז קלאָר געוואָרן די אגדה, דער מאמר חז״ל. אַלץ האָט האַרמאָנירט, אַלץ

איז געוואָרן גלאַט, אַלץ האָט באַקומען אַ טיפן עטישן זין. זיינע דרשות, וועלכע זענען, אגב, פאַרגעטראָגן געוואָרן אין שפּאַניש, זענען געווען אין אַזאַ שיינער פאָרם און מיט אַזאַ שיינער שפּראַך, אַז קיין שום דרשן פון זיין צייט האָט זיך נישט געקאָנט גלייכן צו אים. עס איז פאַראַן אַ מיינונג, אַז ער איז געווען שטאַרקער און ווירקנדיקער, ווי דער אלשיך הקדוש, און נישט קיין קלענערע פּערזענלעכקייט, ווי ר' יוסף טאַיטאַצאַק, דער גרויסער גאון און מיסטיקער, האָט אויף אים געזאָגט: „לשון זהב המדברת גדולות, שפתותיו שושנים, נוטפות מור עובר".

אַז ר' משה איז שפּעטער איינגעלאַדן געוואָרן אַלס רב אין דער קהלה „נוה שלום", האָט ער אין זיין דרוש געפּרוּווט אָנווייזן אויף דער גרויסער פאַראַנטוואָרטלעכקייט פון אַ רב און דערקלערט, אַז אייגנטלעך איז נאָך ער אַליין נישט ראוי גענוג, איז נאָך נישט עטיש הויך גענוג אָנצונעמען אַזאַ שטעלע, נאָר צוליב דער אחדות, וואָס עס הערשט אין דערדאָזיקער קהלה, האָט ער זיך געלאָזט איבעררעדן. שפּעטער האָט ער אין דער קהלה „לוית חן" איינגעפירט, אַז מען זאָל קומען אָפט אין בית הכנסת צו דאַוונען בצבור, כדי איינער מיטן אַנדערן זאָלן זיך מער באַקענען און זאָלן אויפהערן צו פירן מחלוקות. ער האָט אַפילו איינגעפירט, אַז אויב צוויי פּערזאָן צעקריגן זיך איינער מיטן אַנדערן, זאָלן זיי אומבאַדינגט אין משך פון דריי טעג מוזן מאַכן שלום. זיין גאַנצע קראַפט האָט ער אָנגעווענדט מאָראַליש אויסצובעסערן זיין עדה און צו שאַפן אַ האַרמאָניע צווישן די אַלע יידישע געמיינדעס אין סאַלאָניקי, וואָס איז אים אין אַ געוויסער מאָס געלונגען.

ב.

זיינע שאַפונגען און זיין שתדלנות ביים סולטאַן

ר' משה אַלמאָסנינאָ אַלס מאַן פון הויכער תלמודישער און וועלטלעכער קולטור, האָט זיך נישט געקאָנט באַגנוגענען בלויז מיט די דרשות אַליין, וועלכע ער האָט געהאַלטן פאַרן עולם, כאָטש זיי זענען געווען פון גרויסער באַדייטונג, אויף צו רייניקן מענטשלעכע הערצער און אויף צו פאַרשטאַרקן די אמונה צווישן די שוואַך-גלויביקע און וואַקלדיקע יידישע נשמות. ער האָט זיך אויך נישט געקאָנט באַגנוגענען מיט דער רבנישער טעטיקייט לטובת דער געמיינדע, פון וועלכער ער איז געווען דער גייסטיקער פירער. ער האָט אויך געמוזט פּרובירן זיין קראַפט מיט דער פּען. ער האָט געוואָלט, אַז זיין עטישע ווירקונג זאָל נישט באַגרענעצט ווערן בלויז מיט זיין דור, נאָר זאָל זיך אויסשפּרייטן אויך אויף שפּעטער.

ר' משה אַלמאָסנינאָ האָט געשאַפן פּראַכטפולע ספרים, וואָרום אַ חוץ זיין הויכער בילדונג, איז ער געווען באַשאָנקען מיט אַ פיינעם טאַלאַנט. ער איז געווען אַ שריפטשטעלער מיט אַ פיינעם געשמאַק, ער איז געווען אַ גוטער באַאָבאַכטער, ער האָט פאַרמאָגט אַ קינסטלעריש אויג, ער האָט געקענט זען זאַכן,

אַריינדרינגען אין זיי, ער האָט געזען דעם שפּיל פון פאַרבן, דעם שפּיל פון ליכט און שאָטן. ער האָט געקענט די וועלט, ער האָט געקענט די מענטשן.

דאָס ערשטע ווערק זיינס איז געווען איבער עטיק. עס האָט זיך גראָד געמאַכט, אַז זיינער אַ פּלימעניק, דער יינגערער זון פון זיין שוועסטער, האָט אים געבעטן, ער זאָל אָנשרייבן אַן אומפּאַסנדיק ווערק איבער דעם מהות פון דער עטישער לערע, איבער דעם מהות פון מאָראַל, וואָס זאָל אים קאָנען דינען אַלס פירער אין זיין לעבנסוועג. ר׳ משה האָט געהאַט בדעה צו שרייבן דאָסדאָזיקע ווערק אין לשון־קודש, די שפּראַך, וועלכע ער האָט זייער ליב געהאַט, ער האָט אָבער געמוזט נאָכגעבן דעם רצון פון זיין פּלימעניק, וועלכער האָט פאַרשטאַנען שפּאַניש בעסער און האָט דאָס ווערק געשריבן אויף שפּאַניש אונטערן טיטל „רעגימאַנטאַ דעלאַווידאַ״, דאָס הייסט, איבער דער הנהגה פון לעבן.

אין דעם ספר באַהאַנדלט ר׳ משה אַלע אמונה־פּראָבלעמען, ער באַהאַנדלט דעם ענין פון ידיעה ובחירה, דעם ענין פון השגחה און פּרובירט הויפּטזעכלעך אַרויסצוברענגען די הויכע עטישע פּרינציפּן, וועלכע שפּראָצן אַרויס פון דער יידישער אמונה. ר׳ משה האָט אויך געהאַלטן, אַז אויסער תורה, דאַרפן יידן לערנען אויך חכמה, אַלגעמיינע וויסנשאַפטן. מען מעג אַפילו שטודירן מעטאַפיזיק. דאָס איז, לויט זיין מיינונג, נישט קיין סתירה צו אמונה, נאָר, פאַרקערט, דאָס פאַרשטאַרקט די אמונה. וואָס מער מען פאָרשט, וואָס מער מען פאַרטיפט זיך אין דער גרויסער יצירה, אַלץ מער זעט מען די גרויסקייט פון דער געטלעכקייט. עס ווערט דעריבער טאַקע באַהויפּטעט, אַז ווען די יידן וואָלטן אים דעמאָלט געוועזן געפאָלגט און געלערנט וויסנשאַפטן אויך, וואָלטן זיי זיכער נישט אַזוי פאַרווילדעט געוואָרן, אַזוי אומוויסנד און אָבערגלויביש געוואָרן, און וואָלטן מחמת דעם נישט געקאָנט מיט הונדערט יאָר שפּעטער פאַרפירט ווערן פון אַזאַ שאַרלאַטאַן, ווי שבתי צבי און אַנדערע ענלעכע שאַרלאַטאַנעם און פאַלשע משיחים.

ר׳ משה אַלמאָסנינאַ האָט געשריבן פיל באַדייטנדיקע ווערק. ער האָט געשאַפן אָדער איבערגעזעצט אַ ווערק אונטערן נאָמען „שער השמים״, איבער אַסטראָנאָמיע; אַ ווערק איבער קאָסמאָגראַפיע, איבער דעם בוי פון דער וועלט אונטערן נאָמען „בית אלקים״. טייל האַלטן, אַז דאָסדאָזיקע ווערק איז אַן איבערזעצונג פון דעם ווערק „דע ספעראַ״ פון קריסטלעכן געלערטן דזשאַקאָמאָ דע סאַקראָ באָסקאָ. ער האָט געשריבן אַ פּירוש אויף דער נאַטורוויסנשאַפט פון אַראַבישן פילאָזאָף אבן ראשד. ער האָט געשריבן אַ ווערק „מאמץ כוח״, אין וועלכן עס קומען אַריין אַכט און צוואַנציק דרשות און הספדים אויף די גדולים פון יענער צייט און האָט אַזוי אַרום אַ גרויסע באַדייטונג פאַר דער יידישער געשיכטע. ער האָט געשאַפן אַ ספר „תפלה למשה״, וואָס באַהאַנדלט די גרויסקייט פון דער תורה, ווי אויך אַ ספר „פני משה״ — אַ ווערק איבער יידישער עטיק און רעליגיע. ער האָט אויך געשריבן אַ ספר „מגדל עז״, וואָס איז אַ פּירוש אויף אַ ווערק פונם באַרימטן אַראַבישן פילאָזאָף אַלגאַזאַלי. אָבער אַ חוץ די אַלע וויסנשאַפטלעכע, היסטאָרישע, פילאָזאָפישע און עטישע ספרים, האָט ר׳ משה געשאַפן אַ פּירוש אויף די „חמשה חומשי תורה״, וועלכער

הייסט „תורת משה”, אַ פּירוש אויף איוב און אויך אויף די חמש מגלות אונטערן נאָמען „ידי משה”. זיינע פּירושים אויף דער תורה, ווי אויך אויף די איבעריקע ספרים פון די כתבי הקודש זענען נישט געווען על פּי פּשט. ביי אים האָבן, קענטיק, אַלע פּסוקים זיך געבעטן, מען זאָל זיי דרשנען. ער האָט זיי אָבער שיין אויסגעדרשנט, שיין אויסגעטייטשט.

פון גרויסער באַדייטונג לטובת דער יידישער קהלה אין סאַלאָניקי איז געווען זיין נסיעה קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל צו דעם סולטאַן סולימאַן. צו יענער צייט איז די יידישע לאַגע אין סאַלאָניקי געוואָרן זייער אַ ביטערע. די גריכן זענען באַזיגט געוואָרן דורך די טערקן, האָבן זיי די ערשטע צייט זיך געהאַלטן רואיק. זיי האָבן מורא געהאַט פאַרן זיגער. אָבער שפּעטער האָבן זיי פּרובירט אַרויסווייזן זייערע נעגל. די יונים זענען געבליבן יונים, די רשעים זענען געבליבן רשעים. זיי זענען געוואָרן חוצפּהדיק. אָבער אַזוי ווי זיי האָבן זייער חוצפּה נישט געקאָנט אַרויסווייזן צו די טערקן, צו די מוסולמענער, האָבן די קריסטלעכע גריכן פּרובירט אַרויסווייזן זייער חוצפּה קעגן יידן. וועמען איז נאָך אַזוי לייכט צו רודפן, ווי יידן? און ווי אַנדערש קאָן מען דען באַקומען מאַכט, אויב מען זאָל נישט מאַכן די יידן אַלס שעיר לעזאזל? זיי האָבן דעריבער די יידן פאַרמסרט ביי די פאַרשטייער פון דער מאַכט, אַז זיי נעמען פּראָצענטער און אַז מען דאַרף דעריבער פאַרקלענערן זייער רעכט. די ערשטע זאַך איז געווען, אַז מען האָט אָנגעהויבן אַרויפצולייגן אויף די יידן שווערע שטייערן און דערנאָך האָט מען זיי סתם פּרובירט ענג מאַכן, אַז עס איז דאָרטן שווער געוואָרן צו לעבן. געוויינלעך האָבן זיך די יידן צווישן זיך גופא גאַנץ שטאַרק אַרומגעריסן, נישט קוקנדיק אויף די אַלע אָנשטרענגונגען פון די רבנים צו ברענגען אַ שטיקעלע האַרמאָניע אין דעם כאַאָטישן לעבן פון די יידן, וועלכע האָבן גערעדט אויף פאַרשידענע שפּראַכן, — אויף שפּאַניש, פּאָרטוגעזיש, קאַטאַלאָניש, איטאַליעניש, גריכיש און אַראַביש. אָבער איצט, אַז דער חלף האָט אָנגעהויבן אַרומשוועבן איבער אַלע יידישע העלזער, האָבן אַלע איינגעזען, אַז אָן אחדות וועלן זיי אַלע צעבראָכן ווערן. עס האָט זיך דאָן איינגעגעבן ר׳ משה אַלמאָסנינאַ צונויפצורופן אַן אסיפה פון אַלע פאַרשטייער פון די קהלות, וווּ מען האָט אַרומגערעדט די לאַגע און ס׳איז ענדלעך באַשלאָסן געוואָרן צו שיקן אַ דעלעגאַציע קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל צום טערקישן סולטאַן, ער זאָל זען צו פאַרבעסערן די געזעצן לגבי די יידן אין סאַלאָניקי און נישט דערלאָזן קיין שום רדיפות אויף זיי. אַלס דעלעגאַטן זענען אויסגעוויילט געוואָרן ר׳ משה אַלמאָסנינאַ, איינער אַ גרויסער חכם ר׳ יעקב און ר׳ משה ברוך.

אַז די דעלעגאַציע איז אָנגעקומען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט זי זיך באַקענט מיט די דאָרטיקע יידישע גדולים, כדי גרייט צו מאַכן דעם באָדן פאַר זייער אַרבעט. צווישן דידאָזיקע גדולים, וועלכע האָבן צוגעזאָגט זייער שטיצע, איז געווען נישט קיין קלענערע פּערזאָן, ווי דער דאָן יוסף נשיא, דער הערצאָג פון נאַקסאָס. דערדאָזיקער יוסף נשיא האָט געשטאַמט פון אַ רייכער מאַראַנען־פאַמיליע אין שפּאַניע. זיין קריסטלעכער נאָמען איז געווען יאָהאַן מיקוועס. ער האָט געפירט גרויסע געשעפטן אין פאַרשידענע טיילן פון אייראָפּע און איז

געשטאַנען נאָנט צו די העכערע קרייזן פון דער אייראָפּעאישער אַריסטאָקראַטיע. אַז ער איז שפּעטער געקומען קיין טערקיי און געוואָרן אַ ייד, איז ער שטאַרק באַליבט געוואָרן ביים דעמאָלסטיקן סולטאַן סולימאַן. סולימאַן האָט פאַרשטאַנען אָפּצושאַצן יוספס דערפאַרונג אין דער וועלט, זיין קענען פעלקער, זיין גייסטרייכקייט און דאָן יוסף איז געוואָרן אַזאַ איינגייער ביים סולטאַן, אַז ער האָט זיך נישט געדאַרפט מעלדן און דער סולטאַן פלעגט אים פאַרטרויען אַלע סודות פון דער מלוכה. זיין צוטרוי צו יוסף נשיא איז געווען אַזוי גרויס, אַז ווען מען האָט אויף אים געמאַכט בלבולים, אַז ער זאָל האָבן אַרויסגעגעבן סודות פון דער מלוכה, האָט סולימאַן נישט געגלויבט און נישט געוואָלט הערן. פאַרקערט, ער האָט אים דעמאָלט גאָר דערהויבן. ער האָט אים דאַן אַוועקגעשאַנקען אויף אייביק די שטאָט טבריה מיט אַלע אַנדערע שטעט אַרום, כדי ס'זאָל זיין אַ פּלאַץ נאָר פאַר יידן אַליין און ער זאָל דאָרטן ווערן דער פאָרשטייער פון סולטאַן. יוסף האָט געשיקט מענטשן איבערצובויען טבריה און אַפילו דער קרוינפּרינץ סעלים האָט געשיקט געלט צו שטיצן דעם בנין. שפּעטער, ווען סולימאַן איז געשטאָרבן, האָט אים סעלים געשאַנקען דעם טיטל הערצאָג, ער זאָל רעגירן איבער דעם אינזל נאַקסאָס און נאָך אַנדערע אינזלען אַרום. די קריסטן און אַפילו די מוסולמענער האָבן נישט געקאָנט באַגרייפן, פאַרוואָס דערדאָזיקער שפּאַנישער ייד האָט געקאָנט דערגרייכן צו אַזאַ הויכן טיטל מיט אַזאַ געוואַלטיקן כבוד, און מען האָט פּרובירט אויסטראַכטן — ווי אַלע יידישע שונאים — אַז דער נייער סולטאַן סעלים איז אַ ממזר און שטאַמט פון אַ יידישער מאַמע.

ר' משה אַלמאָסנינאַ, צוזאַמען מיט זיין נייעם דעלעגאַט, שם־טוב סוראַנגאַ, וואָרום ר' יעקב און ר' ברוך זענען אונטער דער צייט געשטאָרבן, האָבן זיך עטלעכע מאָל פאָרגעשטעלט פאַרן סולטאַן און נישט קוקנדיק דערויף, וואָס אַזעלכע פּערזענלעכקייטן, ווי דאָן יוסף, הערצאָג פון נאַקסאָס און דעם סולטאַנס דאָקטאָר, ר' יוסף המון, האָבן געהאַט אויסגעאיבט זייער איינפלוס, איז נישט געלונגען דעם סולטאַן צו באַוועגן עפּעס צו טאָן לטובת די יידן. די הויפּט־סיבה איז געווען דאָס, וואָס די גריכן אַליין האָבן אויך נישט געשוויגן. זיי האָבן אויך געהאַט געשיקט דעלעגאַציעס קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אויסצוווירקן, אַז מען זאָל די יידן נישט נאָכגעבן. עס איז דעם סולטאַן שווער געווען זיך צו באַשליסן. ער האָט נישט געוואָלט איינרייסן מיט די גריכן, די אַמאָליקע בעלי־בתים אין לאַנד, און ער האָט נישט געוואָלט טאָן די יידן קיין שלעכטס. ר' משה האָט אָבער נישט געשוויגן. ער איז נישט געזעסן אויף אָן אָרט. ער איז אַרומגעגאַנגען פון איינעם צום אַנדערן און געבעטן, אַז מען זאָל זען עפּעס צו טאָן. אין סאַלאָניקי ווידער, זעענדיק, אַז עס גייען אַוועק חדשים נאָך חדשים און עס נעמט קיין סוף נישט, האָט מען שוין אָנגעהויבן צו שמועסן, אַז ר' משה טראַכט מער פון זיך, ווי פון דעם גאַנצן ענין, אַז ער איז דאָרטן, הייסט עס, געקומען מאַכן „געשעפטן״. אָבער וואָס האָט ר' משה געקאָנט טאָן? העכער צוויי יאָר צייט איז ר' משה אָפּגעזעסן אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, נישט רוענדיק קיין איין טאָג, כדי צו דערגרייכן זיין צוועק, אָבער ענד־

לעך איז זיין ווּנטש דערפילט געוואָרן. נאָכן טויט פון סולימאַן איז דער קרוינפרינץ סעלים אַרויף אויפן טראָן, און דאַן האָט דאָן יוסף נאַקסאָס אויסגעפועלט, אַז די יידן אין סאַלאָניקי זאָלן באַקומען די פולע פרייהייט. דאָס איז געווען אין יאָר 1568.

ר׳ משה איז דאַן געקומען צוריק אַהיים און האָט דערציילט גענוי, פאַרוואָס ער האָט זיך אַזוי לאַנג געזוימט און וואָס ער האָט דאָרטן די גאַנצע צייט געטאָן. דערביי האָט ער מיט זיין באַשיידנקייט דערקלערט, אַז דאָס, וואָס עס איז אויפגעטאָן געוואָרן, איז נישט צוליב אים. דאָס האָט גאָט געטאָן, אין וועמעס הענט עס ליגן די הערצער פון די מלכים. ער האָט אויך געלויבט זיינע אונטערשטיצער אין דער גאַנצער אַרבעט, דערביי האָט ער דערקלערט, אַז ער וויל פאַר זיין מי קיין שום באַלוינונג נישט. דאָס איינציקע, וואָס ער וואָלט געפאָדערט פון די אַלע קהלות איז, אַז זיי זאָלן לעבן פון היינט אָן בשלום און זאָלן נישט פירן קיין מחלוקות. ר׳ משה האָט, אגב, אויך פאַרלאַנגט, אַז מען זאָל אים באַפרייען פון זיין טעטיקייט אַלס רב און אַלס דרשן, וואָרום קיין געלט האָט ער סיי־ווי־סיי דערפאַר קיינמאָל נישט גענומען. אָבער זיי האָבן אים נישט אָפגעלאָזן און ער האָט געמוזט בלייבן ווייטער.

זייענדיק אין קאָנסטאַנטינאָפאָל, האָט ער געהאַט צייט צו באַאָבאַכטן דאָס לעבן, און אָט די באַאָבאַכטונגען האָט ער אַרויסגעבראַכט אין אַ ספר, וואָס האָט געהייסן „עקסטרעמאָס אי גראַנדעזאָס דע קאָנסטאַנטינאָפאָלאָ״. אין דעם ווערק שילדערט ר׳ משה אויף אַ קינסטלערישן אופן די קאָנטראַסטן און גראַנדיאָזיטעט פון דער הויפשטאָט. ער שילדערט דעם קלימאַט פון דער שטאָט, די אומסטאַביליטעט פון וועטער. איין צייט רעגנט אַזוי, אַז מען קאָן דערטרונקען ווערן, און אין אַן אַנדער צייט ווערט אַזאַ טרוקעניש, אַז מענטשן האָבן נישט אַפילו אַ טראָפן וואַסער צו שטילן זייער דורשט. איין מינוט ברענט די זון, אַז מ׳קאָן צעשמאָלצן ווערן און אין אַ וויילע אַרום ווערט קאַלט, צום פאַרפרוירן ווערן. דאָס גאַנצע לעבן איז דאָרטן אַ שפיל פון קאָנטראַסטן, פון שאַרפע ענדערונגען. ביי די גרויסע פאַלאַצן פון די פרינצן און פון די אַדעליקע, וועלכע גלאַנצן מיט זייער פראַכט, שטייען איינגעפאַלענע הייזער, ווּ עס הערשט דער דלות. פון איין זייט הערשט צניעות, ווּ פרויען גייען פאַרדעקט זייערע פנימער, אַז קיין מאַנסביליש אויג זאָל צו זיי נישט דערגרייכן, און פון דער אַנדערער זייט הערשט אַ געוואַלטיקע אויסגעלאַסנקייט. און ווי ביי די גוים, אַזוי איז אויך ביי די יידן. אין איין אָרט הערשט אַ געוואַלטיקע פרומקייט און אין אַן אַנדער אָרט איז מען מחלל דעם דת עפנטלעך פאַר אַלעמען אין די אויגן; פון איין זייט זעט מען אַ געוואַלטיקע יידישע רייכקייט, אַן אויסערגעוויינלעכן לוקסוס, און פון דער אַנדערער זייט — אַ געוואַלטיקע אָרעמקייט, אַ שרעקלעכן דלות. פון איין זייט זעט מען גרויס רחמנות, און פון דער אַנדערער זייט אַ געוואַלטיקע האַרצלאָזיקייט. דאָסדאָזיקע ווערק האָט נישט בלויז אַ ליטעראַרישן ווערט, נאָר אויך אַ היסטאָרישן. מיר באַקומען אַ באַגריף פון יענער צייט און מיר לערנען, אגב, דערפון אַרויס, אַז אויך אין יענער צייט, מיט אירע גרויסע קאָנטראַסטן, האָט מען גאַנץ ווייניק מחדש געווען אין דעם ענין, אַז די ווילדע

קאָנטראַסטן זענען שטענדיק געווען. אויסערדעם האָט ר׳ משה, לויט דער בקשה פֿון דאָן יוסף נאַסקאַס, אָנגעשריבן אַ ספֿר „פּתרון חלומות״, אין וועלכן ער באַווייזט, אַז נישט אַלע חלומות זענען פֿאַלש. עס זענען פֿאַראַן חלומות, וואָס זענען ריכטיק, וואָס זאָגן פֿאָראויס געוויסע געשעענישן, געוויסע פּאַסירונגען.

ר׳ משה האָט זיך אויף די עלטערע יאָרן געמוזט אַ סך אָנליידן, צוליב די וואַנדערנישן, וואָס ער האָט געמוזט אונטערנעמען, ווייל אין סאַלאָניקי האָבן עטלעכע מאָל אויסגעבראָכן מגפֿות. ער איז אָבער דאָך צוריקגעקומען קיין סאַלאָניקי און אין יאָר 1580 איז ער געשטאָרבן.

ר׳ חיים ב״ר משה עטר

א.

זיין אָפּשטאַמונג און זיין וואַנדערניש

ר׳ חיים ב״ר משה עטר האָט געשטאַמט פון א באַרימטער, פיל־פאַרצווייגטער פאַמיליע אין צפון־אפריקע, וועלכע האָט דאָרט אַהין אויסגעוואַנדערט פון שפּאַניע נאָך די גזירות און פּאָגראָמען פון 1391, דאָס הייסט מיט הונדערט יאָר פריער, ווי עס איז פאָרגעקומען דער ענדגילטיקער גירוש. צווישן די באַדייטנדיקסטע פּערזאָנען פון דערדאָזיקער משפּחה זענען געווען ר׳ יעקב ב״ר אברהם עטר, וועלכער האָט געמאַכט א פּירוש אויף רש״י אויף דער תורה; ר׳ עמרם ב״ר יעקב עטר, וועלכער איז געווען א גרויסער פּייטן אין אַלזשיר, ר׳ יעקב עטר אין פעז, ווי אויך ר׳ חיים עטר און זיין רייכער ברודער ר׳ שם טוב עטר אין דער שטאָט סאַלע.

ר׳ חיים עטר איז געווען א גרויסער חכם און צדיק. ער איז געזעסן גאַנצע טעג און נעכט און געלערנט. ער האָט דאָרט געהאַט א בשותפותדיק געשעפט מיט זיין ברודער ר׳ שם טוב עטר, אָבער ר׳ חיים האָט זיך אין געשעפט גאַנץ ווייניק געמישט. א געוויסע צייט האָט זיך ר׳ חיימען געלעבט גאַנץ גוט. עס איז געווען רואיק און מען האָט אים געלאָזט צורו. די אַפריקאַנער הערשער האָבן, קענטיק, זיך נאָך נישט גענויטיקט אין קיין געלט אויף צו לעבן א גוטן טאָג, און ווען הערשער, געקרוינטע און נישט־געקרוינטע פירער פון א מלוכה האָבן גענוג געלט אויף צו פאַרשווענדן, קאָנען זיי זיך דערלויבן דאָס פאַרגעניגן צו לאָזן יידן צורו. עס שיינט אָבער, אַז שפּעטער האָט ביי דעם דעמאָלטיקן הערשער פון דערדאָזיקער אַפריקאַנישער פּראָווינץ געמוזט אָנהויבן די קאַסע אויסצוטריקענען און ער האָט זיך א נעם געטאָן צו יידן. מען האָט אָנגעהויבן אַרויסיאָגן די יידן און ס׳איז זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז דאָס איז געווען א פּיין און אָנשטענדיק מיטל ווי אַזוי אַוועקצונעמען יידיש האָב און גוטס. ר׳ חיים האָט זיך דאַן באַזעצט אין מיקאַנעז, אָבער אַזוי ווי דער מושל פון מיקאַנעז האָט דעמאָלט אויך געמוזט רעדן וועגן דער גרויסקייט פון זיין „ראַסע״ און פון זיין „ציוויליזאַציע״, האָט ער אויך אַרויסגעטריבן די יידן

פֿון דאָרטן אין אַ קורצער צייט אַרום און ר׳ חיים האָט זיך צוריקגעקערט קיין סאַלע, ווי דער דאָרטיקער הערשער איז שוין איצטער געווען אַביסעלע מילדער.

אויסער זיין רייכן ברודער ר׳ שם טוב עטר און זיין זון ר׳ משה ב״ר שם טוב עטר, האָט ר׳ חיים אויך געהאַט אַ זון, ר׳ משה, וועלכער איז פֿאַרבליבן אומבאַקאַנט. באַרימט איז אָבער שפּעטער געוואָרן זיין אייניקל, דער גרויסער למדן און מקובל ר׳ חיים ב״ר משה עטר, וועלכער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1696. ר׳ חיים ב״ר משה עטר איז געווען אַ וווּנדערבאַרע און העכסט־אינטערעסאַנטע פּערזענלעכקייט. ער איז געווען אַ מאַן פֿון הייכער עטיק. ער איז געווען זייער באַשיידן און ווי גרויס ער זאָל נישט האָבן געווען אין הלכה, האָט ער דאָך קיינמאָל נישט געוואָלט שטעלן אויף זיך. ער איז געגאַנגען צום מקור, ער האָט געזוכט אסמכתאס ביי אַנדערע. ווען אים פֿלעגט אויסקומען צו פּסקענען אַ שאלה, האָט ער זיך פֿריער מיישב געווען מיטן גרויסן גאון פֿון יענער צייט, ר׳ שמואל אלבאַז, און נאָר ווען ער האָט געהאַט מסכים געווען מיט אים, איז ער גרייט געווען אַרויסצוגעבן דעם פּסק־דין.

אַלס מוסטער זענען פֿאַר אים שטענדיק געשטאַנען די ראשונים, נאָר זיי זענען געווען פֿאַר אים מאַסגעבנדיק, נאָר זיי זענען געווען פֿאַר אים הייליק, נאָר אויף זיי האָט ער באַמיט זיך סומך צו זיין. ער האָט אַלעמענס מיינונגען און אויך זיינע בתוכם, מבטל געמאַכט פֿאַר די מיינונגען פֿון די ראשונים. אויב ער האָט זיך אַפֿילו אַמאָל דערלויבט צו דערווידערן די מיינונג פֿון די אַמאָליקע חכמים, האָט ער זיינע מיינונגען דאָך נישט דערקלערט אַלס זיכערע, אַלס אמתע. ער האָט נאָר געזאָגט, אַ „ס׳קאָן זיין״, אַז „ס׳איז מעגלעך״, אַז „ס׳דאַרף זיין אַנדערש״.

ר׳ חיים ב״ר משה עטר האָט אין דער יוגנט געלערנט ביי זיין זיידן ר׳ חיים, וועלכער האָט אויסגעאיבט אויף אים זיין גרויסן איינפֿלוס. זיין בילד איז אים שטענדיק געשטאַנען פֿאַר די אויגן און זיינע שיינע מעשים זענען שטענדיק געווען פֿאַר אים אַ מוסטער, ווי אַזוי אַ ייד דאַרף זיך אויפֿפֿירן, זיי זענען געווען פֿאַר אים אַ וועגווייזער אויף זיינע וועגן. ער האָט איבערגענומען זיין התמדה אין לערנען, ער האָט איבערגענומען זיין חשק צו דער תורה און דאָס האָט אים געבראַכט דערצו, וואָס ער האָט באַוויזן גרויס צו ווערן נאָך אין דער יוגנט.

נאָך אין די יונגע יאָרן האָט ר׳ חיים חתונה געהאַט מיט זיין קוזינע פֿאַנצוניאַ, די טאָכטער פֿון דעם דעמאָלט באַוווּסטן גביר און חכם ר׳ משה שם טוב עטר. זיין פֿאָטער, ר׳ שם טוב עטר, איז געווען איינער פֿון די אָנגעזעענסטע פּערזענלעכקייטן אין סאַלע; ער איז געווען אַ באַוווּסטער מעצענאַט, געשטיצט תורה, ער איז אויך געווען אַ פֿאָרשטייער פֿאַרן יידנטום ביי דער העכערער מאַכט און זיין הויז איז געווען אָפֿן פֿאַר אַלעמען, הויפּטזעכלעך פֿאַר לומדים. דערדאָזיקער שם טוב איז געווען אַ ברודער פֿון דעם אַלטן ר׳ חיים עטר און ער איז געשטאָרבן אין מיקאַנעז. זיין זון, ר׳ משה, איז אויך געווען אַ באַוווּסטער מעצענאַט און למדן. ער האָט אויף זיין חשבון געהאַט געגרינדעט

שולן פאר קינדער אין פארשידענע שטעט, האָט געדונגען לערער און די אלע הוצאותן זענען פון אים געדעקט געוואָרן. אויך זיין הויז איז געווען אָפן פאר אלעמען און איז געווען באטראכט פאר דעם פאָרשטייער פון דער שטאָט סאלע. זיין טאָכטער פאנצוניא איז, אלזא, געווען א צווייטע קוזינע פון ר׳ חיים עטר, וואָרום זיין פאָטער ר׳ משה און איר פאָטער ר׳ משה זענען געווען ערשטע קוזינען. דידאָזיקע פאנצוניא איז געווען בארימט מיט איר פרומקייט, אזוי, אז זי פלעגט דאווענען אין טלית און תפילין.

ר׳ חיים עטר האָט זיך נאָך דער חתונה באזעצט אין הויז פון זיין שווער, וועלכער האָט אים געהאט גענומען אויף קעסט. ר׳ חיים האָט דעמאָלט נישט בלויז געלערנט פאר זיך, נאָר ער האָט אויך פרובירט פארשפרייטן תורה צווישן אנדערע. ער פלעגט נאָך דערצו האלטן צוויי־דריי מאָל א טאָג דרשות אין שול פארן גרויסן עולם.

עס איז אים אָבער נישט באשערט געווען צו לעבן רואיק א לאנגע צייט. די גוטע טעג זענען אוועק, גיך אוועק, און די צרות, וואָס זענען איצט אויף אים אָנגעקומען, זענען געווען אזוי גרויס, אז ער האָט אפילו געהאט פארגעסן דעם געשמאַק פון די פריערדיקע גוטע טעג. עס האָט זיך דאן געמאכט, אז זיין שווער ר׳ משה איז געשטאָרבן, נאָך וועלכן עס איז איבערגעבליבן א גרויסע ירושה. אָבער גרויסע ירושות האָבן שטענדיק ארויסגערופן מחלוקות און האָבן נישט וויניק שיינע פאמיליעס צעריסן אויף שטיקלעך, בלייבנדיק איינער דעם אנדערן דם־שונאים אויפן גאנצן לעבן.

ר׳ משהס קינדער און די משפחה זענען אפנים געווען שטארקערע מענטשן און זיי האָבן דעריבער פרובירט ארויסשטויסן ר׳ חיימען, פון אָנטיילצונעמען אין דער ירושה. זיי האָבן געזען, אז ער איז א באשיידענער, רואיקער מענטש, א מענטש, וואָס זיצט און לערנט און האָט נישט קיין שום ידיעות אין וועלטזאכן, און מחמת דעם, האָבן זיי גערעכנט, אז מען וועט אים קאָנען באזייטיקן פון דער ירושה. אָבער כאָטש ער איז געווען א באשיידענער מענטש, האָט ער, קענטיק, דאָך זיך נישט געלאָזט טרעטן מיט די פיס. עס איז געקומען צו א מחלוקה און די משפחה האָט אים אָנגעהויבן רודפן. עס איז נאָך געווען א גליק פאר אים, וואָס זיין אייגענער פאָטער איז געווען גאנץ פעסט. ער האָט זיך מיט זיין פרוי באזעצט ביי זיין פאָטער אין הויז און זיין פאָטער האָט אים געשטיצט, כדי ער זאָל קאָנען זיצן רואיק און לערנען תורה. דעם שווערס משפחה האָט אים אָבער נישט אויפגעהערט צו רודפן און אויסער דעם, וואָס מען האָט געהאט צוגענומען פון אים דעם חלק ירושה, האָט ער אויך צוליב דער רייסעניש נישט געקאָנט באקומען קיין שטעלע אלס רב. איז נאָך דאָס אליין אלץ וויניק געווען, האָט מען אים דערצו געמסרט, מען האָט אים אריינגעזעצט אין געפענגעניש און ווען ער איז ארויס צוריק, האָט ער שוין מער נישט געקאָנט פארבלייבן אין זיין היים־שטאָט און ער איז אוועק קיין פעז, מיט דעם צוועק צו פאָרן קיין ירושלים און זיך דאָרטן צו באזעצן אויף שטענדיק.

ר׳ חיים איז אָבער אין פעז נישט פארבליבן לאנג. ער האָט זיך ווייטער אוועקגעלאָזט אין וועג אריין צו דערגרייכן זיין צוועק. ער איז געפאָרן אזוי

לאַנג, ביז ער איז ענדלעך אָנגעקומען קיין ליווארנא, איטאַליע. זיין נאָמען איז שוין דאַן באַוווּסט געווען אין דער יידישער וועלט אַלס למדן און אַלס צדיק, און מחמת דעם האָבֿן די פֿאָרשטייער פֿון דער יידישער געמיינדע, ווי נאָר זיי האָבֿן דערהערט, אַז ר׳ חיים איז אַהין אָנגעקומען, אים אויפֿגענומען מיט גרויס כבוד און אים אויך געבעטן צו פֿאַרבֿלייבֿן ביי זיי אַלס רבֿ און אַלס דרשן. הגם ר׳ חיימס הויפּט־צוועק איז געווען צו פֿאָרן קיין ירושלים, האָט ער דאָך מסכּים געווען צו פֿאַרבֿלייבֿן אין ליוואָרנא אַ געוויסע צייט, ווייל ער איז געווען מיד פֿון די שווערע נסיעות און איז אויך געווען שטאַרק אויסגעמאַטערט פֿון די רדיפֿות און צרות פֿון זיינע אייגענע קרובֿים, וועלכע האָבֿן צוגענומען אויף אַן אומגעזעצלעכן אופֿן זיין פֿאַרמעגן דורך דער ירושה, וואָס ר׳ משה, זיין שווער, האָט געהאַט איבֿערגעלאָזן, מיט וואָס ער האָט גערעכנט צו האָבֿן די מעגלעכקייט ווייטער צו לערנען תורה אומגעשטערט. ער האָט געוואָלט האָבֿן רו כאָטש אויף אַ ווײַלע.

ר׳ חיים האָט זיך אָבֿער מיט רבֿנות אַליין נישט צופֿרידנגעשטעלט, ער האָט געעפֿנט אַ ישיבֿה, וווּ ער האָט זיך געזעצט לערנען און פֿאַרשפּרייטן תורה צווישן יידן. ער האָט באַקומען אַ סך תּלמידים, וועלכע זענען געווען דורשטיק צו הערן פֿון אים חידושים אין תורה. אָבֿער כאָטש ער איז געווען שטאַרק באַליבט ביי דער יידישער געמיינדע אין ליוואָרנא און ביי די תּלמידים, וועלכע זענען געקומען צו אים אויך פֿון אַנדערע געגנטן הערן תורה, און איז, אגבֿ, געווען פֿאַרזאָרגט מיט פּרנסה, וואָס איז געווען פֿאַר אים אַ גרויסע זאַך, נאָכדעם, ווי ער איז פֿולקאָם פֿאַראָרעמט געוואָרן, איז ער דאָך אין ליוואָרנאָ נישט פֿאַרבֿליבֿן אויף שטענדיק. זיין האַרץ האָט געצויגן צו דער הייליקער שטאָט און ס׳איז נישט געווען קיין שום כּח, וואָס זאָל האָבֿן געקאָנט אָפּשוואַכן זיין ליבֿע צום הייליקן לאַנד.

ב.

זיינע שאַפֿונגען אויף הלכה און זיין פּירוש אויף תורה

ר׳ חיים עטר האָט זיך אין דער יוגנט געהאַט אָפּגעגעבֿן נישט בלויז מיט לערנען תלמוד און פּוסקים, נאָר אויך מיט מיסטיק, מיט קבלה, וואָס איז דעמאָלט געווען פֿאַרשפּרייט צווישן יידן אין פֿאַרשידענע מדינות. ביי אים זענען די ביידע מינים שטודיומס נישט געשטאַנען אין אַ קאָנפֿליקט איינער צום אַנדערן. דאָס איז געווען דער פֿאַל מיט אַנדערע באַדייטנדיקע גאונים, וועלכע האָבֿן זיך געהאַט פֿאַרטיפֿט אין קבלה. די מיסטיק האָט אים נישט אַוועקגעריסן צו־ווייט פֿון הלכה. דער נסתר האָט נישט געקאָנט נעמען די אויבֿערהאַנט איבֿערן נגלה. ביידע וועלטן האָבֿן זיך געלעבֿט ביי אים אין פֿולקאָמענער האַרמאָניע.

ר׳ חיים איז אָבֿער נישט געבֿליבֿן אָפּגעשלאָסן מיט זיין לומדות. ער האָט

עס נישט באַהאַלטן פאַר זיך אַליין. ער האָט אויך געקענט אַרויסברענגען זיינע געדאַנקען פאַר דער וועלט; ער איז געווען אַ באַדייטנדיקע שעפערישע קראַפט און ער האָט אויסגעאיבט אַ שטאַרקן איינפלוס אויף דער יידישער לומדישער וועלט. די ערשטע שאַפונג זיינע איז געווען דאָס ספר „חפץ ד״. דאָסדאָזיקע ווערק איז אַ פּירוש אויף מסכת ברכות, שבת, הוריות, חולין, וווּ ער ווייזט אַרויס זיין גרויסע ערודיציע, זיינע קלאָרע, לאָגישע סברות און זיין גרויסקייט אין לערנען. פּונקט ווי די ראשונים, אַזוי האָט ער אויך אויף רש״י און תוספות באַזירט זיינע פּלפּולים, אין וועלכע ער וויקלט פּאַנאַנדער מיט גרויסער קראַפט זיינע גייסטיקע יצירות, זיין חריפות און זיין אָריגינאַליטעט. די פּאָרשער ווייזן אַפילו אָן, אַז ער ברענגט אין זיין ספר חידושים, וועלכע זענען שוין, אייגנטלעך, אַרויסגעבראַכט געוואָרן פריער פון אַנדערע גאונים, דאָס הייסט אָבער נישט צו זאָגן, אַז ער האָט די אויפטועו פון אַנדערע געמאַכט פאַר זיינע אייגענע. דערצו איז ער געווען צו־גרויסער צדיק, צו־גרויסער באַשיידענער מענטש. ר׳ חיים האָט געהאַלטן, אַז ער מוז מבאר זיין אַ שטיק תורה, געוויסע הלכות מיט זיינע אייגענע כחות, מיט זיינע אייגענע סברות און האָט דעריבער נישט געוואָלט נאָכקוקן די ספרים, וואָס אַנדערע זאָגן מכח דעמזעלבן ענין. מהאי טעמא איז אַרויסגעקומען, אַז ער האָט זיך טאַקע צוזאַמענגעטראָפן מיט די מיינונגען פון פריערדיקע חכמים, אָבער ער אַליין האָט דערפון נישט געוווּסט. ער איז דערגאַנגען דערצו מיט זיינע אייגענע סברות, ער פאַר זיך איז געווען פולקאָם אָריגינעל. די גרויסע חכמים פון זיין צייט האָבן דאָסדאָזיקע ספר שטאַרק געלויבט.

אַ חוץ דעמדאָזיקן ספר האָט ר׳ חיים געהאַט געשאַפן אַ צווייט ווערק אונטערן נאָמען „פּרי תואר״, וועלכעס איז אַ קריטיק אויף דעם ספר „פּרי חדש״. ר׳ חיים האָט גאַנץ גוט אָפּגעשאַצט די גרויסקייט פון דעם מחבר פון „פּרי חדש״, ר׳ חזקיה די סילוא, און האָט שטאַרק געלויבט זיין טיפקייט און קלאָרקייט, ער האָט אים אָבער נישט געקאָנט מוחל זיין פאַר זיין אָנגרייפן די ראשונים. ר׳ חיים האָט אָפן דערקלערט, אַז ער האָט זיך מיט דעם בעל „פּרי חדש״ נישט געוואָלט קריגן. ביי אים איז הויפּטזעכלעך געווען די ליבע צו אמת. אויסערדעם איז זיין פּאַרערונג פון די ראשונים געווען אַזוי גרויס, אַז ער האָט נישט געלאָזן פאַלן אַ שטויבעלע אויף זיי, נישט־קוקנדיק, ווי גרויס דער מענטש זאָל נישט זיין, וועלכער גרייפט זיי אָן. עס איז אמת, אַז אויך ר׳ חיים האָט נישט אַלע מאָל מסכים געווען מיט די ראשונים אין געוויסע הלכות, ער האָט זיי אָבער נישט אָנגעגריפן, און געזאָגט, אַז זיין סברא איז די ריכטיקסטע, אַז זיי, די ראשונים, האָבן אַ טעות געהאַט. ער פלעגט זיך נאָר אויסדריקן, אַז „ס׳איז מעגלעך״, אַז זיין סברא זאָל זיין אַ ריכטיקע. דער „פּרי תואר״ איז באַוווּסט געוואָרן אין דער תלמודישער וועלט באַלד, ווי ער איז דערשינען, און אַזעלכע ריזן אין תורה, ווי דער „נודע ביהודה״ און דער „פּרי מגדים״ ברענגען זיינע סברות מיט גרויסער פּאַרערונג. ר׳ חיים האָט אָבער שפּעטער חרטה געהאַט, פאַרוואָס ער האָט דעם „פּרי חדש״ שאַרף אָנגעגריפן, און ווען ער איז געקומען קיין ירושלים, איז ער באַלד געגאַנגען אויפן קבר פון

דעם מחבר פון „פרי חדש’’ און געבעטן ביי אים מחילה, זאָגנדיק, אַז זיין כוונה איז געווען „לשם־שמים’’.

זייער באַדייטנדיק און גאָר פאָפולער איז געווען זיין ספר „אור החיים’’, וואָס איז אַ פירוש אויף דער תורה. דאָס איז געווען איינער פון די באַליבטסטע און פאָפולערסטע פירושים ביי יידן. ער איז געווען באַקאַנט אומעטום און האָט זיך געהאַט זייער שטאַרק איינגעבירגערט ביי די יידן אין גאַליציע, פוילן און רומעניע. מען האָט געלערנט די תורה מיטן „אור החיים’’, פונקט אַזוי ווי מען האָט געלערנט חומש מיט רש’’י. ספעציעל אין רומעניע האָבן די חסידים געלערנט דעם „אור החיים’’ יעדן דאָנערשטאָג ביינאַכט ביז פרייטאָג אינדער־פרי. ער איז אַפילו געוואָרן אַ מוסטער פון חריפות און פלפול. פונקט אַזוי ווי די אַמאָליקע לומדים פלעגן אויספרובירן ישיבה־בחורים אין פלפול אויף צו כאַפן און אויסטייטשן אַ „ויש לישב’’ אין מהרש’’א, אַזוי פלעגן די חסידים אויספרובירן ישיבה־בחורים און „גוטע קעפ’’ אויף צו כאַפן אַ פשט אין „אור החיים’’. און ס’איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז דער, וואָס פלעגט טרעפן אַזאַ מין פשט, פלעגט באַטראַכט ווערן פאַר אַ „שאַרפן מוח’’, פאַר אַ תלמיד־חכם און איז פון די חסידישע קרייזן שטאַרק פאַרערט געוואָרן.

דער פירוש „אור החיים’’ אויף דער תורה איז נישט געווען פון איין מין — דאָס הייסט, אָדער פון ריינעם פשט, וואָס זאָל אויסטייטשן די פסוקים לויט דער שפראַך און האָט זיך נישט אַריינגעלאָזן אין זייטיקע חקירות און דרשות, אָדער פון ריינעם דרש, אָדער קבלה, וואָס זאָל זיך אָפגעבן מיט אויסטייטשן די תורה מיט דרשות, מיט רמזים, אָנווייזנדיק, אַז אין יעדן וואָרט און אין יעדן אות ליגן באַהאַלטן געוואַלטיקע סודות, אַז דער, ווער עס קען די סודות, קען באַשאַפן גאַנצע וועלטן. דער „אור החיים’’ איז געווען אַ געמיש פון ביידע פאָרמען אינטערפרעטאַציעס. עס שיינט צו זען, אַז ר’ חיים איז געווען בנאַטור אַ ליבהאָבער פון פשוטן פשט. אָבער ער איז גלייכצייטיק געווען אַזוי פאַרטיפט אין קבלה, אַז ס’איז אים ממש שווער געווען זיך אָפצוזאָגן פון יענע אינטערפרעטאַציעס, וועלכע זענען אויסגענוצט געוואָרן פון אַלע מקובלים, צו געפינען אין דער תורה אַלע יענע פילאָזאָפישע און מיסטישע ספעקולאַציעס, וועלכע זיי אַליין האָבן געהאַט אַנטדעקט. מהאי טעמא געפינט מען אין זיין „אור החיים’’ געוויסע פלעצער אין דער תורה, וועלכע ווערן אינטערפרעטירט לויטן ריינעם פשט, לויטן גייסט פון דער שפראַך און עס שיינט צו זען, אַז אין דעם פאַל האָט ער זיך ווייניק געקימערט מיט די אינטערפרעטאַציעס פון די מדרשים און פון חז’’ל. אַזוי לאַנג, ווי דער פסוק איז קלאָר און דייטלעך, האָט ער געהאַלטן, אַז מען דאַרף אים אויסטייטשן פשוט און נישט פרוּוון אַריינלייגן אין אים גאונות, וועלכע זענען נישט נויטיק. דאַקעגן אין אַנדערע ערטער לאָזט זיך אַוועק ר’ חיים שווימען אין דעם ים פון קבלה, אין די אַלע מיסטישע הייליקע ספרים, וועלכע זענען אַזוי פאַרבאָרגן פאַר אונזערע אויגן און שיינען צו זיין אַזוי אָפן, אַזוי צוגענגלעך און אַזוי פריי פאַר די גרויסע צדיקים. און באמת איז טאַקע דאָס געווען אַ סיבה פון זיין גרויסער פאָפולאַריטעט ביים יידישן פאָלק, צווישן אַלערליי פאַרשידענע גרופעס. אַלס פשטן האָט ר’ חיים

געהאַט געווונען די לומדישע וועלט, וועלכע האָט ליב געהאַט אַ פּשוטן פּשט, אַמאָל אויך אַ טייטש־וואָרט לויט די חז״ל. אַלס מיסטיקער, ווידער, וועלכער שווימט אַרום אין די עולמות העליונים און רעדט מיט רמזים און סודות, האָט ער געווונען די חסידישע וועלט, וועלכע האָט געזען אין זיינע פּירושים געוואַלטיקע אָנדייטונגען אויף געהיימע זאַכן.

אויסער דעם „אור החיים“ אויף חומש, האָט ר׳ חיים געשאַפן אַ ספר „ראשון לציון“ — אַ פּירוש אויף די חמש מגילות, נביאים, תהלים און משלי. עס איז, אַגב, פאַראַן אַ סברא, אַז ר׳ חיים האָט געהאַט געמאַכט אַ פּירוש אויף די אַלע פיר און צוואַנציק ספרים פון די כתבי הקודש. אַ פינפטן ספר אונטערן זעלבן נאָמען „ראשון לציון“ האָט ר׳ חיים געשאַפן אויך אויף פאַרשידענע מסכתות פון תלמוד און אַ קונטרוס אויף אַ געוויסן טייל פון שולחן־ערוך „אורח חיים“.

עס זענען אָבער נישט געוועזן בלויז די ספרים אַליין, דורך וועלכע ר׳ חיים האָט פאַרשפּרייט תורה צווישן יידן. ר׳ חיים האָט אויך, דורך זיין ישיבה, דערצויגן אַ דור פון גרויסע חכמים, וואָס האָבן ווייטער פאָרטגעזעצט צו שפּינען דעם פאָדעם פון דער תורה. צווישן דיזיקע תלמידים זיינע איז געוועזן דער באַוווּסטער גאון ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי, דער, וואָס האָט אָנגעשריבן דאָס באַרימטע ווערק „שם הגדולים“. דערדאָזיקער גאון האָט זיך אין דער יוגנט געהאַט געלערנט ביי ר׳ חיימען אין דער ישיבה און ער דערמאָנט אים אָפט מיט גרויס כבוד אין זיינע ספרים. אויך האָט ביי ר׳ חיימען געהאַט געלערנט ר׳ אליהו צרפתי, וועלכער איז געוועזן רב אין פעץ, אַפריקע. דערדאָזיקער ר׳ אליהו האָט געשטאַמט פון אַ גרויסער און פאַרצווייגטער לומדישער פאַמיליע און האָט געצויגן זיין יחוס אַזש ביז צום רבינו תם און צו רש״י.

ר׳ חיימס נאָמען איז געוועזן באַוווּסט אין אַלע יידישע קהלות אין מזרח און אין מערב און זיינע ספרים, הויפּטזעכלעך זיין פּירוש אויף דער תורה אונטערן נאָמען „אור החיים“, זענען געלערנט געוואָרן מיט גרויס התמדה און מיט גרויס ליבשאַפט.

ג.

לעגענדעס און מופתים

זיינע הויפּט־שאַפונגען האָט ר׳ חיים געהאַט פאַרענדיקט אין ליוואָרנאָ, איטאַליע. דאָרטן, אין איטאַליע, איז אויך געדרוקט געוואָרן זיין ספר „אור החיים“ מיט דער הילף פון דעם ליוואָרנער מעצענאַט און מוקיר רבנן, ר׳ שלמה ב״ר יצחק אליף. אָבער דאָס איז נאָך אַלץ נישט געוועזן זיין ציל. דאָס איז נאָך אַלץ נישט געוועזן דאָס, צו וואָס ער האָט געשטרעבט. זיין ציל איז געוועזן ירושלים, ארץ־ישראל. און מחמת דעם האָט ער איצט, ווען ער האָט שוין אַ טייל פון זיין לעבנס־מיסיע געהאַט דערפילט, זיך אַוועקגעלאָזט קיין ירושלים, ווו ער איז אָנגעקומען אין יאָר 1741. דאָרטן האָט ער געגרינדעט אַ ישיבה אונטערן נאָמען „כנסת ישראל“, אין וועלכער עס האָבן געלערנט גרויסע רבנים.

אין די שפעטערדיקע צייטן איז דידאָזיקע ישיבה אַריבער צו די אשכנזים און זיי האָבן איר אַ נאָמען געגעבן „ישיבת אור החיים“.

זיין פאַרברענגען אין ירושלים האָט אים געבראַכט נישט בלויז כבוד אַלס גאון, אַלס גרויסער למדן אין ש״ס און פוסקים, אַלס פירער פון אַ גרויסער ישיבה, נאָר אויך אַלס צדיק און בעל־מופת, און עס האָבן זיך אָנגעהויבן שפינען אַרום אים וואונדערבאַרע לעגענדעס. די סיבה, פאַרוואָס עס האָבן זיך געשאַפן אַרום אים אַזעלכע לעגענדעס, איז געווען נישט צוליב זיין לומדות, וואָרום, ווי גרויס ער איז געווען אין תורה, איז ער נאָך גאַנץ ווייט געווען צו זיין אַ באַנברעכער, אַ שעפער פון אַ נייער שיטה אין לערנען. צוליב זיין לומדות האָט, אַלזאָ, נישט געקאָנט געשאַפן ווערן קיין לעגענדע אַרום אים. עס ווערט דעריבער פון די פאָרשער אָנגעוויזן, אַז די הויפט־סיבה דערצו איז געלעגן אין אומשטענדן פון דער צייט. עס איז דעמאָלט געווען אַ צייט, ווען שבתי־צבי האָט געהאַט אויפגערודערט די וועלט און נאָך וועלכן עס האָבן זיך געהאַט אָנגעהויבן נאָכצושלעפן אַ סך באַדייטנדיקע מקובלים, וועלכע האָבן געזען „באַשיינפערלעך“, דורך רמזים און קבלהיסטישע חשבונות, אַז ער, אַט דערדאָזיקער שבתי־צבי, איז דער אמתער משיח, אויף וועלכן יידן וואַרטן שוין אַזוי לאַנג.

אין יענע פינסטערע טעג איז אין פוילן דערשינען דער בעל־שם. ער האָט שוין געהאַט געשאַפן אַ נייעם וועג, און ווי איינער זאָל נישט קוקן אויף דעם גאַנצן ענין פון חסידות בכלל, מוז דאָך אָנערקענט ווערן די באַדייטנדיקע ווירקונג פון בעל־שם, וועלכער האָט פאַנאַנדערגעיאָגט די פינסטערע וואָלקנס פון שבתי צבי, האָט פאַרטריבן דעם חושך, האָט אויסגעלייטערט דעם יידישן הימל און האָט אַריינגעבראַכט אַ נייעם שטראָם פון לעבן אין דער יידישער וועלט. ער איז אַרויסגעטראָטן קעגן דער אַסקעטישער תורה פון די אַלע פאַלשע משיחים, אַז מען דאַרף זיך פייניקן, אַז מען דאַרף פאַסטן און אויסגיין אין טרערן. ער איז געווען דער פאַרטרייבער פון עצבות און דער שעפער פון שמחה, פון פרייד, וואָס נאָר דאָס אַליין איז דער יסוד פון לעבן. ס׳איז אמת, אַז אויך דער בעל־שם האָט זיך געהאַט באַנוצט מיט מופתים, אויף צו דעראָבערן די הערצער פון המון. ער האָט אָבער געמיינט גוט. ער האָט געוואָלט אַוועקשטעלן דאָס יידנטום אויף חסידות און קבלה אין דער ריינער פאָרם, צו פאַרטיליקן די אידעען פון שבתי צבי און פראַנק, וועלכע האָבן פאַרגיפטעט דאָס חסידות און קבלה און געשאַפן דערפון אַ נייע רעליגיע. און טאַקע אַ דאַנק אים זענען די שבתי־צביניקעס פאַרניכטעט געוואָרן.

דידאָזיקע שבתי־צבי־אידעען האָבן זיך דעמאָלט פאַרשפרייט אויפן אָריענט און זיי האָבן אָנגעמאַכט חורבנות אין יידנטום. אויך אין אַפריקע האָבן זיינע אידעען אַריינגעדרונגען און ער האָט דאָרטן געהאַט גענוג פירער, וועלכע האָבן יידן פאַרפירט און אַראָפגעפירט פון אמתן וועג. אָבער אויך דאָרטן זענען די הימלען ריין געוואָרן. דאָס איז געווען אַ דאַנק ר׳ חיים עטר. ר׳ חיים עטר איז געווען אַ מענטש מיט אַ גרויסער שפילעוודיקער פאַנטאַזיע. ער איז געווען אַ טרוימער. ער איז געווען פול מיט באַגייסטערונג און איז געווען אַריינגעטאָן

אין מיסטיק, אין סודות. ער איז עס געווען דער, וואָס האָט געראַטעוועט דאָס אָריענטאַלישע יידנטום פֿון שבתי צבי, ער האָט, ווייניקסטנס, געהאָלפֿן ראַטעווען. און אָט אַזוי קעמפֿנדיק קעגן שבתי צבי, איז ער אַליין באַטראַכט געוואָרן אַלס איש אלקים, איז ער אַליין באַטראַכט געוואָרן אַלס בעל־מופת און האָט באַקומען פֿיל חסידים, פֿיל אָנהענגער, וועלכע האָבן שוין, אגב, גענומען דערציילן פֿון אים נסים ונפלאות און אַזוי אַרום זענען אַרום אים אויסגעוואַקסן וווּנדערבאַרע לעגענדעס.

עס ווערט דערציילט אַ מעשה, אַז בעת דעם בעל־שמס שוואָגער, ר׳ גרשון קוטיוועד, איז געפֿאָרן קיין ארץ־ישראל, האָט אים דער בעש״ט אָנגעזאָגט, אַז ער זאָל זיך זעצן לערנען אין ר׳ חיימס ישיבה. ער האָט אים, אגב, אַנטפּלעקט, אַז ר׳ חיים האָט צוויי ישיבות: איינע אויף נגלה און אַ צווייטע אויף נסתר, איינע — פֿאַר ש״ס און פּוסקים, און אַ צווייטע — פֿאַר קבלה. ער האָט אים דעריבער געזאָגט, אַז ער זאָל זען צו לערנען אין דער ישיבה פֿון קבלה. דערצו זאָל ער נישט זאָגן תיכף, ווער ער איז, ביז ר׳ חיים אַליין וועט פֿון זיך זעלבסט דערפֿילן...

אַז ר׳ גרשון קוטיוועד איז געקומען קיין ירושלים, איז ער באַלד אַוועק אין ר׳ חיימס ישיבה, ווּ מען איז געזעסן און געלערנט גמרא. ר׳ גרשון האָט זיך געוואָלט אַוועקזעצן לערנען און הערן תורה פֿון ר׳ חיים, אָבער ר׳ חיימס תּלמידים האָבן אים נישט געלאָזן, טענהנדיק, אַז אָן ר׳ חיימס דערלויבעניש קאָן דאָ קיינער נישט אָנגענומען ווערן און בעת ר׳ חיים קומט לערנען מיט די תּלמידים, ווערן די פֿרעמדע מענטשן באַזייטיקט דורכן שמש. מחמת דעם איז ר׳ גרשון געווען געצוווּנגען צו גיין צו ר׳ חיימען אַליין און אים בעטן, אַז ער זאָל אים דערלויבן הערן תורה. אַז ער איז געקומען אין ר׳ חיימס הויז, האָט אים ר׳ חיים געפֿרעגט, ווער ער איז און ר׳ גרשון האָט געענטפֿערט, אַז ער איז פֿון פּוילן און איז געקומען הערן תורה פֿון אים. ר׳ חיים האָט אים גוט באַטראַכט און געפֿרעגט, צי ער האָט געלערנט, און אַז ער האָט אים געענטפֿערט, אַז „יאָ״, האָט ער אים געהייסן גיין אין דער ישיבה. ר׳ גרשון האָט אַזוי אָפּגעלערנט אין דערדאָזיקער ישיבה אַ גאַנצע וואָך און האָט זיך דערווייל באַקענט מיט די תּלמידים. דאַן האָט ער זיך אָנגעהויבן נאָכפֿרעגן בײַ די חברים, ווּ עס געפֿינט זיך די קבלה־ישיבה. דאָס איז פֿאַר זיי געווען אַ וווּנדער. וואָרום די קבלה־ישיבה איז געווען אין אַ מערה און די תּלמידים האָבן דאָס געהאַלטן בסוד. אַ סך תּלמידים פֿון דער תּלמודישער ישיבה האָבן גאָר אפֿילו נישט געוווּסט, אַז אַזאַ מין ישיבה עקזיסטירט. אַז ר׳ גרשון האָט דערזען, אַז ער וועט פֿון די חברים גאָרנישט געוווּיר ווערן, איז ער אַוועק צו ר׳ חיימען און אים געבעטן, אַז ער זאָל אים דערלויבן צו לערנען אין זײַן קבלה־ישיבה. דאַן האָט אים ר׳ חיים אַ פֿרעג געטאָן, ווער עס האָט אים דאָס געזאָגט, און ער האָט אים דערקלערט, אַז דעם סוד האָט אים אַנטפּלעקט זײַן שוואָגער און רבי ר׳ ישראל בעל־שם. ר׳ חיים האָט אים געזאָגט, אַז ער קען אַזאַ מענטשן נישט, דאָך, אַרומקוקנדיק אים נאָכאַמאָל, האָט ער איינגעזען, אַז ער איז ראוי צו לערנען קבלה.

ר׳ גרשון האָט אָפּגעלערנט אין דער קבלה־ישיבה דריי טעג, אָבער אַז ער איז געקומען אויפן פערטן טאָג לערנען, האָט אים דער שמש נישט אַרייַנגעלאָזן. אַז ער האָט געפרעגט דעם שמש, פאַרוואָס ער לאָזט אים נישט אַרייַן, האָט אים דער שמש געענטפערט, אַז אַזוי האָט אָנגעזאָגט ר׳ חיים אַליין, ווייל ער, ר׳ גרשון, הייסט עס, האָט נאָך קיינמאָל נישט ווי געהעריק משמש געווען אַ תלמיד־חכם. ר׳ גרשון האָט דעריבער אויסגענוצט די געלעגנהייט צו זיין נאָענט נעבן ר׳ חיימען, כדי אים משמש צו זיין און האָבן די זכיה צו לערנען אין דער קבלה־ישיבה. ווען אים איז איינמאָל געלונגען צוצוטראָגן ר׳ חיימען די שיך, וועלכע ער האָט געדאַרפט אָנטאָן, האָבן זיך שוין די טויערן פון דער מערה פאַר אים געעפנט און דער שמש האָט אים דערקלערט, אַז ר׳ חיים האָט אַזוי געהייסן. אַז ר׳ חיים איז געווען אינדערהיים, איז צו אים געקומען ר׳ גרשון געוואויר ווערן, פאַרוואָס ער האָט אים איצט דערלויבט אַרייַנצוגיין. ר׳ חיים האָט אים דאָן געזאָגט, אַז ער איז בייז אויף אים, פאַרוואָס ער האָט אים נישט געזאָגט דאָס וואָרט „טוב״. ר׳ גרשון האָט נישט פאַרשטאַנען, וועגן וואָס דאָ האַנדלט זיך, און ר׳ חיים האָט אים געמוזט דערקלערן, אַז בעת ער האָט אים געזאָגט, ווער זיין רבי איז, האָט ער נישט געזאָגט „בעל־שם־טוב״, נאָר „בעל־שם״ אַליין און דערפאַר איז ער, ר׳ חיים, געשטאַנען אין אַ געוואַלטיקער סכנה, וואָרום אויפן הימל האָט מען אים שוין געהאַט פאַרמשפּט צום שטאַרבן דערפאַר, וואָס ער האָט אַזוי איינפאַך באַהאַנדלט אַזאַ גרויסן תלמיד־חכם, ווי ר׳ גרשון, נאָר עס איז געשען אַ נס און דער בעל־שם־טוב האָט זיך אַרייַנגעמישט און געזאָגט פאַר אים אַ גוט וואָרט און ער איז ניצול געוואָרן פון מיתה. און דאָס אַלץ איז געקומען דערפון, וואָס ער האָט תיכף נישט געזאָגט דאָס וואָרט „טוב״. וואָרום ווען ער וואָלט געוווּסט, אַז דער בעל־שם־טוב איז זיין רבי, וואָלט ער אים אָנגעטאָן גרויסן כבוד, וואָרום דער בעל־שם־טוב קען אים אַביסל פון די אויבערשטע וועלטן. ר׳ חיים האָט שוין ר׳ גרשונען נישט אַרייַנגעלאָזן אין דער ישיבה, זאָגנדיק, אַז ער דאַרף שוין קיין אַנדער רבין נישט, נאָכדעם, ווי ער האָט אַלס רבין דעם בעל־שם־טוב אַליין.

עס ווערט, אַגב, דערציילט, נאָך אַ מעשה. עס הייסט, אַז איידער ר׳ חיים איז געקומען קיין ירושלים, איז דעם בעל־שם־טוב אָנגעזאָגט געוואָרן פון הימל, אַז אין ניין חדשים אַרום וועט קיין ירושלים אָנקומען אַ גרויסער גאון און צדיק און ס׳איז מעגלעך, אַז דורך אים וועט געלינגען צו ברענגען משיחן, וואָרום ער איז אַזאַ צדיק, אַזאַ קדוש, אַז ער וועט קאָנען בייקומען די סטרא־אחרא און זי מאַכן פּולקאָם מאַכטלאָז. דער בעל־שם־טוב האָט אַרייַנגעקוקט אין יענע וועלטן און האָט געזען, אַז ר׳ חיים בן עטר האָט דערגרייכט צו אַזאַ מדרגה, וואָס קיינער קאָן זיך מיט אים נישט פאַרגלייכן. דער בעל־שם־טוב האָט זיך אַ כאַפּ געטאָן. דורך וועלכע מיטלען האָט עס ר׳ חיים דערגרייכט אַזאַ הויכע מדרגה? דער בעל־שם־טוב האָט זיך שטאַרק פאַרטיפט אין דעם ענין און געפּרוּווט טאָן אַלץ אין דער וועלט, כדי צו דערגרייכן צו יענער וועלט, צו וועלכער עס איז דערגאַנגען ר׳ חיים. דער בעל־שם־טוב האָט אָבער

ענדלעך איינגעזען, אַז אים וועט נישט געלונגען דאָס צו דערגרייכן און מחמת דעם האָט ער מודיע געווען צו איינעם פון זיינע תּלמידים, ר׳ גרשון, וועלכער האָט דעמאָלט געוווינט אין ירושלים, אַז אין ניין חדשים אַרום וועט קומען קיין ירושלים אַ גרויסער צדיק, וועמענס נאָמען עס איז אים נישט בּאַקאַנט, נאָר ר׳ גרשון וועט שוין מיט זיין חכמה דערזען, ווער דער מאַן איז, און דעמאָלט זאָל ער אים זען משמש צו זיין און אַזוי אַרום בּיסלעכווייז געווויר ווערן, ווי אַזוי ער האָט עס געקאָנט דערגרייכן צו אַזאַ הויכער מדרגה. אין ניין חדשים אַרום איז אָנגעקומען ר׳ חיים און ר׳ גרשון האָט בּאַלד דערקענט, אַז דאָס איז דער מענטש, וואָס קאָן אַראָפּבּרענגען משיחן און איז געוואָרן אַן איינגייער בּיי ר׳ חיימען אין הויז. ר׳ גרשון האָט דאַן געשריבּן צום בּעל־שם־טוב, אַז ר׳ חיים איז זיך מתבּודד און קיין שום מענטש קאָן נישט קוקן אין זיין פּנים און קיינער קאָן צו זיין פּלאַץ נישט צוגיין. עס איז נישטאָ קיין גרענעץ צו זיין חכמה און צו זיין פרומקייט, און צוקומען צו אים איז נישט מעגלעך, ווייל אַ פייער רינגלט אים אַרום, וואָס שיצט אים פון אַל־דאָס־שלעכטס.

ר׳ חיים איז געשטאָרבּן אין ירושלים אין יאָר 1743, דאָס הייסט אין עלטער פון סך־הכל זיבּן און פערציק יאָר. עס שיינט, אַז ער האָט קיין קינדער נישט איבּערגעלאָזן. ער איז געקומען צו קבר־ישראל אויף דעם הר הזיתים נעבּן דעם קבר פון „פּרי חדש״.

איטאַליע

ר' שבתי דאנאלא

א.

דאָס גייסטיקע לעבן אין איטאַליע

דער איינציקער צענטער פון נאָך דעם חורבן בית־המקדש, ווּ מען האָט געהאַט געהאַלטן אין פאָרטזועצן די אויפבויאונגס־אַרבעט פון דער יידישער קולטור, די סיני־קולטור, איז געווען בבל. דאָרטן האָט מען פאָרטגעזועצט די שאַפונגען פון ירושלים, דאָרטן האָט מען נישט אויפגעהערט צו לערנען. דאָרטן האָט מען נישט אויפגעהערט מחדש צו זיין. עס האָט טאַקע אויפגעהערט צו פונקציאָנירן דאָס נאַציאָנאַלע יידישע לעבן, עס האָט אויפגעהערט דאָס לעבן פון דער יידישער מלוכה, מען האָט אָבער נישט אויפגעהערט צו שאַפן גייסטיקע ווערטן. אַמאָל איז די יצירה געווען פון אַ גרעסערן פאַרנעם און אַמאָל איז די יצירה געווען פון אַ קלענערן פאַרנעם, אָבער דאָס ליכט פון דעם יידישן שעפערישן גייסט איז נישט אויסגעלאָשן געוואָרן.

גאַנץ אַנדערש איז אָבער געווען מיט די יידן, וועלכע דער שיקזאַל האָט פאַרוואָרפן אין אַנדערע מדינות. די יידן פון שפאַניע און פון פראַנקרייך, וועלכע האָבן זיך אויך געהאַט באַזעצט דאָרטן נישט לאַנג נאָכן חורבן, זענען עפעס ווי איינגעשלאָפן געוואָרן; זיי האָבן לחלוטין נישט געגעבן קיין שום סימן פון לעבן, פון גייסטיקן לעבן, קיין שום סימן פון אַ וועלכער עס איז טעטיקייט, פון אַ וועלכער עס איז שאַפונג. כמעט דאָסזעלבע איז אויך געווען מיט די יידן אין איטאַליע. איטאַליע, אָדער רוים, איז געווען דאָס ערשטע לאַנד, ווּ יידן האָבן זיך געהאַט באַזעצט תיכף נאָכן חורבן. זיי האָבן זיך, מעגלעך, אין קלענערע גרופעס געהאַט באַזעצט דאָרטן נאָך אַ צייט פאַרן חורבן. אַפילו די יידן, וועלכע האָבן זיך שפעטער איינגעבירגערט אין פראַנקרייך און שפאַניע, זענען דאָך אויך פריער געווען רוימישע יידן. רוים איז געווען דער גרויסער צענטער פון יידישער איינוואַנדערונג און אויך אַן עטאַפן־פונקט פון יידישער איינוואַנדערונג אין אַנדערע לענדער פון אייראָפעאישן קאָנטינענט. יידן זענען זיך אין רוים געזעסן גאַנץ פעסט. וואָס האָבן זיי אָבער אויפגעטאָן? וואָס האָבן זיי געשאַפן?

ס'איז אמת, אַז אין באַצוג צו די ערשטע יאָרהונדערטן פון נאָכן חורבן

זענען די איטאַליענישע יידן געווען מער טעטיק, ווי די יידן, וועלכע זענען דערנאָך אַוועק קיין פּראַנקרייך און שפּאַניע. וואָרום יענע אימיגראַנטן זענען געהאַט אַריינגעפאַלן אין האַלב־ווילדע, אומגעבילדעטע, אומציוויליזירטע פעלקער. די דעמאָלטיקע אייראָפּע איז אפשר געווען מער מענטשלעך, ווי היינט, זי איז אָבער נישט געווען אַזוי געבילדעט, ווי היינט און פון גייסטיקע שאַפונגען האָט נאָך קיין רייד נישט געקאָנט זיין. דעריבער זענען די אָנגעקומענע יידן, כאָטש פּעאיקערע און קולטורעלערע, אַריינגעפאַלן אין דעמזעלבן לעטאַרגישן שלאָף, ווי זייערע בעלי־בתים. ווי עס האָט זיך געקריסטלט, אַזוי האָט זיך געיידלט. רוים איז אָבער דעמאָלט געווען אַ יוצא מן הכלל. רוים האָט געהאַט אַ גרויסע קולטור. רוים איז געווען געבילדעט, רוים איז געווען שעפּעריש, רוים האָט געהאַט באַדייטנדיקע אינטעלעקטועלע קרעפטן, רוים האָט שוין געשפּילט אַ וועלט־ראָלע. מחמת דעם האָבן די יידן מיטגעשפּילט אין גרויסן קולטור־קאָנצערט. יידן האָבן דאָך געהאַט מיטגענומען מיט זיך אַזויפיל העכערע גייסטיקע סחורה, ווי די רוימער — די תורה, און מען האָט זי נישט אַזוי פאַרנאַכלעסיקט, ווי די יידן אין אַנדערע לענדער. די יידן אין רוים זענען, קענטיק, געשטאַנען אין נאָענטע באַציאונגען מיט בבל און ארץ־ישראל. דאָס זעט מען דערפון, וואָס נאָך אין פערטן יאָרהונדערט האָבן רוים באַזוכט פאַרשידענע יידישע תלמידי־חכמים, אַזעלכע באַרימטע אמוראים, ווי ר׳ חייא בר אבא און ר׳ אבא בר שמינא. אין בבל איז שוין דעמאָלט אויך געווען אַ געמיינדע פון רוימישע יידן, וועלכע האָט געהייסן „כנוסתא דיהודאי רומאי“.

די יידן אין איטאַליע זענען, אַלזאָ, געווען קולטורעלער, ווי די יידן אין אַנדערע לענדער. זיי האָבן זיך געהאַט פאַרשפּרייט איבערן לאַנד. די ערשטע ישובֿים האָבן זיי געהאַט געגרינדעט אין טאַראַנאַטאַ, אָטראַנטאָ און באַרי, און שפּעטער אויך אין נעאַפּאָל, סאַלערנאָ, וויגאָזאַ, אָריאַ. זיי האָבן אויך דערגרייכט ביז באָלאָנאַ, ראַווענאַ, טורין, פּאַוויאַ און לוקאַ. און עס שיינט, אַז מען האָט אויך דאָרטן עפּעס געלערנט. זיי זענען אָבער נישט געווען שעפּעריש, זיי האָבן אונז קיין זאַך נישט איבערגעלאָזן פון יענער צייט, אַז מען זאָל וויסן, וואָס זיי האָבן אויפגעטאָן און ווי ווייט זיי האָבן דערגרייכט. אין דער אמתן איז איטאַליע קיינמאָל נישט דערגאַנגען צו אַ גאַנץ הויכן פּונקט. איטאַליע האָט קיינמאָל נישט דערגרייכט צו דעם גלאַנץ פון שפּאַניע און פּראַנקרייך. אָבער פון יענעם פּעריאָד, ווען זיי האָבן געזאָלט זיין העכער פון זייערע ברידער אין פּראַנקרייך און שפּאַניע — וואָס האָבן זיי געשאַפן?

עס שיינט דעריבער, אַז די איטאַליענישע יידן האָבן געמוזט דורכמאַכן געוויסע גייסטיקע קריזיסן. די ערשטע צייט האָט מען נאָך געלערנט צוביסלעך, אָבער שפּעטער, ווען מען האָט זיך געהאַט אָנגעהויבן צופּאַסן צום לאַנד, ווען עס זענען אונטערגעקומען נייע דורות, ביי נייע באַדינגונגען, האָט זיך די לאַגע געענדערט. הויפּטזעכלעך האָט זיך די אַפּאַטישע לאַגע אין באַצוג צו יידישער קולטור פאַרשטאַרקט מיטן אויפשוואונג פון קריסטנטום, וואָס האָט געהייסן נייע גזירות און נייע צרות פאַרן יידישן פאָלק. אגב איז שוין די גאַנ־

צע רוימישע קולטור געלעגן א צעשמעטערטע ביי די פיס פון דער נייער אמונה. די נייע קולטור איז קיין קולטור נישט געווען. עם־הארצות איז געווארן א טוגנט. אפילו די גלחים האבן נישט געקענט שרייבן, און אפילו די בישאפן האבן נישט געקענט אונטערשרייבן זייערע נעמען. איטאליע איז דאן געלעגן איינגעזונקען אין פינסטערניש. אויב בילדונג האט נאך געהאט א ווערט אין די פריערדיקע צייטן, איז זי איצטער, מיטן אויפשטייגן פון קריסטנטום, אינגאנצן פארשוואונדן געווארן. עס איז געווארן א מצווה נישט צו קענען, נישט צו וויסן. אויב קארל דער גרויסער האט אין די שפעטערדיקע יארן נאך געהאט איינגעפלאנצט אביסל בילדונג צווישן די קריסטן, איז עס אויך שפעטער צעגאנגען, ווי א רויך. נאך אין צענטן יארהונדערט האט א פויפסטלעכער אמבאסאדאר אין ריימס געקאנט שרייבן, אז „אונזערע פויפסטן, וועלכע פארנעמען דעם פלאץ פון הייליקן פעטער, זיצנדיק אויף זיין שטול, האבן נישט געוואלט שעפן פון די לערעס פון פלאטא, טערענטיוס און ווירגיליוס און אנדערע פילאזאפישע בהמות. אויך דער הייליקער פעטער האט נישט געוואוסט פון חקירה, פונדעסטוועגן האט מען אים געהאט איבערגעגעבן דעם שליסל צו די טויערן פון הימל. זינט די וועלט שטייט, האט גאט נישט אויסגעוויילט קיין פילאזאפן און קיין רעדנער, נאר פשוטע מענטשן, וואס האבן נישט געקענט שרייבן’’. אזא מין גייסט האט געהערשט נישט בלויז אין רוים, נאר אויך אין גאנץ איטאליע. אומוויסנהייט איז געווען א כבוד. עס פארשטייט זיך, אז דערדאזיקער מצב האט געמוזט רעפלעקטירן אויך אויף די יידן.

אבער ענדלעך איז אויך אט די גייסטיקע פארשטיינערטקייט געבראכן געווארן. עס האט אנגעהאלטן עטלעכע יארהונדערטן, אבער עס האט אויפגעהערט. די איטאליענער זענען ארויס אויף דער ווייסער וועלט, און דאסזעלבע איז אויך געשען מיט די יידן. אויב די איטאליענישע יידן האבן יארנלאנג נישט געהאט קיין שום אינטערעס, אדער זיי האבן געהאט גאר א קליינעם אינטערעס פאר תורה־שטודיען, האט זיך דאס אלץ מיט דער צייט געענדערט. עס איז נישט גענוי באקאנט, אין וועלכער צייט דידאזיקע ענדערונג איז פארגעקומען, ווי אזוי די אנטוויקלונג איז געגאנגען און ווער עס זענען געווען די שעפער פון יענער עפאכע, אבער די ענדערונג איז געקומען און מען האט אנגעהויבן לערנען פונדאסניי. איטאליע האט אנגעהויבן ווערן א מקום־תורה, איטאליע האט אנגעהויבן ארויסגעבן תלמידי־חכמים. עס איז נישט וויכטיק, ווי גרויס זיי זענען געווען אין תורה. וויכטיק איז, אז אזעלכע זענען שוין געווען און האבן שוין געהאט מרביץ תורה געווען. ווארום ווען קארל דער גרויסער איז, ווי עס ווערט דערציילט, געווען אין לוקא, לאמבארדיע, האט ער שוין פון דארטן ארויסגענומען דעם חכם ר’ קלונימוס און האט אים באזעצט אין מאינץ, ווו ער האט געהאט געגרייט די ערשטע ישיבה אין לאטרינגען און אין דער גאנצער פראנקישער אימפעריע. אויב מען האט שוין, אלזא, געקאנט אין סוף פון אכטן יארהונדערט באקומען א געלערנטן אין איטאליע פאר אן אנדער לאנד, דארף מען פארשטיין, אז ער איז נישט געווען דער איינציקער און אז נישט מיט אים האט זיך געהאט אנגעהויבן די איטאליענישע קולטור. מן

הסתם זענען שוין דאָרטן געווען אַ סך תלמידי־חכמים און זיי האָבן שוין זיכער געהאַט הינטער זיך אַ לאַנגע טראַדיציע. עס פֿאַרשטייט זיך, אַז אין דעם פעריאָד און עטוואָס אַ פריערדיקן, זענען שוין די איטאַליענישע יידן ווידער געשטאַנען אין אַן ענגער פֿאַרבינדונג מיט בבל און געוויס זענען שוין יחידים געפֿאָרן אַהין לערנען תורה אין די אַקאַדעמיעס פֿון די גאונים. דאָס לערנען תורה איז שוין, קענטיק, געהאַט אָנגעגאַנגען נישט בלויז אין צפֿון־איטאַליע, נאָר אויך אין דרום־איטאַליע, אַזוי אַז אין צוועלפֿטן יאָרהונדערט האָט מען נאָך אין פֿראַנקרייך, אין דער צייט פֿון רבינו תם, געהאַט געזאָגט „כי מבארי תצא תורה ודבר ה׳ מאָטראַנטאָ״.

אָבער נאָך אַלעם דעם, כאָטש די איטאַליענישע יידן האָבן שוין געהאַט אַנטוויקלט אַ ברייטע תלמודישע טעטיקייט, האָבן זיי דאָך נישט איבערגעלאָזן פֿאַר אונז קיין שום שטיקל שריפֿט, קיין שום ספֿרל, פֿון וואָס מען וואָלט געקאָנט געוווּיר ווערן פֿון זייער גייסטיקער הויכקייט און פֿון זייער אַרט שאַפֿן אין די ערשטע פעריאָדן. יידן האָבן דאָך ליב געהאַט צו שרייבן ספֿרים. יידן האָבן דאָך אומעטום געשריבן ספֿרים. ס׳איז מעגלעך, אַז זיי האָבן נישט געהאַט וואָס מחדש צו זיין, אַז זיי זענען נישט געווען גענוג שעפֿעריש אויף צו זאָגן אַ ניי וואָרט, אַ נייעם געדאַנק. יעדנפֿאַלס איז צו דעם אויך געקומען אַן אָנהויב. אויב די עטלעכע דורות האָבן נישט געהאַט פֿאַרמאָגט גענוג שאַפֿונגסקראַפֿט צו לאָזן פֿאַר די שפּעטערדיקע דורות עפּעס שיינס און וויכטיקס פֿון זייערע גייסטיקע פּרוכטן, איז אָבער ענדלעך געקומען איינער, וואָס האָט געמאַכט די התחלה. דאָס איז געווען ר׳ שבתי ב״ר אברהם דאָנאָלאָ.

ב.

דער ערשטער יידישער מחבר און מפרש אין אייראָפּע

ר׳ שבתי דאָנאָלאָ האָט געהאַט די זכיה צו זיין דער ערשטער ייד אין איטאַליע און גלייכצייטיק אויך אין גאַנץ אייראָפּע, וואָס האָט אָנגעהויבן צו שרייבן ספֿרים. ער איז געווען דער ערשטער שעפֿער. ער איז געווען דער ערשטער אין צייט, וואָס האָט אַן און פֿאַר זיך אַ גרויסע באַדייטונג פֿאַר דער קולטור־געשיכטע. ער איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט אויסגעאיבט אַ גרויסן איינפֿלוס מיט זיינע פֿילאָזאָפֿישע און מיסטישע אָנשויאונגען אויף דער וועלט און אויף דער גאַנצער יצירה נישט בלויז אויף זיינע אייגענע איטאַליענישע יידן, נאָר אויך אויף די יידן פֿון אַנדערע לענדער, אויף די יידן פֿון שפּאַניע, פּראָוואַנס און צפֿון־פֿראַנקרייך. ער איז אויך געווען דער ערשטער יידישער אייראָפּעאישער מפרש אויף דער תורה, וואָס האָט מיט זיין פּירוש געשאַפֿן צום ערשטן מאָל די אַטמאָספֿער און די שטרעבונג צו אינטערפּרעטאַציע אויף דער תורה, פֿון וואָס מען האָט יאָרהונדערטער נישט געוווּסט, אָדער מען האָט זיך וועגן דעם ווייניק געקימערט. עס איז אפֿשר מעגלעך, אַז אויך פֿאַר אים זענען געווען אין איטאַליע געוויסע מפרשים אויף דער תורה, און

מעגלעך, אַז עס זענען אויך פאַר אים געווען געוויסע דענקער. דער פאַקט איז אָבער, אַז ר׳ שבתי איז געווען דער ערשטער מחבר אין איטאַליע, וואָס האָט זיין נאָמען אויף זיין שאַפונג.

דאָס ווערק, וואָס ר׳ שבתי האָט געשאַפן, איז נישט געווען קיין גרויס אין כמות; עס איז אָבער געווען גרויס אין איכות, אין קוואַליטעט, און עס איז געווען פון גרויסער באַדייטונג פאַר דער ליטעראַרישער און קולטורעלער אַנטוויקלונג פון יידנטום. מיט זיין ספרל האָט ער געהאַט אַ פיל גרעסערע ווירקונג אויף דעם יידישן פראָגרעס, אויף דעם פראָגרעס פון יידישע אָנשויאונגען, ווי אַנדערע גרויסע ספרים. ער האָט געהאַט אַ גרויסן טאַלאַנט צום שרייבן, ער האָט געהאַט אַ שיינע פאָרם, ער האָט געקענט גוט די העברעאישע שפראַך און ער האָט פאַרמאָגט דעם כח אַרויסצוזאָגן אין קורצן דאָס, וואָס אַנדערע האָבן נישט געקענט. ער האָט געוווּסט פון דעם כח הצמצום און דערביי איז ער געווען קלאָר און פאַרשטענדלעך. ר׳ שבתי האָט אין זיין ספרל אַרויסגעבראַכט נייע זאַכן, וואָס זענען פרעמד געווען דער יידישער אינטעלעקטועלער וועלט אין אייראָפע. ער איז געווען אַ מחדש. ער איז געווען, אַזוי צו זאָגן, אַ באַנברעכער. אָבער אַ חוץ דעם, וואָס ער איז געווען אַ מחדש, איז ער אויך געווען אַ פאַקטאָר פון אַ גרויסער טרייבקראַפט. ער האָט געגעבן אָנרעגונגען צו באַאַרבעטן, צו פאַרטיפן זיך אין די פראָבלעמען פון דער וועלט און שאַפן ווייטער. ער האָט שטאַרק אַפעלירט צו די מחות פון יענער צייט און אויך אויף שפעטערדיקע צייטן מיט זיין נייקייט, מיט זיין קלאָרקייט און מיט זיין פרישקייט. ער איז געווען פאַר זיין צייט אַ מין אַנטפלעקונג. ר׳ שבתי האָט געלעבט אין איין צייט מיט גאָר אַ גרויסן דענקער און אַ גרויסן באַנברעכער אויף פאַרשידנאַרטיקע גייסטיקע געביטן. דאָס איז געווען ר׳ סעדיה גאון. ס׳איז זיכער אוממעגלעך דידאָזיקע צוויי יידישע גייסטער צו פאַרגלייכן אין זייער גרויסקייט און אין זייער שעפערישקייט. אָבער אין באַצוג צו דער ווירקונג און איינפלוס און אויך צו זייער באַנברעכעריי זענען זיי אין אַ געוויסער מאָס געווען גלייך. דאָס, וואָס ר׳ סעדיה גאון איז געווען פאַר דעם אָריענטאַלישן יידנטום, איז ר׳ שבתי, וויניקסטנס אין דער ערשטער צייט, געווען פאַרן אייראָפעאישן יידנטום. און פאַר אייראָפע איז ר׳ שבתי געווען מער ניי און מער חידושדיק, ווי ר׳ סעדיה פאַרן אָריענט, ווייל נאָך אַלעמען האָבן אויפן אָריענט אין ר׳ סעדיהס צייטן און פאַר ר׳ סעדיהס צייטן שוין געווייט די ווינטן פון פילאָזאָפיע און וויסנשאַפט צווישן די נישט־יידן. די לופט האָט שוין געשמעקט מיט נייע אידעען, מיט נייע געדאַנקען. פאַר יידן האָט מען זיי געדאַרפט פאָרמולירן אין אַ יידישער פאָרם, דאָס וואָס ר׳ סעדיה האָט אויך געטאָן. אין אייראָפע האָט מען נאָך גאַנץ געשמאַק געשלאָפן און מען האָט נאָך אַלץ געטרוימט די זיסע, ליבלעכע, אַלטע טרוימען. און דערפאַר איז ר׳ שבתי געווען פאַר די יידן אַ התגלות. ר׳ שבתי האָט אויפגעוועקט דעם עולם פון האַרטן שלאָף.

ר׳ שבתי דאָנאָלאָ האָט געשטאַמט פון דער שטאָט אָריאַ, אין דעם קעניגרייך נעאַפאָל, וווּ ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 913. צו דער צייט, ווען ער איז אַלט געווען צוועלף יאָר, איז דאָס נעאַפאָליטאַנישע קעניגרייך באַ-

פאַלן געוואָרן פון מעכטיקע אַריענטאַלישע חיילות, און ווען דידאָזיקע מיליטער־לייט זענען אַריין קיין אַריאַ, האָבן זיי געטויט צען גרויסע יידישע תלמידי־חכמים, און אים מיט זיינע עלטערן האָט מען גענומען אין געפאַנגענשאַפט. דער צוועלף־יעריקער דאנאלא איז אויסגעקויפט געוואָרן פון דער יידישער קהלה אין טאראנאטא, אָבער זיינע עלטערן האָט מען אַוועקגעשיקט דורך פאַלערמאָ קיין אַפריקע. ער האָט זיך דעמאָלט גענומען צו שטודירן מעדיצין, אַסטראָנאָמיע און אַסטראָלאָגיע און האָט זיך פאַרטיפט אין די גריכישע, אַראַבישע, באַבילאָנישע און אינדישע אַסטראָנאָמישע ספרים פון יענער צייט.

ר׳ שבתי איז, אויסער אַנדערע שפּראַכן, געווען אַ קענער פון גריכיש. ער האָט אויך אַרומגערייזט איבער פיל לענדער, כדי זיך צו באַקענען און זיך דורכצושמועסן מיט די געלערטע אין אַסטראָנאָמיע. באַקאַנט איז ער אָבער געוואָרן אין איטאַליע מיט זיינע מעדיצינישע פאָרשונגען. ער האָט אפילו געהאָט אָנגעשריבן אַ גרויס פאַרמאַקאָלאָגיש ווערק, אַ בוך פון רפואות, פון מעדיקאַמענטן, וועלכעס איז זייער באַוווּסט געוואָרן אין אייראָפּע. דער ביצאַנטישער וויצע־קעניג אין קאַלאַבריע האָט אים דאַן איינגעלאַדן צו זיך אַלס הויף־דאָקטאָר. שפּעטער האָט ער יאָרן־לאַנג פּראַקטיצירט מעדיצין אין מאָדענאַ. עס איז, אַגב, כאַראַקטעריסטיש די באַציאונג צו אים אַלס דאָקטאָר מצד זייערע „קדושים", זייערע „צדיקים". ר׳ שבתי האָט זיך כמעט געהאַט דערצויגן צוזאַמען מיט איינעם אַ נילוס, וועלכן די קאַטוילישע קירך האָט שפּעטער געמאַכט פאַר אַ „קדוש". זיי זענען שטענדיק געווען גוטע פריינט און פאַרבראַכט צוזאַמען. מיט יאָרן שפּעטער, ווען נילוס האָט זיך שוין געשניטן צו ווערן אַ קדוש, האָט זיך ר׳ שבתי געטראָפן מיט אים אין רוסאַנאַ. נילוס איז דאַן געווען זייער שוואַך און קראַנק פון די סיגופים און תעניתים, און ער האָט אים דעריבער, אַלס פריינט, פאָרגעלייגט צו קורירן. זיין גוטער יוגנט־פריינט נילוס האָט זיך אָבער אָפּגעזאָגט. ער האָט נישט געוואָלט, אַז די קריסטן זאָלן זיך דערוויסן, אַז אַ ייד האָט אים אויסקורירט, אַז אַ ייד האָט באַוויזן אַ נס און האָט אויסגעהיילט דעם בעל־מופת אַליין. דערדאָזיקער „צדיק" האָט עס זיין יידישן יוגנט־פריינט נישט געקאָנט פאַרגינען. בעסער ליידן, איידער אַ ייד זאָל אים קורירן.

ר׳ שבתי דאנאלא האָט געהאַט אָנגעשריבן אַ „ספר המזלות", אָדער אַ פירוש צו דער ברייתא פון ר׳ שמואל, שמואל ירחינאי, וועלכער איז געווען אַ גרויסער אַסטראָנאָם און אויף וועמען די גמרא זאָגט, אַז ער איז געווען קלאָר אין דער שטערן־קאַרטע פון הימל, אַזוי ווי ער איז געווען קלאָר אין די גאַסן פון זיין אייגענער שטאָט נהרדעא. און אויך אַ צווייט ספר האָט ער געהאַט געשריבן, דאָס איז געווען אַ פירוש אויף דעם ספר יצירה, און ביידע ספרים צוזאַמען האָט ער אָנגערופן „תחכמוני" אָדער „חכמוני". דאָסדאָזיקע ספר איז שפּעטער פיל ציטירט געוואָרן פון ר׳ יוסף קרא און פון ר׳ אליעזר פון וואָרמס. פון דער הקדמה צו דעם ספר יצירה, וואָס איז געבליבן ביי אונדז אונטערן נאָמען „נעשה אדם בצלמנו", איז צו זען, ווי אַזוי ער האָט באַהאַנדלט יענעם טייל פון בראשית, וווּ עס רעדט זיך וועגן דער יצירה פון

מענטשן. אין דעמדאָזיקן פירוש ברענגט ער אַרויס די אידעע פון מיקראָקאָסמאָס, אַז דער מענטש איז אַן „עולם קטן“. דערביי באַקעמפט ער, פונקט ווי ר׳ סעדיה גאון, די אַנטראָפאָמאָרפיזמען פון דער תורה, דאָס הייסט, יענע באַגריפן, וועלכע ווילן צושרייבן דעם אויבערשטן אַלע אייגנשאַפטן און ליידנשאַפטן פונם מענטשן — אַז דער אויבערשטער גייט, אַז דער אויבערשטער רעדט, אַז דער אויבערשטער איז אין כעס, און אַז דער אויבערשטער שמעקט דעם ריח ניחוח. זיינע אָנשויאונגען האָבן געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף קבלה און אויף דער אַנטוויקלונג פון דעם רעליגיעז־פילאָזאָפישן געדאַנק, ווי אויך אויף געוויסע פירושים פון דער תורה. זיינע פירושים, סיי בנוגע דער יצירה, ווי זי ווערט איבערגעגעבן אין פרשה בראשית און סיי בנוגע דער אַסטראָנאָמיע, זענען שפעטער איבערגענומען געוואָרן פון ר׳ אברהם ב״ר הייא, פון ר׳ אברהם אבן עזרא, ר׳ יוסף קמחי, רמב״ן און דוד קמחי, און זענען, יעדער אויף זיין אופן, אויסגעברייטערט און פאָפולאַריזירט געוואָרן. זיינע פירושים האָבן אַפילו דערגרייכט ביז קאָנסטאַנטינאָפאָל צו דעם קאַראַאימער געלערטן יהודה הדסי, וועלכער האָט אין זיין „אשכול הכופר“ זיי אויסגענוצט פאַר זיינע פאָלעמישע צוועקן. ר׳ שבתי דאַנאַלאָ האָט אַזוי אַרום געהאַט אַ ווירקונג מיט זיינע פירושים אויף דער אַנטוויקלונג פון תורה־אינטערפרעטאַציעס, פון אַ נייעם רעליגיעז־פילאָזאָפישן געדאַנק און אויך אויף דער אַנטוויקלונג פון דער העברעאישער שפראַך אין זיין פאָטערלאַנד איטאַליע און אויך אין אַנדערע מדינות. ער איז אפשר נישט גענוג גרויס געווען אין פאַרגלייך מיט אַנדערע, ער איז אָבער דער ערשטער געווען, ער איז דער פיאָנער געווען.

ר׳ זרחיה בן יצחק שאַלתיאל חן

זיין אַלעגאָרישער פּירוש און שאַרפע קריטיק

אַ מפרש פון גייסטיקער קראַפט, פון שאַרפער קריטיק און פון גרויסער פּאָפּולאַריטעט אין זיין צייט איז אין מיטן דרייצנטן יאָרהונדערט דערשינען אין דער פּערזאָן פון ר׳ זרחיה בן יצחק שאַלתיאל חן. ער איז געווען אַ באַרימטער מעדיצינער און טיפער דענקער. ער איז געווען אַ שטאַרקער אָנהענגער פון אַריסטאָטעלעס פילאָזאָפיע און ער האָט זיך פון קיין אַנדערן נישט געלאָזט איבערצייגן, אַז זיינע אָנשויאונגען זענען נישט ריכטיק. ער איז געווען אַ מאַן פון אומאָפּהענגיקן כאַראַקטער און פון אומאָפּהענגיקן דענקען. ער האָט שטאַרק געגלויבט אין זיינע גייסטיקע כחות און האָט אַלץ געפּרוּווט שטעלן אויף זיך. ער איז געווען אַן אויסגעשפּראָכענער ראַציאָנאַליסט. ער האָט אַלץ געבויט אויפן שכל. ער איז געווען זייער פריי אין זיינע אויסטייטשונגען און ווען ער וואָלט זיי געפּרוּווט אַרויסלאָזן אין פראַנקרייך אָדער שפּאַניע, וואָלט ער געפונען קעגן זיך אַ שאַרפע אָפּאָזיציע. דאָס איז נישט געווען דערפאַר, וואָס ער איז נישט געווען פרום. ער איז געווען אַ תלמיד־חכם און אַ פרומער ייד, ווי אַלע אַנדערע פרומע יידן. ער האָט אָבער געהאַט אַן אומקאָנטראָלירבאַרן טעמפּעראַמענט און איז געווען צו־פּערזענלעך, צו־שאַרף אין זיינע אָנגריפן אויף גרויסע יידן. ער איז געווען אַ שאַרפער פּאָלעמיקער און קריטיקער, און ווען ער האָט אימיצן געדאַרפט זאָגן אַ וואָרט, האָט ער זיך גאָרנישט געשעמט און געזאָגט מיט דער גאַנצער שאַרפקייט פון זיין פעדער. ער האָט נישט געשאַנעוועט די גרעסטע תלמידי־חכמים און ער האָט זיך ווייניק געקימערט, וואָס מען וועט אויף אים זאָגן.

אַלס מפרש איז ער געווען אַן אַלעגאָריקער. ער האָט ליב געהאַט אַריינצוברענגען אין די כתבי הקודש מאָדערנע אידעען, מאָדערנע חקירות, הגם זיי זענען געווען גאַנץ ווייט פון פשט. ער האָט געהאַט אַריינגעבראַכט אַלעגאָרישע אויסטייטשונגען, ער האָט אָבער אויך אָפט ליב געהאַט דעם פשוטן פשט. עס פאַרשטייט זיך, אַז אַלס אויסגעשפּראָכענער ראַציאָנאַליסט, אַלס איינער, וואָס לייגט דעם גאַנצן געוויכט אויפן שכל, האָט ער געהאַט אַן אַנדער באַציאונג צו געוויסע דערשיינונגען, וואָס ווערן געבראַכט אין די כתבי הקודש, צו די נסים פון דער תורה. ער האָט זיך באַמיט די אַלע נסים פון דער תורה צו

דערקלערן מיטן שכל, אַזוי צו זאָגן, על פי דרך הטבע. צוליב דעם זענען געהאַט אַרויסגעקומען געוויסע שאַרפע סכסוכים צווישן אים און נאָך אַ גרויסן איטאַליענישן חכם פון יענער צייט, ר' הלל ב"ר שמואל פון וועראָנאַ. ר' הלל איז געווען אַ תלמיד פון ר' יונה גירונדי, דערזעלביקער ר' יונה, וועלכער האָט צוזאַמען מיט זיין רבין, ר' שלמה פון מאָנפעליע, ביטער געקעמפט קעגן רמב"ם און זיין פילאָזאָפיע, און וועלכער האָט אויך געהאַט געבראַכט דערצו, אַז דעם רמב"מס ספרים זאָלן עפנטלעך פאַרברענט ווערן. ר' הלל איז אָבער נישט געגאַנגען אַזוי ווייט, ווי זיין רבי. ער האָט נישט געקאָנט פאַרטראָגן זיין רבינס פאַנאַטיזם און איז דווקא געווען אַן אָנהענגער פון רמב"ם. ער איז אָבער נישט מיט אַלץ געווען איינשטימיק אויך מיטן רמב"ם. ער איז געווען טריי צו אַלע טראַדיציאָנעלע אויסטייטשונגען, און די אַלע נסים, וואָס זענען דערמאָנט אין דער תורה און אין דער גמרא, זענען פאַר אים געווען נישט קיין אַלעגאָריעס, נאָר אמתע געשעענישן, אמתע פאַקטן. ר' הלל האָט דעריבער געשריבן צו זיין פריינט ר' זרחיה, אַז ער זאָל בעסער פאָרן צוריק אַהיים קיין שפאַניע, זאָל זיך זעצן לערנען תורה ווי עס באַדאַרף צו זיין און אָוועקוואַרפן די אַלע, אַזוי צו זאָגן, וויסנשאַפטלעכע אינטערפרעטאַציעס. באמת האָט ער טאַקע געהאַלטן, ווי ער אַליין האָט דערקלערט, צו פאָרן צוריק אַהיים, ער איז אָבער דאָך געבליבן אויף ווייטער אין איטאַליע.

ר' זרחיה בן יצחק איז געווען אַ געבוירענער פון באַרצעלאָנאַ און ס'איז פאַראַן אַ סברא, אַז ער איז געווען אַ קרוב פון ר' שלמה בן אדרת, באַוווּסט אַלס דער רשב"א. ער איז אָבער שפעטער אַוועק קיין רוים און אין יאָר 1290 דאָרטן געהאַלטן פאָרטראַגן איבער פירושים אויף דער תורה. הויפטזעכלעך האָט ער מבאר געווען פאַר זיין עדה משלי, קהלת און איוב. עס שיינט, אַז ער האָט מיט זיינע אינטערפרעטאַציעס געהאַט שטאַרק אויסגענומען ביי די רוימישע יידן. דאָס האָט ער אַליין געהאַט דערקלערט און דאָס האָט מען אויך געקאָנט זען דערפון, וואָס די אָנגעזעענסטע בעלי־בתים פון רוים האָבן געלאָזן אָפשרייבן קאָפיעס פון זיינע פירושים. פאַר אונז זענען נישט אַלע זיינע פירושים פון גרויסער באַדייטונג, ווייל זיי האָבן אַן אַלעגאָרישן הינטערגרונט, זיי זענען אָבער געווען זייער וויכטיק פאַר יענער צייט, זיי זענען געווען, אַזוי צו זאָגן, רעוואָלוציאָנעריש פאַר יענע רוימישע יידן, זיי זענען פאַר זיי געווען פולקאָם ניי. טייל פירושים זיינע האָבן פונדעסטוועגן דאָך נישט פאַרלוירן זייער אַראָמאַט אַפילו איצט. אויף דעם פסוק אין משלי „שממית בידים תתפש והיא בהיכלי מלך" זאָגט ר' זרחיה: „מיר ווייסן נישט גענוי, וואָס דאָס וואָרט שממית באַדייט. מען זאָגט, אַז דאָס איז אַ שפין, אַז דאָס איז אַ שוואַלב. דאָס איז אָבער נישט די ריכטיקע באַדייטונג. מיר מיינען אָבער, אַז דאָס איז איינער פון יענע פויגלען, מיט וועלכע עס באַנוצן זיך די קעניגן און פירשטן, כדי צו פאַנגען אַנדערע פויגלען, און אָט דידאָזיקע פויגלען ווערן טאַקע געהאַלטן אין די קעניגלעכע פאַלאַצן".

זייער אייגנאַרטיק טייטשט ער אויס דעם פסוק „צדקה תרומם גוי וחסד לאומים חטאת". דער פסוק איז אַ האַרבער און מפרשים מאַטערן זיך אויף

אים. ר׳ זרחיה טייטשט אָבער נישט „חטאת״, אַ חטא, אַ זינד, נאָר פשוט אַ קרבן חטאת, דער קרבן חטאת, וואָס איז מכפר אויף זינד. דער פסוק האָט דאָ, זאָגט ער, געלויבט די צוויי מדות פון צדקה און חסד, פאַר וועלכע אפילו די גוים באַקומען אַ גוטע באַלוינונג. אפשיטא שוין די יידן וועלן זיכער באַקומען אַ שכר דערפאַר. דאָס שטימט מיט דעם פירוש פון ר׳ יוחנן בן זכאי, וועלכער האָט געזאָגט: „כשם שהחטאת מכפרת על ישראל כך צדקה מכפרת על העמים״. פון קולטור־היסטאָרישן ווערט איז זיין פירוש אויף דעם פסוק אין משלי „שמעו מוסר וחכמי אל תפרעו״. ער זאָגט, אַז דאָס רוב מענטשן דורשטן זייער נאָך חכמה, ביז זיי הויבן אָן צו לערנען. אָבער ווי נאָר זיי זעען, אַז זיי וועלן דאָס נישט קאָנען דורכמאַכן אין אַ קורצער צייט, לייגן זיי אַלץ אַוועק צוריק און גייען זיך בעסער פאַרנעמען מיט מאַכן געלט.

אַלס אַלעגאָריקער האָט ער אויך זיינע זעלטענע אויסטייטשונגען, אַזוי טייטשט ער „חצבה עמודיה שבעה״, אַז דערמיט מיינט מען די זיבן וויסנשאַפטן פון דער וועלט: אַריטמעטיק, געאָמעטריע, מוזיק, אַסטראָנאָמיע, פיזיק, מעטאַפיזיק און פאָליטיק. וועגן דעם פסוק אין קהלת „זבובי מות יבאיש יביע שמן רוקח״ ווערט דערציילט, אַז איינער אַ תלמיד האָט אים געפרעגט דעם פשט דערפון, און ער האָט געענטפערט אויף זיין שטייגער: „זבובי מות זענען די שלעכטע מדות, וואָס זענען פאַראַן אין מענטשן״, און „שמן רוקח איז דער מענטשלעכער שכל, וואָס איז דער קוואַל פון חכמה און חקירה״. עס הייסט, אַז די ליידנשאַפטן קאָנען אַמאָל דעם קליגסטן מענטשן אַראָפפירן פון וועג און אים רואינירן. דער יונגער תלמיד האָט אָבער נישט געקאָנט באַגרייפן אַזאַ מין פשט און ר׳ זרחיה האָט דעריבער געזאָגט, אַז ער מוז זיין אַ „דייטש״, ווייל מען האָט אין איטאַליע געהאַלטן, אַז די דייטשן זענען ווייט פון פילאָזאָפישע חקירות. און דערדאָזיקער יונגערמאַן איז טאַקע געווען אַ דייטש. דאַן האָט ער אים מבאר געווען דעם פסוק על פי פשט, דאָס הייסט, אַז ווען די זבובים, די פליגן פאַלן אַריין אין גוטן שמעקעדיקן אייל און פגרן דאָרטן, ווערט דער אייל פאַרדאָרבן און ער פאַרלירט זיין אָנגענעמען אַראָמאַט. דערויף האָט דער „דייטש״ געענטפערט, אַז דאָס איז אַ גוטער פשט.

ר׳ זרחיה איז אָבער נישט געווען בלויז אַ רואיקער מפרש, וואָס גייט זיך לויט זיין אייגענעם סיסטעם. ער איז געווען אויך אַ שאַרפער אָנגרייפער און אויב די פירושים פון די פריערדיקע מפרשים זענען אים נישט געפעלן געוואָרן, האָט ער זיי שאַרף קריטיקירט. הויפטזעכלעך האָט ער געמאַכט אויף זיי די אַטאַקעס אין זיין פירוש אויף איוב. אויף דעם רמב״ן זאָגט ער אין איין אָרט, אַז ער איז געווען אַ תלמודיסט און נישט קיין פילאָזאָף, און דעריבער האָט ער, צוזאַמען מיט אַנדערע, אָנגעגריפן דעם רמב״ם. ער האָט בעסער געדאַרפט שווייגן. ער זאָגט: „חכמת הרמב״ן היתה חכמת התלמוד ובפילוסופיה לא היה לו בה שום הכנסה ואל שום מבוא כלל. על כן תפש בדברים רבים על לב הרב בן מימון בפירוש החומש שלו בעניני ההשגות הנביאות והיה לו לבחור בשתיקה מהדבור בכל אותם הענינים שתפש עליו״. אין אַן אַנדער אָרט זאָגט ער אויף דעם רמב״ן, אַז ער איז אין טייל זאַכן געווען לע־

כערלעך: „והרמב״ן כתב בזה הפּסוק דברים שראוי לשחוק עליהם״. ר׳ זרחיה גרייפט אָן אויך אבן עזראן און ר׳ דוד קמחין, און זאָגט, אַז אויך זיי האָבֿן אין טייל ערטער נישט פאַרשטאַנען קיין פּשט. „כי אפילו הגדולים שבהם ר׳ אברהם אבן עזרא ור׳ דוד קמחי לא זכרו בפירוש שני אלה הספרים — משלי און איוב — שום דבר חכמה ולא עוד אלא שאפילו על דרך הפּשט לא דקדקו מה שהיה צריך לדקדק בו לא בענינו ולא במלות אם שקרה להם מפּני השכחה והטרדה או מקוצר חכמה והשגה״. אין אַן אַנדער אָרט זאָגט ער אויף אבן עזרא: „והחכם ר׳ אברהם נ״ע אשר כתב בפירושו וגזר אומר כי ענין איוב לא פּיה משל, נראה לי ממנו כי הפּעם הזאת עם דעתו הלך השכים ושכלו אבד״. און אויפֿן רד״ק זאָגט ער ווידער: „הקמחי אומר וכ״ו ואיך יהיה פּירושו ראיו וקבלו כי אפילו המפרש הזה לא הבין עצמו שכתבו בפירושו״.

ר׳ זרחיה איז אויך אַרויסגעטראָטן מיט שאַרפע ווערטער בכלל קעגן מענטשן, וואָס האָבֿן קיין טאַקט נישט בעת אַ שמועס, וועלכע רעדן מיט די פּים און מיט די הענט און מאַכן פאַרשידענע תנועות. ער האָט געזאָגט: „החרם צדיק שיהיה נוח בדבוריו ושלא יעשם בתוך דבריו תנועות משתנות ומרגיזות באבריו וידיו כמו שעושים הרבה בני אדם בדברם עד שידברו באבריהם כלם ומעוותים צורותיהם ומרקדים ברגליהם ואפילו כשהם מדברים בדברי תורה עושים כן״. עס איז קיין ספק נישט, אַז ער האָט געמוזט האָבֿן געווייסע קעגנער צווישן די יידן אין איטאַליע פאַר זיינע אַלגעמיינע און פערזענלעכע אָנגריפן, פאַר זיין פרייען גייסט און אפשר אויך דערפאַר, וואָס ער איז געווען אַ „פּרעמדער״, נישט קיין הונדערט־פּראָצענטיקער איטאַליענער, וואָס מען קאָן דאָ, אגב, אויך זען אין דער פריינטלעכער אָנדייטונג פון ר׳ הלל פון וועראָנאַ. ער האָט אָבֿער די גאַנצע אָפּאָזיציע זיך נישט שטאַרק גענומען צום האַרצן. ער האָט זיך דערלויבֿט אויסצודריקן מיט אַ געוויסער שאַרפקייט, אַז דאָס קימערט אים נישט. ער האָט געזאָגט: „ואני יודע כי מה שפּרשתי בפסוקים אלו יברחו ממני הרבה בני אדם, אבל איני חושש אם יהיה פּירוש זה זר למאה אנשים סכלים כל זמן שיהיה קרוב לאיש אחד חכם״.

ר׳ זרחיה האָט אָבֿער יעדנפאַלס מיט זיינע פּירושים און מיט זיינע פּערזענלעכע אויפטוען פאַרן גרויסן עולם געהאַט אויסגעאיבֿט אַ גרויסן איינפלוס אויפֿן איטאַליענישן יידנטום.

עמנואל בן שלמה הרומי

א.

די השכלה־באַוועגונג אין איטאַליע

דאָס יידישע לעבן אין איטאַליע איז אין משך פון לאַנגע יאָרן געשטאַנען אונטערן צייכן פון תלמוד. די ישיבה איז געווען דער צענטער פון שטודיום און די בעסערע מחות פון לאַנד האָבן זיך קאָנצענטרירט הויפּטזעכלעך אויפן לערנען גמרא און די גאַנצע נאָך־תלמודישע, השכלהשע ליטעראַטור. אין אַנדערע לענדער האָבן זיך שוין די אַקטועלע כחות פון יידנטום געהאַט באַשעפטיקט מיט וויסנשאַפט, פילאָזאָפיע, מיט דער פאָרשונג פון דער העברעאישער שפּראַך, מיט דער פאָרשונג און אינטערפּרעטירונג פון דער תורה, ווי אויך מיט פּאָעזיע, אָבער די איטאַליענישע יידן זענען נאָך געווען ווייט דערפון, צו די איטאַליענישע יידן איז דאָס אַלץ נאָך נישט געהאַט דערגאַנגען.

אַן ענדערונג אין דערדאָזיקער ריכטונג הויבט זיך אָן באַמערקן אינם איטאַליענישן יידנטום ערשט אינם צוועלפטן יאָרהונדערט. די נייע אידעען, וואָס האָבן געוויט איבער שפּאַניע און פּראָוואַנס, ווי אויך איבער צפון־פראַנקרייך, האָבן מאַרשירט פראַנק און פריי איבער אַלע גרענעצן און האָבן ענדלעך דערגרייכט אויך איטאַליע. ביסלעכוויז האָט מען זיך אויך דאָרטן אָנגעהויבן באַשעפטיקן מיט דער פאָרשונג פון לשון־קודש, מיט דער פאָרשונג פון דער גראַמאַטיק און פילאָלאָגיע פון דער העברעאישער שפּראַך און מיט דער נייער פאָרם פון אינטערפּרעטירן די כתבי הקודש. דער שטודיום פון תלמוד איז זיך אָנגעגאַנגען ווייטער, אָבער מען האָט זיך שוין גלייכצייטיק אָנגעהויבן צו אינטערעסירן מיטן שטודיום פון די כתבי הקודש און מיט זייער פשוטער אויסטייטשונג. דערדאָזיקער אינטערעס האָט זיך געלאָזט באַמערקן אין אַ זייער שוואַכער פאָרם, אָבער די שפּראָצונגען פון דער נייער ריכטונג האָבן זיך שוין אָנגעהויבן אַרויסצוּווייזן.

דער ערשטער, וואָס האָט געפּרוּווט מאַכן דעם שריט אין דער נייער ריכטונג, איז געווען ר׳ מנחם בן שלמה. כאָטש ער איז געווען בלויז גמרא־ייד, מדרש־ייד, האָט ער שוין געהאַט שטודירט די העברעאישע גראַמאַטיק און די

העברעאישע פֿילאָלאָגיע. ער האָט שוין געהאַט ביי זיך דעם „מחברת״ פֿון מנחם בן סרוק, וועלכער איז דעמאָלט געווען דער גרויסער אויטאָריטעט אויף דעמדאָזיקן געביט. ער האָט שוין אַפילו אַליין געהאַט אָנגעשריבן אַ באַזונדערן ספר „אבן בוחן״, וועלכער איז ספּעציעל געווען געווידמעט דער פֿאָרשונג פֿון דער העברעאישער שפּראַך. אין דעמדאָזיקן ספר, וועלכעס איז, אַגב, ביז איצט נאָכנישט פֿאַרעפֿנטלעכט, באַאַרבעט ער שוין די העברעאישע גראַמאַטיק ביז אַלע איינצלהייטן אין אַ זייער וויסנשאַפֿטלעכער און סיסטעמאַטישער פֿאָרם. ר׳ מנחם האָט דערביי אָנגעשריבן אַ פּירוש אויף דער תורה אונטערן נאָמען „שכל טוב״. ער האָט אַפילו ליב געהאַט דרש, פֿון וואָס מען האָט דעמאָלט נאָך נישט אַזוי גיך געקאָנט אַוועקגיין און מען קאָן נאָך ביז היינט נישט אַוועקגיין, און זיינע אינטערפּרעטאַציעס זענען טאַקע על־פּי דרש, דאָך האָט ער נישט ווייניקער ליב געהאַט אויך דעם פּשט, אויסצוטייטשן דעם פּסוק לויט די געזעצן פֿון דער שפּראַך. אַגב האָט ער זיך אָפּט באַמיט אַפילו די מדרשים גופא אויסצוטייטשן אַזוי, פּונקט ווי זיי וואָלטן געווען דער אמתער פּשט. אויך אין דעמדאָזיקן פּירוש ווייזט ער אַרויס זיינע קענטענישן אין גראַמאַטיק. אָט די אַלע שאַפֿונגען זיינע האָט ער באַטראַכט פֿאַר אַ נויטווענדיקייט אין יענער צייט, ווען דער לימוד פֿון די כתבי הקודש איז פֿאַרנאַכלעסיקט געווען. ער אַליין האָט געהאַט דערקלערט, אַז ער האָט זיינע ספרים באַשאַפֿן צוליב דער מורא, אַז יידן זאָלן חס וחלילה נישט פֿאַרגעסן לערנען תורה, אַז זיי זאָלן פּשוט נישט אימשטאַנד זיין צו פֿאַרשטיין דעם פּשט פֿון אַ פּסוק.

אָבער ר׳ מנחם בן שלמה איז נישט געווען דער איינציקער אין זיין צייט, וואָס האָט אָנגעהויבן גיין אויף אַ נייעם וועג. אויך דער דעמאָלטיקער גדול הדור, ר׳ ישעיה בן טראַך, דער עלטערער, אין דעם קעניגרייך נעאַפּאָל, האָט זיך שוין געהאַט אָפּגעגעבן, אַזוי צו זאָגן, מיט מאָדערנע פּירושים אויף דער תורה. ער האָט געהאַט געשריבן תוספות אויף גמרא, ער האָט אָבער אויך געשאַפֿן פּירושים אויף דער תורה און נביאים לויטן ריינעם פּשט, לויטן פּשוטן פּשט, אָן שום געמיש פֿון דרש.

אַ באַזונדערס גרויסן איינפֿלוס אויף דער השכלה־באַוועגונג אין איטאַליע האָבן געהאַט דריי שפּאַנישע פּערזענלעכקייטן: ר׳ אברהם אבן עזרא, ר׳ שלמה פּרחון און דער רמב״ם. ר׳ אברהם אבן עזרא האָט אויף זיינע גרויסע וואַנדערונגען זיך אָפּגעשטעלט אויף עטלעכע יאָר אין איטאַליע און האָט געהאַט פֿאַרבראַכט אין רוים, מאַנטואַ, לוקאַ און וועראָנאַ. זיין דערשיינען האָט געמאַכט אַ געוואַלטיקן רושם אין איטאַליע. זיין נאָמען איז שוין געווען באַקאַנט און ווו ער איז געקומען, האָט מען אים אויפֿגענומען מיטן העכסטן כבוד. מען איז אים געלאָפֿן זען און הערן זיינע פּירושים אויף דער תורה, זיינע פֿילאָזאָפֿישע געדאַנקען, און טאַקע אבן עזרא איז עס געווען דער, וואָס האָט געעפֿנט די אויגן פֿון די איטאַליענישע יידן צו לערנען די כתבי הקודש און ווי אַזוי מען דאַרף לערנען די כתבי הקודש. ער האָט זיי אָנגעוויזן אויף דער שיינקייט פֿון דער העברעאישער שפּראַך, אויף דער באַדייטונג פֿון שטודירן די העברעאישע שפּראַך, צו שטודירן איר פֿילאָלאָגיע און איר

גראַמאַטיק. ער האָט דעריבער פאַר זיי איבערגעזעצט די גראַמאַטיקאַלישע ווערק פון ר׳ יהודה אבן חיוג, ער האָט פאַר זיי אָנגעשריבן זיינע פירושים אויף די חמש מגילות און אויף איוב. ער האָט אומעטום אויסגעאיבט אַן איינפלוס מיט זיין גייסטרייכקייט. ער האָט אַלעמען פאַראינטערעסירט מיט די נייע אידעען, און דער רושם, וואָס ער האָט געמאַכט אויף דעם יינגערן דור, ווי אויך אויף דעם עלטערן דור, איז געווען פון גרויסער קראַפט.

אַ שטאַרקן איינדרוק אין דערדאָזיקער ריכטונג האָט אויך געמאַכט ר׳ שלמה ב״ר אברהם פרחון פון קאַלאַטאַיוד, שפאַניע, אַ תלמיד פון אבן עזרא, וועלכער איז געהאַט געקומען קיין סאַלערנא, איטאַליע, כמעט אין דערזעלבער צייט, אָדער עטוואָס שפעטער, ווי זיין גרויסער רבי. ער דערציילט, אַז ווען ער איז אָנגעקומען קיין סאַלערנא, איז ער געווען דערשטוינט צו זען, אַז די דאָרטיקע יידן האָבן כמעט אינגאַנצן געהאַט פאַרגעסן לשון־קודש. די תלמודישע שפראַך האָבן זיי געקענט בעסער, ווייל זיי זענען הויפטזעכלעך געווען אַריינגעטאָן אין תלמוד און זיי זענען געהאַט געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט בבל, ווּ די שפראַך האָט דאַן עקזיסטירט אין איר לעבעדיקער פאָרם. אָבער העברעאיש איז זיי פרעמד געווען. זיי האָבן אַפילו נישט געוווּסט, אַז אין שפאַניע זענען געשאַפן געוואָרן ווערק איבער דער שפראַך־פאָרשונג, איבער דער העברעאישער גראַמאַטיק, און מחמת דעם האָט ער פאַר זיי געשאַפן זיין העברעאישן לעקסיקאָן „מחברת הערוך״, כדי זיי זאָלן האָבן אַ מעגלעכקייט צו שטודירן די העברעאישע שפראַך, כדי זיי זאָלן קענען אויף אַ פשוטן אופן פאַרשטיין אַ פסוק חומש.

פון אויסערגעוויינלעכער ווירקונג אויף די איטאַליענישע יידן איז געווען דער רמב״ם. זיין נאָמען האָט אויפגערודערט דאָס לאַנד, און זיין השפעה איז שוין געווען פון אַ גאַנץ אַנדער כאַראַקטער. דעם רמב״מס ווירקונג איז שוין געווען פון אַן אַלגעמיינער באַדייטונג, פון אַ העכערער באַדייטונג. ר׳ אברהם אבן עזרא און זיין תלמיד, ר׳ שלמה פרחון, האָבן געווירקט אויפן לימוד פון די כתבי הקודש און אויף דער פאָרשונג פון דער העברעאישער שפראַך. דער רמב״ם האָט אָבער געשאַפן דעם אינטערעס פאַר אַלע לימודים, פאַר אַלץ, וואָס איז גרויס און טיף אינם יידנטום און אויסערן יידנטום. ער האָט געשאַפן די באַוועגונג פאַר קולטור, פאַר בילדונג, אַ חוץ דעם דראַנג צו לערנען תלמוד, צו שלייפן די הלכה. ער האָט דערוועקט דעם דורשט נאָך חקירה, נאָך וויסנשאַפט, נאָך פאָרשונגען. ער האָט געצווּנגען צו פאַרטיפן זיך אינם יידנטום. ער האָט אויפגעטרייסלט די גאַנצע יידישע וועלט מיט זיינע נייע השקפות. ער האָט אַרויסגערופן אַן אומרואיקייט אין די געמיטער, און ער האָט געשאַפן דעם באַגער נאָך נייע אידעען, וואָס האָט אָנגעהויבן באַקומען זיין פולן אויסדרוק אין דרייצנטן און פערצנטן יאָרהונדערט.

דער דרייצנטער יאָרהונדערט איז שוין אין דער געשיכטע פון איטאַליענישן יידנטום געווען, אַזוי צו זאָגן, אַ מין ווענדפונקט. דער דראַנג נאָך בילדונג איז געוואָרן אויסערגעוויינלעך שטאַרק. מען האָט אָנגעהויבן לערנען, מען האָט אָנגעהויבן שטודירן. די פילאָזאָפיע, וויסנשאַפט און פאָעזיע, וועלכע זע־

נען געלעגן אין מאָנאָפּאָל ביי די שפּאַנישע יידן, זענען שוין איצטער געוואָרן דאָס אייגנטום פון די יידן אין איטאַליע. אַריסטאָטעלעס, דער רמב״ם און אבן ראשד זענען געוואָרן די פּאָפּולערסטע פּערזענלעכקייטן צווישן די איטאַליענישע יידן. מען האָט שטודירט מאַטעמאַטיק, מען האָט שטודירט אַסטראָנאָמיע, מען האָט שטודירט מעדיצין, עס זענען אויסגעוואַקסן געלערטע, עס זענען אויסגעוואַקסן דענקער און דיכטער. דער דורשט איז גרויס געווען און מען האָט אים נישט געקאָנט לעשן. עמנואל הרומי דערציילט אליין, אַז ווען ער איז געווען נאָך אַ יונגער בחור, איז אים איינמאָל אויסגעקומען צו זיין אין פּערודזשיאַ. איינמאָל איז דאָרטן אָנגעקומען אַ שפּאַנישער ייד פון טאָלעדאָ מיטן נאָמען ר׳ אהרן, וועלכער האָט געהאַט מיטגעבראַכט הונדערט מיט אַכציק ספרים, וואָס איז אין יענע צייטן געווען אַן אמתער אוצר. ער האָט זיך געטראָפן מיט גוטע בחורים פון שטאָט און ער האָט זיי געוויזן אַ רשימה פון זיינע ספרים. אַזוי ווי ער האָט געדאַרפט פאָרן ווייטער און ער האָט זיך נישט געוואָלט שלעפּן מיט דעם אוצר, האָט ער די ספרים פאַרפּאַקט אין קאַסטנס און פאַרחתמעט מיט חתימות און ער איז אַוועקגעפאָרן, איבערלאָזנדיק די ספרים אין פּערודזשיאַ. ווי נאָר דער מאַן איז אַוועק, האָבן זיך אַלע יונגעלייט, צווישן זיי אויך טאַקע עמנואל אליין, אַ נעם געטאָן צו די קאַסטנס. מען האָט זיי צעבראָכן אויף שטיקלעך און מען האָט פון דאָרטן אַרויסגענומען אַלע וויכטיקסטע ספרים און מען האָט זיי איבערגעשריבן. ווען ר׳ אהרן איז מיט אַ צייט שפּעטער צוריקגעקומען און ער האָט דערזען, וואָס די חברה האָט דאָ אָפּגעטאָן, איז ער געוואָרן שרעקלעך אויפגעבראַכט. דער יונגער עמנואל האָט אים אָבער באַרואיקט. ער האָט אים דערציילט, פאַרוואָס מען האָט עס געטאָן און ס׳האָט זיך אַלץ געענדיקט בשלום, נאָכדעם, ווי ער האָט זיינע ספרים צוריק באַקומען. דאָס האָבן זיך דערלויבט צו טאָן די שענסטע בחורים פון שטאָט בלויז דערפאַר, ווייל זיי האָבן געוואָלט שטודירן נייע ספרים.

אויסער די אויסערלעכע פאַקטאָרן, זענען אויך אינערלעכע פאַקטאָרן געווען, וואָס האָבן אויסגעאיבט אַ גרויסן איינפלוס אויף די איטאַליענישע יידן, זיי זאָלן זיך נעמען צו יידישע שטודיעס, צו אַלגעמיינע שטודיעס. דאָס זענען געווען די ניי־אויפגעשטאַנענע כחות פון דעם נישט־יידישן איטאַליע. איטאַליע גופא איז שוין דעמאָלט נישט געווען דאָס, וואָס זי איז אַמאָל געווען. איטאַליע האָט שוין געהאַט גרויסע געלערטע און פילאָזאָפן, איטאַליע האָט שוין געהאַט באַדייטנדיקע וויסנשאַפטלעכע אַקאַדעמיעס. איטאַליע האָט שוין פילאָזאָפירט, איטאַליע האָט שוין געזונגען. עס איז אויפגעגאַנגען די זון פון גרויסן דיכטער דאַנטע און עס האָבן זיך שוין געהערט געזאַנגען פון פּעטראַרקעס סאָנעטן. די יידן האָבן נישט געקאָנט בלייבן הינטערשטעליק. די יידן האָבן געמוזט מיטמאַכן די גרויסע קולטורעלע באַוועגונג, אַזוי ווי זיי האָבן עס געטאָן אין אַלע לענדער צווישן פעלקער מיט גרויסע קולטורן. און זיי האָבן עס אויך געטאָן.

דאָס איטאַליענישע יידנטום האָט פון איצט אָן אָנגעהויבן באַקומען כאַראַקטער, האָט אָנגעהויבן באַקומען פאַרב און גלאַנץ. די בילדונגס־באַוועגונג,

דער קולטורעלער אויפשוואונג האָט אָנגעהויבן אָנצונעמען געוויסע פאָרמען, עס האָבן זיך אָנגעהויבן אָנצייכענען די קאָנטורן פון אַ נייער צייט. און בראש פון אַט דער באַוועגונג האָט געשוועבט דער גרויסער גייסט פון עמנואל בן שלמה הרומי...

ב.

פּערזענלעכקייט און דערציאונג

עמנואל הרומי איז געווען איינער פון די וווּנדערבאַרסטע פּערזענלעכקייטן, איינער פון די זעלטנסטע דערשיינונגען אינם יידנטום. עס זענען פאַר אים געווען פענאָמענאַלע פּערזענלעכקייטן ביי יידן, עס זענען אויך נאָך אים דערשינען אויסערגעוויינלעכע גייסטער, אָבער קיינער האָט זיך נישט געקאָנט פאַרגלייכן מיט אים. דאָס איז געווען נישט דערפאַר, ווייל ער איז געווען גרעסער פאַר זיי, ווייל ער איז געווען גייסטרייכער פאַר זיי, נאָר פשוט דערפאַר, ווייל ער איז געווען אייגנאַרטיקער, אָריגינעלער פאַר זיי. ער איז געווען אַ יחיד במינו, ער איז געווען אַן אוניקום. אַזאַ צווייטער עמנואל הרומי איז נישט געווען.

עמנואל הרומי האָט געהאַט געוויסע גייסטיקע און קינסטלערישע קוואַליטעטן, געוויסע פעאיקייטן און טאַלאַנט, וועלכע קיינער ביז אים האָט נישט געהאַט פאַרמאָגט. ער האָט אויך פאַראייניקט אין זיך אַלע פאַרשידנאַרטיקע קוואַליטעטן, וועלכע האָבן זיך איינער צום אַנדערן גאָרנישט געפּאַסט. ער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם, ער האָט געקענט אַ סך לערנען. ער איז געווען אָנגעזאַפּט מיט תורה. ער איז געווען אַ פרומער ייד און האָט אָפּגעהיט אַלע מצוות פון דער תורה. ער איז אָבער גלייכצייטיק געווען הויך־געבילדעט. ער איז געווען פון די יחידי־סגולה, ער איז געווען פון די איינציקע געבילדעטע מענטשן אין יענער צייט. ער איז געווען גוט אויסגעבילדעט אין דער פילאָזאָפיע, אין אַסטראָנאָמיע, אין מאַטעמאַטיק און מעדיצין. ער איז געווען אָנגעזאַפּט מיט אַלע וויסנשאַפטן פון זיין צייט און זיין זכרון איז געווען אַ פענאָמענאַלער. ער האָט אַלץ געדענקט, ער האָט קיינמאָל נישט פאַרגעסן דאָס קלענסטע פון דעם, וואָס ער האָט געהאַט געלערנט און געלייענט. ער איז געווען פרום און אַ למדן, אָבער ער איז אויך גלייכצייטיק געווען אַזאַ שאַרפער סאַטיריקער, אַזאַ לאַכער און אָפּלאַכער, וואָס איז נאָך ביי יידן נישט געהאַט געווען. ער האָט געהאַט אַ פייערדיקע צונג. ער האָט נישט אויפגעהערט צו שיסן מיט די גיפטיקסטע קוילן פון זיין שניידיקן וויץ און פון זיין ביסיקער סאַטירע. ער האָט ליב געהאַט צו געבן אַ שטאָך, ער האָט ליב געהאַט צו זאָגן אַ שאַרפן וויץ, כאָטש ער האָט עס אפשר אַמאָל נישט געוואָלט. ער האָט זיך גאָרנישט געקאָנט העלפן. ער איז געווען באַהערשט פון זיין ביסנדיקן טאַלאַנט. ער האָט זיך נישט געקאָנט קאָנטראָלירן, כאָטש ער האָט זיכער אַמאָל

געמוזט פילן, אַז דאָס פּאַסט נישט פאַר אַזאַ למדן און פרומען יידן, ווי ער איז געווען.

עמנואל הרומי איז געווען אַ מפרש פון דער תורה. ער איז געווען אַ פּיל גרעסערער מפרש, ווי טייל קאָנען זיך פאָרשטעלן. ער האָט געשריבן פּירושים צו אַ גרויסן טייל פון די כתבי הקודש. ער איז אָבער גלייכצייטיק געווען אַ דיכטער, וואָס עס איז צו אים אין דער גאַנצער יידישער פּאָעזיע קיין גלייכן נישט געווען, אויסער אפשר ר׳ יהודה הלוי און ר׳ שלמה בן גבירול, וועלכע זענען אָבער געווען פון אַ גאַנץ אַנדער שניט. זיי זענען געווען נאַציאָנאַלע דיכטער, דיכטער מיט נאַציאָנאַלע מאָטיוון. עמנואל הרומי איז געווען דאַקעגן דער דיכטער פון ריין־מענטשלעכע מאָטיוון. זיינע דיכטונגען זענען געווען לירישע, סאַטירישע און עראָטישע. זיי זענען געווען פון אַ גאַנץ נייעם מאָטיוו, פון אַ גאַנץ נייעם טאָן. די יידישע וועלט איז פון זיי איבערראַשט געוואָרן. זיי זענען ניי געווען און נישט בלויז פאַר יענער צייט אַליין, נאָר אויך פאַר שפּעטערדיקע צייטן. עס איז זיכער פאַר יענער צייט געווען אַן איבערראַשונג אויך דאָס, וואָס אַזעלכע עראָטישע, אַזעלכע תאוה־לידער קומען אַרויס פון אַ פּערזאָן, וואָס האָט זיך אויסגעהאָדעוועט אין אַ הויז פון תורה, וואָס האָט יאָרנלאַנג אַליין געלערנט תורה און וואָס איז געווען פון די אָנגעזעענסטע מנהיגים פון יידישן רוים.

עמנואל הרומי ווערט פון די פאָרשער פאַרגליכן צו אַ צווייטן יידישן דיכטער, וואָס האָט געהאַט אויפגערודערט די וועלט — היינריך היינע. דאָס איז אמת. עמנואל הרומי האָט אַרויסגעוויזן אין זיינע לידער די ענלעכע שפּילעוודיקייט און קלוגשאַפט, דעם ענלעכן וויץ און דיזעלבע שאַרפע סאַטירע, די פרישקייט פון דער שפּראַך און די שטיפערישקייט פון דעם מאָטיוו, דיזעלבע לייכטקייט, דעמזעלבן אַראָמאַט און דיזעלבע ליידנשאַפט. עמנואל הרומי איז אָבער דערצו געווען דער היינריך היינע פון מיטלאַלטער. ער איז געווען מיט פינף הונדערט יאָר פריער פאַר דעם היינריך היינע פון דער מאָדערנער צייט. צו יענער צייט זענען נאָך די יידישע מוזעס געווען צנועות, זיי זענען געווען די פאַרקערפּערונג פון טוגנט און אומשולד. ליבע איז געווען אַ סימבאָל, פאַרהייליקט, פאַרגעטערט. ער איז אָבער געווען דער ערשטער, וואָס האָט די אַלע איינגנשאַפטן זייערע אַוועקגענומען. דאָס איז געווען צו־דרייסט פאַר יענער צייט. אָבער ער האָט אויף קיין זאַך נישט געקוקט און איז זיך געגאַנגען זיין איינענעם וועג.

עמנואל איז געבוירן געוואָרן אין רוים בערך אין יאָר 1265, אין דעמזעלבן יאָר, ווען עס איז אין פלאָרענץ געבוירן געוואָרן דער באַרימטער איטאַליענישער דיכטער דאַנטע. עמנואל האָט געשטאַמט פון אַ גרויסער אַריסטאָקראַטישער און רייכער יידישער פאַמיליע, פון די צפרונים, וועלכע איז, לויט דער טראַדיציע, געווען איינע פון די פיר פירשטלעכע פאַמיליעס, וועלכע טיטוס הרשע האָט געהאַט געבראַכט קיין רוים נאָכן חורבן. זיין פאָטער שלמה און זיין מוטער יוסטאַ זענען געווען זייער פרומע לייט און אָנגעזעענע מענטשן אין רוים. זיי האָבן זייער זון געגעבן די בעסטע דערציאונג פון יענער צייט.

די ערשטע צייט האָט עמנואל געלערנט תורה. ער האָט געלערנט חומש, גמרא און שפּעטער אויך קבלה. זיינע רביים זענען געווען: איינער אַ רב בנימין, זיין באַרימטער פעטער לעאָן ראָמאַנאָ, וועלכער האָט געהאַט איבערגעזעצט פיל פילאָזאָפישע ווערק און געלערנט מיט קעניג ראָבערט פון אַנזשו די תורה אין אָריגינעלן טעקסט, אין לשון־קודש, און וועלכער איז אויך געווען אַ מפרש אויף דער תורה, און אויך ביי זיין פעטער דניאל, יהודהס אַ ברודער.

אויסער תורה, האָט עמנואל שטודירט די העברעאישע שפּראַך, אַסטראָנאָמיע, פילאָזאָפיע, מאַטעמאַטיק, מעדיצין און בכלל אַלע וויסנשאַפטן, וועלכע אַ געבילדעטער מענטש פון יענער צייט האָט געדאַרפט קענען. זיין זכרון און בקיאות איז געווען אויסערגעוויינלעך. ער האָט זיך אַליין געהאַט באַרימט און געזאָגט: „לא תזכור כל כך ערים, כרכים וכפרים, כאשר אזכור אני מן הספרים”. ער האָט אָבער אַ חוץ אַלע וויסנשאַפטן געלערנט אויך אַראַביש, לאַטייניש און גריכיש און, זעלבסטפאַרשטענדלעך, איטאַליעניש, די לאַנדשפּראַך. עמנואל איז דאַן געווען אפשר דער געבילדעטסטער יונגערמאַן אין רוים. וואָרום אויסער דעם, וואָס ער איז געווען אַ מייסטער אין דער פילאָזאָפיע און געקענט די אַלע וויסנשאַפטן, וואָס אַלע נישט־יידישע יחידי סגולה האָבן געקענט, האָט ער נאָך דערצו געקענט אויך די יידישע ליטעראַטור, די גאַנצע יידישע תורה און חכמה ביזן רמב״ם, וועלכן ער האָט ממש פאַרגעטערט און וועלכן ער פלעגט שטענדיק דערמאָנען מיט גרויסער ערפורכט. עס שיינט, אַז אין רוים האָט מען געוווסט פון זיין אויסערגעוויינלעכער בילדונג. ער איז געווען, אַזוי צו זאָגן, אַ מין שם דבר, וואָרום מען האָט אים אַפילו געפרעגט וועגן דעם. מען האָט אים געפרעגט, ווי קומט עס, אַז ער זאָל אַזויפיל ווייסן, ווי האָט ער באַוויזן אָנצושעפּן אַזויפיל חכמה? און ער האָט געענטפערט, אַז דאָס איז געקומען דערפון, וואָס ער האָט פאַרברויכט מער איל פאַרן לאָמפּ, ווי וויין צום טרינקען. עס הייסט, אַז ער האָט ווייניק פאַרבראַכט אין די לוסטיקע פלעצער און איז געזעסן מערער אינדערהיים און געלערנט. מען זעט דערפון אַרויס, אַז אַלע אַמאָליקע גרויסע פּאָעטן זענען געווען געלערנטע, געבילדעטע און האָבן נישט געוווסט פון קיין גרענעץ אין שטודיום. זיי זענען גאָרנישט געווען גלייך צו פיל פון אונזערע היינטיקע פּאָעטן, פאַר וועלכע בילדונג איז אַן אָפּקומעניש, אַן איבעריקע זאַך, ווייל שטודיום פון „טרוקענע” זאַכן און אַרבעט הרגענען אַוועק די „מוזע”, טויטן אָפּ זייערע פּאָעטישע טאַלאַנטן.

עמנואל האָט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון איינעם אַ ר׳ שמואל, וועלכער זאָל האָבן געהאַט פאַרנומען אַ געוויסע שטעלע אין דער יידישער פאַרוואַלטונג אין רוים. און ער האָט זיך געפילט גליקלעך, זיין פרוי איז געווען אַ שיינהייט און אַ גרויסע אשת חיל, פון וועלכער ער קאָן זיך נישט אָפּלויבן אין זיינע שירים, וועלכע ער האָט איר געווידמעט. עס זענען אָבער אָנגעקומען שווערע טעג פאַר אים. עס איז נישט גענוי באַקאַנט, ווען דאָס האָט פּאַסירט און עס איז אויך נישט באַקאַנט די סיבה דערפון; עס איז אָבער עפּעס געשען אַזוינס, צוליב וואָס ער האָט געמוזט פאַרלאָזן רוים. טייל דענקען, אַז

דאָס איז געשען צוליבֿ זיינע עראָטישע לידער, טייל ווידער האַלטן, אַז ער האָט געמוזט פֿאַרלירן זיין שטעלע אין דער פֿאַרוואַלטונג פֿון דער יידישער געמיינדע אין רוים, וועלכע ער האָט געהאַט פֿאַרנומען נאָכן טויט פֿון זיין שווער. אפֿשר האָט ער אויך צוליבֿ געוויסע סיבות פֿאַרלוירן זיין פֿאַרמעגן — אַ פֿאַקט איז, אַז זיינע פֿריינט האָבֿן אים געהאַט פֿאַרלאָזן און, נישט האָבנדיק די מעגלעכקייט צו פֿאַרבלייבן אין רוים, האָט ער זיך אַוועקגעלאָזט איבֿערן לאַנד, ביז ער איז אָנגעקומען אין דער שטאָט פֿערמאָ, וווּ ער איז ענדלעך אויפֿגענומען געוואָרן אין דעם הויז פֿון אַן אָרטיקן יידישן גביר און מעצענאַט, וועלכן ער באַצייכנט מיטן טיטל „שר”, אָבֿער וועמענס נאָמען עס איז געבֿליבן אומבאַקאַנט. און אָט דאָרטן איז עס געווען, וווּ ער האָט געהאַט געשאַפֿן זיינע ווערק, דורך וועלכע ער האָט זיך פֿאַראייביקט מיט אַ גרויסן נאָמען אין דער געשיכטע.

ג.

נייע לידער, נייע געזאַנגען

דער „שר”, אין וועמענס הויז עמנואל האָט איצט געלעבט, נאָכדעם, ווי ער איז אַוועק פֿון רוים, האָט, קענטיק, באַהאַנדלט זיין גאַסט מיט גרויסן רעספעקט און מיט גרויסער פֿריינטשאַפֿט. דער שר איז געווען פֿאַר עמנואלן נישט בלויז אַ מעצענאַט, וואָס שטיצט אַן אָרעמען תלמיד־חכם, אַן אָרעמען דיכטער, נאָר אויך אַ פֿריינט, אַ חבר. זיי פֿלעגן ביידע צוזאַמען לערנען, זיי פֿלעגן אָפֿט פֿאַרברענגען אין דיסקוסיעס איבֿער חכמה און פּאָעזיע, פֿון וואָס דער שר איז געווען אַ גרויסער ליבהאָבער און זיי פֿלעגן ביידע צוזאַמען גיין שפאַצירן. דער שר פֿלעגט אָפֿט איינלאַדן צו זיך די משכילים, די פֿיינע בחורים פֿון שטאָט, אויף צו פֿאַרברענגען אַן אָוונט מיט עמנואלן, פֿון וועלכן אַלע זענען געווען אַנטציקט אַ דאַנק זיין הומאָר און סאַטירע און זיינע רייצנדיקע לידער. עס איז פֿאַר זיי געווען אַ כבוד און אויך אַ פֿאַרגעניגן צו זיין אַ ווײלע אין זיין מסיבה און צו הערן פֿון אים אַ „גוט וואָרט”. דער שר האָט געטאָן אַלצדינג, וואָס ער האָט נאָר געקאָנט, צו מאַכן עמנואלס לעבן אָנגענעמער, כדי ער זאָל פֿאַרגעסן זיינע ליידן. און אָט דער דאָזיקער שר איז אויך געווען דער, וואָס האָט אים דערמוטיקט צו שאַפֿן און אויך צונויפֿשטעלן אַלע זיינע לידער, אַזוי אַז עס זאָל פֿון אים אַרויס איין גרויס, פֿאַרענדיקט ווערק. עמנואל האָט געזאָגט, אַז דאָס צונויפֿזאַמלען אַלע זיינע לידער איז געווען אַזוי שווער, ווי צונויפֿזאַמלען די יידן, וועלכע זענען צעזייט און צעשפּרייט איבֿער דער גאַנצער וועלט, אָבֿער ער האָט עס געטאָן, און פֿון אָט דער גרויסער זאַמלונג איז אַרויסגעקומען דאָס רעגנבויגנדיקע ווערק „מחברות”.

דאָס דאָזיקע ווערק, וועלכעס באַשטייט פֿון אַכט און צוואַנציק טיילן פֿון לידער און פּאָעטישער פּראָזע, איז אָנערקענט געוואָרן אַלס איינס פֿון די שענסטע, אויבֿ נישט דאָס סאַמע שענסטע, מייסטערווערק פֿון דער יידישער פּאָע-

טישער קונסט אינם גאַנצן מיטלאַלטער. עס איז געוויינלעך פאַראַן אַ חלוקי־דעות צווישן די ליטעראַטור־פאָרשער און געשיכטע־שרייבער מכח דער קוואַליטעט פון זיינע ביידע פּאָעטישע שאַפונגס־פאָרמען. עס זענען פאַראַן אַזעלכע, וואָס האַלטן, אַז זיינע פּראָזע־שאַפונגען שטייען אַ סך נידעריקער פון זיינע לידער און זיי זענען אין אַ געוויסן זין אַפילו איבעריק, מחמת זיי פּראָזע איז נישט מער ווי אַ מין אויפקלערונג, אַן איבערדערציילונג פון די לידער, אָבער די לידער זענען פאַר זיך אַליין גענוג קלאָר און זיי נויטיקן זיך נישט אין פירוש. עס זענען אָבער פאַראַן אַזעלכע, וואָס האַלטן, אַז די פּראָזע איז אַ מייסטערווערק פאַר זיך און אַז זי שטייט נאָך אין אַ געוויסן גראַד אַ סך העכער פון די לידער גופא. איבערחזרונג איז נישט קיין חסרון, די איבערדערציילונג איז נישט איבעריק. עס האָט דאַן געהערשט אַזאַ פאָרם, אַזאַ קינסטלעריש־פּאָעטישע פאָרם. יעדנפאַלס, וואָס פאַר אַ מיינונג די פאָרשער זאָלן נישט האָבן בנוגע דער קוואַליטעט פון געוויסע פאָרמען און אויך טייל שירים, איז די „מחברות״ אַלס גאַנצע אַ פּאָעטיש ווערק פון הויכן שוואונג, פון זעלטענער שיינקייט און פון באַזונדערן צויבער.

עמנואל האָט אַריינגעטראָגן אין דער יידישער פּאָעזיע נייע געזאַנגען, נייע מאָטיוון, נייע טענער. ער איז געווען דער נייער זינגער פון די נייע ציטן. ער האָט געזונגען פון שיינקייט, ער האָט געזונגען פון ליבע, ער האָט געזונגען פון ליידנשאַפט און לעבנסלוסט. זיינע לידער זענען געווען ניי און דערפרישנדיק. ער איז געווען אַ ליריקער און אויך אַ ציניקער. ער האָט געזונגען ליבע־לידער און געלאַכט און חוזק־געמאַכט פון דער וועלט. ער האָט אַמאָל איבערגעכאַפּט די מאָס מיט אַ שטאַרק וואָרט, מיט אַ שטאַרקן אויסדרוק און מיט אַ צו־וואָלגאַריש בילד. אָבער אַזוי האָט שטענדיק גערעדט די יוגנט, אַזוי האָט שטענדיק גערעדט טעמפּעראַמענט, אַזוי האָט שטענדיק גערעדט דער פּיאָנערישער שטורעם.

מיט באַזונדערער שאַרפקייט איז עמנואל אָנגעפאַלן אויף דער פרוי. עס איז גאָר קיין שיעור נישטאָ צו די צרות, וואָס די מאַנסבילן ליידן זיך אָן פון חוהס טעכטער. זי איז אַ שלאַנג, זי איז אומטריי, זי איז פאַלש. היינט וויפל צרות האָט דער פאָטער פון איר. ער איז שטענדיק אין שרעק, טאָמער וועט זיין טאָכטער טאָן עפּעס שלעכטס. ווען זי איז נאָך יונג, האָט ער מורא, טאָמער וועט מען איר „איבעררעדן״; ווען זי איז אונטערגעוואַקסן, האָט ער מורא, טאָמער וועט איר אַ בחור פאַרגוואַלטיקן. ווען זי איז שוין פולקאָם ריף, האָט ער מורא, טאָמער וועט זי אַליין פאַלן אויפן האַלז פון אַ בחור. ווען זי האָט חתונה — זי זאָל, חס וחלילה, נישט בלייבן אָן קינדער. ווען זי ווערט אַלט — זי זאָל נישט ווערן קיין מכשפה.

די פרויען, זאָגט ער, זענען אַ פאַרניכטנדיקער, צעשטערנדיקער עלעמענט. פירשטן זענען דורך איר רואינירט געוואָרן, סודות זענען דורך איר אַנטדעקט געוואָרן, אוצרות זענען דורך איר צעראַבירט געוואָרן, פּאַלאַצן זענען דורך איר צעשמעטערט געוואָרן, מענטשן זענען פאַרברענט און אויפגעהאָנגען געוואָרן צוליב פרויען. שוין אדם הראשון איז אַרויסגעטריבן געוואָרן פון גן־

עדן צוליב חוהן: זי איז געווען די, וואָס האָט געבראַכט דעם טויט אויף דער וועלט. פרויען האָבן רואינירט די גרעסטע העלדן, די גרעסטע פירער און זיי האָבן אויך מלוכות פאַרניכטעט. די מענער דאַרפן דעריבער זען, ווי אַזוי איינצוצוימען זייער מאַכט, אַז נישט, וועלן זיי אינגאַנצן אומקומען פון דער וועלט. ער זאָגט:

מצא אשה מצא לו בשת הפנים.
חרפתו לא תמח, ימצא בוז וקלונים,
היא תשוך כנחש, תפרש כצפעונים.
תשקיף מן האשנב, תציץ מחלונים
תתראה כבתולה — היא הרה לזנונים;
גם בכנפיה דם נפשות האביונים.
— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
לא יחסר אביה מכאובים ויגונים:
ידאוג פן תתפתה עת היא רכת־שנים.
הגדילה — תאנם מפחות וסגנים,
ובעת היא בוגרת אל תביא סמנים —
פן תזנה ברצונה, תתערב עם שונים.
נשאת — פן לא תהר, תתאכזר כיענים,
ותנחש ותכשף עת בואה לזקונים.
— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
חוה הראשונה היא תמיד למבינים.
בה גרש האדם מתוך גן־עדנים.
בה צמחו השדות קוצים גם סלונים,
בה ירבו הדורות נצח באשמנים.
זכרו כזבי בת צור, ראש אמות מדינים.
והרגו בה כמה ונשיא השמעונים.
זכרו אשת שמשון בשדה העקרונים,
פלגש בגבעה עם הבנימינים.

אויסער וואָס ער פאַלט אָן אויף די פרויען און זאָגט, אַז „אין שומר לנשים כי אם כיעור פנים״, אַז דער איינציקער שוץ פאַר פרויען־טוגנט איז נאָר אַ העסלעך געזיכט, מאַכט ער באַזונדער חוזק פון די מיאוסע פרויען און זשאַלעוועט זיי נישט קיין שטעכווערטלעך. די מיאוסע פרוי ווערט ביי אים אָנגערופן „בריעה״ און ער זאָגט:

בריעה, טובה
בימי בכורי ענבים,
לתלותה על האילן

להבריח הזאבים.

— — — — — — — — — — — —

בריעה תהרוג האעפה בעיניה
ולו ראה אותה השטן ברח מפניה.

דערפאר באזינגט ער אין העלע פארבן די שיינקייט פון דער שיינער פרוי, וועלכע ווערט ביי אים פארקערפערט אין תמרן. כאטש ער איז געווען אזוי פארביטערט קעגן דעם גאנצן פרויען־געשלעכט, — זיין אייגענע פרוי האט ער געהאלטן פאר אן אויסנאם, — האט ער דאך נישט געקאנט געפינען גענוג ווערטער פאר זיינע ליב־געזאנגען צו דער שייגער פרוי. ער זאגט:

אלו ראה יוסף תמר
אמר אחריך נרוצה
ולא עזב בגד בידה
וינס ויצא החוצה.

— — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — —

תמר פרצה
בגבול היופי פרץ,
אילו ידעוה בני אלים
לא הניחוה בארץ.

עס וואלט, נאטירלעך, געווען נישט ריכטיק צו באהויפטן, אז עמנואל איז געווען בלויז שטיפער, בלויז סאטיריקער, וויצלער און עראטיקער. ער איז אויך ערנסט געווען, ווארום ער איז א דענקער געווען, ווי עס איז געווען זיין פריינט דאנטע. עמנואל איז געווען א מאן פון חכמה, ער איז געווען א מאן פון גרויסער באאבאכטונגס־קראפט, מיט א טיפער און ערנסטער פארשטענדעניש פאר פארשידענע לעבנס־דערשיינונגען. ער האט זיינע געדאנקען ארויסגעזאגט ביי פארשידענע געלעגנהייטן אין זיינע פירושים, אבער ער האט זיי אויך ארויסגעבראכט אין זיינע „מחברות‟. ער האט געזאגט:

מיודעי שאלוני על מה
ומבמה שכלך עלה וגבר,
השיבותים: בשעבד הדברים
אלי נפשי, ולא נפשי לדבר.

— — — — — — — — — — — —

הזהר משנאת נקלה
ורחק מקנאת איש נבוב,
כי ראיתי פעמים רבות
אדם ענק נחנק בזבוב.

די אַלע לידער, וואָס עמנואל האָט געשאַפן, זענען, אַלזאָ, געשטאַנען אין פולן קאָנטראַסט צו די יידישע דיכטונגען, וואָס זענען געשאַפן געוואָרן פריער פאַר אים אין שפּאַניע. ער איז געווען דער זינגער פון מענטש. ער האָט געזונגען איבער זיינע מעלות און ער האָט געזונגען איבער זיינע חסרונות. ער איז געווען דער זינגער פון פרייד, דער זינגער פון לעבן. ער איז געווען דער דיכטער פון נייע מאָטיוון, פון נייע מעלאָדיעס און נישט האָבנדיק קיין נאָכפאָלגערשאַפט פאַר גאַנצע הונדערטער יאָרן, איז ער געבליבן דער איינציקער — דער אָריגינעלסטער און דער איינציקער...

ד.

דער מייסטער פון נאָוועלן

עמנואלס קינסטלערישער טאַלאַנט האָט זיך נישט געהאַט באַשרענקט אויף לידער און פּאָעמעס אַליין. ער האָט געהאַט אַרויסגעוויזן זיין קראַפט אויך אויף נאָוועלן, אויף קורצע דערציילונגען, און אויף דעם געביט איז ער אפשר געווען פיל נייער און אָריגינעלער. וואָרום די יידישע ליטעראַטור אין מיטלאַלטער האָט פון אַזאַ מין שאַפונג גאָר ווינציק געהאַט געוווּסט. די הייליקע שפּראַך איז נאָך נישט געוווינט געווען צו אַזעלכע לידער, ווי ער האָט געשריבן און אוודאי נישט צו אַזעלכע פּעפּערדיקע סקיצן. זיינע נאָוועלן, וועלכע זענען, אגב, געווען צוגעפּוצט אויך מיט פּאָעמעס, זענען געווען זייער פּיקאַנט, אָפטמאָל אַזוי פּיקאַנט אין די בילדער און אויסדרוקן, אַז זיי האָבן דעמאָלט געמוזט זיין אויסערגעוויינלעך שאָקירנדיק. זיי זענען אָבער געווען קלוג, אינטערעסאַנט, וויציק און אַפילו שפּאַנענד. צו יענער צייט האָט אין איטאַליע אָנגעהויבן אויפגיין דער שטערן פון באָקאַטשיאָ, וועלכער איז געווען אַ סך פּיקאַנטער ווי עמנואל. עמנואל האָט שוין אָבער געהאַלטן ביים פאַרענדיקן זיינע שאַפונגען דעמאָלט, ווען באָקאַטשיאָ איז אַרויס אויף דער וועלט. עס שיינט, אַז עס האָט דאַן געמוזט הערשן אַזאַ ריכטונג, אַזאַ קינסטלערישער מאָטיוו, וואָרום זאָגן, אַז באָקאַטשיאָ איז באַאיינפלוסט געוואָרן פון עמנואלן, וואָלט געווען אַ קאַפּעלע איבערגעטריבן. יעדנפאַלס זענען זיי ביידע געווען פריוואָליש, ביידע האָבן זיך נישט גערעכנט מיט קיין אויסדרוקן און ביידע האָבן זיך, קענטיק, ווייניק־וואָס געקימערט, וואָס מען וועט אויף זיי זאָגן. זיי זענען ביידע געווען ניי און מען דאַרף רעכענען, אויך גאַנץ פּאָפּולער.

זייער אַ קורצע, אָבער העכסט־פּיקאַנטע מעשה, צוגעפּוצט מיט אַ געפּעפּערטן שיר, דערציילט ער מכח אַ גרויסן גראַמאַטיקער. עס האָט זיך אַמאָל געמאַכט, אַז אין זיין שטאָט איז געקומען צו פאָרן אַ גרויסער גראַמאַטיקער מיט זיין שיינער פרוי. באמת האָט ער גאָר קיין חשק נישט געהאַט צו גיין טרעפן אַזאַ מין טרוקענעם מענטשן, אָבער צוליב זיין שיין ווייבל האָט ער זיך אָנגעטאָן אַ כח און איז אים געגאַנגען באַגריסן. אַז ער האָט זיך געהאַט מיט אים געטראָפן, האָט אים דער גרויסער מדקדק געפרעגט, צי ער ווייסט נישט,

ווער עס איז דאָ אין שטאָט דער גרעסטער דיכטער און מדקדק, ווייל ער האָט אַ סך שאלות צו פרעגן און האָט, אגב, אויך זייער וויכטיקע חידושים. ער וואָלט זיך מיט אַזאַ מאַן געוואָלט דורכשמועסן. עמנואל האָט זיך פון אַזאַ מין פאַרגעניגן געוואָלט אָפּזאָגן. וואָס פאַר אַן אינטערעס האָט ער צו רעדן מיט דעם יידן איבער גראַמאַטיק? אָבער דאָס שיינע ווייבל האָט אים שוין נישט געלאָזט רוען און ער האָט באַשלאָסן נישט אַוועקצוגיין. ער האָט אים דערקלערט, אַז דער מאַן, וועלכן ער זוכט, איז דאָס ער אַליין, עס הייסט, אַז ער איז דאָס דער גרעסטער דיכטער און גרעסטער מדקדק. דער מדקדק האָט דאַן אָנגעהויבן אויסשיטן זיינע קשיות, אָבער עמנואל האָט כמעט נישט געהערט, וואָס ער רעדט. ער האָט גאָר געהאַט געשמועסט מיטן ווייבל, נאַטירלעך בלויז מיט די אויגן. טיילמאָל האָט ער אים אויך אָפּגעענטפערט, און ס'האָט אים ווייניק־וואָס געקימערט, וואָס דער צוגערייזטער גראַמאַטיקער באַזיגט אים. ענדלעך האָט אים עמנואל דאָך געמאַכט אַ פּאָר באַמערקונגען, וועלכע זענען דעם גראַמאַטיקער נישט געפעלן געוואָרן. דער מדקדק האָט דאָ אָנגעהויבן פילן, וואָס עס קומט פאָר, צוליב וואָס ער איז באמת דאָ אַהערגעקומען, און ער האָט עמנואלן אַרויסגעיאָגט פון הויז. פאַר די ליידן, וואָס ער האָט געהאַט פאַר זיין באַהאַנדלונג, איז ער אָבער שפּעטער באַלוינט געוואָרן. ער האָט געוואונען דאָס שיינע ווייבל.

ער דערציילט אויך זייער אַ שיינע ראָמאַנטישע אינטריגע. זיצנדיק איינמאָל ביים שר אין הויז, זענען פּלוצלינג אָנגעריטן צוויי פאָרנעמע הערן און האָבן אים דערקלערט, אַז זיי זענען געשיקט געוואָרן צו אים פון איינער אַ מיידל, וועלכע איז זייער קראַנק, און זי בעט אים קומען צו איר. וואָרום עמנואל הרומי איז דאָך אַ דאָקטאָר געווען. דער שר האָט אים געזאָגט, אַז ער זאָל תיכף פאָרן אַהין, וואָרום די קראַנקע איז אַ גרויסע אַריסטאָקראַטין, אַ פּרינצעסין. עמנואל איז באַלד אַוועק. אַז ער איז אַריינגעקומען אין צימער, האָט ער קודם־כל באַטראַכט איר פּנים, און ער איז אַנטציקט געוואָרן פון איר שיינקייט. ער האָט איר געהייסן אַרויסשטעקן איר נאַקעטע האַנט אויף צו באַטראַכטן דעם פּולס. כדי צו ווייזן, אַז זי איז אַ צנועה, אָדער אפשר ווייל זי האָט זיך געוואָלט רייצן מיט אים, האָט זי פאַרשטעלט איר פּנים און אויסגעשטרעקט איר האַנט אַרומגעוויקלט מיט דער קאָלדרע, כדי בלויז אויף אַזאַ אופן צו באַטאַפּן איר פּולס. עמנואל האָט זיך אָבער מיט איר אָפּגערעכנט. ער האָט גענומען אַ ציגל און אַרויפגעלייגט אויף איר האַנט און האָט דערביי מיט אַ צוואַנג גענומען מאַניפּולירן אַזוי, אַז עס זאָל זיך אויסדאַכטן, ווי ער וואָלט באַטראַכט דעם פּולס. נאָכדעם, ווי ער האָט אויסגעפונען, ווי עס האַלט איר פּולס, האָט ער צונויפגענומען אירע קרובים און דערקלערט, אַז די לאַגע איז ערנסט און מען זאָל זען תיכף צו מאַכן זיין רעצעפּט. די רעצעפּט איז געווען, אַז מען זאָל וואָס גיכער צעמאָלן דעם האָרן פון אַ וואָלף, מען זאָל ברענגען די מילך פון אַ הון, די שיין פון דער לבנה, דעם עק פון אַ זשאַבע, מען זאָל דאָס אַלץ צעמאָלן און אַרויפלייגן אויף דער הויט פון אַ מוראַשקע, און דערנאָך זאָל מען עס צוליגן יעדן אָוונט צום בויך פון דער קראַנקער. אויב די־

דאָזיקע רעצעפט וועט זיין שווער צו מאַכן, האָט ער באַלד פֿאַרשריבן אַ צווייטע רעצעפט. ער האָט געהייסן באַקומען די באָרד פֿון אַ יונג מיידל, פֿאַרברענען די באָרד אין דעם וואַסער פֿון ים־סוף און דאָס מיידל זאָל איינאָטעמען אָט דעם רויך און דערנאָך נעמען די האָר, וואָס וואַקסן אויף איר האַנט און מיט זיי שלעפֿן פֿאַר איר צונג. דאָס, האָט ער געזאָגט, זענען די בעסטע מיטלען. ער האָט זיי געפֿונען אין די ביכער פֿון די גרויסע חכמים און מעדיצינער פֿון אבן זוהר, ראָזאַאי און היפאָקריט. אַז עמנואל איז צוריקגעקומען אַהיים, האָט אים דער שר געפֿרעגט, צי דאָס מיידל פֿילט זיך בעסער, און עמנואל האָט אים דערציילט וועגן זיינע רעצעפטן. דעם שר איז דער שפּאַס געפֿעלן געוואָרן.

אַ זייער אינטערעסאַנטע מעשה האָט עמנואל דערציילט מכח אַ ירושה. אין רוים האָט געהאַט געלעבט איינער אַ ייד, משה. ער איז געווען אַ רייכער מענטש און אויך זייער אַ פֿיינער מענטש. זיין פֿרוי רוסאָלאַ איז אָבער געווען אַ מרשעת, און זיין זון דניאל איז געווען אַ שטיקל אידיאָט. זיין לעבן איז געווען אַן אמתער גיהנום. אַלע טאָג האָט מען זיך געקריגט, אַלע טאָג האָט מען זיך געריסן. ער האָט דעריבער איין טאָג גענומען זיין גאַנץ פֿאַרמעגן און איז אַוועק קיין גריכנלאַנד. ער האָט זיך באַזעצט צווישן יידן און האָט זיך געלעבט רואיק. צוואַנציק יאָר האָט ער פֿאַרבראַכט אין דער גריכישער שטאָט, און אונטער דער צייט איז ער זייער באַליבט געוואָרן ביי די יידן דורך זיין פֿרומקייט און דורך זיינע גרויסע צדקות. איינמאָל איז ער קראַנק געוואָרן, און ווען ער האָט דערזען, אַז דער סוף איז נאָענט, האָט ער געלאָזט רופֿן צו זיך די בעלי־בתים פֿון שטאָט און זיי געזאָגט: „איך גיי שטאַרבן און קיין יורש האָב איך דאָ נישט. איך האָב אַן איינאיינציקן זון אין רוים. און זיין נאָמען איז דניאל. נעמט צו מיין פֿאַרמעגן און שרייבט אַ בריוו צו מיין זון, ער זאָל קומען אָפנעמען דאָס געלט. עס פֿאַרשטייט זיך, אַז דאָס געלט זאָל אַרויסגעגעבן ווערן צו אים, ווען ער וועט ברענגען שריפֿטלעכע דאָקומענטן פֿון די בעלי־בתים אין רוים, אַז ער איז עס מיין זון דניאל. זיי האָבן אים צוגעזאָגט אַזוי צו טאָן, און דער מאַן איז געשטאָרבן. מען האָט אים באַוויינט און באַקלאָגט און מען האָט אַוועקגעשיקט אַ בריוו צו זיין זון אין רוים, אַז עס וואַרט דאָ אויף אים אַ גרויסע ירושה.

אַז די ידיעה וועגן דער גרויסער ירושה איז אָנגעקומען קיין רוים, האָט עס אָנגעמאַכט אַ גרויס גערודער. אומעטום האָט מען געהאַלטן אין איין רעדן וועגן דעם. אין רוים האָט דאַן געלעבט איינער אַ ייד אפרים, וועלכער איז געווען באַוווסט אַלס אַ דורכגעטריבענער חברה־מאַן. און אים איז איינגעפֿאַלן אין קאָפ אַ פלאַן, ווי אַזוי צו באַקומען די גרויסע ירושה. קיין שריפֿטלעכע דאָקומענטן האָט ער, פֿאַרשטייט זיך, נישט געקאָנט באַקומען. ער האָט אָבער געהאַנדלט ווי אַ מייסטער. ער האָט זיך אַוועקגעלאָזן אויף דער גרויסער נסיעה, און נאָך לאַנגע וואַנדערנישן איז ער אָנגעקומען אין יענער שטאָט. אַז ער איז געקומען אין דער אכסניה, האָט ער געשיקט אַ יינגל צו די בעלי־בתים פֿון שטאָט, זאָגן זיי, אַז דאָ געפֿינט זיך דניאל, דער זון פֿון ר' משה, וועלכער

איז ספּעציעל געקומען באַזוכן דאָס קבר פֿון זיין פֿאָטער. וועגן דער ירושה האָט ער אַפילו קיין וואָרט נישט דערמאָנט. ער האָט געוויינט און געקלאָגט אויף דעם פֿאַרלוסט פֿון זיין ליבֿן פֿאָטער. די בעלי־בתים פֿון שטאָט זענען געקומען צו אים און האָבֿן אים געפֿירט ווייזן דאָס קבר. ער האָט זיך אַזוי צעוויינט אויפֿן קבר, אַז עס האָט אַלעמען אַ נעם געטאָן ביים האַרצן. „ווער וואָלט זיך דאָס געקאָנט פֿאָרשטעלן, אַז דו וועסט שטאַרבֿן אין אַ פֿרעמדער שטאָט!'' האָט ער געיאָמערט, זיך רייסנדיק די האָר פֿון קאָפּ. זיי האָבֿן אים געטרייסט, אָבֿער ער האָט זיך נישט געלאָזט טרייסטן. ניין, ער וועט בעסער מיט זיין מוטער אומקומען פֿון דער וועלט. ער וועט עס נישט אַריבֿערטראָגן.

דער ייד איז טאָג און נאַכט געלעגן אין בית־המדרש און געדאַוונט און געלערנט. ער האָט געטיילט צדקה אָרעמעלייט און געהייסן באַשטעלן אַ מצבה, אויף וועלכער ער האָט געלאָזן אויסקריצן דאָס אומגליק, וואָס האָט אים געטראָפֿן, וואָס האָט געטראָפֿן זיין פֿאַמיליע. ער האָט זיך אַלץ נישט געלאָזט טרייסטן און האָט זיך שוין געקליבֿן צו פֿאָרן אַהיים. ווען די בעלי־בתים האָבֿן דערזען, אַז ער בעט קיין געלט נישט און קלויבט זיך זאָגאַר אַוועקצופֿאָרן, האָבֿן זיי געזאָגט צווישן זיך: „צו וואָס שווייגן מיר? דער ייד איז דאָך אַ צדיק, לאָמיר אים אַוועקגעבֿן דאָס געלט, וואָס אים קומט. ער האָט אַפילו נישט קיין דאָקומענטן באַשטעטיקט פֿון דער רוימיש־יידישער קהלה, אָבֿער צו וואָס דאַרף מען דאָקומענטן פֿון אַזאַ קדוש און פֿון אַזאַ בעל־צדקה?'' די בעלי־בתים האָבֿן אים געלאָזן רופֿן און אים געזאָגט, אַז זיין פֿאָטער האָט איבערגעלאָזן ביי זיי אַ גרויס פֿאַרמעגן פֿאַר זיין זון דניאל, און דאָס געלט זאָל אים אָפּגעגעבֿן ווערן נאָר אויפֿן באַווייז פֿון אַ שריפֿטלעכער באַשטעטיקונג פֿון די בעלי־בתים פֿון רוים. „אָבֿער מיר נעמען אָן דיינע טרערן און דיינע צדקות, — האָבֿן זיי געזאָגט, — פֿאַר דעם בעסטן עדות. קום און נעם דיין ירושה, וואָס דיר קומט''.

דער ייד האָט זיי באַדאַנקט פֿאַר דעם גוטס, וואָס זיי האָבֿן געטאָן מיט אים און ער האָט צוגענומען דאָס גרויסע פֿאַרמעגן. אויף צומאָרגנס איז ער אַרומגעגאַנגען איבֿער דער שטאָט פֿרעגן, צי זיין פֿאָטער איז נישט געבליבֿן שולדיק אימיצן קיין געלט. וואָרום ער וויל חס וחלילה נישט באַנוצן זיך מיט פֿרעמד געלט. ער האָט אויך געוואָלט באַצאָלן די מענטשן, וועלכע האָבֿן אויפֿגעפּאַסט אויף זיין פֿאָטער, בעת ער איז קראַנק געווען. עס האָט זיך קיינער נישט אָפּגערופֿן, צו מאָנען באַלוינונג, און ענדלעך איז דער ייד אָפּגעפֿאָרן קיין רוים מיטן גרויסן פֿאַרמעגן און ער האָט אָנגעהויבֿן לעבֿן אַ גוטן טאָג.

אין אַ צוויי יאָר אַרום האָט זיך דניאל מיישב געווען צו פֿאָרן אָפּנעמען דאָס געלט. ער האָט מיטגענומען מיט זיך אַ באַשטעטיקונג פֿון די יידישע מנהיגים אין רוים, אַז ער איז דאָס דניאל, דער איינציקער יורש פֿון ר' משהן, וועלכער האָט איבֿערגעלאָזט דאָס גרויסע פֿאַרמעגן. דניאל איז אַוועקגעפֿאָרן און נאָך אַ לאַנגער נסיעה איז ער אָנגעקומען אין דער גריכישער שטאָט. ווען ער האָט זיך געטראָפֿן מיט די בעלי־בתים, האָט ער וועגן זיין פֿאָטער גאָרנישט געפֿרעגט. ער האָט נישט געפֿרעגט, ווי אַזוי ער איז געשטאָרבֿן, ווי אַזוי ער

איז געקומען צו קבר־ישראל; ער האָט אויך נישט געוויינט און געקלאָגט און זיך נישט געריסן די האָר פון קאָפ. ער האָט בלויז געפרעגט וועגן דעם געלט, וואָס דער פאָטער האָט געהאַט איבערגעלאָזט, וואָרום ער איז דער איינציקער זון, דער איינציקער יורש.

די בעלי־בתים האָבן זיך אויסגעלאַכט פון אים און האָבן אים נאָך באַליידיקט, זאָגנדיק, אַז ער איז אַ שווינדלער. ווען ער האָט דאָס דערזען, האָט ער אַרויסגענומען פון קעשענע דעם דאָקומענט פון דער יידישער קהלה אין רוים און זיי דערלאַנגט. אויפן בריוו זענען געווען געחתמעט די גרעסטע בעלי־בתים, די גרעסטע שררות פון רוים. עס איז באַלד צונויפגערופן געוואָרן אַן אסיפה און עס איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז יענער ייד איז געווען אַ שווינדלער און האָט מיט פאַלשקייט אַרויסבאַקומען דאָס געלט. זיי האָבן אויסגעדריקט זייער באַדויערן, וואָס זיי האָבן אַזוי געהאַנדלט. דניאל איז געוואָרן אַן אויפגעציטערטער, ווען ער האָט דאָס דערהערט, אַז אַ פרעמדער האָט באַקומען די ירושה, וועלכע זיין פאָטער האָט איבערגעלאָזן פאַר אים. זיי האָבן אים אָבער דערציילט, אַז עס איז געקומען אַ ייד, וועלכער האָט געוויינט און געקלאָגט, געטיילט צדקה, געדאַוונט און געלאָזט מאַכן אַן „אל מלא רחמים”, ער האָט אויך געשטעלט אַ שיינע מצבה. „ביזטו דער אמתער זון — פאַרוואָס ביזטו געקומען אַזוי שפעט? פאַרוואָס טרויערסטו נישט נאָך דיין פאָטער? פאַרוואָס טרויערסטו אַזוי נאָך דעם געלט? דו האָסט נישט געוויינט, נישט געקלאָגט און נישט געגאַנגען אַפילו זיין קבר באַזוכן, — זאָל יענעם ווויל באַקומען”.

דער יורש איז אַוועק צוריק אַהיים מיט ליידיקע הענט, און ווען זיין מוטער האָט אים געפרעגט, ווו דאָס געלט איז, האָט ער איר דערציילט די גאַנצע געשיכטע. „אויב אַזוי, — האָט זי געזאָגט, — וועט זי אויך נישט טרויערן נאָך אים. ווייבאַלד אַז זי האָט קיין געלט נישט באַקומען, צו וואָס זאָל זי טרויערן נאָך אים?”

דאָס איז דער קורצער אינהאַלט פון אייניקע פון זיינע קורצע נאָוועלן. זיי זענען שיין מיט זייערע מאָטיוון און באַזונדערס שיין מיט זייער פאָעטישער שפראַך. די גאַנצע קאָמפאָזיציע איז געבויט שיין און די פאָרם איז רייך אין בילדער, אין שפראַך־בילדער, וואָרום ער איז אַ זעלטענער מייסטער אין דער העברעאישער שפראַך געווען.

ה.

די הימלישע פאָעמע

איינע פון זיינע באַוווסטע שאַפונגען, וועלכע געפינט זיך אין די „מחברות”, איז די באַקאַנטע פאָעמע „התופת והעדן”, אין וועלכער ער שילדערט, אַזוי צו זאָגן, דאָס הימלישע לעבן, — דאָס לעבן פון די רשעים אין גיהנום און דאָס לעבן פון די צדיקים אין גן־עדן.

עמנואל דערציילט, אַז ווען ער איז שוין געווען אַריבער די זעכציקער,

און די מלאכים פון טויט האָבן שוין געהאַט אָנגעהויבן צו שוועבן אַרום זיינע אויגן, האָט ער זיך פּאַרטראַכט וועגן דעם גרויסן און טיפן סוד פון עולם־הבא און זייער שטאַרק געוואָלט וויסן, ווי אַזוי עס פירט זיך דאָס לעבן אויף יענער וועלט, אויף ווי ווייט ער איז פּאַרבאַרייטעט צו דעם קומענדיקן לעבן נאָכן טויט. ער האָט זיך דעריבער פּאַרטיפט אין תפלות און פּרובירט אַרויסרופן צו זיך דעם נביא דניאל, אַז ער זאָל עס אים אַנטדעקן אַלע סודות, אַז ער זאָל אים באַווייזן דאָס מיסטעריעזע לעבן אויף יענער וועלט. אַ לאַנגע צייט איז ער אַזוי אַרומגעשוווּמען אין טרוימען און פּאַנטאַזיעס, ביז עס האָט זיך אויף אים אַראָפּגעלאָזן אַ וואָלקן און ער האָט איינגעדרעמלט. ווען ער האָט זיך שפּעטער אויפגעכאַפּט, האָט ער דערזען נעבן זיך אַן אַלטן מאַן, וואָס איז געווען ענלעך צו אַ מלאך אין הימל און פון גרויס יראת־הכבוד איז ער געפאַלן אויף זיינע קני. דער אַלטער מאַן האָט אים אויפגעהויבן און אים דערקלערט, אַז ער איז עס דניאל, וועלכן ער האָט געהאַט גערופן.

צום ערשטן האָט אים דניאל געפירט ווייזן דאָס גיהנום. עס פּאַרשטייט זיך, אַז עמנואל מאָלט אויס דאָס גיהנום אין די שוידערלעכסטע און טונקלסטע פּאַרבן. עס הערשט אַ שרעקלעכע פינסטערניש, וועלכע ווערט אָפּט איבערגעריסן דורך פייערדיקע בליצן; עס האַלט שטענדיק אין איין דונערן און דאָך הערט מען די מוראדיקע קרעכצן און די פּאַרצווייפלטע געשרייען פון די מענטשן, וועלכע קאָכן זיך אין די טייכן מיט פייער און קאָכעדיקן שוועבל. דניאל ווייזט אים איין אָפּטיילונג, אין וועלכער עס געפינען זיך די גרויסע זינדיקע פון דער וועלט: ער זעט דאָרטן די מענטשן פון סדום און עמורה, ער זעט דאָרטן סיסראָן, אחאבן און איזבלן, און ער זעט דאָרטן אויך המן הרשע. אויסער די יידישע רשעים, באַגעגנט ער דאָרטן אויך דעם גרויסן גריכישן פילאָזאָף אַריסטאָטעל, וועלכער האָט געהאַלטן, אַז די וועלט איז אַ „קדמון“, עס הייסט, אַז די וועלט איז נישט באַשאַפן געוואָרן, ווי מיר, יידן, גלויבן, נאָר אַז זי עקזיסטירט שוין פון אייביק אָן. דאָרטן האָט ער אויך געפונען גאַלענוסן, וועלכער איז געווען דער פאָטער פון דער מעדיצין, ער זעט דאָרטן אויך דעם פילאָזאָף פּלאַטאָן און פיל אַראַבישע פילאָזאָפן.

דניאל פירט אים ווייטער און ווייזט אים אָן אויף די מענטשן, וועלכע האָבן זיך אויפן עולם־השקר אָפּגעגעבן מיט פיזישע פּאַרגעניגנס, וועלכע האָבן געשפּילט אין קאָרטן און האָבן גאָרנישט אָנגעהויבן צו זאָרגן וועגן זייער נשמה. ער האָט אַפילו געזען, ווי עס בראָטן זיך אַזעלכע מענטשן, וועלכע זענען אויף דער וועלט געווען „רבנים“, וועלכע האָבן געטראָגן די מאַסקע פון רבנות, וועלכע האָבן זיך אָנגערופן פרומע און האָבן באמת אָפּגעטאָן זייער מיאוסע זאַכן. ער האָט אויך געזען, ווי עס בראָטן זיך ליגנערס, קאַרגע מענטשן, אָפּנאַרער, שווינדלער, וועלכע האָבן מיט זייערע שענדלעכע מעשים געבראַכט צרות צו זייערע מיטמענטשן. דערביי האָט ער אויך געזען הונדערט מיט צוואַנציק טויזנט בלינדע, אין וועלכע ער האָט דערקענט מענטשן, וועלכע זענען אויף דער אַלטער וועלט געווען באַקאַנטע קהלשע טוער, באַקאַנטע פירער פון פאָלק ישראל. די אַלע בלינדע האָבן אַ סך געזינדיקט. זיי האָבן גע־

האָט אויגן און האָבן נישט געוואָלט זען; זיי האָבן געוווּסט פון דער גרויסער באַדייטונג פון חכמה, אָבער זיי האָבן נישט געוואָלט זען איר ליכט. זיי האָבן בלויז געזוכט כבוד. איצט זעען זיי נישט און ליגן אין דער פינסטער. דניאל פירט אים אַריין ווייטער און ווייזט אים, ווי מען פייניקט זיי, ווי מען ברענט זיי און מען בראָט זיי. עמנואל ווערט דערשיטערט. עס פאַלט אויף אים אָן אַ מוראדיקע שרעק.

דניאל נעמט אים אַוועק פון גיהנום און פירט אים ווייזן דעם גן־עדן. עמנואל מאָלט דאָ דעם גן־עדן אין די העלסטע קאָלירן. ער באַזינגט די שיינקייט, דעם גלאַנץ און פּראַכט, וואָס הערשט אין די גין־גאָלדענע פּאַלאַצן, ווּ עס פאַרברענגען די נשמות פון די גרויסע צדיקים. פירנדיק, זאָגט אים דערווייל דניאל, אַז ער איז זייער אַ גרויסער חשוב אין הימל. ער האָט גוט מבאר געווען די נביאים. ישעיה הנביא איז שטאַרק צופרידן, און שלמה המלך איז ממש אַנטציקט פון אים און זיי זענען די גרעסטע מליצי־יושר פאַר אים.

אַז עמנואל איז צוגעפירט געוואָרן צום פּאַלאַץ פון די גרויסע צדיקים, האָט ער געהערט, ווי מען זאָגט: „עמנואל קומט. עס וועט שוין זיין פריילעך’’. דער ערשטער, וואָס איז אַרויס אים מקבל־פנים זיין, איז געווען דוד המלך, דער נעים זמירות ישראל. ער האָט אים שטאַרק געלויבט פאַר זיין פּירוש אויף תהלים. נאָך אים איז געקומען יחזקאל, שפּעטער ירמיהו, ישעיה, שלמה המלך. אַלע זענען געווען אַנטציקט פון אים. ענדלעך איז ער געקומען צו משה רבינו. משה רבינו האָט זיך ממש נישט געקאָנט אָפּלויבן פון זיין פּירוש אויף איוב, וועלכער איז לויטן תלמוד געשריבן געוואָרן פון משה רבינו.

נישט ווייט פון דאָרטן איז ער געקומען צו אַ פּאַלאַץ, ווּ ער האָט געטראָפן פיל נישט־יידן, און צווישן זיי אויך כורש מלך פרס און פרעהס טאָכטער.

— דאָס זענען די צדיקים פון אַנדערע פעלקער, — האָט אים דניאל דערקלערט, — וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט חכמה. זיי האָבן אויסגעפונען אַ סך וויסנשאַפטן און מיט זייער שכל זענען זיי דערגאַנגען צו אחדות הבורא און אַז דער אויבערשטער האָט באַשאַפן די וועלט פון גאָרנישט.

ענדלעך האָט ער געוואָלט זען די קדושים, די מאַרטירער פאַרן יידישן פאָלק. ער האָט זיי אָבער נישט געקאָנט זען, ווייל זיי זענען גראָד דעמאָלט געגאַנגען, אין דער באַגלייטונג פון מלאך מיכאל, צום כסא הכבוד מתפלל צו זיין פאַר די יידן, וועלכע זענען צעזייט און צעשפּרייט איבער אַלע עקן פון דער וועלט, אַז ער זאָל זיי שוין אויסלייזן פון גלות.

דניאל האָט צו אים דאַן געזאָגט, אַז דאָס, וואָס ער האָט אים דאָ אַלץ געוויזן, איז געווען מיט דעם צוועק, אַז אַלע מענטשן זאָלן וויסן, וואָס עס דערוואַרט זיי אין דער צוקונפט אויף יענער וועלט. ער האָט אים געבעטן דאָס אָנצושרייבן אַלס אָנדענקען פאַר די שפּעטערדיקע דורות. און אַזוי לאַנג, ווי ער וועט לעבן, זאָל ער אַלעמען דערציילן, וואָס זיינע אויגן האָבן געזען און וואָס זיינע אויערן האָבן געהערט. און ער איז פאַרשוווּנדן.

דידאָזיקע שיינע פּאָעמע איז, זעלבסטפאַרשטענדלעך, שטאַרק ענלעך צו

דער „געטלעכער קאָמעדיע’’ פון איטאַליענישן דיכטער דאַנטע, מיט וועלכן עמנואל זאָל האָבן געווען אַ פּערזענלעכער פריינט. ביידע שפּאַצירן אַרום איבערן גיהנום און גן־עדן, און ביידע שילדערן די יסורים פון די רשעים און דעם תענוג פון די צדיקים אין גן־עדן. דידאָזיקע ענלעכקייט שטעלט זיי אָבער נישט ביידן אויף איין קינסטלערישער און אידעאישער ליניע. דאַנטעס „געטלעכע קאָמעדיע’’ בליצט מיט פּאָעטישע שיינקייטן. זי איז גרויס אין פאַרנעם און גראַנדיעז אין איר קינסטלערישער און אידעאישער קאָמפּאָזיציע. דאַנטע האָט געשטרעבט צו שאַפן אַ בילד פון פּאָליטישן, רעליגיעזן און געזעלשאַפטלעכן לעבן פון זיין צייט, אָפּצושאַצן די גרעסטע היסטאָרישע פּאַסירונגען פון דער פאַרגאַנגענהייט, און צו שאַפן, אַזוי צו זאָגן, אַ וועלט־אָנשויאונג. אגב איז די „געטלעכע קאָמעדיע’’ געווען דאַנטעס לעבנסווערק.

עמנואלס פּאָעמע „התופת והערן’’ פעלן אָט די אַלע קוואַליטעטן. זי האָט נישט דעם גרויסן קינסטלערישן פאַרנעם, עס פעלט איר די שטראַלנדיקע פּאָעזיע און אויך די אידעע. עמנואל האָט זיך געהאַט געשטעלט אַ גאַנץ אַנדערן צוועק. זיין ציל איז געווען אַ מאָראַלישער. ער האָט נישט געזוכט קיין אידעען און האָט נישט געזוכט קיין פּראָבלעמען. ער האָט בלויז געוואָלט געבן אַ באַשרייבונג פון יענער־וועלטיקן לעבן אין צוזאַמענהאַנג מיט געוויסע מאָראַלישע לערעס. דערביי איז די גאַנצע פּאָעמע געווען ביי אים אַ מין נעבן־זאַך. ער האָט עס געשאַפן, אַזוי צו זאָגן, אגב־אורחא. בלויז אין אַ געוויסן פּונקט שטייט עמנואלס פּאָעמע העכער, און דאָס איז, מיט איר טאָלעראַנץ און מיט איר אַלמענטשלעכקייט. דאַנטע האָט אין זיין גן־עדן געפונען בלויז קריסטן. נאָר זיי זענען, הייסט עס, זוכה צו די תענוגים פון עולם־הבא. נישט־קריסטן קאָנען אַהין נישט אַריין. דאָס איז געווען דער ענגער קאַטוילישער קוק אויף דער וועלט. די וועלט געהערט נאָר צו די קאַטאָליקן, צו די קריסטן. אפילו זיין פירער, ווירגיל, האָט זיך געמוזט געזעגענען מיט אים ביי די טויערן פון גן־עדן, ווייל אַלס געצנדינער האָט ער נישט זוכה געווען אַריינצוקומען אין גן־עדן. עמנואל אָבער געפינט אין גן־עדן אויך נישט־יידן. אויך זיי ווערן פאַררעכנט פאַר צדיקים, אויב זיי האָבן געלייסטעט פאַר דער מענטשהייט, אויב זיי האָבן פאַרקערפּערט אין זיך די שיינקייט פונם מענטשן, אויב זיי זענען געווען אָרנטלעך און טוגנטהאַפט. ביי יידן באַקומען די חסידי אומות העולם דעמזעלבן שכר, ווי יידישע צדיקים. ביי די קריסטן קאָנען אפילו די בעסטע מענטשן פון אַנדערע אומות זיך נישט גליַיכן צו זיי. עמנואל דערשיינט דאָ שענער, מענטשלעכער, אפילו ווען ער קאָן זיך מיט דאַנטען נישט פאַרגלייכן קינסטלעריש.

ו.

עמנואל אַלס מפרש פון דער תורה

עס איז געוויינלעך אָנגענומען אין דער וועלט צו באַטראַכטן עמנואל הרומי בלויז אַלס דיכטער. מען שטעלט זיך עפּעס פאָר, אַז דערדאָזיקער מאַן

איז שטענדיק געזעסן און געשאַפן לירישע, סאַטירישע און עראָטישע לידער; אַז ער האָט שטענדיק חוזק געמאַכט פון דער וועלט און זיך געבאָדן אין אַ ים פון קערפּערלעכע ליידנשאַפטן, פון קערפּערלעכן גענוס. דאָס איז גאַנץ ווייט פון דער ווירקלעכקייט. עמנואל איז אויסער קינסטלער, אויך געווען איינער פון די באַדייטנדיקסטע מפרשים אויף דער תורה. ער האָט געהאַט געלערנט אַ סך תורה, ער איז געלעגן פאַרטיפט אין דער תורה און ער האָט געהאַט געשטרעבט אַרויסצוברענגען פון דאָרטן אַלץ, וואָס ס'איז שיין, אַלץ, וואָס ס'איז גרויס, אַלץ, וואָס ס'איז טיף. עמנואל איז געזעסן יאָרן און געאַרבעט אויף זיינע אינטערפּרעטאַציעס און ער האָט טאַקע אָנגעשריבן פּירושים כמעט אויף אַלע ספרים פון די כתבי הקודש.

אָט די פאַרשידנאַרטיקע קאָמבינאַציע פון עמנואל הרומים כאַראַקטער האָט געקאָנט זיך אויסווייזן אַביסל ווּנדערלעך. פון איין זייט איז ער דערשינען אַלס אויסגעשפּראָכן מאָדערנער מענטש — פּריי, סקעפּטיש, עלעגאַנט, פּיקאַנט, וויציק, לייכטזיניק און שטיפעריש — אַן עכטער ראַפינירטער היינריך היינע, און פון דער אַנדערער זייט ווידער דערשיינט ער אַלס צדיק, אַלס מקובל, מיט דער טויטער ערנסטקייט אַליין. ווען אימיצער לייענט זיינע לידער און פּאָעמעס, וועט ער זיך קיינמאָל נישט קאָנען פאָרשטעלן, אַז דאָסזעלבע מויל איז אימשטאַנד אַרויסצוברענגען אַ הייליק וואָרט. וואָרום אין זיינע קינסטלערישע דיכטונגען איז ער אפשר דער אומהייליקסטער, וואָס קאָן נאָר געמאָלט זיין, ער איז אַפילו אָפטמאָל שאָקירנדיק. זאָל ווידער אימיצער לייענען זיין פּירוש אויף דער תורה, וואָלט ער זיך זיכער בשום־אופן נישט געקאָנט פאָרשטעלן, אַז דערדאָזיקער הייליקער מאַן, דערדאָזיקער צדיק, וואָלט ווען־עס־איז אין זיין לעבן אימשטאַנד געווען אַרויסצוזאָגן אַ ווערטל מיט האַלב־טונקעלע כוונות. עס איז אָבער דאָך אַזוי געווען. עמנואל הרומי האָט געהאַט אין זיך אָט די ביידע קוואַליטעטן. ער האָט געקענט זינגען ליבע־לידער און שילדערן פּיקאַנטע סצענעס, און ער האָט אויך געקאָנט זיך אַראָפּלאָזן אין תהום פון רמז און סוד. אָבער ער איז אין ביידע מאָמענטן געווען ערלעך און אויפריכטיק. ער האָט זיך נישט געהאַט פאַרמאָסטן צו שפּילן ראָלעס — די ראָלע פון אַ צדיק און די ראָלע פון אַ לייכטזיניקן שטיפער. ער איז געווען דורך און דורך גאַנץ. ער איז נישט געווען קיין צווייִדייטיקע פּערזאָן, נאָר אַ פאַרשידנפאַרביקע, קאָלירפולע פּערזאָן. ער איז געווען גענוג אומאָפּהענגיק צו זאָגן און צו דענקען, וואָס ער וויל, אַפילו ווען ער איז געווען אין הויז פון זיין מעצענאַט, פון זיין „שר". אגב האָט ער נאָך זיין פּירוש אויף דער תורה געשריבן, ווען ער איז געווען אין רוים, דאָס הייסט, ווען ער איז געווען רייך, ווען ער איז אויך מאַטעריעל געווען אומאָפּהענגיק. ער איז געווען אַ דיכטער, אַ קינסטלער, אַ לעבנסלוסטיקער מענטש, אָבער דערפון איז נאָך נישט געדרונגען, אַז אַ דיכטער דאַרף נישט זיין ערנסט, דאַרף נישט דענקען, דאַרף נישט לערנען, דאַרף נישט זיין רעליגיעז. גרויסע דיכטער זענען אַלע מאָל געווען ערנסטע מענטשן, דענקנדיקע מענטשן און אַפילו טיף־רעליגיעזע מענטשן. אונזערע גרויסע דיכטער, פון ר' יהודה הלוי ביז חיים נחמן ביאַליק, זענען געווען ערנסטע מענטשן און טיפע

דענקער. בלויז קאַרליק־פּאָעטן האָבן זיך איינגעשמועסט, אַז מיט זייערע פּאָר האַלב־געלונגענע שירים זענען זיי שוין גרויס גענוג און באַדייטנדיק גענוג, מבטל צו מאַכן אַלע אַנדערע שאַפונגען, אַלע אַנדערע תורות און חכמות, וואָס זענען צו זייער קליין וועלטעלע נישט דערגאַנגען.

עמנואל הרומי איז געווען אַן אייגנאַרטיקער מפרש. זיינע פּירושים אויף די כתבי הקודש זענען אומבאַדינגט פון גרויסן ווערט, נישט בלויז פון היסטאָרישן אַליין. עס מעג זיין אמת, אַז די איטאַליענישע יידן האָבן נישט געהאַט דערגרייכט אין זייערע תורה־אינטערפּרעטאַציעס צו דער מדרגה פון די מפרשים פון שפּאַניע, פּראָוואַנס און פראַנקרייך, עמנואל הרומי איז אָבער אין אַ געוויסן זין געווען אַ מין אויסנאַם. ער איז אַפילו געהאַט אַוועק אין זיינע פּירושים צו ווייט אין חקירה, אין מיסטיק, אין אַלעגאָריע. ער איז אָבער אויך געווען אַ פּשטן. ער האָט זיך געהאַט געגריבלט אין די כללים פון גראַמאַטיק און האָט ליב געהאַט אויסצוטייטשן אַ פּסוק לויטן פּשוטן פּשט, אָן שום באַפּוצונגען, אָן שום דעקאָראַציעס. און זיינע פּשטים זענען געווען העכסט־אינטערעסאַנט און באַלערנדיק, שיין און ווערטפול. זייער אָריגינעל טייטשט ער אויס דעם פּסוק אין תהלים: „מואב סיר רחצי, על עובים אשליך נעלי". ער טייטשט „נעל", אַ הענטשקע, און זאָגט, אַז עס איז געווען אַ טראַדיציע ביי די קיסרים, בעת זיי האָבן געהאַט באַלאַגערט אַ שטאַרק־באַפעסטיקטע שטאָט, אַריינצוּוואַרפן אַ הענטשקע אינמיטן דער פעסטונג, כדי דערמיט צו דערמוטיקן די אַרמיי צום קאַמף און איר אָנצוּווייזן, אַז דער קעניג איז גרייט אויף די שווערסטע קרבנות; אַז ער וועט נישט אַוועק פון שטאָט, ביז זי וועט נישט באַזיגט ווערן. דער פּסוק מיינט דאָ דעריבער צו זאָגן, אַז דער אויבערשטער וועט שוין אַרויפוואַרפן אויף אדומען די הענטשקע און דאָס וועט הייסן, אַז ער וועט נישט אויפהערן דעם קאַמף, ביז אדום וועט באַזיגט ווערן.

זייער אָריגינעל טייטשט ער אויך אויס דעם פּסוק אין תהלים: „מתרפס ברצי כסף". מתרפס טייטשט ער, גיין, טרעטן, גאַלאָפּירן. „רצי", הייסט ביי אים פּאָדקאָוועס. עס הייסט צו זאָגן, אַז עס איז שוין ביי די רייכע אַזוי פאַרדרייט דער קאָפּ פון גוטסקייט און וווילטאָג, אַז ס'איז ביי זיי רעכט צו מאַכן זילבערנע פּאָדקאָוועס אויף די פיס פון די פערד. עמנואל זאָגט, אַז אויך אין זיין צייט איז געווען אַ מאָדע ביי די קיסרים און פּריצים צו שמידן די פערד מיט זילבערנע פּאָדקאָוועס, כדי די וועלט זאָל זען, בעת זיי לויפן, זייער רייכקייט. שיין און אָריגינעל טייטשט ער אויך דעם פּסוק „והשתיה כדת אין אונס". וואָס הייסט „אין אונס"? ווו איז דען פאַראַן אויף דער וועלט אַ געזעץ, אַז מען מוז אויף אַ באַל יאָ טרינקען? עמנואל זאָגט, אַז דאָס האָט אַ שייכות צו אַ געוויסער עטיקעט. אַפילו אין זיין צייט, זאָגט עמנואל, האָט מען זיך אויפגעפירט, אַז דער בעל־שמחה פלעגט טרינקען אַ טאָסט לכבוד די געסט און אַלע אָנוועזנדיקע זענען געווען מחויב אויסצוטרינקען די גלעזער וויין לכבוד דעם בעל־הבית. ביי אחשורושן איז געווען „אין אונס", עס איז נישט געווען קיין מוז מיטצוטרינקען מיטן טאָסט־מייסטער.

עס שיינט אָבער, אַז עמנואל הרומי האָט, קענטיק, מיט זיינע פּירושים

קיין מזל נישט געהאַט. זיינע פירושים זענען נישט דערשינען אויף דער וועלט, כאָטש אין דערזעלבער צייט און אויך שפּעטער זענען געווען אַ סך, אַ סך קלענערע מפרשים פון אים, וועלכע האָבן געהאַט מער מזל פאַר אים און זייערע פירושים זענען יאָ געדרוקט געוואָרן, פאַרשפּרייט געוואָרן, און אפילו פאַרהייליקט געוואָרן צוזאַמען מיט דער תורה גופא. צי דאָס איז געווען בלויז אַ ריינער צופאַל, קאָן מען נישט וויסן. מעגלעך. אַז יאָ. ס׳איז אָבער אויך מעגלעך, אַז די פרומע וועלט האָט אויף אים געהאַט געקוקט צו־קרום און אויך אויף זיינע פירושים, צוליב זיינע לידער, כאָטש די פירושים זענען געווען דווקא פון דער העכסטער פראָבע פרומקייט. יעדנפאַלס האָט זיך דאָס מזל געהאַט אָפּגעטאָן פון אים. אַ סך מאַנוסקריפּטן פון זיינע פירושים זענען פאַרלוירן געגאַנגען און די איבעריקע, וואָס זענען געבליבן, שלאָפן זיך רואיק אין די גלעזערנע קעסטעלעך פון די אַלטע מוזעאומס פון דער וועלט. זיינע ווערטפולע פירושים אויף בראשית און שמות ליגן אויך רואיק אין דער ביבליאָטעק פון יידיש־טעאָלאָגישן סעמינאַר אין ניו־יאָרק, און קיינער וויל זיי נישט באַאומרואיקן אין זייער זיסן שלאָף. די פירושים אויף חמש מגילות, וועלכע האָבן שוין יאָ געהאַט מער מזל צו דערשיינען אויף דער וועלט, זענען בלויז העקטאָגראַפירט געוואָרן צו זעכציק עקזעמפּלאַרן פון יעדער מגילה, און זענען ממילא אויך געווען אַ קנין פון די מוזעאומס. געדרוקט איז געוואָרן בלויז זיין פירוש אויף משלי און אויך דאָסדאָזיקע ספר איז שוין איצטער אַ יקר־המציאות און גאַנץ ווייניק מענטשן וויסן פון אים, כאָטש ער איז זיכער אַ מייסטערווערק.

ז.

דער פירוש אויף משלי

דער בעסטער פון אַלע זיינע פירושים איז דער פירוש אויף משלי, וועלכער איז שוין, אגב, כאָטש געדרוקט, איינער פון די זעלטנסטע ספרים אויף דער וועלט. דאָ האָט ער זיך געהאַט פאַרנומען צו שאַפן עטוואָס גאַנצעס, ער האָט פּרובירט זוכן אַ פאַרבינדונג צווישן די פסוקים, וועלכע שיינען צו זיין ווייט איינער פון אַנדערן, וועלכע שיינען זיך נישט צו קלעפּן איינער צום אַנדערן. דערדאָזיקער סינטעז, דידאָזיקע צונויפבינדונג איז אים נישט געלונגען אינגאַנצן, עס איז אים אָבער געלונגען צו שאַפן אַ פולקאָמען, אַן אַרומגעשניצטן סיסטעם אין דער לערע פון עטיק. דאָ אַנטפּלעקט זיך עמנואל אַלס מאָראַלישע פערזענלעכקייט, אַלס מאָראַל־לערער און ס׳ווערט, אגב, גלייכצייטיק אַרויסגעבראַכט דער מאָראַלישער צושטאַנד ביי יידן פון יענער צייט. דערמיט האָט דער פירוש אויך אַ קולטור־היסטאָרישן ווערט.

דער פירוש אויף משלי איז אַן אַלעגאָרישער. ער האָט דאָרטן אויך זיינע פירושים על פי דרך הפשט. אָבער אים ציט מער צו נסתר, צו רמז. ער קאָן זיך נישט פאַרגינען אויסצוטייטשן אַ פסוק אין משלי בלויז על פי פשט, הגם אַזאַ ספר, ווי משלי, אָפּערירט נאָר מיט מאָראַלישע פּרינציפּן, מיט פּשוטער וועלט־

לעבער חכמה, מיט געוויינלעכן מוסר, מיט מענטשלעכע שוואַכקייטן און מיט מענטשלעכע מעלות. ער באַמיט זיך אומעטום צו געפינען עפּעס אַ שטיקעלע רמז, אַ שטיקעלע אָנצוהערעניש אויף עפּעס אַנדערש, ווי עס ווערט גאַנץ איינפאַך אויסגעדריקט אין פּסוק. אַפילו דער פּסוק, וואָס קומט שוין אַרויס פון זיין האַנט אַרומגעפּוצט מיט פּשט, מוז ער אויך דערנאָך דעקאָרירט ווערן מיט רמז. די „אשת חיל’’, וואָס שלמה המלך דערמאָנט, ווערט ביי אים פאַרוואַנדלט אין דעם געטלעכן אינטעלעקט, אין דער פאַרנונפט, אין דער דענקנדיקער נשמה. „צמר ופשתים’’ זענען ביי אים נישט פּשוטע וואָל און פלאַקס, נאָר די חכמות, וואָס זענען באַשאַפן געוואָרן אויף דער וועלט. אין אַלץ געפינט ער סודות, אין אַלץ געפינט ער רמזים.

שיין טייטשט ער אויס דעם פּסוק: ידיה שלחה בכישור וכפּיה תמכו פלך. צום אָנהויב טייטשט ער פלך אַלס אַ שפּינדל, עס מיינט צו זאָגן, אַז די אשת חיל איז אַ בריה אויך ביים שפּינראָד. פלך הייסט אָבער אויך אַ געגנט, אַ שטאָט, אַ גובערניע, אַ דעפּאַרטאַמענט, און מחמת דעם וויל ער אַרויסברענגען, אַז די אשת חיל איז נישט בלויז אַ בריה צו פירן אַ הויז, נאָר זי קען אויך פירן אַ מלוכה, זי קען פאַרוואַלטן איבער אַ געגנט. פלך האָט אָבער נאָך אַ באַדייטונג. פלך הייסט אויך אַ שטעקן. און דאָס מיינט צו זאָגן, אַז דיזעלביקע אשת חיל קען האַלטן אין איר האַנט דעם שבט מושלים, אַז זי קאָן זיין אַ קעניגין, צו רעגירן איבער אַ מלוכה. די אַלע אויסטייטשונגען זענען, דאַכט זיך, גאַנץ אינטערעסאַנט און עס וואָלט מיט זיי גענוג געווען. מוז ער אָבער דעם פּסוק אויסטייטשן אויך על פּי רמז, זאָגנדיק, אַז די נשמה פון מענטשן, וועלכע שטרעבט צו העכערס, וואָס זוכט הצלחה, דאַרף אויך טאָן, דאַרף אויך אַרבעטן צו באַווייזן גוטע מעשים. גאַנץ פיין טייטשט ער אויך אויס דעם פּסוק: „הון מהבל ימעט’’. דאָס גייט, זאָגט ער, אויף דער רייכקייט, וואָס אַ מענטש דערװערבט פון נישט אַרבעטן, פון נישט האָרעווען — דאָס הייסט, ער האָט עס באַקומען דורך אַ ירושה אָדער דורך שווינדל. אַזאַ רייכקייט וועט צעשוווּמען ווערן, וועט ווערן אַלץ ווייניקער, קלענער. ווייל ער האָט נישט געהאָרעוועט דערויף, ווייסט ער נישט דעם ווערט דערפון און עס פעלט אים ממילא דאָס געפיל פון אָפּהיטן דאָס געלט. עס שיינט, אַז עמנואל איז נאָך מיט דעם שיינעם פּשט נישט צופרידן און ער מוז זיך ווידער אַריינלאָזן אין נסתר. ער האַלט אויך, אַז דער פּסוק מיינט דאָ וועגן חכמה. ווער עס דערגרונטעוועט זיך נישט ביז צו די טיפענישן פון חכמות, נאָר גיט אַ כאַפּ פון יעדער חכמה בלויז צוביסלעך, דער קאָן די חכמה נישט האַלטן. אַזאַ חכמה מוז פאַרשווינדן. בלייבן ביי חכמות קאָן מען נאָר דעמאָלט, ווען מען לערנט מיט אַ סיסטעם. מען דאַרף נישט האָבן קיין פּשוטערן פּסוק, ווי: בחלון ביתי בעד אשנבי נשקפתי... נפתי משכבי מור... לכה נרוה דודים עד הבוקר, נתעלסה באהבים... אַזאַ דיכטער, ווי עמנואל איז געווען, האָט דאָ אייגנטלעך געדאַרפט יוצא זיין מיט דערדאָזיקער איינפאַכער, אָבער העכסט-פּאָעטישער שילדערונג. אָבער ער איז נישט צופרידן געווען מיטן פּשט און האָט די פּראַכטפולע שטעלן אויסגעטייטשט על פּי נסתר.

אויף אַ העכסט אָריגינעלן אופן טייטשט ער אויך אויס דעם פּסוק: „אמר

עצל: שחל בדרך, ארי בן הרחובות...״ און דערדאָזיקער פּירוש האָט אויך אַ קולטור־היסטאָרישן ווערט. ער זאָגט, אַז דאָס ווערט גערעדט וועגן די מענטשן, וואָס פוילן זיך צו דערגרייכן חכמה, ווייל זי איז געפערלעך אין זייערע אויגן און האָבן מורא פאַר איר, ווי פאַר אַ שחל בדרך, ווי אַ לייבּ אין די פרייע פעלדער. זיי זאָגן: ווי אַזוי קאָנען מיר לערנען נאַטורוויסנשאַפטן, ווייבאַלד אַז צווישן די, וואָס לערנען זיי, געפינען זיך אַפּיקורסים און רעליגיע־לעסטערער, און וואָס גלויבן נישט אין דער תורה? ווי אַזוי קאָנען מיר זיך פאַרנעמען מיט לאָגיק, אַז זי קאָן אַראָפּפירן פון דרך הישר? מיר האָבן נישט צו טאָן מיט פילאָזאָפיע, ווייל זי איז די פרוכט פון אַריסטאָטעלעס דענקען, די פרוכט פון אַ סך אַנדערע חוקרים, וועלכע האָבן נישט געגלויבט אין דער תורה. דידאָזיקע לייט האָבן אָבער פאַרגעסן דעם מאמר „קבל את האמת ממי שאמרה״. אויסער דעם זענען דאָך אַלע חכמות, וואָס הייסן ביי די נאַראָנים „חציוניות״, טאַקע אונזערע אייגענע פון לאַנגע, לאַנגע יאָרן. די אַלע חכמות געפינען זיך אין אונזער שפראַך, אָבער די אַלע ספרים, אין וועלכע עס זענען געשריבן געוואָרן די אַלע חכמות, זענען פאַרפאַלן געוואָרן, אין דעם לאַנגן יידישן וואַנדערן. שלמה המלך האָט געהאַט געשריבן אַ סך משלים אין שירים און געבליבן זענען נאָר דריי. עס איז מעגלעך, אַז אַ סך פון אונזערע ספרים און חכמות זענען געבליבן ביי די אומות העולם. עס איז נאָך אַ גרויסער נס, וואָס עס זענען ביי אונז געבליבן די פיר און צוואַנציק ספרים פון די כתבי הקודש, און מחמת דעם איז צו גלויבן, אַז די נאַטורוויסנשאַפט און מעטאַפיזיק און אַנדערע חכמות, וואָס פּלאַטאָן און אַריסטאָטעלעס האָבן אַרויסגעבראַכט פאַר דער וועלט, זענען שוין געווען נאָך פאַר שלמה המלך. אָט זעען מיר דאָך, אַז די מוזיק, וועלכע איז אַ וווּנדערבאַרע חכמה, איז שוין ביי אונז פון לאַנג געווען אין די תפילות, דערמיט האָט זיך באַשעפטיקט אָסף, דוד און שמואל. איצט ווייסט דערפון ביי אונז קיינער נישט און זי איז בלויז ביי די קריסטן אין די הענט.

עס איז נישט אמת, אַז לאָגיק פירט אַראָפּ פון גלייכן וועג. פאַרקערט, לאָגיק גלייכט אויס דעם וועג, לאָגיק באַשיינט דעם וועג, לאָגיק שלייפט דעם שכל, לאָגיק איז אַ מין איינלייטונג צו אַלע וויסנשאַפטן. ווער עס רעכנט לאָגיק פאַר „חצוניות״, ווער עס דערווייטערט זיך פון פּלאַטאָן און אַריסטאָטעלעס נאָר בלויז דערפאַר, וואָס זיי זענען נישט קיין יידן, דער איז געגליכן צו יענעם עצל, צו יענעם פוילן מענטשן, וואָס זאָגט „שחל בדרך״.

די אַלט־פאַרשפּרייטע אידעע, וואָס עמנואל ברענגט דאָ אַרויס, אַז אַלע חכמות אויף דער וועלט האָבן זייער אורשפּרונג אין יידישע קוועלן, אַז זיי זענען שוין פון לאַנג געשאַפן געוואָרן פון יידישע חכמים אין די גאַנץ אַלטע צייטן, איז דעמאָלט געווען שטאַרק פּאָפּולער ביי די יידן. די יידן האָבן דערמיט, אַזוי צו זאָגן, זיך געוואָלט אָפּרעכענען מיט די גוים, וועלכע האָבן פּלוצלינג, פון דער העלער הויט, אָנגעהויבן איינרעדן זיך אַליין און די וועלט, אַז די אַלע כתבי הקודש, וועלכן האָבן, לויט זייער מיינונג, רמזים מכח די עיקרים פון זייער אמונה, זענען נישט געגעבן געוואָרן צו די יידן, נאָר צו די קריסטן און מחמת דעם געהערן נאָר די כתבי הקודש צו זיי און נישט צו די יידן. אַזוי

האָט טאַקע אויך געפּרעדיקט דער מאָנאַך דזשיאָרדאַנאָ דאַ ריוואַלטאָ אין פלאָרענץ אין יאָר 1304. ער האָט געזאָגט: „די יידן זענען צעזייט און צעשפּרייט איבער דער וועלט, זיי זענען לעבעדיקע עדות פון יעזוס קריסטוסעס ליידן, און זיי טראָגן אַרום מיט זיך דעם אַלטן טעסטאַמענט, וואָס געהערט צו אונז, קריסטן, און נישט צו די יידן. זיי פאַרשפּרייטן אים אין אַלע לענדער און דערמיט שטיצן זיי אונזער אמונה קעגן זייער ווילן. זיי פאַרניכטן אַפילו זייער אייגענע אמונה. מיר דאַנקען דעריבער גאָט, וואָס אַפילו די פּראָסטסטע און די קלענסטע פון אונז, אַפילו אונזערע פּיצעלעך קינדער קאָנען בייקומען די יידן בנוגע דער ריכטיקייט פון אונזער אמונה. די יידן הערן אויס אונזערע אַרגומענטן און ווערן אַזוי צעטומלט, אַז זיי ווייסן נישט וואָס צו ענטפערן".

אַזוי האָבן דעמאָלט געהאַלטן די קריסטן און די יידן האָבן דעריבער געטענהט פאַרקערט. נאַטירלעך איז געווען אַ גרויסער אונטערשיד צווישן אונזערע טענות און זייערע. עמנואל האָט זיך באַמיט צו באַווייזן די יידן, אַז די אַלע חכמות פון די גוים זענען אַמאָל געווען אונזערע און מחמת דעם איז לחלוטין נישטאָ וואָס מורא צו האָבן, אַז יידן זאָלן זיי שטודירן. ער האָט אָבער גלייכצייטיק אָנערקענט די גרויסקייט פון די קריסטלעכע געלערטע און האָט זייער הויך געשעצט די חכמות פון די אומות העולם. דער מאָנאַך ווידער האָט זיך סתם אין דער וועלט אַריין געוואָלט באַרימען, אַז די תורה געהערט צו די גוים, ער האָט אָבער נישט גערופן די קריסטן צו לערנען די כתבי הקודש. עמנואל האָט געשטראָפט די יידן, פאַרוואָס זיי זענען מבטל די חכמה פון אַנדערע פעלקער און פאַרוואָס זיי ווילן נישט שטודירן קיין וויסנשאַפט. דער מאָנאַך אָבער איז סתם געווען אַ פּוסטער בעל־גאוה, האָט זיך באַרימט מיט זאַכן, וואָס געהערן נישט צו אים און האָט דערביי מבטל געווען די יידן אינגאַנצן. נאָכמער, די קריסטלעכע פאָרשטייער האָבן אויסדריקלעך פאַרבאָטן צו לערנען אַנדערע חכמות. עמנואל איז געווען קעגן דעם שטאַרק אויפגעבראַכט, זיך האַלטנדיק אָן דעם כלל: „קבל האמת ממי שאמרה" און אָנווייזנדיק, אַז דאָס איז די נאַרישקייט און די עצלות, אויף וועלכע שלמה המלך האָט אָנגעדייט אין דעם פּסוק: „אמר עצל שחל בדרך"...

דעמזעלבן געדאַנק ברענגט אַרויס עמנואל הרומי אין דעם ענלעכן פּסוק אין משלי: „אמר עצל, ארי בחוץ, בתוך רחובות ארצה". ווידעראַמאָל פּרובירט ער אָנווייזן די יידן אויף דער נויטווענדיקייט צו לערנען חכמות „חצוניות". ער זאָגט, אַז די, וואָס ציטערן צו לערנען חכמה מיט דעם אויסרייד, טאָמער וועט עפּעס די אמונה ביי זיי קאַליע ווערן, באַרעכטיקן זייער טאַט דערמיט, וואָס טייל, וועלכע האָבן אַזוי געטאָן, זענען געוואָרן אַפּיקורסים. עמנואל לאַכט דערפון. ער דערקלערט, אַז די ריכטיקע וויסנשאַפט איז שעדלעך פאַר נאַראָנים און קורצזיכטיקע, אַזוי ווי פריש ברויט, גוט פלייש און אַלטער וויין זענען שעדלעך פאַר פיזיש־קראַנקע. אָבער פּונקט אַזוי ווי עס איז לחלוטין נישטאָ קיין שום נויטווענדיקייט פאַר אַ פיזיש־געזונטן מענטשן זיך אָפּצוזאָגן פון אַ גוטן מאָלצייט, אַזוי דאַרף אַ גייסטיק־געזונטער מח נישט מורא האָבן פאַר חכמה. ביי אַן אַנדער געלעגנהייט פּרובירט עמנואל ווידעראַמאָל באַטאָ־

נען די נויטווענדיקייט פון שטודיום. ער זאָגט, אַז דאָס, וואָס די חז״ל האָבן זיך געהאַט אויסגעדריקט: „מנעו בניכם מן ההגיון״, האָבן זיי דערמיט געמיינט בנוגע מעטאַפיזיק, בנוגע די אַלע איבערנאַטירלעכע פּראָבלעמען, בנוגע די פּראָבלעמען פון „מה לפנים ומה לאחור״, אָבער זיי האָבן לחלוטין נישט געמיינט צו זאָגן, אַז מען זאָל זיך אָפּזאָגן פון לאָגישע פאָרשונגען מכח פּראָבלעמען, וועלכע מ׳קאָן מיטן שכל נישט משיג זיין. בלויז נאַראָנים, זאָגט ער, האַלטן אומוויסנהייט פאַר אַ מעלה און חכמה פאַר אפּיקורסות. קלוגע מענטשן, גייסטיק־געזונטע מענטשן טאָרן אַזוי נישט דענקען.

עמנואל האַלט אָבער, אַז אויב מען הויבט שוין יאָ אָן צו שטודירן, זאָל מען אומבאַדינגט גיין בהדרגה, שטופּנווייז. אין דעם זין טייטשט ער אויך אויס דעם פּסוק: „אל תסג גבול עולם, אשר עשו אבותיך״. ער זאָגט, אַז דאָס איז אַ וואָרעניש פאַרן מענטשן, ער זאָל נישט אַריבערגיין די גרענעצן, די סייגים לתורה, זיי זאָלן אָפּהיטן דעם סיסטעם פון לערנען תורה און חכמה, וועלכער איז אויסגעאַרבעט געוואָרן פון אונזערע גרויסע חכמים. ער מיינט דערמיט צו זאָגן, אַז מען זאָל זיך נישט אַוועקלאָזן תיכף פון אָנהויב אָן צו מעטאַפיזיק, אײדער מען איז גענוג פאָרבאַרייט דערצו. ער האַלט, אַז אײדער מען הויבט זיך אָן צו פאַרטיפן אין מעטאַפיזיק, דאַרף מען פריער גוט קענען מאַטעמאַטיק, געאָמעטריע און אַסטראָנאָמיע; אַזוי לאַנג, ווי מען קען דאָס נישט, טאָר מען מיט קיין מעטאַפיזיק גאָרנישט אָנהויבן. און כדי צו פאַרשטאַרקן זיין געדאַנק, טייטשט ער אויך דעם פּסוק: „ראשית חכמה יראת ה׳, חכמה ומוסר אוילים בזו״, אין דעמזעלבן זין. ער זאָגט, אַז דאָס לערנען תורה און אָפּהיטן די מצוות זענען די יסודות פון דעם אלקות, פון דער חכמה עליונה. אָבער דער מענטש דאַרף זיך נישט איינרעדן, אַז ווײַבאַלד יראת ה׳ איז דער יסוד פון דעם אלקות, איז ער שוין יוצא מיט אַלץ און דאַרף שוין קיין שום חכמה נישט, דאַרף ער זיך שוין מער נישט גריבלען אין וויסנשאַפטלעכע פאָרשונגען. ניין. דאָס טאָר מען נישט טאָן. וואָרום פּונקט אַזוי ווי עס איז נישטאָ קיין תורה אָן חכמה, אַזוי איז נישטאָ קיין חכמה, ווען עס איז נישטאָ קיין תורה. בלויז נאַראָנים האַלטן נישט פון חכמה, בלויז זיי זענען עס די, וואָס פאַראַכטן די חכמה.

עמנואל איז געווען אַ פייערדיקער קעמפער פאַר שטודיום, פאַר לערנען וויסנשאַפטן, פאַר לערנען פילאָזאָפיע, פאַר בילדונג. ער האָט געפּרוווט דורכפירן דעמדאָזיקן געדאַנק ביי יעטוועדער געלעגנהייט, ביי יעטוועדער מעגלעכקייט, ביי יעדן פּסוק, וועלכער האָט געקאָנט דינען אַלס באַשטעטיקונג צו זיין געדאַנק. דערביי האָט ער אָבער אומבאַדינגט געפאָדערט, אַז מען זאָל לערנען מיט קאָפּ, אַז מען זאָל לערנען גרינטלעך. אויך דעמדאָזיקן געדאַנק האָט ער פּרובירט פאַרפעסטיקן מיט אַ פּסוק, מיט דעם פּסוק „לתאוה יבקש נרדף בכל תושיה יתגלע״. ער האַלט, אַז דערדאָזיקער פּסוק איז געזאָגט געוואָרן אויף דעם מענטשן, וואָס שפּרינגט פון איין וויסנשאַפט אויף אַ צווייטער, וואָס פּרובירט כאַפּן פון יעדער זאַך צוביסלעך, כדי ער זאָל האָבן די מעגלעכקייט זיך אַרויסצווייזן אַלס גרויסער קענער אין אַלע חכמות, אָבער וואָס ווייסט אין דער

זמתן גאָר ווייניק. אַזאַ סיסטעם פֿון לערנען באַווייזט, אַז דער מענטש ליבט נישט די וויסנשאַפֿט, אַז ער האָט קיין אינטערעס נישט צו דער וויסנשאַפֿט, אַז ער האָט גאָר לחלוטין קיין באַגריף נישט וועגן דעם אמתן ווערט פֿון חכמה. און דאָס, זאָגט ער, מיינט אויך דער פּסוק: „לא יחפוץ כסיל בתבונה, כי אם בהתגלות לבו“. דער נאַר וויל נישט פֿאַרשטיין די וויסנשאַפֿט גרינטלעך, ער דאַרף זיך נאָר באַרימען, אַז ער האָט געלערנט, אַז ער האָט שטודירט. דער, וועד עס וויל אָבער באמת דערוועדבן חכמה, דער מוז שטודירן מיט חשק, מיט ליבשאַפֿט, דער מוז שטודירן מיט אַ סיסטעם, מיט אַן אויסגעאַרבעטן פּלאַן.

עס שיינט צו זיין, אַז אין עמנואלס צייטן האָט געמוזט זיין אַ גרויסער דראַנג צו וויסנשאַפֿטלעכע און פֿילאָזאָפֿישע פֿאָרשונגען. עס זענען געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן געלערנט בלויז כדי צו געהערן צו דער „אינטעליגענץ“, צו דער „מאָדערנער“ וועלט, אָבער עס זענען אויך געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן געהאַט שטודירט, אַזוי צו זאָגן, לשמה, צו וויסן און צו פֿאַרשטיין די וועלט. עס איז דעמאָלט געווען דער רעכטער בּרען פֿון השכלה און דער באמת געבילדעטער מאַן איז געווען הויך געאַכטעט. און דערפֿאַר האָט עמנואל אַזוי שטאַרק געקעמפֿט, אַז מען זאָל נישט לערנען אַזוי אויבערפֿלעכלעך, אַז מען זאָל די חכמה נישט אַזוי ביליק מאַכן.

עמנואלס פּירושים אויף דער תורה זענען געווען אין רוים שטאַרק פּאָפּולער. פֿיל באַדייטנדיקע פּערזענלעכקייטן פֿון דער יידישער געמיינדע אין רוים האָבן אים אַפֿילו דערמוטיקט אין זיין שעפֿערישער אַרבעט, צו מאַכן פּירושים אויף דער תורה. און דאָס גופֿא איז, אַגב, אויך אַ באַווייז, אַז מען האָט אים אין רוים גאָרנישט געהאַלטן פֿאַר אַזאַ לייכטזיניקן און פֿרייען מענטשן, ווי מען האָט זיך געקאָנט פֿאָרשטעלן, אָדער ווי ער אַליין האָט זיך פּרובירט אויסדריקן. עס איז מעגלעך, אַז טייל פּערזאָנען האָבן אים פֿאַר אַזעלכן יאָ געהאַלטן, אָבער עס שיינט, אַז די גרויסע חכמים פֿון רוים האָבן וועגן אים געהאַט אַן אַנדער מיינונג. וואָרום אַנדערש וואָלטן זיי אים קיין מאָראַלישע שטיצע נישט געגעבן. די שפּעטערדיקע דורות האָבן אים אָבער כמעט אינגאַנצן נישט פֿאַרשטאַנען. זיי האָבן נישט אָפּגעשאַצט זיין ריכטיקן ווערט, נישט אַלס קינסטלער און נישט אַלס מפרש. ר׳ יוסף קאַרו האָט אַפֿילו בפּירוש געפּסקנט אין שולחן־ערוך, אורח־חיים, אַז מען טאָר עמנואלס קינסטלערישע ספרים נישט לייענען. ער זאָגט: „מליצות ומשלים של שיחת חולין ודברי חשק כגון ספר עמנואל וכן ספרי מלחמות אסור לקרות בהם בשבת ואף בחול אסור משום מושב לצים“. דער רמ״א האָט אַפֿילו געפּרוּווט דעם אויסדרוק „שיחת חולין וסיפּורי מלחמות“ אַביסל אָפּשוואַכן, זאָגנדיק, אַז דאָס אַלץ איז געזאָגט געוואָרן נאָר וועגן אַזעלכע ספרים זענען געשריבן געוואָרן אויף פֿרעמדע שפּראַכן. אויב זיי זענען אָבער געשריבן געוואָרן אויף לשון־קודש, מעג מען זיי יאָ לייענען. איז אָבער געקומען דער „אשל אברהם“ און געפּסקנט, אַז „ודברי חשק ועמנואל אפילו בלשון הקודש אסור“.

עס איז נישט באַקאַנט, ווי אַזוי עמנואל האָט געהאַט פֿאַרבראַכט אויף די עלטערע יאָרן. עס איז אָבער באַוווּסט, אַז ער האָט געהאַט דורכגעלעבט

שווערע טעג אין דער צייט פון די „גזירות הרועים" און אויך אין דער צייט פון זיין פרויס טויט. עס איז, אגב, אינטערעסאַנט, אַז ווען זיין פרוי איז געשטאָרבן, האָט אים זיינער אַ קריסטלעכער פריינט און אויך אַ פריינט פון באַרימטן דיכטער דאַנטע געשיקט אַ טרויער־שיר, אַן עלעגיע, אין וועלכער ער האָט, אגב, אויסגעדריקט זיין ווּנטש, אַז עמנואל זאָל זיך באַקערן צום קריסטנטום, כדי זיין נשמה זאָל קאָנען רוען אין גן־עדן צוזאַמען מיט דאַנטעס. עמנואל האָט אים אָפּגעענטפערט אויך מיט אַ שיר אין איטאַליעניש, זאָגנדיק, אַז ער האָט מיט אַ שטראָם טרערן געלאָשן זיינע ברענענדיקע ליידן צוליב זיין גרויסן פאַרלוסט, אָבער די טרייסטלאָזיקייט האָט דאָך נישט פאַרניכטעט אין אים די שטאַרקייט פון גייסט און ער וויל בעסער פאַרבלייבן אויף דעם אַלטן וועג, אויפן וועג פון זיינע אבות. עמנואל איז געשטאָרבן אין יאָר 1330.

ר׳ עובדיה ספורנו

א.

זיין פאַרבנרייכע פערזענלעכקייט

אַרום דעם סוף פון פופצנטן יאָרהונדערט איז שוין דאָס איטאַליענישע קולטור־לעבן געשטאַנען זייער הויך. איטאַליע איז שוין געווען באַרימט אין דער וועלט מיט אירע גרויסע דיכטער, קינסטלער, וויסנשאַפטסלייט, הויפּטזעכלעך מעדיצינער און אויך דענקער. אַזאַ שטאָט, ווי פּאַדואַ, איז שוין געווען אַ צענטער פון הויכע וויסנשאַפטלעכע שטודיען. די דאָרטיקע אוניווערזיטעט איז געווען איינע פון די באַרימטסטע אין יענער צייט אויך אויסער די גרענעצן פון איטאַליע. רוים האָט געהאַט געשטראַלט מיט איר גייסטרייכער אינטעליגענץ. רוים איז געווען די נעסט פון געבילדעטע אויסלענדער, וועלכע פלעגן קומען אַהין זיך אָנזאַפּן מיט קונסט און וויסנשאַפט. רוים איז שוין געווען טראָגעדיק מיט נייע אידעען. רוים איז שוין געווען אומרואיק פון גייסטיקע באַוועגונגען. רוים האָט זיך שוין ווידער אָנגעהויבן אַרויסרוקן אין פראָנט פון געשעענישן, צו שפּילן אַ ראָלע אין דער וועלט־געשיכטע.

עס פאַרשטייט זיך, אַז די יידן אין איטאַליע האָבן דורכגעמאַכט דעמזעלבן פּראָצעס. יידן זענען שטענדיק געגאַנגען מיטן שטראָם, זאָגאַר ווען זיי האָבן זיך געהאַלטן פעלזנפעסט אָן די געירשנטע טראַדיציעס. יידן זענען אין יעדן לאַנד געווען קולטור־טרעגער און קולטור־פאַרשפּרייטער. אָט די איטאַליענישע יידן, וועלכע זענען מיט אַ צייט פריער געווען אַזוי גייסטיק אָרעם, אומוויסנדיק און צוריקגעשטאַנען, טאַקע צוליב דער אַלגעמיינער אָפּגעשטאַנענקייט פון לאַנד, האָבן שוין איצט געהאַט אַ גאַנץ אַנדער פּנים, האָבן שוין איצט געגלאַנצט מיט גרויסע גייסטער. די דאָזיקע דערשיינונג איז נישט געווען צו זען אומעטום אין לאַנד, פּונקט אַזוי ווי דאָס איז נישט געווען צו זען אויך ביי די איטאַליענער גופא. אָבער די גרויסע שטעט, אַזעלכע ווי פּאַדואַ און באָלאָנאַ, זענען שוין געווען פול מיט תורה. דאָרטן האָט מען זיך געגרונטעוועט אין דער טיפקייט פון הלכה און מען האָט זיך אויך געגריבלט אין זייטיקע וויסנשאַפטן. אין דער הינזיכט, אין דער קולטורעלער באַציאונג זענען זיי געווען מער ענלעך

צו שפאַניע, ווי צו פראַנקרייך, ווו עס איז, מיט געוויסע אויסנאַמען, געשטודירט געוואָרן בלויז דער תלמוד אַליין. דאָרטן האָט מען געלערנט תורה און געשטודירט חכמה. מען האָט געלערנט אַלץ, וואָס איז אין יענער צייט געווען מאָדערן. דידאָזיקע פאַרשידנפאַרביקע שטודיען האָבן אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן גרויסע, קאָלירפולע פערזענלעכקייטן, און איינער פון זיי איז געווען ר׳ עובדיה ב״ר יעקב ספורנו.

ר׳ עובדיה ספורנו איז, אין תוך גענומען, געווען אַ גמרא־ייד. ער איז געווען אַ גרויסער חכם אין הלכה. ער איז געווען דער גרויסער חריף ובקי אין דער גאַנצער תלמודישער ליטעראַטור. ער איז געווען פון די געציילטע יחידים אין זיין דור, וואָס אָנבאַלאַנגט תורה, וואָס אָנבאַלאַנגט גמרא און פוסקים. און ער איז אַלס אַזעלכער געווען אָנערקענט אין דער יידישער וועלט, אין דער לומדישער וועלט. דאָס קאָן מען, ווייניקסטנס, זען דערפון, וואָס אַפילו די גרעסטע תלמודישע אויטאָריטעטן פון יענער צייט האָבן זיך געהאַט געווענדט צו אים מיט שאלות, מיט יראת הכבוד, מיט יראת הרוממות. ער איז אָבער גלייכצייטיק אויך געווען אַ טיכטיקער שפראַך־קענער, דענקער און וויסנשאַפטסמאַן. ער איז געווען אַ מייסטער פון דער העברעאישער שפראַך. ער האָט גוט געקענט איר פילאָלאָגיע און איר גראַמאַטיק. דאָס זעט מען נישט בלויז פון דעם ספר, וואָס ער האָט געהאַט געשאַפן איבער גראַמאַטיק, נאָר אויך פון זיינע פירושים אויף דער תורה, אין וועלכע ער האָט פרובירט אַרויסצוברענגען די שיינקייטן, די פיינעזיען פון דער שפראַך. וואָרום אַ חוץ דעם, וואָס ער איז אַלס מפרש געווען, אַזוי צו זאָגן, אַן אַלעגאָריקער, זוכנדיק אַלצדינג אויסצוטייטשן מיט רמז און מיט סוד, איז ער אויך געווען אַ פשטן, וועלכער האָט פרובירט אויסטייטשן שווערע שטעלן אין די כתבי הקודש לויט דער פשוטער באַדייטונג פון דער שפראַך. ספורנו איז געווען באַגייסטערט פאַר לשון־קודש, ער איז געווען אַנטציקט פון די שיינקייטן פון העברעאיש. ער האָט געזאָגט, אַז העברעאיש איז העכער פון אַלע שפראַכן אין דער וועלט. דאָך איז ער נישט אַוועק פון אַנדערע שפראַכן. ער איז געווען אַ גרויסער מייסטער אין לאַטייניש, אַפילו אין אַראַביש, וועלכע איז זייער ווייניק שטודירט געוואָרן אין די מערב־לענדער; די אַלע שפראַכן האָבן אים פיל מיטגעהאָלפן אין זיינע פילאָזאָפישע חקירות, אין זיינע פילאָזאָפישע שטודיען, מיט וועלכע ער האָט זיך געהאַט אָפגעגעבן. וואָרום ספורנו איז אויך געווען אַ פיינער דענקער. אַלס וויסנשאַפטסמאַן, הויפטזעכלעך אין מעדיצין, איז ער געווען זייער שטאַרק באַקאַנט און מען האָט אים אַפילו געהאַט געקרוינט מיטן טיטל „אבי הרופאים״, כאָטש אין זיינע ספרים האָט ער זיך ווייניק באַנוצט מיט זיינע מעדיצינישע קענטענישן.

אָבער אויסער אַלעם דעם איז ספורנו געווען אַ זעלטענע עטישע פערזענלעכקייט. ער איז געווען דער גרויסער צדיק און דער גרויסער טאָלעראַנטער מענטש, אַפילו צו קריסטן, ווען זיי האָבן געהאַט אָנגעטאָן די יידן גרויסע צרות. אין זיין צייט איז געהאַט פאָרגעקומען דער גירוש שפאַניע — איינע פון די שוידערלעכסטע דערשיינונגען אין דער וועלט־געשיכטע און איינע פון די שרעקלעכסטע קאַטאַסטראָפעס אין דער יידישער געשיכטע. די יידישע וועלט

איז דעמאָלט אויפֿגעטרייסלט געוואָרן, כאָטש יידן זענען שוין געוווינט געווען אויך פֿריער צו פֿאַרשידענע קלענערע און גרעסערע גירושים. ר׳ עובדיה האָט אָבֿער איבֿער אַלעם דעם גאָרנישט געזאָגט. ער האָט זיך אַפֿילו מיט קיין איין איינציק וואָרט נישט אַרויסגעזאָגט קעגן די פֿאָרשטייער פֿון יענעם פֿאָלק, פֿון יענעם לאַנד, וואָס האָבֿן דידאָזיקע שווידערלעכע אַקטן געהאַט אָפּגעטאָן. ער איז שוין דערמיט געווען אפשר צופֿיל טאָלעראַנט, וואָס איז אויך גאַנץ אָפֿט נישט גאָר קיין גרויסע מעלה. ער האָט זיך אָבֿער געהאַלטן ביי זיין שיטה. ער האָט געהאַלטן, אַז אַלע מענטשן אויף דער וועלט זענען גאָטס באַשעפֿעניש, אַז אַלע פֿעלקער זענען גאָטס קינדער, און די סודות פֿון דער השגחה, די סודות פֿון דער הנהגת העולם זענען אונז נישט באַקאַנט. דאַקעגן האָט ער שטאַרק געשטראָפֿט די יידן, פֿאַר זייער שלעכטער אויפֿפֿירונג, פֿאַר זייער פֿאַרהאַוועטקייט אין עולם־הזה. ער האָט אַפֿילו גערופֿן די רבנים פֿון לאַנד צו פּראָקלאַמירן אַ חרם אויף די יידן, וועלכע ווענדן זיך צום געריכט מיט פּראָצעסן איבֿער קליינע מחלוקתלעך און מסירהלעך, וואָס מאַכן דעם יידישן נאָמען צו שאַנד און צו שפּאָט, וואָס ברענגען צו אַ גרויסן חילול־השם און וואָס צעשטערן די מאָראַלישע יידישע כחות פֿון אינעווייניק. מיט די שאַרפֿסטע ווערטער האָט דערדאָזיקער רואיקער און באַשיידענער גאון און געלערטער געטאַדלט די אויפֿפֿירונג פֿון זיינע צייט־חברים דערפֿאַר, וואָס זיי זענען אַזוי פֿאַרטרונקען אין עולם־הזה, פֿאַרוואָס זיי זענען פֿאַרטאָן מיט זייער לייבֿ און לעבֿן אין מאַכן געלט, אין שאַפֿן פֿאַרמעגנס און טראַכטן אַפֿילו נישט צו נעמען זיך אַ שטיקל צייט, די קלענסטע צייט, צו לערנען אַביסל תורה. אַלס גרויסע עטישע פֿערזענלעכקייט, וואָס היט זיך מקטרג צו זיין אויפֿן פֿאָלק ישראל, האָט ער פֿאַר זיי אויסגעזוכט אַ שטיקל זכות אויך. ער פֿאַרטיידיקט זיי דערמיט, וואָס צוליבֿ די רדיפֿות און צרות, וואָס ווערן אָפֿט אָנגעשיקט אויף זיי, מוזן די יידן זען צו מאַכן געלט, אַ סך געלט, וואָס איז דער איינציקער וואָפֿן, מיט וועלכן זיי קאָנען זיך שיצן קעגן די שונאים, קעגן די אָנפֿאַלער. דער ביטערער גלות האָט אָפּגעריסן די יידן פֿון זייער מקור, פֿון דער תורה. ער האָט אָבֿער געהאַלטן, אַז נישט קוקנדיק אויף דעם אַלעם, קאָן מען נאָך אַלץ געפֿינען כאָטש אַ שטיקעלע צייט פֿאַר דעם לימוד התורה, וואָס איז דער קוואַל פֿון לעבֿן. דערביי האָט ער אויסגעדריקט זיין האָפֿענונג, אַז די רדיפֿות און ליידן וועלן פֿאַרשווינדן, ווייל משיח וועט זיכער קומען גאָר איינגיכן.

ר׳ עובדיה האָט גערופֿן די יידן צו טאָן גוטס מיט זייערע מיטמענטשן, מיט זייערע נאָנטע, מיט זייערע חברים און פֿריינט. וואָרום נישט יעדער פֿרומער, זאָגט ער, איז ווירדיק צו זיצן אין גאָטס געצעלט, נאָר יענער, וואָס טוט חסד מיט זיינע נאָנטע.

מיט זיין גרויסער לומדות, מיט זיין אומפּאַסנדיקער געלערזאַמקייט און מיט זיין עטישער פֿערזענלעכקייט, האָט ער דערוואָרבֿן די ליבֿע און סימפּאַטיע נישט בלויז פֿון די יידן אַליין, נישט בלויז פֿון די גרעסטע לומדים און חכמים צווישן יידן, נאָר אויך פֿון די באַדייטנדיקסטע געלערטע אין דער קריסטלעכער וועלט, פֿון קאַטוילישע קאַרדינאַלן און פּרינצן און אַפֿילו פֿון דעם קעניג היינ־

דיך דעם צווייטן פון פראַנקרייך, וועלכער איז געווען אַ גרויסער אָנהענגער פון ר' עובדיהן. ער איז געווען פון די לייכטנדיקע פּערזענלעכקייטן פון זיין צייט סיי צווישן יידן און סיי צווישן נישט־יידן.

ב.

דערציאונג, אויסבילדונג און ווירקונג

ר' עובדיה ספורנו איז געבוירן געוואָרן אין דער שטאָט מעסינאַ. דאָס יאָר, אין וועלכן ער איז געקומען אויף דער וועלט, איז נישט גענוי באַקאַנט, אָבער פון אַ געוויסער זיכערער דאַטע, ווען ער הויבט זיך אָן באַווייזן אין דער עפנטלעכקייט, זענען די פאָרשער געקומען צו דער השערה, אַז ער האָט געמוזט געבוירן ווערן אַרום דעם יאָר 1470.

די ערשטע אויסבילדונג אין גמרא, פוסקים און אין די כתבי הקודש האָט ער, אַפּנים, באַקומען פון זיין פאָטער, ר' יעקב, וועלכער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם. עס איז נישט באַקאַנט, צי ער זאָל האָבן געהאַט אויך אַנדערע רביים, אַ חוץ זיין פאָטער, סיי בנוגע די תלמודישע שטודיעס און סיי בנוגע די שטודיעס פון לשון־קודש, תנ"ך, לאַטייניש און אַראַביש. עס איז אָבער במעט ווי זיכער, אַז די אַלע חכמות האָט ער שוין אין אַ געוויסער מאָס געהאַט דערוואָרבן ביי זיך אינדערהיים, הויפּטזעכלעך וואָס אָנבאַלאַנגט תלמוד און תנ"ך, וואָרום ווען ער איז אַרויס פונדערהיים, האָט ער שוין געהאַט די רעפּוטאַציע אַלס תלמיד־חכם און אַלס געלערטער.

ווען ער איז אַלט געוואָרן עטלעכע און צוואַנציק יאָר, אַרום דעם יאָר 1496, איז ער אַוועק קיין רוים פאָרטצוזעצן זיין בילדונג, צו שטודירן מאַטעמאַטיק, פילאָזאָפיע און מעדיצין, וואָס זענען אין יענע יאָרן געווען אומבאַדינגט נויטווענדיק פאַר אַ פולקאָם געבילדעטן מענטשן. דאָרטן האָט ער זיך געהאַט באַקענט מיט די באַדייטנדיקסטע חכמים פון דער שטאָט, סיי יידישע און סיי קריסטלעכע. ער האָט זיך אויך געהאַט גוט געקענט מיטן פויפּסטלעכן קאַרדינאַל דאָמעניקאָ גרימאַני, וועלכער איז אויך געווען אַ גוטער קענער פון דער העברעאישער שפּראַך. זיין הויפּט־חיונה האָט ער, קענטיק, געהאַט געצויגן פון אונטערריכטן די העברעאישע שפּראַך, באַקומענדיק פאַר יעדער שעה אַ גאַנצן דוקאַט, וואָס איז אין יענע יאָרן, אַפּנים, געווען אַ גוטער פּרייז.

מיט אַ יאָר שפּעטער, אין יאָר 1498, איז קיין רוים אָנגעקומען דער באַוווּסטער דייטשער הומאַניסט יאָהאַן רייכלין, וועלכער איז געווען אַ גרויסער יידן־פריינט און קעמפער קעגן יידישע גזירות, וואָס האָבן, לײדער, קיינמאָל נישט אויפגעהערט. יאָהאַן רייכלין איז שוין געווען אַ גוטער קענער פון העברעאיש. ער האָט נאָך מיט יאָרן פריער געהאַט געלערנט די שפּראַך אַנדערשוווּ, ביי אַ גרויסן געלערנטן יידן ר' יעקב ב"ר יחיאל. אָבער ער האָט געהאַט געפילט, אַז ער קען נאָכנישט גענוג און ער האָט זיך אין דער שפּראַך געוואָלט פאַרפולקאָמען. דער קאַרדינאַל גרימאַני האָט אים דעריבער געראַטן זיך צו

ווענדן מכח דעם צו ר׳ עובדיה ספורנו, מיט וועמען ער האָט זיך געקענט גוט פאַרשטענדיקן אין לאַטייניש. דערדאָזיקער תלמיד עובדיהס, יאָהאַן רייכלין, איז שפּעטער געוואָרן דער פאַרשפּרייטער פון דער העברעאישער שפּראַך צווישן קריסטן. ער האָט אַפילו אַליין געהאַט שפּעטער געשאַפן אַ העברעאישע גראַמאַטיק אויף לאַטייניש, וועלכע איז שטודירט געוואָרן פון מאַרטין לוטער און אַנדערע קריסטלעכע געלערטע. זיין גראַמאַטיק איז געווען, אַזוי צו זאָגן, די ערשטע העברעאישע גראַמאַטיק, וואָס איז געשאַפן געוואָרן פון אַ קריסטלעכן געלערטן. רייכלין האָט אים שפּעטער אין זיינע בריוו דערמאָנט אַלס זיין רבין. פון דעמדאָזיקן פאַקט אַליין איז צו זען, וואָס פאַר אַ גרויסע רעפּוטאַציע ר׳ עובדיה האָט געהאַט אין די געבילדעטע קרייזן פון רוים, ווען מען האָט נאָר אים און נישט קיין אַנדערן רעקאָמענדירט צו אונטעררichten די העברעאישע שפּראַך, און דאָס מיינט אויך צו לערנען די כתבי הקודש מיט די פירנדיקע גייסטער פון זיין דור. אין משך פון דער צייט האָט ר׳ עובדיה שטודירט וויסנשאַפטן אין דער רוימישער אוניווערזיטעט און זיך געגנוג אָנגעשעפּט מיט פילאָזאָפיע, מעדיצין און מאַטעמאַטיק.

ר׳ עובדיה האָט געהאַט פאַרבראַכט אין רוים לאַנגע יאָרן. עס שיינט, אַז אַ יאָר צוואַנציק. ער האָט דערווייל געהאַט געענדיקט זיין שטודיום, האָט חתונה געהאַט און איז, אַזוי צו זאָגן, געוואָרן אַ רוימישער תושב. עס פאַרשטייט זיך, אַז הגם ער האָט זיך געהאַט אָפּגעגעבן מיט וועלטלעכער בילדונג, איז די גמרא פון זיין האַנט קיינמאָל נישט אַרויס. ער איז קודם־כל געווען גאון, דער גרויסער ירא־שמים, און מחמת דעם האָט ער געהאַט אָפּגעגעבן פיל צייט פאַר דעם גייסטיקן לעבן פון די יידן אין רוים. ער האָט געהאַט מיטגעהאָלפן צו פאַרשטאַרקן דאָס תורה־לערנען און האָט אָפט געהאַלטן דרשות אין שול, אויפצוהויבן די מאָראַל פון יידנטום. ער איז אַפילו אַ געוויסע צייט געווען דער פאָרשטייער פון דער יידישער קהלה. אַ חוץ דעם האָט ער זיך געהאַט אָפּגעגעבן מיט שרייבן תשובות אויף די קאָמפּליצירטסטע שאלות אין הלכה, וואָס זענען צו אים געהאַט אָנגעקומען פון אַ סך גרויסע רבנים. עס האָט זיך צו אים געהאַט געווענדט מיט שאלות אַפילו אַזאַ גרויסער תלמודישער אויטאָריטעט, ווי ר׳ מאיר קאַצענעלענבאָגען פון פאַדואַ, וועלכער איז הויך געשעצט געווען אין דער לומדישער וועלט פון איטאַליע, דייטשלאַנד און פוילן. ער האָט אים אָפּגעגעבן כבוד, ווי אַ תלמיד גיט אָפּ אַ רבין. ער רופט אָן ר׳ עובדיהן „גברא רבא ונהירא, בוצינא דנהורה״. ער בעט זיך ביי אים, ער זאָל, אַזוי צו זאָגן, עפענען די אויגן און מבאר זיין געוויסע שאלות, פאַרוויקלטע שאלות. געוויס קאָן מען אַ סך שבחים צושרייבן צו ר׳ מאירס עניוות, אָבער דער פאַקט אַליין, וואָס אַזאַ גאון האָט זיך געווענדט מיט שאלות צו ר׳ עובדיהן זייער אָפט און גאַנץ ווייניק צו אַנדערע רבנים, באַווייזט, ווי גרויס ער איז געווען אויף דעם תלמודישן געביט.

די גאַנצע צייט, וואָס ער איז געווען אַוועק פונדערהיים, האָט ער זיך געהאַט דורכגעשריבן מיט זיין ייִנגערן ברודער חננאל, וועלכער איז אויך געווען אַ גרויסער למדן און האָט געהאַט געוווינט אין באָלאָנאַ. זיין צוגעבונדנקייט

צו דעם ברודער איז געווען אויסערגעוויינלעך. ער האָט צו אים געהאַט אַרויסגעוויזן אַ מין פֿאָטערלעכע ליבע, האָט ממש נישט געקאָנט זיך דערוואַרטן אויף אַ בריוו פֿון אים און ער האָט זיך אָפֿט געבעטן ביי אים, ער זאָל שרייבן בריוו וואָס אָפֿטער. געוויינלעך פֿלעגט ער פֿאַר אים אויסגיסן זיין האַרץ מכּח זיין מצב, פֿון וואָס עס איז געווען צו זען, אַז ר׳ עובדיה איז מיט אַלע זיינע קענטעניש, מיט אַלע זיינע חכמות געווען אַ גרויסער אָרעמאַן און האָט אַפֿילו געליטן הונגער. עס שיינט, אַז ער האָט מעדיצין אין רוים נישט פּראַקטיצירט, וואָרום רייכלין האָט אים אַלס אַזעלכן נישט געקענט און אויך דוד הראובני, וועלכער האָט אים געהאַט באַזוכט אין רוים, דערמאָנט אַלס דאָקטאָר נאָר איינעם, ר׳ יהודה הרופא, אָבער נישט ר׳ עובדיהן. פֿון לומדות האָט ער, אַפּנים, קיין גרויסן לעבן נישט געקאָנט מאַכן. מהאי טעמא איז ער אַפֿילו געווען געצוווּנגען אַוועקצושיקן זיינע קינדער צו זיין ברודער חננאל, וועלכער איז, קענטיק, געווען אין אַ בעסערן מאַטעריעלן מצב.

עס איז נישט באַקאַנט, צוליב וועלכע סיבות, צי דאָס איז געווען אויס בענקשאַפֿט צו זיינע קינדער און צו זיין ברודער, אָדער צוליב אַנדערע סיבות, אָבער נאָך די אַלע יאָרן, וואָס ער האָט געהאַט פֿאַרבראַכט אין רוים און אַביסל אין אַנדערע שטעט, האָט ער איין טאָג גענומען און פֿאַרקויפֿט אַלץ, וואָס ער האָט געהאַט פֿאַרמאָגט, אויף צו מאַכן אַביסל געלט, כּדי צו זיין אומאָפּהענגיק פֿון זיין ברודער חננאל, און איז אַוועק קיין באָלאָנאַ, זיך דאָרטן צו באַזעצן אויף שטענדיק. עס שיינט, אַז אין באָלאָנאַ איז אים אַוועקגעגאַנגען גוט. ער האָט אָנגעהויבן צו פּראַקטיצירן מעדיצין און ער איז אויך אויפֿגענומען געוואָרן אַלס רב פֿון דער קהלה. און זייענדיק איצט געזיכערט מיט זיין עקזיסטענץ, האָט ער געגרינדעט אַ ישיבה, וועלכע האָט אָנגעהאַלטן ביז דעם לעצטן מאָמענט פֿון זיין לעבן. אין אַזאַ צושטאַנד, זייענדיק רב און ראש הישיבה, האָט ר׳ עובדיה ערשט אָנגעהויבן אויסצואיבן אַ גרויסן איינפֿלוס אויף די יידן. ער האָט אַפֿילו געשיקט געוויסע אָנווייזונגען צו די אַרומיקע רבנים און מנהיגים, ווי אַזוי זיי זאָלן זיך אויפֿפֿירן אויף זייער אַמט, און אַלע האָבן זיך צוגעהערט צו זיין וואָרט.

ג.

זיין אינטערפּרעטירונג־סיסטעם

ר׳ עובדיה איז געווען גענוג מעכטיק אין הלכה, ער איז אויך ריזיק געווען אין חקירה און אין וויסנשאַפֿטן. זיין באַרימטקייט און זיין פּאָפּולאַריטעט האָט ער אָבער געוווּנען נישט דורך די תשובות אויף הלכה צו פֿאַרשידענע רבנים פֿון זיין צייט און נישט דורך זיינע שאַפֿונגען איבער חקירה, אומאָפּהענגיק פֿון דעם, צי זיינע ווערק זענען געווען פֿון אַ גרעסערער אָדער קלענערער קוואַליטעט. זיין גרויסן נאָמען האָט ספֿורנו זיך דערוואָרבן בלויז דורך זיינע

פּירושים אויף די כתבי הקודש, וועלכע זענען באמת טיפזיניק, אָריגינעל און העכסט אינטערעסאַנט.

עס איז געוויינלעך אָנגענומען, אַז ספורנו האָט געהאַט געשריבן זיין פּירוש אויף די כתבי הקודש נישט פאַר די, וועלכע האָבן קיינמאָל פריער נישט געהאַט אַריינגעקוקט אין געוויסע אַנדערע מפרשים פון דער תורה, נאָר פאַר יענע, וועלכע זענען שוין געווען גוט באַהאַוונט אין אַנדערע, פריערדיקע אינטערפּרעטאַציעס, אַזוי צו זאָגן, פאַר אַ העכערן אינטעלעקטועלן קלאַס, וואָס איז געווען גוט אויסגעבילדעט אין די פּירושים פון דער תורה. מהאי טעמא דערקלערט זיך די דערשיינונג, פאַרוואָס ער האָט זיך נישט געהאַט אָפּגעשטעלט גענוי אויף דער פילאָלאָגישער אַנטשטייאונג פון געוויסע ווערטער און אויך אויף די גראַמאַטיקאַלישע כללים פון דער שפּראַך, וואָס זענען נויטיק געוויינלעך אויסצוטייטשן, אויפצוקלערן אַ פּסוק, ווי דאָס האָבן געהאַט געטאָן כמעט אַלע פריערדיקע מפרשים. ספורנו האָט געהאַט געדענקט, אַז די אַלע זאַכן זענען איבעריק אַרויסצוברענגען, ווייל יעדערער, וואָס וועט אים לערנען, פאַרשטייט גוט העברעאיש, כאָטש באמת האָט ער דאָ געהאַט געמאַכט אַ גרויסן טעות, וואָרום די יידן אין איטאַליע, אַפילו די געבילדעטערע עלעמענטן, האָבן געהאַט גאַנץ קנאַפּע ידיעות אין דקדוק און אין פילאָלאָגיע פון לשון־קודש, נישט־קוקנדיק דערויף, וואָס מען האָט שוין מיט יאָרן פריער געהאַט מערערע מאָל פּרובירט דידאָזיקע חכמות דאָרטן צו פאַרפלאַנצן און צו אַנטוויקלען. ער האָט אַפילו טייל אָנווייזונגען אויף גראַמאַטיק און פילאָלאָגיע, אָבער זיי זענען נישט אין אַזאַ מאָס, וועלכע זענען נויטיק געווען אין אַזאַ גרויסן פּירוש אויף די כתבי הקודש.

ספורנוס ציל אין דערדאָזיקער אַרבעט איז הויפּטזעכלעך געווען די פאַרטיידיקונג פון דער תורה און די פאַרטיידיקונג פון יידישן כבוד. צוליב די צרות, האָט ער געזאָגט, און די רדיפות, וועלכע יידן האָבן אויסצושטיין אין ביטערן גלות, געפינען זיי נישט גענוג צייט צו לערנען די תורה, און מחמת דעם זענען זיי נישט בכח אַרויסצוטרעטן קעגן די פאַרלוימדער, קעגן די אָנפאַלן פון די נישט־יידן אויף אונזער תורה. עס זענען אַפילו געווען אַ סך יידישע געלערטע, וועלכע האָבן פּרובירט אָפּענטפערן די גוים אויף זייערע ווילדע און לעכערלעכע טענות, אָבער זיי זענען נישט געווען גענוג אויסגעבילדעט אי־ די כתבי הקודש, צו באַווייזן דעם אמת, און דאָס האָט געהאַט געבראַכט נאָך פיל מער שאַנד און שפּאָט צו די יידן. ער האָט דעריבער געהאַלטן פאַר זיין הייליקן חוב נישט בלויז די תורה אויסצוטייטשן, נאָר הויפּטזעכלעך צו דערקלערן דעם זין, דעם אינהאַלט, דעם מהות, די לייטנדיקע אידעע פון דער תורה. דעמדאָזיקן געדאַנק האָט ער דירעקט באַטאָנט נישט בלויז אין זיין פּירוש, נאָר אויך אין אַ ספּעציעלן ספר, וואָס האָט געהייסן „כונות התורה״. וווּ ער באַהאַנדלט גענוי די אידעען פון די געזעצן, סיפּורים און שילדערונגען פון דער תורה. ער זאָגט, אַז דער הויפּט־צוועק פון דער תורה איז צו הייליקן דאָס פאָלק ישראל. די אַלע מצוות מעשיות און די אַלע זיטן־לערעס זענען געגעבן געוואָרן די יידן, זיי זאָלן ריין ווערן, הייליק ווערן, כדי צו ווערן ענלעך

צו גאָט. און דאָס איז, לויט זיין מיינונג, דער פשט פון „נעשה אדם בצלמנו". די תורה ווייזט אונז אָן, וואָס אַזוינס דער אויבערשטער טוט, כדי מיר זאָלן זיך אָפלערנען פון זיינע מעשים און ווערן ענלעך צו אים. די ערפורכט פאַר גאָט דאַרף קומען צום מענטשן נישט אויס מורא אָדער אויס שכר, נאָר ווייל ער דאַרף איבערצייגט ווערן אין גאָטס גרויסקייט.

ר' עובדיה ספורנו האָט, אייגנטלעך, נישט געהאַט קיין פאָלקאָם־אויסגעאַרבעטע שיטה אין זיינע פירושים צו די כתבי הקודש. ער האָט יעדן ספר באַהאַנדלט אַנדערש, ער איז צו יעדן ספר צוגעגאַנגען מיט אַן אַנדער מאָס, מיט אַן אַנדער באַציאונג, מיט אַן אַנדער אויפפאַסונג. טייל ספרים האָט ער אויסגעטייטשט אויפן אַלעגאָרישן, מיסטישן וועג, טייל שטעלן האָט ער אויסגעטייטשט אויפן פילאָזאָפישן אופן און טייל האָט ער אינטערפרעטירט לויטן ריינעם פשט, צוגעפוצט מיט ביישפילן פון קולטור־געשיכטע, געאָגראַפיע און מעדיצין, צו מאַכן דעם פסוק קלאָרער, פאַרשטענדלעכער און אינטערעסאַנטער. תהלים האָט ער אויסגעטייטשט אויפן אַלעגאָרישן אופן, אָנגעבנדיק דערביי דעם זין פון יעדן מזמור, די אידעע און דעם לייט־מאָטיוו פון יעדן געזאַנג. ער האָט דאָרטן געהאַט אויך פשוטע אויסטייטשונגען. אייגנאַרטיק איז זיין פירוש אויף דעם פסוק „אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים". ער זאָגט, אַז „בעצת רשעים" מיינט מען די מענטשן, וועלכע יאָגן זיך נאָך געלט, וואָס זאַמלען געלט, דאָס מיינט די מענטשן „המתעסקים כל ימיהם בקבוץ ממון". דערדאָזיקער פירוש האָט, אַזוי צו זאָגן, אַ קולטור־געשיכטלעכן ווערט. עס שיינט, אַז דידאָזיקע טענדענץ פון די יידן אין זיין צייט האָט געמוזט ברענגען צו אומגעווינטשטע, נישט־אָנגענעמע דערשיינונגען אין יידישן לעבן, פון וועלכע ער האָט געהאַט גרויס עגמת־נפש. וואָרום אַנדערש איז נישט פאַרשטענדלעך, פאַרוואָס ער זאָל די געלט־זאַמלער קרוינען מיט אַזאַ האַרבן טיטל, ווי „רשעים".

מיט דערזעלבער אַלעגאָרישער שיטה איז ער צוגעגאַנגען אויך צו זיין פירוש אויף קהלת, וועלכער איז, אגב, געשריבן געוואָרן אויפן פאַרלאַנג פון זיין ברודער חננאל. דער עצם אַלעגאָרישער פירוש האָט אפשר געמעגט זיין נישט וויכטיק, ער האָט אָבער אין אים אַרויסגעוויזן מייסטערשטיק אין זיינע פראָבעס צו ברענגען אין אַ האַרמאָנישן איינקלאַנג פאַרשידענע מינים פסוקים און קאַפיטלען, וועלכע שיינען צו זיין איינער פונם אַנדערן גאַנץ ווייט. דאָסגלייכן פליט ער אַוועק אין מיסטישע וועלטן, ווען ער קומט צו זיין פירוש אויף שיר השירים. דאָרטן ווערט שוין די ליבע נישט קיין פשוטע, נישט קיין ערדישע, נאָר אַ הימלישע, אַ געטלעכע, עס הייסט, אַז עס האַנדלט זיך דאָרטן וועגן דער ליבע פון פאָלק ישראל צו דעם אויבערשטן, אָנווייזנדיק, אַז דער מענטש קאָן נאָר דעמאָלט דערגרייכן די אמתע געטלעכע ליבע, ווען ער דערזעט, ווען ער באַגרייפט די גרויסקייט פון גאָטס הנהגה. עס געפינען זיך אין שיר השירים אויך טייל וואָרט־אויסטייטשונגען, אָבער דער עיקר איז ביי יידן נישט דאָס וואָרט, נאָר די אידעע, און די אידעע איז, אַז דאָ פירט זיך אַן אינטימער געשפרעך צווישן גאָט און דעם פאָלק ישראל.

מיט אַ גאַנץ אַנדערע מעטאָדע פרובירט ער שוין צוגיין צו איוב. הגם דאָס

איוב־פּראָבלעם איז אַ ריין־פילאָזאָפיש פּראָבלעם, דאָך פּרובירט ער דאָס ספר, די אידעען און די פּאַסירונגען, די קאָנפליקטן מיט גאָט און מיט זיינע חברים אַרויסברענגען אין אַ גאַנץ קלאָרער, איינפאַכער פאָרם. דאָרטן זענען פאַראַן פיל רעיונות, פיל חקירות, וועלכע זענען באמת פאַראַן אין איוב גופא, אָבער זיין אינטערפּרעטירונג איז שוין אַ מין קאָמפּראָמיס — עס איז שוין פאַראַן אי מיסטיק און אי פּשט.

אַלס ריינער פּשטן דערשיינט ער אין דער פולער קראַפט אין זיין פּירוש אויף חומש. דאָרטן באַווייזט ער אָריגינאַליטעט, דאָרטן באַווייזט ער פיינע איינפאַלן, פיינע באַאָבאַכטונגס־קראַפט און גאַנץ שיינע פאַרשטענדעניש פאַר געשיכטע, פאַר קולטור־געשיכטע. אָבער אויך דאָ איז ביי אים די אויסטייטשונג פון וואָרט נישט אַזוי וויכטיק, כאָטש ער פּרובירט עס אָפט; דער עיקר איז ביי אים די האַרמאָניע אין די פּסוקים, די האַרמאָניע אין די קאַפּיטלעך, און אַפילו די האַרמאָניע פון די ספרים גופא. ער מיינט, אַז ס'איז נישט געווען קיין צופאַל, וואָס אַ פּסוק שטייט אַזוי איינזאַם נעבעך נעבן אַן ענין, צו וועלכן ער האָט דאָרט גאָר קיין שייכות נישט. דער פּסוק מוז שטיין, ווו ער שטייט, און עס מוז זיין אַ פאַרבינדונג אויך. עס איז פאַראַן אַפילו אַ פאַרבינדונג צווישן די ספרים גופא, אַז פון בראשית ביז דברים גייט אַלץ כסדר אויף אַ זייער סיסטעמאַטישן אופן. אויב ויקרא קומט פאַר במדבר, איז דאָס נישט קיין צופעליקייט. דאָס אַלץ איז געשאַפן געוואָרן מיט אַ שיטה, דאָס איז אַלץ באַטראַכט און אַרומגעטראַכט געוואָרן. און ר' עובדיה ספורנו פּרובירט אָט די אַלע האַרמאָנישע פאַרבינדונגען אַרויסצוברענגען אויף אַ זייער קלאָרן אופן.

ד.

זיין פּירוש אויף דער תורה

אויף אַ העכסט־אָריגינעלן און אינטערעסאַנטן אופן פּרובירט ר' עובדיה ספורנו אויסטייטשן דעם פּסוק „לא תבשל גדי בחלב אמו". דערדאָזיקער פּסוק געפינט זיך אין דער תורה דריי מאָל. צוויי מאָל געפינט ער זיך אין דער צייט פון די בכורים און עס ווערט אָנגעזאָגט אין דער תורה, אַז „ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלקיך", און עס ענדיקט זיך מיט דעם זאַץ „לא תבשל גדי בחלב אמו". און אַ דריטן מאָל געפינט ער זיך ביי דעם פּסוק „לא תאכלו כל נבלה... כי עם קדוש אתה לה' אלקיך, לא תבשל גדי בחלב אמו". דערדאָזיקער ענין פון „לא תבשל" האָט שטענדיק באַאומרואיקט די מחות סיי פון די פּשוטע מענטשן און סיי פון די חכמים. עס איז שווער געווען דעם פּסוק איינצובייסן, עס איז שווער געווען צו פאַרשטיין דעם געדאַנק, די אידעע. עס זענען אויף אים אָנגעשריבן געוואָרן אַ סך פּירושים, אָנהויבנדיק פון דער גמרא אַליין און ענדיקנדיק מיטן לעצטן מפרש. עס וועט אפשר לחלוטין נישט זיין קיין גוזמא צו באַהויפּטן, אַז וועגן דעם פּסוק איז שוין אָנגעשריבן געוואָרן אַ גאַנצע ליטעראַטור. אויסער דעם שטייט דער „לא תבשל" עפּעס ביי אַזעל־

כע ענינים, וואָס האָבן, דאַכט זיך, קיין שום שייכות נישט דערצו. עפּעס שטייט ער אַזוי עלנט, אַרומגערינגלט מיט פֿרעמדע געבאָטן, וועלכע שיינען צו זיין ווייט פֿון אים. ר' עובדיה ספורנו גלייכט עס אָבער אַלץ אויס, קלערט עס אַלץ אויף. ער נעמט אַרויס דעם פסוק פֿון זיין עלנטקייט, ער גיט אים אַ צוזאַמענהאַנג מיט די פֿריערדיקע ענינים, ער ברענגט אַריין האַרמאָניע צווישן די שיינבאַר־אָפּגעזונדערטע ענינים, און טראָגט אַריין אַן אידעע אין דעם „לא תבשל”, וואָס האָט געשיינט צו זיין האַרבלעך.

ר' עובדיה זאָגט, אַז ביי די אַמאָליקע געצנדינער פֿלעגט אין דער צייט פֿון בכורים זיין אַ מנהג צו קאָכן אַלע ניי־געבוירענע ציגעלעך אין דער מוטערס מילך, ווייל זיי האָבן געגלויבט, אַז דאָס וועט ברענגען הצלחה און פֿרוכטבאַרקייט דעם קומענדיקן סעזאָן צו די פֿי. די שטרעבונג פֿון דער תורה איז שטענדיק געווען, אַז די יידן זאָלן זיין ריין און זאָלן נישט גיין אין די וועגן פֿון די אַנדערע אומות. מחמת דעם האָט די תורה אָנגעזאָגט, אַז ווען איר, יידן, וועט ברענגען אין גאָטס הויז די ערשטע בעסטע פֿרוכטן פֿון אייער לאַנד, אָט די „ראשית בכורי אדמתך”, זאָלט איר נישט קאָכן קיין ציגעלע אין דער מוטערס מילך „כמעשה בני נכר החושבים להשיג בזה הצלחה בפירות ובמקנה”. איר, הייסט עס, האָט אַ גאָט, וואָס וועט אייך ברענגען הצלחה, אויב איר וועט אָפּהיטן זיינע געבאָטן. איר דאַרפֿט נישט גיין, הייסט עס, אין די גוישע וועגן, איר דאַרפֿט זיך נישט האַלטן אָן זייערע ווילדע מנהגים.

דאָס איז בנוגע די צוויי מאָל, ווו דער „לא תבשל” שטייט ביי די „ראשית בכורי אדמתך”. וואָס אָנבאַלאַנגט דעם דריטן מאָל, ווו דער „לא תבשל” שטייט ביי „לא תאכלו כל נבלה... כי עם קדוש אתה לה' אלקיך”, איז אויך דערזעלביקער זין. עס רעדט זיך דאָרטן כמעט אין דער גאַנצער פרשה וועגן דער ריינקייט און וועגן דער הייליקייט פֿון יידישן פֿאָלק און ס'ווערט אָנגעזאָגט מערערע מאָל, אַז יידן טאָרן נישט גיין אין די גוישע וועגן, אין די וועגן פֿון די געצנדינער, ווייל „בנים אתם לה' אלקיכם... כי עם קדוש אתה לה' אלקיך”. יידן מוזן זיך אָפּהיטן פֿון אַלץ, וואָס ס'איז פֿאַלש און פֿון אַלץ, וואָס ס'איז אומריין. יידן טאָרן נישט עסן קיין נבלות און טריפות, ווייל זיי דאַרפֿן זיין ריין, שיין און הייליק, און מחמת דעם זאָגט דאָ ווידעראַמאָל אָן די תורה, אַז אויב איר ווילט זיין אַן „עם סגולה”, טאָרט איר נישט גיין אין די גוישע וועגן און קאָכן אַ ציגעלע אין דער מוטערס מילך. מיט דעמדאָזיקן פירוש גיט ר' עובדיה ספורנו דעם ענין פֿון „לא תבשל” אַ קולטור־היסטאָרישן קאָלאָריט, שאַפֿט אַ היסטאָרישן הינטערגרונט, גיט אים אַן אָריגינעלע באַלויכטונג און ברענגט אַריין האַרמאָניע צווישן אים און די שכנישע פסוקים.

אָט דאָס סיסטעם צו האַרמאָניזירן פסוקים און גאַנצע ענינים צווישן זיך, אַ חוץ די אייגנטלעכע אָריגינעלע פירושים, האַלט אָן ספורנו ווי ווייט ער קאָן. עס שטייט, למשל, אין דער תורה „מזרעך לא תתן להעביר למולך ולא תחלל את שם ה'”. דאָס גאַנצע שטיק פֿריער רעדט זיך בלויז וועגן דער ריינקייט פֿון דער משפחה, וועגן צניעות, וועגן פֿאַמיליען־זיטלעכקייט, ווי קומט דאָ אינמיטן דערינען די מעשה מיטן אָפּגאָט מולך און מיט אַ פֿאַרבאָט, אַז מען זאָל צו אים

קיין קינדער נישט מקריב זיין? ר' עובדיה גלייכט עס אָבער אויס. ער האַלט, אַז די מעשה מיטן מולך פּאַסט זיך דאָ דווקא גאַנץ גוט אַריין. די פּאַרצייטיקע געצנדינער, זאָגט ער, פּלעגן ברענגען אַ קינד אַלס קרבן צום אָפּגאָט מולך, ווייל זיי האָבן דערמיט געוואָלט, אַזוי צו זאָגן, כשרן זייערע איבעריקע קינדער. מיט דעם קינדער־קרבן האָבן די געצנדינער געוואָלט טאָן אַ נחת־רוח זייער אָפּגאָט, אַז ער זאָל רייניקן זייער משפּחה. קומט צו גיין די תורה און זאָגט, אַז איר, יידן, דאַרפט עס נישט און איר טאָרט עס נישט. אויב איר וועט אָפּהיטן די אַלע דינים פון צניעות, פון פאַמיליען־ריינקייט און פון פאַמיליען־זיטלעכקייט, וועלן דאָך אייערע קינדער סיי־ווי־סיי זיין כשרע און ריינע. און נישט בלויז דאַרפט איר עס נישט טאָן, נאָר איר טאָרט עס נישט טאָן. וואָרום דערמיט, וואָס איר וועט ברענגען אַ קינד־קרבן צום אָפּגאָט מולך און צו גאָט וועט איר ברענגען אַנדערע בעלי־חיים, וועט איר דאָך באַווייזן, אַז איר האַלט פונם אָפּגאָט מולך מערער, ווי פון דעם אויבערשטן און דאָס וועט זיין אַ חילול־השם.

שיין טייטשט ספורנו אויך אויס אַן אַנדער אָרט אין דער תורה. ביי דער מעשה פון יוספן מיט פוטיפרעס ווייב שטייט איין מאָל, ווי זיין ווייב האָט געזאָגט, אַז יוסף איז פון איר אַנטלאָפן און איז דערנאָך אַרויסגעגאַנגען אויפן גאַס. „וינס ויצא החוצה". אַ צווייט מאָל האָט זי געזאָגט, אַז ער איז דירעקט אַרויסגעלאָפן אויפן גאַס. „וינס החוצה". ווי קומט עס, אַז פוטיפרעס ווייב זאָל דאָ שילדערן די געשעעניש אויף צוויי פאַרשידענע אופנים? דערקלערט ר' עובדיה גאַנץ פשוט. די ערשטע שילדערונג, ווי די תורה דערציילט, האָט פוטיפרע געגעבן דער דינערשאַפט. זי האָט דאָך אָבער געוווסט, אַז די דינער האָבן געזען, ווי יוסף איז אַרויסגעגאַנגען אויפן גאַס רואיק און לאַנגזאַם, האָט זי זיי דערציילט, אַז ער האָט אין שטוב גופא אָנגעהויבן צו לויפן. די צווייטע שילדערונג האָט זי געגעבן איר מאַן, פוטיפרען, ווען ער איז געקומען אַהיים, האָט זי די גאַנצע פּאַסירונג געמאַכט שרעקלעכער, דראַמאַטישער, דערציילנדיק, אַז יוסף איז פון גרויס פחד אַרויסגעלאָפן אויפן גאַס דירעקט פון איר צימער.

ס'פּאַרשטייט זיך, אַז נישט אומעטום האָט ר' עובדיה געקאָנט אָנווענדן זיין שיטה. עס זענען פאַראַן שטעלן אין דער תורה, וועלכע מען קאָן נישט אַפילו מיט די בעסטע פעאיקייטן ברענגען אין אַ האַרמאָנישן צוזאַמענהאַנג. אַפילו די חכמי התלמוד האָבן שוין דעמדאָזיקן האַרמאָניזירונגס־סיסטעם געפּרוווט דורכפירן און זיי איז אויך נישט אומעטום געלונגען. און מחמת דעם האָט ער אויך געמוזט אָנקומען צו זייער דערקלערונג, אַז „אין מוקדם ומאוחר בתורה". בכלל גענומען איז אָבער זיין פירוש אויף דער תורה זייער אַ פשוטער, אַן אָריגינעלער, אָנגעשריבן קורץ, קלאָר און מיט גרויס געשמאַק.

אויסער דעם האָט ר' עובדיה ספורנו געהאַט אָנגעשריבן נאָטיצן אויף יונה, חבקוק און זכריה, פון וועלכע ער האָט, ווי די פאָרשער ווילן האָבן, געזאָלט שאַפן אַ גרויסן, אויספירלעכן פירוש. ער האָט געהאַט געמאַכט אַ פירוש אויף „פרקי אבות". ער האָט, אַזוי צו זאָגן, איבערגעשאַפן די אַכט ביכער פון עקלידוס פון אַראַמעאיש אויף לשון־קודש. ער האָט אויך געשריבן איבער דעם ווערט־פאַרהעלטעניש צווישן די געלטער, וואָס ווערן דערמאָנט אין תלמוד און

די געלטער אין איטאַליע און האָט אויך אָנגעשריבן אַ רעליגיעז־פילאָזאָפיש ווערק אונטערן נאָמען „אור עמים“, אין וועלכן ער פּרוּווט אַרויסבּרענגען די אייבּיקע ווערטן פון דער תורה. ער גייט דאָרטן דורך די גאַנצע געשיכטע פון דער פילאָזאָפיע, אָנהויבּנדיק מיט די אבות און ענדיקנדיק מיט סאָקראַטעס, פּלאַטאָן און אַריסטאָטעלעס, און בּאַקעמפט אַלע חקירות, איבּערהויפּט פון אַריסטאָטעלעס מיט די רעליגיעז־פילאָזאָפישע אָנשויאונגען פונם יידנטום. ער האָט דאָסדאָזיקע ספר „אור עמים“ אויך איבּערגעזעצט אויף לאַטייניש, כדי אויך די קריסטן זאָלן וויסן פון דער גרויסקייט און שיינקייט פון דער יידישער רעליגיע. מיט דעם ספר, ווי ער זאָגט אַליין, האָט ער געשטרעבּט צו עפענען די אויגן פון דער גאַנצער מענטשהייט. ער האָט דעריבּער צוגעשטעלט זיין ספר „אור עמים“ און די לאַטיינישע איבּערזעצונג צו דער צענזור, צו בּאַקומען די דערלויבּעניש עס צו דרוקן. אין יאָר 1548 האָט ער די געהעריקע דערלויבּעניש בּאַקומען און מיט צוויי יאָר שפּעטער איז ער נפטר געוואָרן און איז געקומען צו קבר־ישראל אין בּאָלאָנאַ.

ר׳ יוסף ב״ר דוד אבן יחייא

א.

זיין באַרימטע פאַמיליע

ר׳ יוסף ב״ר דוד אבן יחייא, אָדער דאָן יחייא, האָט געשטאַמט פון אַן אַלטער באַרימטער און פאַרצווייגטער יידישער פאַמיליע, וועלכע האָט געהאַט אַרויסגעגעבן גרויסע פערזענלעכקייטן אויפן געביט פון תורה, פילאָזאָפיע, וויסנשאַפט און שטאַאַטסמאַנשאַפט אין שפאַניע, פאָרטוגאַל, איטאַליע און טערקיי, און וועלכע עקזיסטירט נאָך אין טייל לענדער ביז היינטיקן טאָג. צווישן זיי איז געווען אַן אבן יחייא, וועלכער האָט נאָך אין עלפטן יאָרהונדערט געשפילט אַ ראָלע אין ליסאַבאָן, זייענדיק געאַכטעט נישט בלויז פון יידן אַליין, נאָר אויך פון די קריסטן און פון קעניג אַלפאָנזאָ דעם ערשטן. אַן אַנדער פאָרשטייער פון דערדאָזיקער פאַמיליע, ר׳ גדליה אבן יחייא הזקן בן שלמה, איז געווען לייב־דאָקטאָר ביים קעניג פערדינאַנד און דערנאָך ביים קעניג היינריך פון קאַסטיליע. איינער אַ דוד בן גדליה אבן יחייא איז אין פערצנטן יאָרהונדערט געווען דער רב ראשי און שפעטער אויך פינאַנץ־מיניסטער אין קאַסטיליע. ר׳ גדליה בן שלמה האָט אין פופצנטן יאָרהונדערט געשפילט אַ באַדייטנדיקע ראָלע אַלס אַסטראָלאָג אין הויף פון קעניג יאָהאַן דעם ערשטן. און אַ באַדייטנדיקע שטעלע האָט אין פופצנטן יאָרהונדערט פאַרנומען אין ליסאַבאָן איינער ר׳ שלמה בן דוד אבן יחייא, וועלכער איז געווען רב פון דער קהלה און האָט געהאַט אַ צוטריט צום הויף פון קעניג אַלפאָנזאָ דעם פינפטן.

אַ שיינע פערזענלעכקייט איז געווען דער זיידע פון ר׳ יוסף בן דוד, וועלכער האָט אויך געהייסן יוסף בן דוד. ער איז געשטאַנען זייער נאָענט צום קעניג אַלפאָנזאָ דעם פינפטן, וועלכער האָט אים געהאַט גערופן דער „יידישער חכם״. דער קעניג האָט אים אַמאָל געהאַט פאָרגעוואָרפן, פאַרוואָס ער האָט נישט געהאַט געמוסרט די יידן, זיי זאָלן נישט זיין אַזוי פאַרשווענדעריש. ווען אַ טייל פון די אַרויסגעטריבענע יידן פון שפאַניע האָבן זיך געהאַט באַזעצט אין פאָרטוגאַל און די אָרטיקע יידן זאָלן זיך האָבן באַצויגן צו זיי אומפריינטלעך, האָט ר׳ יוסף בן דוד אָנגעווענדט אַלע כחות צו באַזייטיקן דידאָזיקע אומגעווונטשענע דערשיינונג. דער קעניג יאָהאַן דער צווייטער, וועלכער האָט פריער געהאַט דער־

לויבט די יידן זיך צו באַזעצן אין זיין לאַנד, האָט שפּעטער חרטה געקריגן און האָט אָנגעהויבן צו פּלאַנעווען די יידן אָפּצושמדן. דעם ערשטן האָט ער געוואָלט אָפּשמדן ר' יוסף בן דודן, דענקנדיק, אַז קוקנדיק אויף אים, וועלן זיך די איבעריקע יידן לאָזן שמדן גאַנץ לייכט. ווען ר' יוסף האָט זיך אָבער דערוווּסט פון דעם טייוולשן פּלאַן, האָט ער גענומען זיינע דריי קינדער, דוד, מאיר און שלמה, און אַ טייל פון זיין פאַרמעגן, אַ סומע פון אַ הונדערט טויזנט דוקאַטן, און איז בשתיקה אַנטלאָפן אויף אַ שיף. ער איז אַ לאַנגע צייט אַרומגעפאָרן אויפן מיטללענדישן ים, ביז ער איז ענדלעך אָנגעקומען בשלום קיין קאַסטיליע. דאָ איז אים פאָרגעשטאַנען אַ נייע געפאַר — די געפאַר פאַרברענט צו ווערן אויפן שייטערהויפן, ווייל נאָכן גירוש פון יאָר 1492 האָט יעדער ייד, וועלכער האָט זיך דערלויבט צו קומען קיין שפּאַניע, אומבאַדינגט געמוזט איבערגעגעבן ווערן צו דער אינקוויזיציע פאַרברענט צו ווערן. צום גליק האָט ער דאָרטן געטראָפן דעם שפּאַנישן אַריסטאָקראַט אַלייערא דע בראַגאַנצאַ, וועלכער איז געוועזן יוספס אַ פריינט נאָך פון פריערדיקע יאָרן און איז אַליין אַמאָל ניצול געוואָרן פון די רדיפות פון דעם פּאָרטוגעזישן קעניג, האָט אויסגעפועלט אין קעניגלעכן הויף די דערלויבעניש צו לאָזן ר' יוספן פאָרן ווייטער. זיי האָבן זיך ווידער אַריינגעזעצט אין אַ שיף און נאָך פינף חדשים אַרומרייזן אויפן ים, איז ר' יוסף מיט זיין פאַמיליע אָנגעקומען קיין פּיזאַ, איטאַליע. גראָד דעמאָלט האָבן די פראַנצויזישע סאָלדאַטן, אונטער דער הערשאַפט פון קעניג קאַרל דעם אַכטן, געהאַט באַלאַגערט די שטאָט און מען האָט די ניי־אָנגעקומענע געסט אַרעסטירט און אַריינגעזעצט אין אַ געפענגעניש. דאַן האָט ר' יוסף די העלדישע מיליטערלייט מכבד געווען מיט אַ סך געלט, וואָס זיי האָבן נישט פיינט געהאַט, און מען האָט אים באַפרייט. צוערשט איז ער אַוועק פון פּיזאַ קיין פלאָרענץ, אָבער אַזוי ווי דאָרטן איז די לאַגע געווען זייער אַן אומרואיקע, איז ער אַוועק קיין פאַראַרא. צום אָנהויב האָט אים דער הערצאָג אויפגענומען גאַנץ פריינטלעך, אָבער אַזוי ווי מען האָט אים פאַרמסרט, אַז ער האָט געוואָלט געבן געלט די מאַראַנען, זיי זאָלן זיך צוריק אומקערן צום יידנטום, האָט מען אים ווידער אַרעסטירט. אויך דאָס מאָל האָט ער זיך אויסגעקויפט מיט זיבן טויזנט דוקאַטן, נאָר זיינע ליידן זענען שוין געווען אַזוי גרויס, אַז ער האָט נישט אויסגעהאַלטן און איז אין יאָר 1498 געשטאָרבן. שפּעטער זענען זיינע ביינער, לויט זיין לעצטן ווּנטש, איבערגעשיקט געוואָרן קיין ארץ־ישראל און ער איז געקומען צו קבר־ישראל אין צפת, נעבן דעם קבר פון נביא הושע.

פון די אַלע דריי זין, וואָס ר' יוסף האָט געהאַט, איז דער געראָטנסטער געווען ר' דוד. ער איז געווען אַ וווּנדערבאַרער מענטש. ער איז געווען אַ גרויסער פירער, אַ דענקער און אַ פיינער גראַמאַטיקער. ער איז געבוירן געוואָרן אין ליסאַבאָן אין יאָר 1465 און האָט באַקומען זיין אויסבילדונג ביי זיין קרוב, ר' דוד בן שלמה אבן יחייא, וועלכער האָט אַפילו אָנגעשריבן פאַר אים צוויי לערביכער — דעם „לשון למודים’’ און דעם „שקל הקודש’’. ער האָט דאָרטן שפּעטער חתונה געהאַט מיט אַ יונגער, שיינער פרוי, דינה, וועלכע האָט אים גע־

בוירן אַ זון יהודה. ער האָט אויך געהאַט געלעבט אין ליסאַבאָן, אָבער ווען עס האָבן אָנגעהויבן אָנקומען צרות אויף יידן, האָט ער גענומען זיין פּאַמיליע און איז צוזאַמען מיט זיין פאָטער אַנטלאָפן פון לאַנד, מיטמאַכנדיק אַלע יסורים פון זיין פאָטער. די ערשטע צייט האָבן זיי אַלע פאַרבראַכט צוזאַמען, אָבער ווען דער פאָטער איז געשטאָרבן, איז ער אַוועק קיין פּאַווענאַ, אָבער שפּעטער האָט ער זיך באַזעצט אין אימאָלאַ. אין יאָר 1525 איז גראָד געשטאָרבן זיין עלטסטער זון יהודה, וועלכער האָט געהאַט איבערגעלאָזן אַ גרויס פאַרמעגן. ר׳ דוד האָט זיך דעריבער דאַן אויפגעהויבן און איז אַוועק דורך רוים קיין נעאַפּאַל, אַרויסצובאַקומען די ירושה, וועלכע איז שוין אָבער געלעגן אין פרעמדע און שווערע הענט.

דעמאָלט איז נעאַפּאַל געווען אַ קליינע, אָבער רייכע קהלה, הויפּטזעכלעך פון די אַרויסגעטריבענע יידן פון שפּאַניע. די פירער פון דער געמיינדע זענען דאַן געווען דאָן יעקב אברבנאל, אַ ברודער פון דאָן יצחק אברבנאל, און זיינער אַ פּלימעניק, דאָן יצחק אברבנאל. אַזוי ווי דער קהלה האָט געפעלט אַ רב, אַ גייסטיקער פירער, האָבן די אברבנאלס אים געבעטן, ער זאָל בלייבן ביי זיי אין שטאָט און אָנפירן מיט דעם גאַנצן יידישן גייסטיקן לעבן פון נעאַפּאַל און פון דער גאַנצער קעניגרייך. לויט זייער עצה האָט ער זיך אָפּגעזאָגט צו מאַכן אַ פּשרה מיט דעם מאַן, וואָס האָט געהאַט פאַרוואַלטעט מיט זיין זונס ירושה, און האָט באַשלאָסן אָנצונעמען די רבנות בלויז אויף דער צייט, וואָס ער וועט מוזן בלייבן אין נעאַפּאַל, דורכצופירן דעם פּראָצעס. ער האָט זיך געהאַט אָפּגעזאָגט אָנצונעמען די שטעלע אויף שטענדיק, ווייל ער האָט שוין פריער געהאַט אָנגענומען די רבנות אין רוים. דער פּראָצעס האָט זיך אַפילו געהאַט אַנטשיידעט צו זיין גונסטן, אָבער אונטער דער צייט האָט דער בעל־דבר פאַרלוירן דאָס פאַרמעגן און איז בשתיקה אַנטלאָפן פון דער שטאָט. אַזוי אַרום איז ר׳ דוד געבליבן ביי גאָרנישט. דערווייל זענען אין רוים געהאַט פאָרגעקומען געוויסע פּאָליטישע ענדערונגען און מורא־האָבנדיק צו בלייבן אין אַזאַ שטאָט, האָט ער באַשלאָסן נישט צו פאָרן קיין רוים, און איז אויף ווייטער געבליבן אַלס רב אין נעאַפּאַל.

נישט קוקנדיק דערויף, וואָס די קהלה האָט געהאַט אַרויפגעלייגט אויף אים שווערע אַרבעט אויף אויסצופירן אַלע רבנישע פונקציעס און אים צוגעזאָגט צו צאָלן גוטע שכירות, האָט ער דאָך קיין געלט נישט אָנגעזען אין די אויגן פאַר עטלעכע יאָר. זייענדיק פון דער נאַטור זייער אַ געדולדיקער מענטש און מיטפילנדיק די צרות פון זיינע ברידער, האָט ער גאַנצע פינף יאָר זיך נישט געקלאָגט אויף דער קהלה. זעענדיק אָבער, אַז די לאַגע פאַרבעסערט זיך נישט און קיין שכירות צאָלט מען אים נישט, האָט ער אין יאָר 1530 דערקלערט, אַז ער פאַרלאָזט די שטאָט. ווי נאָר אָבער די זאַך איז באַקאַנט געוואָרן אין שטאָט, איז צו אים געקומען אַ דעלעגאַציע פון די שענסטע בעלי־בתים און אים געבעטן, אַז ער זאָל צוריקציען זיין באַשלוס און מען האָט אים שוין נאָכאַמאָל צוגעזאָגט, אַז מען וועט אים צאָלן שכירות פּינקטלעך צו הונדערט סקודען

אַ יאָר. ר׳ דוד האָט מסכים געווען צו בלייבן ווייטער, נישט דערמאָנענדיק דערביי וועגן דעם געלט, וואָס מען איז אים שולדיק געווען פאַר די פריערדיקע פינף יאָר. נאָך דעם האָט מען אים דריי יאָר געצאָלט רעגולער, אָבער שפעטער האָט מען אַמאָל נישט באַצאָלט פאַר אַ האַלב יאָר און אויך פאַר אַ גאַנץ יאָר. די בעלי־בתים האָבן געטענהט, אַז דאָס געלט, וואָס זיי האָבן געהאַט צונויפגעזאַמלט, איז אַוועק אויף אַנדערע נוצלעכע זאַכן. דאָס איז טאַקע געווען אמת. נעאַפאָלער יידן האָבן געגעבן אַ סך צדקה. זיי זענען געווען רייך און פרייגיביק. זיי האָבן געשטיצט די אַנגעלאָפענע יידן פון שפאַניע און פאָרטוגאַל, זיי האָבן זיך געלאָזט קאָסטן אַ מטמון מיט גאָלד פאַר פדיון־שבוים. אָבער דאָך איז פאַרן רב קיין שכירות נישט געווען. דערויף האָט מען געהאַט תירוצים.

דאָס האָט שוין נישט געקאָנט אויסהאַלטן אַפילו אַזאַ געדולדיקע פערזאָן, ווי ר׳ דוד. און ער האָט אָנגעהויבן מאָנען די שכירות פאַר אַלע יאָרן, וואָס מ׳האָט אים נישט געהאַט באַצאָלט. מען איז משער, אַז ער וואָלט אַפילו איצטער אויך נישט געמאָנט. ער איז אָבער אפנים געצווּונגען געוואָרן פון זיין משפחה. עס איז נישט באַקאַנט, וואָס די בעלי־בתים האָבן געענטפערט אויף זיינע פאָדערונגען. זיי זענען פון אים געווען העכסט צופרידן. ער האָט געאַרבעט אויסערגעוויינלעך פלייסיק. ער פלעגט האַלטן אַ שיעור יעדן פאַרמיטאָג, ער האָט געפסקנט שאלות, ער האָט אויסגעגלייכט סכסוכים, ער האָט געהאַלטן דרשות אין שול און איז דערצו געשטאַנען אין אַ בריוולעכן פאַרקער מיט פיל שטעט. ער איז געווען אַ מלמד מיט די קינדער, ער האָט מיט זיי געלערנט חומש, גראַמאַטיק, פאָעזיע, לאָגיק, פילאָזאָפיע. ער פלעגט אַ שבת איבער אַ שבת מבאר זיין דעם „כוזרי’’ און דעם „מורה נבוכים’’. ער איז געווען אַזוי פאָפולער, אַז אַפילו קריסטלעכע גלחים פלעגן קומען אין שול אַריין הערן זיינע דרשות. דערפון איז, נאַטירלעך, צו זען, אַז ער האָט זיינע דרשות געהאַלטן אין איטאַליעניש. אָבער נישט קוקנדיק אויף דעם אַלעם, האָט מען וועגן זיינע שכירות כמעט גאָרנישט דערמאָנט. ר׳ דוד האָט זיך אַפילו געהאַט געווענדט מיט זיינע טענות צו ר׳ מאיר פון פאַדואַ און אַנדערע גרויסע רבנים, אָבער עס האָט זיך דערפון גאָרנישט אויסגעלאָזן. וואָרום ר׳ מאיר האָט שוין פון פריער, צוזאַמען מיט נאָך רבנים, געהאַט באַשלאָסן, אַז מען זאָל אין געלט־זאַכן נישט אַרויסטראָגן קיין פסק־דין, סיידן צוויי צדדים וועלן פאַרליגן זייערע טענות. דאָך איז ר׳ דוד געבליבן אין שטאָט נאָך דריי יאָר, ביז מען האָט אין יאָר 1540 אַלע יידן אַרויסגעטריבן פון נעאַפאָל. ר׳ דוד איז דאַן אַוועק אין זיין היים, קיין אימאָלאַ, ווּו ער איז אין יאָר 1540 אָדער 1541 געשטאָרבן.

ב.

זיינע שאַפונגען

אויסער די גרויסע טראַגעדיעס, וואָס די אבן יחייאס האָבן געהאַט איבערגעלעבט דורך דעם גירוש פון פּאָרטוגאַל, זייער פּאַטערלאַנד, און שפּעטער אויך דורך די אַרעסטן, בלבולים און מאַרטירער־טויט פון ר׳ יוספן, אין דעם נייעם לאַנד, האָט זיי געטראָפן אַ נייע אומגליק. בעת ר׳ יוסף מיט זיינע קינדער און שניר זענען אַנטלאָפן פון לאַנד, האָט זיך ר׳ דודס פרוי, די דריי און צוואַנציק־יעריקע שיינע דינה, פאַרקליידט אַלס מאַנסביל, כדי עס זאָל איר לייכטער זיין צו אַנטלויפן און כדי זי זאָל זיין באַוואָרנט פון געוויסע אָנגריפן און באַליידיקונגען. ווען די אַנטלאָפענע אבן יחייאס זענען אָנגעקומען קיין פּיזאַ, האָט מען זיי אַלעמען אַרעסטירט און אַריינגעזעצט אין געפענגעניש. די שיינע דינה, וועלכע האָט מורא געהאַט פאַר שאַנד און, מעגלעך, אויך פאַר שמד, האָט זיך אין שוואַנגערן צושטאַנד אַראָפּגעוואָרפן פון דאַך פון אַ הויכן טורעם, צו באַגיין זעלבסטמאָרד. זי איז אָבער אויף אַ וואונדערלעכן אופן געבליבן אומבאַשעדיקט און ווען זי איז, נאָך נייע לאַנגע רייזעס, ענדלעך אָנגעקומען קיין פלאָרענץ, אין יאָר 1496, האָט זי דאָרטן געבוירן איר זון יוסף. די פאַמיליע אבן יחייא איז אָבער אין פלאָרענץ נישט פאַרבליבן. זי האָט זיך באַזעצט אין דער שטאָט אימאָלאַ, וועלכע האָט זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון פּויפּסט, און זי האָט באַקומען די מעגלעכקייט אַביסל פריער אָפּצוטעמען נאָך די איבערמענטשלעכע נסיונות.

דער יונגער יוסף איז געווען זייער אַ שוואַכער און קרענקלעכער מענטש. אויב די מוטער אַליין האָט פון דעם טורעם־שפּרונג נישט געהאַט געליטן, האָט עס אָבער שטאַרק געשאַדט דעם קינד, וועלכעס האָט געדאַרפט קומען אויף דער וועלט. ער האָט שטענדיק געמוזט האָבן גוטע אויפפּאַסונג און אויפמערקזאַמקייט. און ער האָט עס אויך באַקומען. זיין פאָטער, ר׳ דוד, האָט מיטגעבראַכט קיין איטאַליע אַ סך געלט און כאָטש מען האָט פון אים אַרויסגעשלעפּט פיל געלט, כדי צו באַקומען פרייהייט, איז אים נאָך אַלץ געבליבן גענוג, ער זאָל קאָנען פירן אַ שיין לעבן. אפילו שפּעטער, ווען ר׳ דוד איז געהאַט אַוועקגעפאָרן קיין נעאַפּאָל אויפמאָנען די ירושה פון זיין עלטערן זון יהודה און איז דאָרטן פאַרבליבן אַלס רב עטלעכע יאָר אָן שכירות, האָט די פאַמיליע אין אימאָלאַ נאָך אַלץ געלעבט אין גוטע פאַרהעלטענישן.

עס פאַרשטייט זיך, אַז אין אַזאַ הויז האָט יוסף באַקומען אַ גוטע דערציאונג. ער האָט געהאַט געלערנט מיט פּריוואַטע מלמדים ביי זיך אינדערהיים און שפּעטער אויך אין פּאַדואַ ביי ר׳ יהודה מינץ, ווו ער האָט זיך געהאַט אָנגעזאַפּט מיט אַ סך תורה. יוסף איז געווען שוואַך קערפּערלעך, אָבער דערפאַר איז ער גייסטיק גאַנץ שטאַרק געווען. ער איז געווען אַ מאַן פון גרויסע פעאיקייטן. ער איז געווען אַ גרויסער למדן און פיינער דענקער. און ווען ער איז אונטערגעוואַקסן, האָט ער חתונה געהאַט מיט זיינער אַ קוזינע, זיין פעטער דאָן

גדליהס אַ טאָכטער און איז אַ לענגערע צייט געבליבן אויף קעסט ביי זיין שווער, וועלכער האָט געהאַט געוווינט אין מאַסאַ פּיסקאַליאַ. שפּעטער איז ער אַוועק צוריק קיין אימאָלאַ, ווו ער האָט זיך אָנגעהויבן באַשעפטיקן מיט געלטטוישן און מיט אַנדערע אונטערנעמונגען, באַקומענדיק אַלס קליענטן די פאַרשטייער פון דער העכסטער אַריסטאָקראַטיע. עס פאַרשטייט זיך, אַז אין דער פרייער צייט איז ער געזעסן און געלערנט.

צו יענער צייט האָט זיך ר׳ יוסף גענומען מבאר זיין די כתבי הקודש. פיל דערמוטיקט צו דערדאָזיקער אַרבעט האָט אים זיין פאָטער און זיין שווער ר׳ גדליה אבן יחייא, וועלכער איז שטאַרק אַנטציקט געווען פון זיינע פּירושים, הערנדיק זיי פון אים מינדלעך, בעת ער איז געזעסן אויף קעסט אין זיין הויז. ער האָט אים געהאַט געבעטן, אַז ער זאָל למען השם נישט פאַרגעסן אַריינצושטעלן אין זיין פּירוש יענע אויסטייטשונגען, וועלכע ער האָט געהאַט געהערט פון אים. אָבער עס איז קענטיק, אַז ר׳ יוסף אַליין איז געווען שטאַרק באַגייסטערט פון דער אידעע מבאר צו זיין די תורה אויף זיין אייגענעם שטייגער. ר׳ יוסף האָט געשריבן פּירושים אויף די חמש מגילות, אויף תהלים, משלי, איוב, עזרא און דברי הימים. זיין פּירוש געהערט נישט צו די פּשט־אויסטייטשונגען פון די אַלע ספרים. זיין פּירוש איז אַלעגאָריש, מיסטיש. ער באַטראַכט די תורה גאַנץ אַנדערש, ווי די אַלע פּשט־מפרשים. ער זעט אין דער תורה אַנדערע צילן און אַנדערע כונות. ביי אים איז די תורה אַ מיסטיש ספר, אַ ספר, וואָס איז פול מיט סודות און רמזים מכח דער יצירה, מכח דער הנהגה און מכח די פאַרהעלטעניש צווישן דער שכינה און דער כנסת־ישראל. די אַלע סיפּורים פון דער תורה דאַרף מען נישט נעמען, לויט זיין אָנשויאונג, ווערטלעך, דאָס הייסט, אַז עס האָבן באמת פּאַסירט אַזעלכע מעשיות. די תורה איז צו־הויך און צו־טיף, אַז זי זאָל זיך אָפּגעבן מיט פּשוטע מעשיות. אין דער תורה ליגן העכערע כונות, העכערע רעיונות.

הויפּטזעכלעך באַמערקט זיך אין זיין פּירוש די אידעע פון דער גאולה. אין יעדן ספר געפינט ער שוין שטעלן, פון וועלכע ער פּרוווט אַרויסברענגען כונות פון דער גאולה, נישט אויף גאולה סתם, נאָר טאַקע אויף דער באַלדיקער גאולה, אויף דער גאולה, וואָס דאַרף גאָר אינגיכן אָנקומען. עס שיינט, אַז דאָס איז פאַר יענער צייט געווען זייער נויטווענדיק. די יידן זענען געהאַט אויסגעשטאַנען כלערליי איבערמענטשלעכע צרות. אַן אומשולדיק פאָלק, אַ פאָלק, וואָס טראָגט די העכסטע עטיק אין דער וועלט, ווערט געיאָגט און געפּלאָגט פון די אַלע רשעים, וואָס האָבן געהאַט פאַרכאַפּט די וועלט. אַ סך האָבן שוין נישט געקאָנט אויסשטיין די אַלע נסיונות און זיי זענען אַוועק צו אונזערע שונאים. ווען וועט זיך אָבער דאָס אַלץ ענדיקן? איז גאָר קיין סוף נישטאָ דערצו? ר׳ יוסף פּרוווט באַווייזן, אַז עס איז יאָ דאָ אַ סוף. אָט גאָר אינגיכן וועט קומען משיח. עס שיינט, אַז דאָס איז אייגנטלעך געווען זיין הויפּט־כוונה ביים צוטרעטן צו מאַכן דעם פּירוש אויף די כתבי הקודש. עס מאַכט אָפּט דעם איינדרוק, אַז אים איז אין אַ געוויסן זין נישט געגאַנגען סתם צו מאַכן אַ פּירוש אויף דער תורה. ער איז געווען פאַרכאַפּט מיט דער אידעע פון

משיחן, ער איז געווען פֿאַרכאַפּט מיט דער אידעע צו פֿאַרשטאַרקן דאָס יידנטום מיט אמונה און בטחון. ער האָט געוואָלט אָט די רעיונות אַרויסברענגען פֿאַרן לײדנדיקן פֿאָלק, אָבער כדי זיי זאָלן האָבן מער געוויכט, מער קראַפֿט, מער ווירקונג, האָט ער זיי צוגעטשעפּעט צו די פּסוקים פֿון דער תורה.

אָט האָט איר שיר־השירים. דאָס איז נישט קיין פּשוטע ליבע־געשיכטע, נאָר אַ ליבע־געשיכטע צווישן דעם אויבערשטן מיט דער כנסת־ישראל. דאָס איז די ליבע, אין וועלכער דאָס יידישע פֿאָלק האָט זיך דערקלערט נאָך אין די גאַנץ אַלטע צייטן. די אומות־העולם לאַכן אַפֿילו פֿון דעם יידישן פֿאָלק און פֿאָדערן אים אויף, אַז עס זאָל זיך נישט פֿאַרלאָזן אויף גאָט, נאָר גיין אין זייערע וועגן און אָננעמען דעם גלויבן אין זייערע געטער. אָבער דאָס יידישע פֿאָלק בלײַבט טריי דעם רבונו של עולם. די אמתע כוונה פֿון שיר־השירים איז צו פֿאַרזיכערן, אַז גאָט וועט אָפּהיטן זײַנע הבטחות. ער האָט טאַקע געזאָגט, אַז „גר יהיה זרעך”, אַז יידן וועלן זײַן אין גלות, אָבער ער האָט אויך געזאָגט, אַז זיי וועלן אויסגעלייזט ווערן, אַז עס וועט קומען די גאולה און זיי וועלן אַרויסגיין ברכוש גדול. אויב יידן זאָלן נאָר תשובה טאָן, וועט דער קץ קומען גאָר אינגיכן. „אפריון עשה לו המלך שלמה”, דאָס איז נישט אין עבר, נאָר אין עתיד, ווי עס איז אַלע מאָל דאָס לשון פֿון נביא. אָט אַזוי ווי דער אויבערשטער מאַכט שלום אומעטום, עושה שלום במרומיו, אַזוי וועט ער מאַכן שלום אויף דער ערד, אַז אַלע פֿעלקער זאָלן זײַן גלײַך, אַז אַלע פֿעלקער וועלן אָנערקענען נאָר איין גאָט. עס וועט קומען די צײַט פֿון „וגר זאב עם כבש”. עס וועט קומען די גאולה. די אידעע פֿון גאולה ברענגט ר׳ יוסף אַרויס אויך פֿון פּסוק „יונתי בחגוי הסלע”. איידער דער אויבערשטער, זאָגט ער, וועט שיקן משיחן, וועט מיט די יידן, וועלכע זענען געגליכן צו אַ טויב, פּאַסירן דאָסזעלבע, וואָס האָט פּאַסירט מיט די יידן אין מצרים. זיי זענען טריי געבליבן צו גאָט אַזוי, ווי די טויב בלײַבט טריי איר זיווג, זיי האָבן זיך פֿאַרלאָזן אויף אים און זיי זענען אויסגעלייזט געוואָרן. „אחות לנו קטנה!” דאָס מיינט מען די עשרת השבטים, וועלכע זענען שוין איצט זייער ווייניק און זענען זייער אויסגעטריקנט געוואָרן פֿון מצוות. וואָס וועט זײַן מיט זיי, ווען משיח וועט קומען? וועלן זיי אויך אויסגעלייזט ווערן? געוויס. „אם חומה אני”, אויב זיי זענען נאָך באַהעפֿט מיטן אויבערשטן, וועט מען זיי אַלץ מוחל זײַן, און דאָס פֿאָלק ענטפֿערט: „אני חומה”.

די כוונה פֿון מגילת רות איז אויך צו באַווײַזן די השגחה פֿון גאָט. אלימלך האָט פֿאַרלאָזן ארץ־ישראל. ער איז געווען דער גדול הדור, ער איז געווען דער גרויסער גביר און דאָך האָט ער נישט געוואָלט בלײַבן אין לאַנד, צו העלפֿן זײַנע הונגעריקע ברידער. און דערפֿאַר האָט אים גאָט באַשטראָפֿט.

דיזעלבע אַלעגאָרישע אינטערפּרעטאַציעס גיט ער אויך אויף קהלת, איוב און תהלים. ער דערקלערט פֿריער דעם מהות פֿון יעדן ספֿר, די אַלע פּראָבלעמען, וועלכע ער גייט באַהאַנדלען, ווי אויך דעם תכלית און די כוונה פֿון ספֿר. עס פֿאַרשטייט זיך, אַז „אין מקרא יוצא מידי פשוטו”. מען קאָן פֿון דער תורה נישט אָוועקנעמען די פּשטות. וואָס פֿאַר אַ מעטאָדן מען זאָל נישט

אָנווענדן אויף צו אינטערפּרעטירן די תּורה, פֿון פּשוטן פּשט קאָן מען נישט אַוועק. ר׳ יוסף איז אָבער אויך אין זיינע מיסטישע אויסטייטשונגען זייער אייגנאַרטיק און אויך אינטערעסאַנט. אויסער דידאַקטיקע פּירושים האָט ר׳ יוסף געשריבן אַ ספֿר „תּורה אור“, אַ מוסר־ספֿר, ווי אויך די צוויי ספֿרים: „דרך חיים“ און „נר מצוה“. די לעצטע צוויי זענען אָבער פֿאַרברענט געוואָרן אין יאָר 1554, בעת זייערע „הייליקע“ און אמת־זוכער האָבן געהאַט פֿאַרברענט אין פּאַדואַ דעם תּלמוד.

ר׳ יוסף איז געווען זייער אַ שוואַכער מענטש, אָבער ער האָט זיך נישט גוט אָפּגעהיט און געאַרבעט איבער זיינע כּחות. דאָס האָט אים יונגערהייט אַוועקגענומען פֿון דער וועלט. ער איז געשטאָרבן אין עלטער פֿון פֿינף און פֿערציק יאָר. מיט צען יאָר שפּעטער האָט מען זיינע ביינער געבראַכט קיין צפֿת, לויט זיין צוואה, און ער איז געקומען צו קבר־ישׂראל אין קעגנוואַרט פֿון ר׳ יוסף קאַרו, דעם מחבר פֿון „שולחן־ערוך“.

ר׳ יוסף האָט געהאַט דריי זין. איינער פֿון זיי, ר׳ גדליה, איז באַקאַנט געוואָרן אין דער וועלט מיט זיין ספֿר „שלשלת הקבלה“, אַ מין כראָניק־בוך פֿון אדם הראשון ביז זיין צייט. די פֿאַרשער זענען בעצם נישט שטאַרק באַגייסטערט פֿון זיין ספֿר דערפֿאַר, וואָס ער האָט פּשוט נישט קאָנטראָלירט זיין שריפֿטלעכן און מינדלעכן מאַטעריאַל, וואָס ער האָט געהאַט, בעת ער האָט זיך גענומען שרייבן דאָסדאָזיקע, אַזוי צו זאָגן, היסטאָרישע ספֿר. עס זענען אַריין אַ סך אומפּינקטלעכקייטן בנוגע די ערשטע פּעריאָדן און טייל האָבן דעריבער אים גערופֿן „שלשלת השקרים“, אָבער בנוגע זיין אייגענער צייט, האָט ער אויסגעבראַכט וויכטיקע פּונקטן, וועלכע האָבן דאָך אַ היסטאָרישן ווערט.

ר' אליהו בחור

א.

זיין צייט און זיין פּערזענלעכקייט

ר' אליהו בחור, מיט זיין ריכטיקן נאָמען ר' אליהו בן אשר הלוי אשכנזי, באַקאַנט אין דער קריסטלעכער וועלט אַלס אליהו לעוויטאַ, איז געווען איינער פון די אינטערעסאַנטסטע און איינפלוסרייכסטע פּערזענלעכקייטן ביי יידן, וועלכע זענען געווען טעטיק אין איטאַליע אין דער צווייטער העלפט פון פופצנטן און דער ערשטער העלפט פון זעכצנטן יאָרהונדערט. ער איז געווען אַ געלערנטער אין אַלגעמיינע וויסנשאַפטן, אַ קענער פון שפּראַכן, און אַ גרויסער מייסטער אין דער גראַמאַטיק און פילאָלאָגיע פון דער העברעאישער שפּראַך און האָט פאַרמאָגט ידיעות אין תלמוד און קבלה. ער איז אפשר נישט געווען קיין גאַנץ גרויסער מחדש אויפן געביט פון דער העברעאישער שפּראַךפאָרשונג, אַזוי ווי עס זענען געווען די פריערדיקע מדקדקים און מפרשים; ער האָט אָבער פאַרמאָגט די גרויסע פעאיקייט צו פּאָפּולאַריזירן די העברעאישע גראַמאַטיקאַלישע וויסנשאַפט און זי אַריינצוברענגען אין ברייטערע קרייזן, הויפּטזעכלעך צווישן קריסטן, פאַר וועלכע זי איז ביז דעמאָלט געווען כמעט ווי אָפּגעשלאָסן.

ר' אליהו בחור האָט זיין גאַנצן לעבן געווירקט אין איטאַליע. ער איז אָבער נישט געווען קיין איטאַליענער. ער איז געווען פון דייטשלאַנד. און אַלס אַזעלכער איז ער געווען, אַזוי צו זאָגן, אַ יחיד במינו. ער איז פּשוט געווען דער ערשטער דייטשער ייד, וואָס האָט זיך געהאַט אָפּגעגעבן מיט אַלגעמיינע וויסנשאַפטן; ער איז געווען דער ערשטער דייטשער ייד, וואָס האָט זיך געהאַט אָפּגעגעבן מיט דער פאָרשונג פון דער העברעאישער גראַמאַטיק און פילאָלאָגיע. אָט דידאָזיקע גרויסע וויסנשאַפט, וועלכע איז אַנטשטאַנען און אַנטוויקלט זיך אין שפּאַניע, איז אַריבער קיין פּראָוואַנס און איטאַליע, און האָט זיך אַפילו איינגעבירגערט גאַנץ פעסט אין דעם תלמודישן פראַנקרייך, אין דעם פראַנקרייך פון די בעלי התוספות, האָט די דייטשע יידן נישט געהאַט אָנגערירט. די דייטשע יידן פון יענער צייט האָבן זיך געוואָרעמט אַרום דעם תלמוד און פּוסקים, האָבן זיך פאַרטיפט אין יראת־שמים און האָבן זיך דעריבער גע־

האַלטן גאַנץ קאַלט צו ניי־מאָדישע אידעען, צו די אַלע וויסנשאַפטן, שפּראַך־פאָרשונגען און תורה־אינטערפרעטאַציעס. ביי זיי איז געווען דער עיקר דער תלמוד און פון אַנדערע זאַכן האָבן זיי נישט געוואָלט וויסן. ר׳ אליהו בחור איז, אַלזאָ, געווען דער ערשטער, וואָס האָט זיך געהאַט אָוועקגעלאָזן אויף אַזאַ וועג, וואָס איז געווען אַ גרויסער חידוש אין יענער צייט אין זיין געבורטס־לאַנד.

עס איז אים אָבער, קענטיק, נישט באַשערט געווען אויסצושפרייטן זיין השפעה און צו פאַרשפרייטן דאָס העברעאישע וויסן אין זיין לאַנד, נאָר אין אַ פרעמדן לאַנד, וואָרום זיין לאַנד, דאָס דייטשע לאַנד, איז נישט טריי געווען צו אירע אייגענע קינדער און האָט זיי באַהאַנדלט אויף דעם העכסטבאַרבאַרישן אופן, ווי דאָס פאַסט פאַר די פעלקער, וואָס פריידיקן „מענטשנליבע’’. דער יונגער אליהו האָט זיך געהאַט געבאָדן אין יידישע טראַגעדיעס. פון דעם טאָג אָן, ווען ער האָט דערזען די ליכטיקע וועלט, אין יאָר 1468 אין ניישטאַדט ביי נירענבערג, ביזן יאָר 1504, דאָס הייסט, גאַנצע זעקס און דרייסיק יאָר, האָט ער זיך אָנגעהערט טרויעריקע געשיכטעס און אַליין איבערגעלעבט איינע פון די שוידערלעכסטע צייטן אין דער יידישער געשיכטע, פון וועלכע די פולבלוטיקע אַריער מעגן זיכער שטאָלץ זיין. שוין אין יאָר 1470 האָט אַדאָלף פון נאַסאַו, וועלכער איז אָנערקענט געוואָרן פון פויפסט אַלס אַרציבישאָף פון מאַינץ, אַרויסגעטריבן אַלע יידן פון מאַינץ און פון גאַנצן ריינגעביט. צו זיבן יאָר אַלט, אין יאָר 1475, האָט זיין יונג האַרץ אויפגעציטערט פון די גרויזאַמקייטן פון דעם הייליקן קירכן־פאָרשטייער בישאָף הינדערבאַך, וועלכער האָט פאַראָרדנט צו פאַרברענען די גאַנצע יידישע קהלה אין טרענט צוליב אַ בלוט־בלבול, אַז די יידן האָבן כלומרשט געהרגעט אַ קריסטלעך יינגל סימאָן, כדי צו באַנוצן זיין בלוט אויף פסח. די מעשה מכח דעם דערמאָרדעטן יינגל האָט זיך שנעל פאַרשפרייט איבער דער גאַנצער קריסטלעכער וועלט. מען האָט דאָס יינגל געמאַכט פאַר אַ הייליקן און די קריסטן פלעגן מתפלל זיין צו אים. און כדי די תפלות זאָלן פון אים אָנגענומען ווערן, האָט מען געמוזט ברענגען קרבנות — און וועלכע קרבנות קאָנען דען דעם גאָט פון מענטשנליבע געפעלן ווערן, אויב נישט די קרבנות פון יידן? מען האָט יידן געיאָגט און געפלאָגט. דער יאָמער פון די יידן האָט דערגרייכט ביז צו די הימלען. אַפילו דער פויפסט, סיקסטוס דער פערטער, האָט געהאַט אין יאָר 1475 פאַרבאָטן מתפלל צו זיין פאַר דעם הייליקן יינגל, ביז די אָנקלאַגע וועט גוט אויסגעפאָרשט ווערן. אָבער עס האָט נישט געהאָלפן. די קריסטן האָבן געדורשט נאָך יידיש בלוט און זיי האָבן דעריבער נישט אויפגעהערט צו שעכטן יידן. דער בישאָף פון נאַסאַו איז געווען אַזאַ גרויסער קריסטלעכער צדיק, אַז ער האָט פשוט פאַרניכטעט אַלע יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אונטער זיין הערשאַפט. די „אַריסטאָקראַטן’’ פון ראַטיסבאָן, טאַקע נעבן ניישטאַדט, ווו אליהו האָט געהאַט געלעבט, האָבן אַרויסגעטריבן אַלע יידן פון זייערע לענדער, און טאָמער איז נאָך דאָס אַליין ווייניק געווען, איז דערצו נאָך דעמאָלט געהאַט פאָרגעקומען דער יידישער גירוש פון שפאַניע אין יאָר 1492

און מיט אַ פאָר יאָר שפעטער אויך פון פאָרטוגאַל, וווּ מען האָט די יידן געברענט און געמאָרדעט און מיט געוואַלט אָפגעשמדט יידישע קינדער.

עס שיינט דעריבער צו זיין גאַנץ קלאָר, אַז אין אַזאַ פינסטערער און ביטערער צייט איז פאַר די יידן אין ניישטאַדט, ווי פאַר די יידן אין אַנדערע שטעט פון דעם דייטשן לאַנד, נישט געבליבן קיין אַנדער אויסוועג, ווי צו אַנטלויפן פון אָט דער באַרבאַרישער מאַסע און זיך באַזעצן אין אַנדערע מדינות, הויפטזעכלעך אין איטאַליע, וווּ די יידן זענען באַהאַנדלט געוואָרן בעסער. אליהוס פאַמיליע האָט דעמאָלט אויך פאַרלאָזן דאָס פאָטערלאַנד און זיך באַזעצט אין פאַדואַ, וועלכע איז דעמאָלט באַקאַנט געווען אַלס גרויסער מקום תורה. אליהו האָט שוין פון פריער אויך געקענט גאַנץ גוט לערנען. ער האָט געקענט תלמוד, קבלה און די העברעאישע שפראַך, אָבער דאָרטן, אין פאַדואַ, האָט ער באַקומען די נויטיקע געלעגנהייט צו פאַרפולקאָמען זיינע שטודיען אין תורה און חכמה און אין גאָר אַ קורצער צייט איז ער איינגעלאַדן געוואָרן פון דער יידישער אַקאַדעמיע אַלס לערער פון דער העברעאישער גראַמאַטיק, אויף וואָס ער איז געווען דער גרויסער מייסטער. דורך זיין שטילן און רואיקן כאַראַקטער און דורך זיינע גרויסע קענטענישן האָט אליהו זיך דערוואָרבן פיל חסידים, פריינט און פאַרערער און זיין נאָמען האָט אָנגעהויבן באַקאַנט צו ווערן אין דער געלערנטער וועלט.

צום אומגליק האָט אליהו אויך אין פאַדואַ נישט געקאָנט געפינען די נויטיקע רו. נישט לאַנג נאָך זיין אָנקומען קיין פאַדואַ, האָט אין שטאָט אויסגעבראָכן אַ מגפה, און ווי דער שטייגער איז, האָבן די קריסטן געזאָגט, אַז שולדיק דערין זענען די יידן. מחמת דעם האָט מען דעם יידישן קוואַרטאַל פאַרשפאַרט, און די גאַס, וווּ אליהו האָט געהאַט געוווינט, איז אָפגעשלאָסן געוואָרן. דאָס לעבן איז געוואָרן אומדערטרעגלעך, אָבער ער האָט זיך גאָרנישט געקאָנט העלפן. ער האָט אַפילו נישט געקאָנט אַרויסגיין און אָנקוקן די גרויסע וועלט. מיט עטלעכע יאָר שפעטער איז גראָד אָנגעפאַלן אויף פאַדואַ אַ באַנדע פראַנצויזישע חיילות, וועלכע האָבן געגזלט און געראַבעוועט אַלץ, וואָס זיי האָבן געקאָנט, און ס'פאַרשטייט זיך, אַז אויך אליהו איז נישט געשוינט געוואָרן אין דעם גרויסן רויב־טאָג. מען האָט פון אים צוגענומען אַלץ, וואָס ער האָט געהאַט פאַרמאָגט. ער איז געבליבן אָרעם און נאַקעט און האָט געמוזט פאַרלאָזן די שטאָט, וווּ ער האָט זיך געלערנט און אַנדערע געלערנט און וווּ ער האָט געלעבט אין גרויסער פאַרערונג פון די אַלע, וואָס האָבן אים געקענט.

אַזוי איז שטענדיק געווען דער שיקזאַל פון יידישן פאָלק אין גלות, אַזוי איז אויך געווען דער שיקזאַל פון די יידישע גייסטיקע פאָרשטייער, וועלכע האָבן מיטגעמאַכט און דורכגעלעבט די ליידן פון פאָלק און האָבן אים נישט פאַרלאָזן, ווען ער איז געווען אין גרויסער נויט. אליהו איז נישט געווען קיין אויסנאַם. ער האָט מיטגעוואַנדערט מיטן פאָלק. צוערשט האָט ער זיך געהאַט אָפגעשטעלט אויף אַ ווײַלע אין ווענעדיג, אָבער אַזוי ווי עס איז אים דאָרטן נישט געגאַנגען ווי געהעריק, האָט ער זיך אַוועקגעלאָזן ווייטער און געמאַכט זיין סטאַנציע אין רוים, וועלכע איז געווען נישט בלויז דער גרעסטער רעלי־

גיעזער צענטער אין דער וועלט, נאָר איז אויך געווען דער צענטער פון אַלגעמיינע וויסנשאַפטן און פון אַלגעמיינע פאָרשונגען.

ב.

זיין באַרימטקייט צווישן קריסטן

צו יענער צייט האָט צווישן די קריסטלעכע געבילדעטע און אַריסטאָקראַטישע קלאַסן געהערשט אַ גרויסע שטרעבונג צו שטודירן די העברעאישע שפראַך. דידאָזיקע ליבשאַפט צו העברעאיש איז נישט אַנטשטאַנען דערפאַר, וואָס זיי האָבן זיך געוואָלט באַקענען מיט דער יידישער תורה, מיט די יידישע ספרים און מיט דער גרויסקייט פון דער יידישער אמונה. דאָס איז געווען די קבלה, די יידישע מיסטישע לערע, וועלכע האָט אַזוי געריצט די פאַנטאַזיע פון טייל קריסטלעכע פאָרשער און פאַרשטייער פון דער קריסטלעכער קירכע.

דער ערשטער, וואָס האָט זיך מיט אַן אויסערגעוויינלעכן ברען צוגעכאַפט צו קבלה און צום שטודיום פון דער העברעאישער שפראַך, איז געווען דער ווונדערבאַרער מאַן גראַף פיקאָ דע מיראַנדאָלאַ. דערדאָזיקער גראַף האָט געהאַט געהערט פון דעם גרויסן מעטאַפיזיקער פון יענער צייט, ריימאָנד לולי, אַז קבלה איז אַ ווונדערבאַרע, געטלעכע וויסנשאַפט, און אַז מען קאָן דערזיין געוואַלטיקע סודות פון דער יצירה און אַז מען קאָן זיך דערהויבן צו דער העכסטער מדרגה פון געטלעכקייט. דער גראַף האָט באַלד אָנגעהויבן זוכן אַ רבין און ער האָט אים אויך געפונען אין דער פערזאָן פון אליהו דעל מעדיגאָ. אליהו דעל מעדיגאָ האָט געלערנט מיט זיין אַריסטאָקראַטישן תלמיד העברעאיש און פילאָזאָפיע, אָבער נישט קיין קבלה, ווייל ער איז געווען אַ קעגנער פון קבלה. דער גראַף האָט אָבער געוואָלט שטודירן אויך קבלה, און מחמת דעם האָט ער אויפגעזוכט אַ נייעם רבין. דאָס איז געווען ר' יוחנן אַלעמאַנאָ, אַ רב פון קאָנסטאַנטינאָפאָל, וועלכער האָט זיך געהאַט באַזעצט אין איטאַליע. ער איז געווען אַ גרויסער קענער פון קבלה, אָבער עס איז געווען גאָרנישט קיין לייכטע אויפגאַבע אַריינצופירן אַ קריסט אין אַזאַ פרעמדער, קאָמפליצירטער און מיסטעריעזער קבלה־וועלט. פיקאָ דע מיראַנדאָלאַ האָט אָבער געהאַט אַ שאַרפן מח און איז געווען אַ מאַן פון פיל וויסן און ער האָט גראָד גאַנץ גיך געכאַפט, אַזוי צו זאָגן, דעם שניט, דעם גאַנצן סוד פון דער קבלה. דער גראַף איז געווען אַזוי פאַרקאָכט און אַזוי באַגייסטערט פון דער נייער פילאָזאָפיע, אַז ער האָט אַפילו פרובירט אַרויסדרינגען פון איר געוויסע באַווייזן אויף צו פאַרשטאַרקן זיין אמונה. דידאָזיקע אַנטדעקונג האָט ווייטער געמאַכט אַ גרויסן רושם אויפן פויפסט סיקסטוס דעם פערטן, און ער האָט באַלד אויסגעדריקט זיין ווונטש צו זען קבלה־ספרים איבערגעזעצט אין לאַטייניש, כדי די יונגע גלחים זאָלן זיי קאָנען שטודירן. דאָס איז טאַקע אויך אינגיכן געטאָן געוואָרן דורך פיקאָ דע מיראַנדאָלאַ מיט דער הילף פון זיין רבין. מהאי טעמא האָט דאָס שטודיום פון דער העברעאישער שפראַך, ווי אויך פון אַראַמעאיש

אָנגעהויבן שטאַרק פאַרשפרייט צו ווערן. אַלע האָבן געוווּסט פון דער ניי־אַנטדעקטער פילאָזאָפיע: פויפסטן, קאַרדינאַלן, שטאַאַטסלייט, פרינצן און הויף־געבילדעטע פערזאָנען פון אַנדערע קלאַסן האָבן אָנגעהויבן צו זוכן העברעאישע לערער אויף צו לערנען לשון־קודש.

צווישן דידאַקטיקע באַרימטע פערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן זיך מיטן גאַנצן ברען אַ וואָרף געטאָן צו שטודירן די העברעאישע שפּראַך, איז דאָן געווען דער גרויסער געלערנטער און פאָרבאַרייטער פון דער רעליגיעזער רעוואָלוציע, וועלכע איז שפּעטער דורכגעפירט געוואָרן דורך מאַרטין לוטער, יאָהאַן רייכלין. בעת ער איז צום ערשטן מאָל געווען אין רוים, האָט ער אויך באַזוכט פלאָרענץ, ווו עס האָט געהאַט געלעבט דער גראַף פיקאָ דע מיראַנדאָלאַ. פיקאָ דע מיראַנדאָלאַ האָט אַזוי שטאַרק געווירקט אויף רייכלינען מכח די סודות פון קבלה, אַז ווי נאָר ער איז געקומען קיין דייטשלאַנד, האָט ער באַלד אָנגעהויבן זוכן אַ רבין אויף העברעאיש און אַראַמעאיש. דאָס איז אָבער דאַן שווער געווען צו באַקומען אין דייטשלאַנד, ווייל די דייטשע יידן האָבן זיך געהאַט ווייניק אינטערעסירט מיט דער פאָרשונג פון דער העברעאישער שפּראַך. נאָך שטאַרקער איז געוואָרן זיין ליבשאַפט צו העברעאיש, ווען ער איז אין יאָר 1490 געווען אין רוים אַ צווייט מאָל און זיך ווידער געטראָפן מיט זיין פריינט, גראַף פיקאָ דע מיראַנדאָלאַ. ווען ער איז צוריקגעקומען אַהיים, האָט ער זיך געווענדט צום רב פון רעגענסבורג, ר׳ יעקב מרגליות, און אים געבעטן, ער זאָל אים צושטעלן געוויסע העברעאישע ספרים, ווי אויך ספרים איבער קבלה, אָבער ר׳ יעקב האָט אים געענטפערט, אַז ער אַליין האָט נישט די אַלע ספרים.

רייכלין האָט אָבער זיינס דערגרייכט. בעת ער האָט פאַרבראַכט אין לינץ, אין הויף פון קייסער פרידריך דעם דריטן, האָט ער זיך באַקענט מיט דעם הויף־דאָקטאָר ר׳ יעקב ב״ר יחיאל לואַנץ און אָט דער גרויסער יידישער געלערנטער האָט זיך דאָס געהאַט אונטערגענומען צו לערנען מיט רייכלינען העברעאיש און די יידישע ליטעראַטור. רייכלין האָט געמאַכט גרויס פאָרטשריט אַזוי, אַז אין אַ פּאָר יאָר אַרום האָט ער שוין געקענט לייענען פאַרשידענע ספרים אָן דער הילף פון זיין רבין. דאָך האָט ער געפילט, אַז ער איז אין דער העברעאישער שפּראַך נאָך נישט גענוג זיכער און דריבער, ווען ער איז אין יאָר 1498 אָנגעקומען קיין רוים אַלס באַטשאַפטער פון פפאַלצער קורפירשט ביים פויפסט אַלעקסאַנדער דעם זעקסטן, האָט ער זיך ווייטער גענומען צו לערנען לשון־קודש. דאָס מאָל איז זיין רבי געווען נישט קיין קלענערע פערזענלעכקייט, ווי דער מדקדק און מפרש ר׳ עובדיה פון ספורנו, וועלכער האָט דעמאָלט געוווינט אין רוים. רייכלין איז געווען אַזוי אַנטציקט פון דער העברעאישער שפּראַך, אַז ר׳האָט אפילו אָנגעשריבן אַ ווערק איבער „דאָס וווּנדערבאַרע וואָרט״, און וועלכן ער זאָגט הלל פאַר דער העברעאישער שפּראַך, „מיט וועלכער גאָט רעדט מיט די מענטשן און די מענטשן רעדן מיט די מלאכים״. ער האָט אויך געשאַפן אַ העברעאישע גראַמאַטיק, כדי לייכטער צו מאַכן דעם

שטודיום פון לשון־קודש און אַזוי־אַרום איז ער זאָגאַר געווען דער ערשטער קריסט, וואָס האָט געהאַט געשאַפן אַזאַ מין ווערק.

דאָס אַליין איז אָבער נאָך נישט גענוג געווען פאַר אים. ער האָט געהאַט אויסגעדריקט זיין ווונטש, אַז אין יעדער דייטשער אוניווערזיטעט זאָלן אָנגעשטעלט ווערן צוויי פּראָפעסאָרן, וואָס זאָלן לערנען מיט די סטודענטן די העברעאישע שפּראַך און אויך די רבנישע ליטעראַטור. און אַזוי איז אויך געווען. די קיסרים און די לייטערס פון די אוניווערזיטעטן האָבן אָנגעהויבן זוכן קענערס פון דער העברעאישער שפּראַך. דערדאָזיקער דראַנג נאָך דעם שטודיום פון לשון־קודש איז געווען צו באַמערקן אומעטום, נישט בלויז אין דייטשלאַנד און איטאַליע, נאָר אַפילו אויך אין פראַנקרייך און פּוילן. עס איז געווען צו באַמערקן אַ מערקווירדיקע דערשיינונג: קריסטן, וועלכע זענען געווען אַזוי פאַרקאָכט אין גריכיש און לאַטייניש, האָבן זיך איצט אַ כאַפּ געטאָן מיט אַ געוואַלטיקער ליידנשאַפט צו דער העברעאישער שפּראַך — צו דער שפּראַך, אויף וועלכער עס איז געשריבן געוואָרן די תורה. יונג און אַלט איז געגאַנגען אין שול צו לערנען לשון־קודש ביי יידישע לערער. זייער כוונה איז נישט געווען אָנצונעמען די יידישקייט, נאָר דורך די יידישע ספרים צו פאַרשטאַרקן דאָס קריסטנטום, אָבער דידאָזיקע התקרבות האָט פיל אָפּגעשוואַכט די שנאה צווישן די יידן און קריסטן און אַ סך נאַרישע פאָראורטיילן זענען פאַרשוווּנדן געוואָרן. רייכלין אַליין, וועלכער איז צום אָנהויב געווען אַ שונא־ישראל, איז שפּעטער געוואָרן דער גרעסטער פאַרטיידיקער פון יידן קעגן די בלבולים פון משומד פּעפּערקאָרן, און זיין פאַרטיידיקונג האָט פאַר די יידן געהאַט אַ געוואַלטיקע באַדייטונג.

בעת עס איז אָנגעגאַנגען אָט דידאָזיקע באַוועגונג פאַר שטודירן העברעאיש, איז ר׳ אליהו בחור אָנגעקומען קיין רוים. ער איז, אַלזאָ, געקומען אין דער רעכטער צייט, דעמאָלט, ווען אַ העברעאישער לערער און אַ קענער פון קבלה און בפרט נאָך אַזאַ גרויסער מייסטער אויף ביידע זאַכן, איז ממש נישט געווען אָפּצושאַצן, ווען מען האָט אַזאַ פּערזאָן געזוכט פשוט מיט ליכט. ר׳ אליהו איז טאַקע אויך באַלד געוואָויר געוואָרן פון איינעם אַ ליבעראַלן און געלערנטן מענטשן, עגידיאוס דע וויטערבאָ, אַ פירער פון דעם אויגוסטינער אָרדער, שפּעטער קאַרדינאַל פון פּויפּסטלעכן הויף, וועלכער אינטערעסירט זיך שטאַרק מיט דער העברעאישער שפּראַך, און נאַטירלעך מיט קבלה און ער איז טאַקע באַלד צו אים אַוועק. ר׳ אליהו אַליין דערציילט, אַז ווען ער איז אַריין צו אים אין פּאַלאַץ, האָט אים דער גייסטלעכער געפרעגט מכח זיין באַשעפטיקונג. ווי נאָר ער האָט אים אַ זאָג געטאָן, אַז ער איז דער העברעאישער גראַמאַטיקער פון דייטשלאַנד און אַז ער גיט אָפּ זיין גאַנצע צייט צו שטודירן די העברעאישע פילאָלאָגיע און די כתבי הקודש, האָט זיך עגידיאוס אַ הויב געטאָן פון דער שטול, איז צוגעגאַנגען נענטער צו אים, אים אַרומגענומען און געזאָגט:

— זענט איר דאָס דער אליהו, וועמעס נאָמען עס קלינגט אין אַלע לענדער און וועמעס ספרים עס ווערן דאָס אומעטום פאַרשפּרייט? געלויבט

זאָל זיין דער אויבערשטער, וואָס ער האָט אייך אַהערגעבראַכט און וואָס האָט אייך צונויפגעפירט מיט מיר. איר מוזט איצטער בלייבן מיט מיר. איר וועט זיין מיין רבי און איך וועל זיין צו אייך אַ פאָטער. איך וועל אויסהאַלטן אייך און אייער גאַנצע פאַמיליע.

עס פאַרשטייט זיך, אַז נאָכדעם, ווי אליהו האָט שוין געהאַט דורכגעלעבט גרויזאַמע טעג אין זיין אייגענעם לאַנד און אויך אין דעם נייעם לאַנד, איז פאַר אים אַזאַ פאָרשלאַג געווען ממש אַ שטיק איבערראַשונג. ס'איז פאַר אים געווען דאָס העכסטע גליק. און ער האָט, פאַרשטייט זיך, די שטעלע אָנגענומען. ער האָט מיט זיין בעל־הבית געלערנט העברעאיש און דערפאַר האָט דער בעל־הבית געלערנט מיט אים גריכיש און אויך אַנדערע וויסנשאַפטן. עס איז אָבער נישט געווען בלויז די העברעאישע שפראַך אַליין, וואָס אליהו האָט געהאַט געלערנט מיט דעם קריסטלעכן גייסטלעכן. ער האָט אויך געלערנט מיט אים קבלה, אייגנטלעך דאָס, צו וואָס דער גייסטלעכער האָט געהאַט געשטרעבט, וואָס ער איז באמת אויסן געווען מיט זיין שטודירן די העברעאישע שפראַך. אויסער דעם האָט ער פאַר זיין תלמיד געהאַט אָפקאָפירט דריי קבלה־ספרים — אַ פירוש אויף ספר יצירה, דאָס ספר רזיאל המלאך און דאָס ספר חכמת הנפש.

הגם ר' אליהו איז געווען דער הויז־רבי פון דעם גייסטלעכן עגידיאוס, וועלכער איז שוין אונטער דער צייט געוואָרן קאַרדינאַל, האָט ער דאָך געהאַט די מעגלעכקייט צו לערנען אויך מיט אַנדערע פערזאָנען, וועלכע האָבן געוואָלט שטודירן די העברעאישע שפראַך און די יידישע ליטעראַטור. באַדייטנדיקע פערזענלעכקייטן זענען געווען פון צייט צו צייט זיינע תלמידים, אַפילו דער גרינדער פון דער נייער קירך, מאַרטין לוטער, האָט ביי אים געלערנט העברעאיש, בעת ער האָט געוויילט אין רוים אין יאָר 1511. און אַזוי איז זיין נאָמען באַוווּסט און פאַרערט געוואָרן אין דער גאַנצער געבילדעטער קריסטלעכער וועלט.

ג.

זיינע ערשטע שאַפונגען

עס איז פאַרשטענדלעך, אַז זיין באַרימטקייט האָט ר' אליהו בחור געוווּנען נישט בלויז דורכדעם, וואָס ער האָט געלערנט העברעאיש און קבלה מיט קריסטן, אַפילו מיט די גרעסטע קריסטלעכע געלערטע און אַריסטאָקראַטישע ענטוזיאַסטן פון זיין צייט. דאָס אַליין וואָלט אים ווייט נישט געבראַכט, דאָס אַליין וואָלט אים נאָך נישט געגעבן דעם גרויסן נאָמען. דאָס, וואָס עס האָט אים באמת געבראַכט די פאָפולאַריטעט און די פאַרערונג, זענען געווען זיינע שאַפונגען.

זיינע ערשטע שאַפונגען האָט ער אַרויסגעבראַכט נאָך דעמאָלט, ווען ער האָט געהאַט געלעבט אין פאַדואַ. בעת ער האָט געהאַלטן זיינע לעקציעס אין

דער יידישער אַקאַדעמיע איבער דער העברעאישער גראַמאַטיק, האָט ער זיך שטענדיק באַצויגן אויף דעם „מהלך שבילי הדעת" פֿון ר' משה קמחי, און האָט דערביי געגעבן זיינע אייגענע דערקלערונגען און אויסטייטשונגען. די תלמידים האָבן אים דאַן געבעטן, אַז ער זאָל זיינע אייגענע פֿאָרשונגען אַרויסגעבן. דאָס איז שוין דעמאָלט געווען אַ סך לייכטער צו טאָן, ווי פֿריער, ווייל אין זיין צייט איז שוין געווען דערפֿונדן די דרוקעריי, און איטאַליע איז געווען דאָס ערשטע לאַנד, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן באַשעפֿטיקן מיטן דרוקן יידישע ספרים. ר' אליהו בחור האָט דערפֿילט די בקשה פֿון זיינע תלמידים און האָט אָנגעשריבן אַ פּירוש אויף ר' משה קמחים ספר. אַזוי ווי דאָס איז גראָד אויסגעקומען אין דער צייט פֿון דער מגפה, ווען ער איז געווען אָפּגעשלאָסן פֿון דער וועלט, האָט ער געבעטן זיינעם אַ באַקאַנטן, ר' בנימין פֿון רוים, דאָס ווערק איבערצושרייבן, כדי עס צוצושטעלן צום דרוק. ר' בנימין האָט דעם מאַנוסקריפּט צוגענומען, איז אַוועק קיין פּיזאַראָ און אים אָפּגעדרוקט אונטער זיין נאָמען. שפּעטער אָבער האָט ר' אליהו אָנגעוויזן אויף דערדאָזיקער ליטעראַרישער גנבה און האָט דאָס ספר אָפּגעדרוקט אונטער זיין אייגענעם נאָמען. דאָס ווערק האָט געהאַט אַ גרויסן דערפֿאָלג און עס איז געוואָרן אַ האַנטבוך פֿאַר די אַלע, וואָס האָבן געוואָלט שטודירן די העברעאישע שפּראַך און איבערזעצן די כתבי הקודש. דאָס ווערק איז שפּעטער איבערגעזעצט געוואָרן פֿון זיין פֿריינט, דעם גרויסן געלערטן פֿון יענער צייט, סעבאַסטיאַן מינסטער, וועלכער איז געווען אַ תלמיד פֿון יאָהאַן רייכלין.

מיט אַ פּאָר יאָר שפּעטער האָט ר' אליהו בחור געשאַפֿן אַ וווּנדערבאַר ווערק, וואָס איז געווען ביי יידן אומגעהויער פּאָפּולער. דאָס איז געווען דאָס „בבא-בוך", אָדער „בבא-מעשה", וועלכע איז געשריבן געוואָרן אויף עברי-טייטש, אָדער פּשוט גערעדט, אויף יידיש, כדי דאָס זאָלן קאָנען לייענען פּשוטע מענטשן און פֿרויען. דאָסדאָזיקע בוך איז, אַלזאָ, געווען פֿון די ערשטע, וואָס זענען געדרוקט געוואָרן יידיש-דייטש, אויף יידיש.

דאָסדאָזיקע „בבא-בוך" איז נישט געווען קיין אָריגינעלע שאַפֿונג. דער שטאָף פֿון דעם וווּנדערלעכן ראָמאַן איז שוין געווען באַקאַנט אין צוועלפֿטן יאָרהונדערט, און אין דרייצנטן יאָרהונדערט האָט מען שוין דאָס מאַטעריאַל באַאַרבעט אין פֿראַנצויזיש און אין ענגליש. ביים סוף פֿון דרייצנטן יאָרהונדערט איז דערדאָזיקער פֿאַנטאַסטישער ראָמאַן איבערגעדיכטעט געוואָרן אין איטאַליעניש און עס זענען געשאַפֿן געוואָרן צוויי נוסחאות: די ווענעציאַנישע און שפּעטער די טאָסקאַנישע. ר' אליהו בחור האָט באַנוצט דעם טאָסקאַנישן טעקסט און געשאַפֿן דעם ראָמאַן צום זינגען. אין דעמדאָזיקן ראָמאַן ווערט באַזונגען און דערציילט פֿון די העלדנטאַטן פֿון ענגלישן סער בעוויס פֿון העמפּטאָן, וועלכער איז אין דער איטאַליענישער איבערדיכטונג פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין בואָווא ד'אַנטאָנאַ, ביי ר' אליהון — אין בבא, און ביים פֿאָלק אין באָבע. הגם דער ראָמאַן איז שוין נישט געווען קיין נייער, דאָך האָט ר' אליהו אַריינגעטראָגן אין זיין נוסח געוויסע אָריגינעלע שטריכן. ער האָט דעם העלד בבא און זיין געליבטע דרוזינא עפּעס פֿאַריידישלעכט אַ ביסל און

זיי געמאַכט מער הומאַנער. אין אַכצנטן יאָרהונדערט האָט מען דאָס בבא־בוך ווידער באַאַרבעט, אַוועקגענומען פון אים דעם גלאַנץ און געשמאַקקייט פון דער שפּראַך. ער איז אָבער דאָך געבליבן פּאָפּולער און אויך אין ניינצנטן יאָרהונדערט איז דאָס בוך געלייענט געוואָרן אין אַלע יידישע הייזער. ערשט מיטן אויפשוואונג פון דער נייער יידישער ליטעראַטור אין ניינצנטן און צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, איז דאָס ספר אינגאַנצן פאַרגעסן געוואָרן. עס איז בלויז געבליבן ביים פאָלק דאָס וואָרט „בבא־מעשה", ווען מען האָט געוואָלט באַצייכענען אַ זאַך, וואָס איז פאַנטאַסטיש און כמעט אומגלויבלעך.

דאָס זענען געווען, אַזוי צו זאָגן, זיינע ערשטע ליטעראַריש־וויסנשאַפטלעכע שאַפונגען. שפּעטער אָבער, ווען ער איז שוין געזעסן אין רוים, האָט ער געהאַט געשאַפן, לויטן פאָרשלאַג פון זיין העכסט־געלערנטן תלמיד, באַדייטנדיקע ווערק אויפן געביט פון דער העברעאישער גראַמאַטיק. דאָס איז געווען דאָס „ספר הבחור". צווישן די פאָרשער הערשט עפּעס אַ מאָדנע מיינונג בנוגע זיין צונאָמען „בחור". טייל האַלטן, אַז ווען ער האָט געשריבן דאָס ווערק, איז ער נאָך געווען אַ בחור, און מחמת דעם האָט ער אויך זיין ספר אַ נאָמען געגעבן „ספר הבחור". אַנדערע ווילן מיינען, אַז זיין צונאָמען „בחור" האָט ער געטראָגן צוליב דעם בוך ספר הבחור. שוין אָפּגעזען דערפון, וואָס דיזאָזיקע באַהויפּטונגען שיינען צו זיין אַביסל משונהדיק, אַז אימיצער זאָל טראָגן דעם נאָמען פון אַ ספר און נישט, אַז דאָס ספר זאָל טראָגן דעם נאָמען פון מחבר, אָדער אַז ער איז געווען אַ בחור ווען ער האָט געהאַט געשריבן דאָס ווערק, בעת ס'איז באַקאַנט, אַז ער האָט דאָסדאָזיקע ספר געשריבן אין הויז פון דעם קאַרדינאַל עגידיאוס, וווּ ער איז געזעסן מיט זיין פרוי און קינדער, — אָפּגעזען פון דעם אַלעם, זענען די אַלע סברות פאַקטיש נישט אמת. וואָרום ווער קאָן דען זיין אַ בעסערער עדות בנוגע דעמדאָזיקן פּונקט, ווי ער אַליין, ווי ר' אליהו בחור אַליין? און ער זאָגט בפירוש, אַז ער האָט דאָסדאָזיקע גראַמאַטיקאַלישע ספר אַ נאָמען געגעבן „בחור" צוליב דריי טעמים: ערשטנס, ווייל דאָס וואָרט „בחור" באַטייט יוגנט, פרישקייט און אויסגעצייכנטקייט, און ער האָט געהאַלטן, אַז דאָס „ספר הבחור" איז אַן אויסגעצייכנט ווערק, צווייטנס, ווייל דאָס ווערק איז לכתחילה באַשטימט פאַר דער יוגנט, און דריטנס, אויך דערפאַר, ווייל זיין נאָמען איז אויך אַזוי. ער זאָגט: „יען לכל בחור הוא טוב וגם בחור, ואני שמי בחור, בחור קראתיהו". עס איז דעריבער נישט פאַרשטענדלעך, פאַרוואָס מען האָט זיך אַזוי געדאַרפט גריבלען מכח דעם אורשפרונג פון זיין צונאָמען בחור און מכח דעם ווערק „ספר הבחור", ווען ער אַליין גיט די נויטיקע דערקלערונגען דערצו.

ר' אליהו האָט זיך אָבער דערמיט אַליין נישט באַגנוגנט און ער האָט נאָך אין דעמזעלבן יאָר ווידער אַרויסגעגעבן אַ ווערק, אַן עלעמענטאַר־בוך איבער די בויגונגען פון די פּעלים אונטערן נאָמען „לוח בדקדוק הפּעלים והבנינים" און אויך אַ וויכטיק ספר אונטערן נאָמען „ספר ההרכבה", אין וועלכן עס ווערן גענוי באַהאַנדלט די צוזאַמענגעזעצטע ווערטער, פון ווערטער,

וועלכע זענען אַנטשטאַנען פֿון צוויי ווערטער, נאָר זענען צונויפֿגעגאָסן געוואָרן אין איינעם.

אָט די דאָזיקע אַלע גראַמאַטיקאַלישע ספרים איבער דער העברעאישער שפראַך זענען געשריבן געוואָרן אין אַ לייכטער און שיינער שפראַך, באַזונדערס דאָס „ספר הבחור‟, וועלכעס איז אָנציִענדיק און לייכט פֿאַרשטענדלעך, און זענען געוואָרן די ליבלינגס-ביכער סיי ביי די יידישע און סיי ביי די קריסטלעכע סטודענטן; אָט די דאָזיקע ספרים זענען שנעל אַריינגעדרונגען אין די ברייטע קרייזן, איבערהויפּט נאָך דעם, ווי דער גרויסער געלערנטער סעבאַסטיאַן מינסטער האָט זיי איבערגעזעצט און אַרויסגעגעבן אין דער לאַטיינישער שפראַך. דורכדעם, פֿאַרשטייט זיך, איז זיין נאָמען באַוווּסט געוואָרן אין גאַנץ איטאַליע און אויך אין אַנדערע לענדער, ווו מ'האָט אָנגעהויבן שטודירן לשון-קודש. מען האָט זיך פֿון פֿיל פֿרעמדע געגנטן געווענדט צו אים מיט שאלות בנוגע דער גראַמאַטיק פֿון דער העברעאישער שפראַך, ווי אויך מכח געוויסע שווערע פונקטן אין דער רבנישער ליטעראַטור און דאָס איז געווען, אַזוי צו זאָגן, אַ שטיקל שכר פֿאַר זיינע ליידן, וואָס ער איז פֿריער אויסגעשטאַנען. דערין האָט ער געהאַט געשעפט די כחות זיך אויפֿצוהאַלטן און צו האָבן די מעגלעכקייט צו שאַפֿן עפעס נייעס, אָריגינעלעס.

ד.

נייע וואַנדערונגען, נייע שאַפֿונגען

רואיק און שטיל איז געזעסן ר' אליהו בחור אין דעם פֿירשטלעכן פאַלאַץ פֿון זיין פֿריינט עגידיאוס און געשאַפֿן זיינע ווערק. זיין נאָמען איז אונטער דער צייט גרויס געוואָרן און די גאַנצע געבילדעטע וועלט, וועלכע איז געווען פֿאַראינטערעסירט אין די פֿאָרשונגען פֿון דער העברעאישער שפראַך און דער תורה, האָט געוואַרט מיט אומגעדולד אויף זיינע נייע ספרים. וואָרום אומאָפהענגיק פֿון די חידושים האָבן זיינע שאַפֿונגען געהאַט די מעלה, וואָס זיי זענען געווען אָריגינעל געבויט, קורץ אויסגעשניצט, אָן איבעריקע חקירות און פראַזעס און אַזוי אַרום זייער לייכט צום שטודיום — דאָס, וואָס מען האָט אייגנטלעך דעמאָלט געהאַט פֿאַרלאַנגט.

אַזוי זענען לאַנגזאַם אַוועקגעשווּמען גאַנצע דרייצן יאָר. ר' אליהו איז מן הסתם געווען זיכער, אַז ער וועט שוין שטענדיק אַזוי זיצן רואיק אין רוים, אַז ער וועט שוין מער נישט דאַרפֿן וואַנדערן. און ממילא האָט ער זיך גענומען מיט גרויסער התמדה אַרבעטן אויף נייע צוויי געפלאַנטע ספרים. דער שיקזאַל האָט אָבער אַנדערש באַשלאָסן. צו יענער צייט זענען די חילות פֿון קאַרל דעם פֿינפֿטן באַפֿאַלן רוים און האָבן, ווי עס איז געוויינלעך די טראַדיציע פֿון סאָלדאַטן, געמאָרדעט און גערויבעוועט. עס שיינט, אַז דאָ האָבן אַפילו זיינע קריסטלעכע גוטע פֿריינט, זיינע ידידים, אים אויך נישט געקאָנט געבן קיין שום שוץ און ער איז דעריבער געצווּנגען געווען צו אַנטלויפֿן, פֿאַרלירנ-

דיק דערביי דאָס גאַנצע פאַרמעגן און אויך אַ טייל פון זיינע כתבים. אַ צעבראָכענער און אַ דערשלאָגענער איז ער צוריקגעקומען קיין ווענעציע. דאָס איז געווען אין יאָר 1527.

צו יענער צייט איז ווענעציע געווען אַ גרויסער צענטער פון תורה און דאָרטן איז שוין אויך געווען אַ באַדייטנדיקע דרוקעריי פאַר יידישע ספרים, וועלכע איז איינגעאָרדנט געוואָרן דורך דעם קריסט דניאל באָמבערג פון אַנטווערפן אין יאָר 1516. דידאָזיקע דרוקעריי האָט דעמאָלט געמאַכט אַ פולקאָמע רעוואָלוציע און געשאַפן אַ נייע עפאָכע אין דער יידישער ספרים־וועלט. אין משך פון דער צייט, וואָס די דרוקעריי איז געגרינדעט געוואָרן, ביז ר׳ אליהו איז אָנגעקומען קיין ווענעציע, האָט שוין דניאל באָמבערג געהאַט אַרויסגעגעבן די באַוווסטע „מקראות גדולות“, די תורה מיט מערערע באַדייטנדיקע מפרשים; ער האָט געהאַט אַרויסגעגעבן די תורה אָן פירושים, די ערשטע גאַנצע ש״ס בבלי און ירושלמי און אַ סך אַנדערע לומדישע ספרים. ר׳ אליהו בחור האָט דעריבער געפילט, אַז דער בעסטער פלאַץ פאַר אים איז איצטער ווענעציע. דאָרטן וועט ער קאָנען פאַרדינען אויף חיונה און דאָרטן וועט ער אויך קאָנען ווייטער שאַפן זיינע ווערק. ס׳פאַרשטייט זיך, אַז איצטער איז ער געהאַט געקומען קיין ווענעציע אַ גאַנץ אַנדערער, ווי פריער. פריער איז ער געווען ווייניק באַקאַנט און ממילא נישט אַזוי שטאַרק אָנגענומען. איצטער אָבער, ווען זיינע ספרים זענען שוין געווען איבערגעזעצט אין לאַטייניש און פאַרשפרייט איבער גאַנץ אייראָפע, ווען אַלע קריסטלעכע געלערטע האָבן שטודירט זיינע ווערק און ער איז אָנערקענט געוואָרן אַלס העכסטער אויטאָריטעט, איז שוין פאַר אים גאַנץ לייכט געווען זיך איינצואָרדענען אין אַזאַ שטאָט, ווי ווענעציע, וווּ מען האָט זיך געהאַט גענויטיקט אין אַזאַ קראַפט. און אַזוי איז אויך געווען. ווי נאָר ר׳ אליהו איז אָנגעקומען אין שטאָט, אַזוי איז ער תיכף איינגעלאַדן געוואָרן פון דניאל באָמבערג צו רעדאַגירן און מגיה זיין די ספרים, וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן. עס שיינט, אַז כאָטש ער איז געווען אַ באַדייטנדיקער געלערטער, האָט ער דאָך קיין גרויסע שכירות פון באָמבערגן נישט באַקומען און כדי מפרנס צו זיין די משפחה, האָט ער נאָך געמוזט אַביסל צוקנעלן.

יעדנפאַלס איז שוין איצטער ר׳ אליהו בחור געזעסן גאַנץ רואיק און באַקומען די מעגלעכקייט אַרויסצוברענגען זיינע נייע אידעען און חידושים אין דער העברעאישער פילאָלאָגיע און גראַמאַטיק און צו פאַרענדיקן די ספרים, וועלכע ער האָט געהאַט אָנגעהויבן שאַפן נאָך פון פריער, זייענדיק אין רוים. דאָס ערשטע ספר, וואָס ער האָט געהאַט פאַרענדיקט אין ווענעציע, איז געווען זיין „ספר הזכרונות“. אויף דעם ווערק האָט ער געהאַט אָפגעגעבן צוואַנציק יאָר, זיך גריבלענדיק אין אַלטע מאַנוסקריפטן און זאַמלענדיק די אַלע נויטיקע מאַטעריאַלן, וואָס זענען נויטיק געווען צו דערדאָזיקער אַרבעט. דאָס „ספר הזכרונות“ איז געווען אַ מאָנומענטאַל ווערק. עס האָט אַנטהאַלטן אין זיך פאַרשידנאַרטיקע וויסנשאַפטלעכע פאָרשונגען. דאָס איז געווען אַ מין ענציקלאָפעדיע פון וויסנשאַפטן נישט בלויז בנוגע דער שפראַך אַליין. ער אַליין האָט דערקלערט, אַז דאָסדאָזיקע „ספר הזכרונות“ איז גוט פאַר אַלעמען. דאָס

איז אַ מין „כל־בו״־בוך. עס איז גוט אַלס לעקסיקאָן פאַר די שרשים פון ווערטער; אַלס גראַמאַטיק, באַקומענדיק דערביי אַ ידיעה אין די תקוני סופרים און אין דער מסורה גדולה און מסורה קטנה. עס איז אויך גוט געווען אַלס מראה מקום פאַר פסוקים אין תנ״ך. עס איז אויך צונוץ געקומען פאַר דיכטער אויף אַרויסצובאַקומען די נויטיקע גראַמען פאַר זייערע שירים; פאַר קבליסטן אויף צו געפינען אַלע שמות הקדושים, מיט די אַלע כחות, וואָס זיי אַנטהאַלטן אין זיך; אויך פאַר די, וואָס פירן ויכוחים מיט קריסטן, צי משיח איז געקומען, אָדער ער דאַרף ערשט קומען און וועגן אַנדערע ענינים, ווי מכת גלות, גאולה, גן־עדן און גיהנום.

דאָסדאָזיקע ריזן־ווערק איז איצט, אין יאָר 1536, פאַרענדיקט געוואָרן הויפטזעכלעך דורך דער מאַטעריעלער שטיצע פון דעם קריסטלעכן געלערטן זשאָרזש דע סעלוו, וועלכער איז דעמאָלט געווען דער פראַנצויזישער אַמבאַסאַדאָר אין ווענעציע און איז שפעטער באַשטימט געוואָרן אַלס בישאָף פון לאַוואָר. דערדאָזיקער דע סעלוו איז אַליין געווען איינער פון די באַדייטנדיקסטע געלערטע און שטאַאַטסלייט פון זעכצנטן יאָרהונדערט. דאָך האָט ער זיך נישט געשעמט צו ווערן אַ תלמיד פון ר׳ אליהו בחור, וועלכער האָט מיט אים אָנגעהויבן לערנען די העברעאישע שפראַך. דערדאָזיקער דע סעלוו האָט געמאַכט גרויסע פאָרטשריט און ער האָט אין אַ פאַרהעלטניסמעסיק קורצער צייט געקענט רעדן לשון־קודש אַזוי לייכט און פליסיק, ווי ער האָט געהאַט גערעדט לאַטייניש און גריכיש, וועלכע זענען אָנגענומען געוואָרן אַלס די דריי ליטעראַרישע שפראַכן פון יענער צייט. דער תלמיד מיטן רבין זענען געוואָרן אינטימע פריינט און זייער ביידנס אויפגאַבע איז געוואָרן צו באַרייכערן די ביבלישע ליטעראַטור און איינצופלאַנצן דידאָזיקע וויסנשאַפט אויך אין פראַנקרייך. דאָסדאָזיקע בוך האָט ר׳ אליהו געווידמעט זיין תלמיד און פריינט דע סעלוון אַלס אויסדרוק און דאַנקבאַרקייט און פאַרערונג און דורך זיין פאַרמיטלונג איז דאָס ווערק אָפגעשיקט געוואָרן קיין פאַריז, מען זאָל עס דרוקן אויף זיינע הוצאות. הגם דאָס ספר האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם אין די פראַנצויזישע געלערטע קרייזן, איז עס אָבער דאָך, צוליב אומבאַקאַנטע סיבות, נישט געדרוקט געוואָרן און עס ליגט נאָך ביז היינטיקן טאָג אין דער פאַריזער ביבליאָטעק.

מיט דערדאָזיקער קאָנקאָרדאַנץ, ווי באַדייטנדיק זי זאָל נישט האָבן געווען פאַר דער העברעאישער שפראַך־פאָרשונג, האָט ר׳ אליהו בחור נאָך אַלץ נישט געהאַט געזאָגט דאָס גרויסע וואָרט, דאָס נייע וואָרט. דאָס באַדייטנדיקסטע ווערק פון אַלע זיינע שאַפונגען איז געווען דאָס ספר „מסורת המסורת״. דאָ האָט ער געעפנט אַ נייעם וועג, דאָ האָט ער אַרויסגעבראַכט נייע וויסנשאַפטלעכע אינטערפרעטאַציעס, וועלכע זענען ביז אים נישט אַרויסגעזאָגט געוואָרן. דאָס איז געווען זיין וויסנשאַפטלעכע פאָרשונג און אויסטייטשונג פון דער מסורה צו די כתבי הקודש.

די מסורה, וועלכע האָט געהאַט פאָרגעשטעלט דעם ריכטיקן לייען־אַרט פון די ווערטער דורך ניקוד, די אָרטאָגראַפיע און דעם פשט פון די כתבי הקודש, איז געווען פון אומגעהויערער באַדייטונג, וואָרום אָן איר וואָלט אפשר

די תורה פֿאַרגעסן געוואָרן; עס וואָלטן געווען פֿאַרשידענע מינים תורות מיט פֿאַרשידענע מינים נוסחאות און ממילא מיט פֿאַרשידנאַרטיקע, נישט ריכטיקע אויסטייטשונגען פֿון דער תורה. די מסורה איז איבערגעגעבן געוואָרן בעל־פּה, און זי איז פֿאַרצייכנט געוואָרן דורך עזרא הסופֿר און די אנשי כנסת הגדולה. ר׳ אליהו בחור פּרוּווט אין זיין נייעם ספֿר באַווייזן, אַז דאָס שטימט נישט מיט דער ווירקלעכקייט און ער דערקלערט דערביי, אַז ווער עס וועט אים באַווייזן מיט קלאָרע אַרגומענטן, אַז זיין מיינונג איז קעגן דער מיינונג פֿון די חז״ל און קעגן דער קבלה, וועט ער זיך פֿון זיין מיינונג אָפּזאָגן, אָבער אויף וויפֿל ער ווייס, האָט ער נישט געהאַט געזען און נישט געהערט פֿון קיין שום באַווייז, אַז די נקודות מיט די טראָפּ שטאַמען פֿון אוראַלטע צייטן. ער מיינט, אַז די נקודות מיט די טראָפּ זענען נישט געווען פֿאַר עזראַן, אין עזראס צייטן און נישט נאָך עזראַן, ביז דער תלמוד איז אָפּגעשלאָסן געוואָרן. ער האַלט, אַז די חז״ל האָבן געלייענט די תורה אָן נקודות און האָבן פֿון טראָפּ נישט געוווּסט, אַנישט וואָלטן זיי כאָטש אַמאָל דערמאָנט וועגן זייער עקזיסטענץ. אויב די חז״ל זאָגן אַמאָל, ווי מען דאַרף לייענען, למשל: אל תקרי בניך אלא בוניך, אָדער זיי זאָגן „יש אם למקרא ויש אם למסורת״, איז דאָס אַלץ, זאָגט ער, צו זיין גונסטן, ווייל ערשט דערפֿון קאָן מען זען, אַז זיי האָבן פֿון דידאָזיקע זאַכן נישט געוווּסט. וואָרום אויב דאָס וואָלט נעגאַנגען לויט דער טראַדיציע פֿון פֿריערדיקע דורות, וואָלטן דאָך די חז״ל נעדאַרפֿט זאָגן, ווי מען דאַרף לייענען. עס ווערט אויך דערמאָנט אין בבא בתרא, אַז יואב האָט געהרגעט זיין רבין דערפֿאַר, וואָס ער האָט אים שלעכט אויסגעטייטשט דעם פּסוק „מחה תמחה את זכר עמלק״ לייענענדיק זכר אַנשטאָט זכר. אויב עס וואָלטן געווען נקודות פֿון שטענדיק, וואָלט דאָך יואבס רבי נישט געדאַרפֿט מאַכן אַזאַ טעות. ר׳ אליהו בחור ברענגט אַ סך באַווייזן צו זיין טעאָריע און קומט ענדלעך צום באַשלוס, אַז דער ניקוד איז געשאַפֿן געוואָרן ערשט שפּעטער, נאָך חתימת התלמוד, דורך די גרויסע חכמים און גרויסמייסטערס אין תנ״ך פֿון טבריה. זיי זענען, הייסט עס, געווען די בעלי־המסורה און זיי האָבן עס געראַטעוועט די תורה פֿון פֿאַרגעסן ווערן און פֿון נישט־ריכטיקע אינטערפּרעטאַציעס.

ח.

דער קאַמף איבער דער מסורה

די רבנים און לומדים פֿון יענער צייט האָבן נעהאַט אַ האַרץ אויף ר׳ אליהו בחור. זיי איז גאָר נישט שטאַרק געפֿעלן געוואָרן, וואָס ער האָט געהאַט געלערנט מיט די קריסטן לשון־קודש און די תלמודישע ליטעראַטור, ווי אויך קבלה. די פֿרומע יידן האָבן געטענהט, אַז דער גאַנצער ציל, די גאַנצע כוונה פֿון די פּראָמינענטע קריסטלעכע פֿאָרשער איז אַראָפּצופֿירן די יידן פֿון דרך הישר און זיי באַקערן צו דער קריסטלעכער אמונה. און באמת איז עס טאַקע

אַזוי געווען אויך. אַ סך יידישע גדולים האָבֿן דאַן אָנגענומען די קריסטלעכע רעליגיע. אין ר׳ אליהוס צייט גופא איז אַריבֿער צום קריסטנטום אַזאַ גרויסער למדן און פרומער ייד, ווי ר׳ יעקב ב״ר חיים, וועלכער האָט געהאַט צוזאַמענגעשטעלט, רעדאַגירט און אַרויסגעגעבֿן די „מקראות גדולות״, דאָס הייסט, די תורה מיט די באַדייטנדיקסטע מפרשים, ווי אויך דעם תלמוד ירושלמי. די פרומע יידן האָבֿן געפילט די סכנה, וואָס עס שטייט פאַר דעם יידנטום דורך דער נייער שטרעבֿונג פון די קריסטלעכע געלערטע זיך צו באַקענען מיט די יידישע ספרים, כדי זיי זאָלן בעסער קאָנען צוקומען צו די יידן. און זיי האָבֿן דאָך טאַקע געוואָלט, אַז די יידן זאָלן אונטערגיין. האָט דאָך מאַרטין לוטער אַליין, וועלכער איז פון אָנהויבֿ געווען אַזאַ פריינט פון יידן און זיי אַזוי שטאַרק פאַרטיידיקט, שפעטער געהאַט געהעצט די קריסטן קעגן יידן און געזאָגט, „אַז מען זאָל פאַרברענען זייערע שולן און מען זאָל זיי באַהאַנדלען אָן רחמנות״. און דאָס איז געווען אַלץ דערפאַר, פאַרוואָס זיי זענען געבליבֿן אַזוי איינגעשפאַרט און בשום־אופן נישט געוואָלט אָננעמען די קריסטלעכע אמונה. און מחמת דעם האָבֿן די פרומע יידן געמאַכט ר׳ אליהון שאַרפע פאָרוואָרפן פאַר זיין טעטיקייט. ר׳ אליהו בחור האָט זיך געהאַט פאַרענטפערט און געזאָגט, אַז ער איז אויף דעמדאָזיקן געבֿיט נישט דער ערשטער, אַז ס׳זענען שוין פאַר אים געווען גרויסע יידן, צווישן זיי רבנים און לומדים, וועלכע האָבֿן געהאַט געלערנט מיט קריסטן העברעאיש און די העברעאישע ליטעראַטור. דער עולם איז אַפילו נישט געבליבֿן אַזוי שטאַרק באַפרידיקט פון זיין תירוץ, אָבֿער דאָך האָבֿן זיי געשוויגן.

אַ גרויסע אויפרעגונג אין דער יידישער וועלט האָט ער אָבֿער אַרויסגערופן מיט זיין נייעם ספר „מסורת המסורת״, אין וועלכן ער פרובֿירט אַראָפּנעמען די הייליקייט פון דעם נקוד, אַראָפּנעמען די קדמות פון נקוד, וואָס איז געווען, אַזוי צו זאָגן, די אָנגענומענע מיינונג פון יענער צייט. בעצם האָבֿן זיך פאַרשידענע חכמים מכח דעם גאַנצן ענין פון נקוד שוין געהאַט באַשעפטיקט פריער אויך. עס איז קענטיק, אַז דאָסדאָזיקע פּראָבלעם האָט זיי אויך שטאַרק באַאומרואיקט און מערערע פון זיי האָבֿן געהאַט באַשלאָסן, אַז דער נקוד איז געשאַפן געוואָרן אין גאַנץ שפעטערדיקע צייטן. עס ווערט, אגב, אויך אָנגעוויזן, אַז נישט קיין קלענערע פערזענלעכקייט, ווי ר׳ נטרונאי גאון פון סורא, וועלכער האָט געלעבט אין נײַנטן יאָרהונדערט, האָט אויך געהאַט אַן ענלעכע מיינונג. אינם מחזור וויטרי ווערט געבראַכט אַ תשובה, וואָס זאָל געהערן צו אים, אויף אַ שאלה, צי מען מעג מאַכן נקודות אויף אַ ספר תורה. דער גאון האָט געענטפערט: „וששאלתם אם אסור לנקוד ספר תורה, ספר תורה שניתן למשה בסיני לא שמענו בו נקוד, ולא ניתן ניקוד בסיני, כי החכמים ציינוהו לסימן, ואסור לנו להוסיף מדעתנו פן נעבור בבל תוסיף, לפיכך אין נוקדים ספר תורה״. ר׳ אליהו בחור האָט אָבֿער דעמדאָזיקן געדאַנק באַהאַנדלט ברייטער, מער אומפּאַסנדיק, מער אויספירלעך און גרינטלעך און האָט אים באַגרינדעט וויסנשאַפטלעך. באמת האָט ער אויך געהאַלטן, אַז די נקודות מיט די טראָפּ זענען באַקאַנט געווען ביי די יידן אין די גאַנץ אַלטע צייטן, נאָך איידער

די סמנים פון אָט די נקודות זענען געשאַפן געוואָרן. די נפקא מינא צווישן די אותיות און די נקודות איז נאָר, וואָס די אותיות זענען פאַרשריבן געוואָרן און די נקודות זענען איבערגעגעבן געוואָרן בעל־פה. ער האָט אָבער מיט דער פולער פעסטקייט און זיכערקייט באַטאָנט, אַז דער נקוד איז אַ גאַנץ שפּעטערדיקער פּראָדוקט, אַז ער איז פיקסירט געוואָרן ערשט נאָך חתימת התלמוד דורך די בעלי־מסורה פון טבריה און ער איז אויסגעשליפן און פאַרפולקאָמט געוואָרן דורך ר׳ אהרן ב״ר משה בן אשר און ר׳ יעקב בן נפתלי. אָט דידאָזיקע מיינונג האָבן די פרומע יידן נישט געקאָנט פאַרטראָגן און האָבן אים שטאַרק אָנגעגריפן.

אַ חוץ די יידן, איז אויך די קריסטלעכע וועלט שטאַרק אויפגערודערט געוואָרן פון דעם ספר „מסורת המסורת״, ווען עס איז דערשינען אין דער לאַטיינישער איבערזעצונג פון סעבאַסטיאַן מינסטער. דאָסדאָזיקע ספר האָט אַרויסגערופן אַ מחלוקה נישט בלויז ביי די ניי־אויפגעקומענע פּראָטעסטאַנטן און דער אַלטער רוימיש־קאַטוילישער קירך, נאָר אַפילו צווישן די פּראָטעסטאַנטן גופא. עס קאָן אַפילו אויסקומען אַביסל משונהדיק, וואָס צוויי קעגנער זאָלן זיך באַנוצן אין זייער קאַמף מיט דיזעלביקע אויספירונגען, מיט דיזעלביקע אידעען. אָבער ס׳איז דאָך אַזוי געווען. די פּראָטעסטאַנטן, וועלכע האָבן אויפגעהערט צו גלויבן אין דער העכסטער רעליגיעזער אויטאָריטעט פון פויפּסט, וועלכע האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון יעטוועדער טראַדיציע, זענען געווען צופרידן צו הערן, אַז אויך דערדאָזיקער אָנגענומענער הייליקער טייל פון דער תורה, די נקודות און די טראָפּ, איז געשאַפן געוואָרן אַ לאַנגע צייט שפּעטער דורך מענטשן, און ווייבאַלד, אַז דאָס אַלץ איז נישט פון דער געטלעכקייט אַליין, קאָנען זיי אויך אויסטייטשן און לייענען, ווי זיי געפעלט, אָן שום אָנפראַגעס ביי דער העכערער מאַכט. די קאַטוילישע קירך, ווידער, האָט איצט געטענהט, אַז די נקודות זענען נישט באַשאַפן געוואָרן גלייך מיטן טעקסט, ווייל עס איז געווען זיין רצון, אַז נישט אַלע זאָלן טאַקע קענען אויסטייטשן די תורה, אַז דער סוד פון דער קריאה און פון דער אינטערפּרעטאַציע איז געלעגן אין די הענט פון די זקנים, נאָר ביי די העכסטע רעליגיעזע פאָרשטייער, און טאַקע דאָס איז אַ גענוגנדיקער באַווייז, אַז מען קאָן נישט און מען טאָר נישט אויסקומען אָן דער העכסטער רעליגיעזער אויטאָריטעט.

דער קאַמף צווישן זיי האָט זיך פאַרשאַרפט אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער, אָבער ביידע צדדים האָבן נישט פּרובירט אַנאַליזירן, אויספאָרשן די ריכטיקייט פון ר׳ אליהוס מיינונג, אַז די נקודות זענען געשאַפן געוואָרן שפּעטער. יעדער צד האָט געזאָגט, אַז ר׳ אליהוס מיינונג איז אַ ריכטיקע, די נפקא מינה איז נאָר געווען, וואָס יעדער צד האָט פּרובירט פון דערדאָזיקער אַנטדעקונג אַרויסדרינגען זאַכן, וואָס איז אים געווען מער נוצלעך. שפּעטער אָבער איז געקומען צו אַ מחלוקה אין די רייען פון די פּראָטעסטאַנטן גופא. און דאָ האָט שוין דער קאַמף אָנגענומען אַ גאַנץ אַנדער כאַראַקטער. דאָ איז שוין דער קאַמף אַוועק אויף אַ גאַנץ אַנדער ליניע. דאָ איז מען שוין אַריין אין דעם עצם מהות פון ר׳ אליהוס פאָרשונג, דאָס מיינט צו זאָגן, אַז זיי האָבן געקעמפט צווישן זיך, זי־

ר׳ אליהו איז בכלל גערעכט מיט זיינע וויסנשאַפֿטלעכע אידעען, צי נישט. די קריסטן האָבן צום אָנהויב נאָך נישט געהאַט די וויסנשאַפֿטלעכע קרעפֿטן אין די תּלמודישע קענטענישן אויף צו באַשטימען ר׳ אליהוס שטאַנדפּונקט, צי ער איז גערעכט, צי נישט. און מחמת דעם איז אויף אַ יידן געפֿאַלן דער גורל צו זאָגן דאָס ערשטע וואָרט. דאָס איז געווען ר׳ עזריה מן האדומים, אָדער ווי ער האָט געהייסן אין דער וועלט, עזריה דע ראָסי.

עזריה דע ראָסיס פֿאַמיליע האָט געשטאַמט פֿון דער אַלטער יידישער אַריסטאָקראַטיע אין יהודה, וועלכע טיטוס הרשע האָט נאָכן חורבן בית־המקדש געבראַכט קיין רוים. ער איז, אַלזאָ, געווען גאָר אַ גרויסער יחסן, ער איז אָבער אויך געווען איינער פֿון די געבילדעטסטע מענער פֿון יענער צייט. ער האָט פֿיל געלערנט תּלמוד, ער האָט געקענט גוט העברעאיש, גריכיש, לאַטייניש, איטאַליעניש און שפּאַניש, און איז אויך געווען אַ מייסטער אין געשיכטע. זיין הויפּטווערק איז געווען „מאור עינים“, וועלכעס האָט זיינער צייט געמאַכט אַ גרויסן רושם אין דער יידישער וועלט. און אָט דאָרטן איז דע ראָסי געהאַט אַרויסגעטראָטן קעגן די מיינונגען פֿון ר׳ אליהו בחור, וועלכער האָט געהאַט געזאָגט, אַז די נקודות זענען געשאַפֿן געוואָרן אין אַ גאַנץ שפּעטער צייט. ר׳ עזריה האָט פּרובירט באַווייזן, אַז די חכמי התּלמוד האָבן שוין דערפֿון געוווּסט. ער פֿאַררופֿט זיך אויך אויפֿן זוהר, ווו די נקודות ווערן אָנגערופֿן מיט די נעמען, וועלכע זענען באַקאַנט ביי אונז היינט, און לויט ווי ער האָט געהאַלטן, איז דער זוהר געשאַפֿן געוואָרן פֿון ר׳ שמעון בן יוחאי, דאָס הייסט נאָך אין דער צייט פֿון די תּנאים. ער זאָגט, אַז די נאַטור פֿון דער העברעאישער שפּראַך איז שוין אַזוי, אַז זי איז פֿון אייביק אָן געווען צונויפֿגעוואַקסן מיט די נקודות, ווייל אָן זיי וואָלט מען אַפֿילו נישט געקאָנט ריכטיק אויסלייענען. ער ווייזט אָן אויף דעם וואָרט שלמה, וועלכעס מען קאָן אָן נקודות לייענען אויף פֿיר פֿאַרשידענע אופֿנים. דאָס, זאָגט ער, וואָס עס שטייט אין דער תּורה „באר היטב“, באַווייזט, אַז די תּורה איז געשריבן געוואָרן מיט נקודות. ער האַלט דעריבער, אַז די נקודות זענען אַזוי אַלט, ווי לשון־קודש, נאָר מען האָט זיי איבערגעגעבן בעל־פּה פֿון דור צו דור; זייענדיק אָבער אין גלות־בבל, זענען די נקודות טיילווייז פֿאַרגעסן געוואָרן און די אויסשפּראַך איז פֿאַרדאָרבן געוואָרן. עזרא הסופֿר האָט זיי שפּעטער געבראַכט אין אָרדענונג, נאָר זיי זענען ווידער פֿאַרגעסן געוואָרן נאָכן חורבן בית־שני, ביז עס זענען געקומען די בעלי המסורות און האָבן זיי אַרויסגעבראַכט אין זייער ענדגילטיקער פֿאָרם.

איצט האָט זיך דער קאַמף אַריבערגעטראָגן צווישן די פּראָטעסטאַנטן גופֿא. דער אַלטער געלערנטער, בוקסדאָרף, האָט זיך אין זיין קאַמף געשטיצט אויף ר׳ עזריה מן האדומים צו פֿאַרטיידיקן די אַלטקייט פֿון נקוד, און לואי קאַפּעלוס האָט זיך געשטעלט אויף דער זייט פֿון ר׳ אליהו בחור צו באַווייזן, אַז דער נקוד שטאַמט פֿון די שפּעטערדיקע צייטן. אויב ר׳ אליהו בחור האָט נאָך אויך געהאַלטן, אַז די קלאַנגען פֿון נקוד זענען פֿאַר יאָרן געהאַט געגאַנגען בעל־פּה, איז אָבער קאַפּעלוס געגאַנגען ווייטער און האָט געזאָגט, אַז דער נקוד איז אַנטשטאַנען נאָך חתימת התּלמוד און מען האָט דערפֿון אין די פֿריערדיקע

צייטן גאָרנישט געוווּסט. קאַפּעלוסעס ספר האָט זיינער צייט געמאַכט דעמזעלבֿן רושם, ווי ר׳ אליהו בחורס, און די קריסטלעכע וועלט האָט זיך צעטיילט אין צוויי לאַגערן. דער קאַמף האָט אָנגעהאַלטן לאַנגע יאָרן, בּיז ער האָט ענדלעך אויפֿגעהערט און מען האָט וועגן דעם מער נישט געוואָלט דיסקוטירן.

נאָך דעם „מסורת המסורת״ האָט ר׳ אליהו בחור אָנגעשריבֿן נאָך צוויי ווערק — דאָס ספר „טוב טעם״ און „משפטי הטעמים״ איבער די טראָפּ, אָנווייזנדיק, אַז די טראָפּ זענען נישט בלויז צום זינגען, נאָר אַז זיי זענען הויפּטזעכלעך אַלס סמנים, ווי עס בינדט זיך צוזאַמען דער זאַץ, און אַז זיי האָבֿן דעריבֿער אַ גרויסע באַדייטונג פאַר די מפרשים אויף אויסצוטייטשן די תורה. ר׳ אליהו בחור האָט זיך אויך באַרימט געמאַכט מיט דער איבֿערזעצונג פון תהלים אויף דער אומגאַנגס־שפּראַך פון די יידן אין דייטשלאַנד.

ו.

איינלאַדונג פון פראַנצויזישן קעניג

דורך זיינע באַדייטנדיקע שאַפונגען איז שוין ר׳ אליהו בחור איצט געווען דער איינציק־אָנערקענטער אויטאָריטעט אויפֿן געבּיט פון דער העבֿראַאישער פילאָלאָגיע און גראַמאַטיק אין דער גאַנצער געבֿילדעטער וועלט. זיין נאָמען האָט זיך געהאַט אַריבֿערגעטראָגן איבֿער אַלע גרענעצן און זיינע ספרים זענען שטודירט געוואָרן אויף אַלע אוניווערזיטעטן. דאָס האָט, זעלבסטפאַרשטענדלעך, געבראַכט דערצו, אַז ס׳זאָלן צו אים אָנקומען איינלאַדונגען פון מערערע פּרינצן, קאַרדינאַלן און בּישאָפן, ער זאָל קומען צו זיי פאַרנעמען די שטעלע אַלס פּראָפעסאָר פון דער העבֿראַאישער שפּראַך אויף זייערע אוניווערזיטעטן. מיט איינצלנע פּערזאָנען האָט אייגנטלעך ר׳ אליהו בחור געהאַט געלערנט גאַנץ גערן. ער האָט געהאַט אונטערריכטעט העבֿראַאיש מיט דעם קאַרדינאַל עגידיאוס, מיט יאָהאַן רייכלין, מיט דעם בּישאָף זשאָרזש דע סעלוו און מיט אַנדערע באַדייטנדיקע פאַרשטייער פון דער קריסטלעכער וועלט. וואָרום וועלכע כוונות די גרויסע קריסטלעכע תלמידים זיינע האָבֿן נעהאַט מיט דעם שטודירן די העבֿראַאישע שפּראַך און ליטעראַטור, האָבֿן זיי זיך דאָך, נישט ווילנדיק, דערנענטערט צו די יידן און זיי געשטיצט און געשיצט אין אַן עת־צרה. רייכלין האָט געהאַט פאַרטיידיקט די יידן קעגן די בלבולים און מסירות פון משומד פּעפערקאָרן און די דאָמיניקאַנער, עגידיאוס האָט זיי באַהאַנדלט פריינטלעך אין רוים און אַפילו לוטער, וועלכער האָט שפּעטער געגאָסן פּעך און שוועבל אויף יידן, האָט אין דער ערשטער צייט, הויפּטזעכלעך ווען רייכלין האָט געהאַט געלעבט, פאַרטיידיקט די יידן מיט דער גאַנצער קראַפט. ער האָט דאַן געשריבֿן, אַז „אונזערע טיפּשים, די פּויפּסטן, די בּישאָפן, סאָפיסטיקער און מאָנאַכן, אָט די אַלע גראָבֿע חמורים האָבֿן בּיז איצט באַהאַנדלט די יידן אויף אַזאַ אופן, אַז דער, וואָס איז געווען אַ גוטער קריסט, וואָלט דאַן בעסער געוואָלט ווערן אַ ייד. און אויבֿ איך וואָלט געווען אַ ייד און וואָלט געזען, ווי אַזוי די קריסטלעכע רעליגיע ווערט

געלערנט און געפירט דורך אַזעלכע שוטים און אייזל־קעפ, וואָלט איך בעסער געוואָלט ווערן אַ חזיר, איידער אַ קריסט. וואָרום זיי האָבן באַהאַנדלט די יידן פונקט אַזוי ווי זיי וואָלטן געווען הינט און נישט קיין מענטשן״. עס איז, אַלזאָ, צו זען, אַז ר׳ אליהוס באַקאַנטשאַפט מיט די קריסטלעכע פערזענלעכקייטן און זייער דערנענטערונג צו יידן האָט געהאַט געבראַכט געוויסע נוצן. דאָך אָבער האָט ער די אַלע איינלאַדונגען פון דער הויכער קריסטלעכער וועלט צו פאַרנעמען אַ פראָפעסאָר־שטעלע אויף אַ קריסטלעכער אוניווערזיטעט, נישט אָנגענומען, ווייל ער האָט זיך נישט געוואָלט אינגאַנצן אָפטיילן פון דער יידישער וועלט, פון די יידישע תלמידים און ווערן אַ לערער בלויז פאַר קריסטן אַליין און לעבן אין אַ ריין־קריסטלעכער אַטמאָספער.

אגב האָט ער נישט בלויז ביי די קאַרדינאַלן און בישאָפן נישט אָנגענומען די איינלאַדונגען, ער האָט אויך אַרויסגעוויזן כאַראַקטער, אומאָפהענגיקייט און מוט ביי דער איינלאַדונג פון פראַנצויזישן קעניג פראַנץ דעם ערשטן, אַז ער זאָל קומען קיין פאַריז, צו פאַרנעמען די פראָפעסאָר־שטעלע פון העברעאיש אויף דער דאָרטיקער אוניווערזיטעט. צו יענער צייט איז שוין קיין איינציקער ייד נישט געווען אין דער פראַנצויזישער מלוכה, וואָרום די יידן זענען פון דאָרטן געוואָרן אַרויסגעטריבן נאָך אין יאָר 1395. דער דעמאָלטיקער קעניג שאַרל דער זעקסטער האָט סוף יאָר 1394 אַרויסגעלאָזן אַ באַפעל, „וועלכער זאָל פאַרבלייבן אַלס אומפאַרענדערלעכער געזעץ, אַז אין דער צוקונפט זאָל קיין איינציקער ייד נישט קאָנען וווינען שטענדיק, אָדער אפילו צייטווייליק, אין וועלכן־עס־איז טייל פון פראַנקרייך״. און דאָסדאָזיקע געזעץ איז אָפגעהיט געוואָרן מיט דער גרעסטער הייליקייט און פאָרזיכטיקייט פון די איבעריקע מלכים, וועלכע זענען געקומען נאָך אים, אַקוראַט ווי פראַנקרייך וואָלט באמת געקאָנט אונטערגיין, אויב דאָרטן וואָלט „צייטווייליק״ געוווינט אַ ייד. און אַזוי האָט זיך אויך נוהג געווען אין אָנהויב דער קעניג פראַנץ דער ערשטער. אויך ער האָט נישט געוואָלט, אַז אַ ייד זאָל באַטרעטן דעם באָדן פון דער פראַנצויזישער מלוכה. אָבער שפעטער איז זיין האַרץ דאָך עפעס ווייכער געוואָרן און האָט דאָס „אומפאַרענדערלעכע געזעץ״ פון שאַרל דעם זעקסטן דאָך געוואָלט ענדערן. און דאָס איז אַלץ געווען צוליב דעם גרויסן געיעג, וואָס עס איז געוואָרן אויף דער העברעאישער שפראַך און אויף קבלה. דאָסדאָזיקע געיעג האָט אויך פראַנקרייך נישט אויסגעמיטן, און אויך דאָרטן איז דער עולם צעקאָכט געוואָרן פאַר דעם שטודיום פון דער העברעאישער שפראַך. אָט דאָס יידנלאָזע פראַנקרייך האָט זיך פלוצלינג געענדערט. אפילו אַזאַ ווילדער פאַנאַטיקער, ווי גיאָם פעטי, וועלכער האָט געבראַכט דערצו, אַז רייכלינס ווערק זאָל פאַרמשפט ווערן אַלס אפיקורסות דערפאַר, וואָס ער האָט געהאַט פאַרטיידיקט די יידן און יידישע ספרים קעגן די בלבולים פון משומד פעפערקאָרן — אפילו ער איז איצטער געוואָרן אַן אָנהענגער פון שטודיום פון דער העברעאישער שפראַך און ליטעראַטור. און אָט ער איז עס געווען, וואָס האָט געהאַט געראַטן ר׳ אליהו בחור צו קומען קיין פאַריז. עס זענען געווען אויך קריסטלעכע קענער פון העברעאיש, אָבער יעדע אוניווערזיטעט האָט געוואָלט האָבן ביי זיך דעם גרויסן אויטאָרי־

טעט, ר׳ אליהון, וועלכער האָט געהאַט אויפגערודערט די וועלט מיט זיינע וויסנשאַפטלעכע פאָרשונגען פון דער העברעאישער שפּראַך. דער פראַנצויזישער קעניג פראַנץ דער ערשטער האָט דעמאָלט אליין געמוזט ברעכן דאָס „אומפּאַרענדערלעכע״ געזעץ און איינגעלאַדן דעם יידן נישט בלויז צו באַטרעטן דעם באָדן פון פראַנקרייך, וואָס איז פאַר יידן נישט דערלויבט געווען, נאָר אפילו צו ווערן פּראָפעסאָר אויף דער פּאַריזער אוניווערזיטעט און צו לערנען מיט קריסטלעכע תלמידים. אזאַ כח האָט דעמאָלט געהאַט די העברעאישע שפּראַך און די העברעאישע ליטעראַטור, וועלכע מען האָט פריער געהאַט געברענט אויף שייטערהויפנס אין רעכטן מיטן שטאָט, אַז אפילו קיסרים און ווילדע פאַנאַטיקער האָבן געמוזט בויגן זייערע קעפּ. אָבער אויך דיזאָזיקע קעניגלעכע איינלאַדונג האָט ר׳ אליהו בחור נישט אָנגענומען, דערקלערנדיק, אַז ס׳וואָלט אים געווען אומהיימלעך צו לעבן אין אַ לאַנד אַלס איין־איינציקער ייד. דער קעניג האָט געמוזט אָראָפּשלינגען דיזאָזיקע ביטערע פּיל און האָט איינגעלאַדן צו זיך דעם בישאָף פון קאָרסיקע, אויגוסטין יוסטיניאַני, וועלכער האָט געהאַט געלערנט העברעאיש ביים יידישן דאָקטאָר יעקב מאַנטין, ווען ער האָט געהאַט געוווינט אין רוימס.

ר׳ אליהו בחור איז אַזוי אַרום פאַרבליבן ווייטער אין ווענעציע, צו זיין אין דער מסיבה פון זיינע גוטע פריינט און תלמידים, וועלכע האָבן אים שטאַרק פאַרערט, און כדי ווייטער אָנצוגיין מיט זיין שעפערישער אַרבעט. ר׳ אליהו איז שוין דעמאָלט, אייגנטלעך, געווען אַ זיבעציק־יעריקער מאַן און אויסגעמאַטערט פון זיין אַרבעט, אָבער דאָס האָט אים נישט אָפּגעשטעלט פון זיין שאַפונגס־טעטיקייט, פאַרקערט, ער האָט זיך דאַן ערשט גענומען צו גראַנדיעזע פּלענער, מיט גרויסע אידעען. ערשט איצטער האָט ער זיך געהאַט פאַרנומען מיט אַ פּלאַן צו שאַפן אַ גרויסן לעקסיקאָן פון יענע ווערטער פון תלמוד, מדרשים און אַנדערע רבנישע ספרים, וועלכע זענען דורכגעלאָזן געוואָרן פון ר׳ נתן בן יחיאל אין זיין „ערוך״, ווי אויך פון ר׳ דוד קמחי, אָדער זיי זענען, לויט זיין מיינונג, נישט ווי געהעריק באַאַרבעט געוואָרן. ר׳ אליהו האָט געהאַלטן, אַז אַזאַ ספר איז איצטער זייער נויטווענדיק. וואָרום די העברעאישע שפּראַך האָט זיך דעמאָלט געהאַט שטאַרק אַנטוויקלט. די תלמידים האָבן געמאַכט גרויסן פאָרטשריט, און די קריסטלעכע תלמידים און געלערטע, באַזונדערס, האָבן זיך איצט גענויטיקט אין אַזאַ מין לעקסיקאָן, כדי זיי זאָלן האָבן די מעגלעכקייט צו פאַרשטיין די קבלה־ספרים און אַנדערע רבנישע ספרים, אין וועלכע זיי זענען געווען פאַרטיפט. מחמת דעם האָט ער זיך טאַקע געהאַט אַוועקגעזעצט צו דער אַרבעט און אין משך פון דריי יאָר צייט איז דאָס ווערק פאַרענדיקט געוואָרן.

ביז דעמאָלט איז אַלץ געגאַנגען גוט, און ר׳ אליהו בחור האָט זיך געפרייט, וואָס ער האָט זוכה געווען צו שאַפן יענץ וויסנשאַפטלעך ווערק, וועגן וועלכן ער האָט אַזוי שטאַרק געהאַט געטרוימט. אָבער פּלוצלינג האָט זיך עפּעס אַ דריי געטאָן קעגן אים. זיין גוטער פריינט דניאל באָמבערג האָט אויפגעגעבן זיין דרוקעריי און מחמת דעם איז ער געבליבן אין אַ זייער שווערער מאַטעריעלער

לאַגע. ער האָט איצט פאַרלוירן זיין הויפּט־פּאָזיציע און הויפּט־קוואַל פון עקזיסטענץ און אַ חוץ דעם אַלעם אויך די האָפענונג צו זען זיין ספר געדרוקט. עס איז אים איינגעפאַלן אַ פּלאַן צו שיקן דעם כתב־יד קיין באָלאָנאַ, אָבער אויך פון דאָרטן איז אים אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז די דאָרטיקע דרוקעריי האָט זיך געשלאָסן. לאַנג אָבער האָט דידאָזיקע געדריקטע לאַגע נישט אָנגעהאַלטן. אין אַ מאָמענט, ווען ר׳ אליהו האָט זיך געפילט נידערגעשלאָגן פון זיין מצב, האָט ער באַקומען אַ בריוו פון דעם גרויסן געלערטן פּאַול פאַגיוס, וועלכער האָט אים איינגעלאַדן צו קומען צו אים קיין איזני, דייטשלאַנד, און איבערנעמען די גאַנצע לייטונג און רעדאַגירונג פון די אַלע פאַרשידענע יידישע ספרים, וואָס דרוקן זיך אין זיין דרוקעריי. און, ס׳פאַרשטייט זיך, אַז ער האָט דידאָזיקע שטעלע תיכף אָנגענומען.

ז.

די לעצטע יאָרן

אויף די עלטערע יאָרן האָט ר׳ אליהו בחור ווידער געמוזט אויסוואַנדערן אין אַן אַנדער שטאָט, אין אַן אַנדער לאַנד. ער האָט איבערגעלאָזן אין ווענעציע זיין פרוי און קינדער, ווי אויך זיינע גוטע פריינט, מיט וועלכע עס איז אים שווער געווען זיך צו שיידן, און ער איז אַוועק קיין איזני, צו פּאַול פאַגיוס, מיטנעמענדיק מיט זיך אַלע זיינע כתבים.

פּאַול פאַגיוס איז געווען אַ גרויסער געלערטער און אַ פיינער קענער פון העברעאיש. אָנגעהויבן צו לערנען די העברעאישע שפּראַך האָט ער נאָך, ווען ער איז גאַנץ יונג געווען, אָבער פיל שטאַרקער האָט ער זי שטודירט שפּעטער. אין יאָר 1537, ווען ער איז באַשטימט געוואָרן אַלס פּראָטעסטאַנטישער פּאַסטאָר אין איזני, נעבן נירענבערג. ער האָט געליבט די העברעאישע שפּראַך און גלייכציטיק אויך די העברעאישע ליטעראַטור, און וואָס מער ער האָט זיך געהאַט פאַרטיפט אין איר, אַלץ מער איז ער צוגעשמידט געוואָרן צו איר. פאַגיוס האָט אָבער נישט געוואָלט יוצא זיין מיט זיין אייגענעם שטודיום. ער האָט געוואָלט, אַז אויך אַנדערע זאָלן האָבן די מעגלעכקייט צו קענען לשון־קודש דורך דער הילף פון געוויסע עלעמענטאַר־ביכער, וועלכע מען האָט דעמאָלט זייער שטאַרק פאַרלאַנגט. מחמת דעם האָט ער נישט בלויז אַליין פּרובירט צוזאַמענשטעלן געוויסע לער־ביכער, נאָר ער האָט אפילו איינגעאָרדנט אַ העברעאישע דרוקעריי וואָס מער די ביכער צו פאַרשפּרייטן. אַזוי ווי ער האָט אָבער געפילט, אַז ער איז נאָך נישט גענוג פאַרבאַרייטעט אָנצופירן מיט אַ העברעאישער דרוקעריי, האָט ער באַלד איינגעלאַדן צו זיך ר׳ אליהון, ער זאָל איבערנעמען די לייטונג איבער דער דרוקעריי און אים, אגב, פאָרגעלייגט צו דרוקן זיינע נייע ספרים, ווי אויך איבערדרוקן די אַלטע. ר׳ אליהו זאָגט, אַז ער האָט אין דערדאָזיקער איינלאַדונג געזען אַן „אצבע אלקים", און האָט באַשלאָסן דעם פאָרשלאָג אָנצונעמען. די רייזע איז פאַר אַזאַ זיבעציק־יעריקן מאַן געווען אַן אויסערגעוויינ־

לעך שווערע. ער האָט זיך געשלעפּט איבער בּערג און טאָלן, אין רעגנס און אין שניי, אָבער ער האָט דאָס אַלץ אַריבערגעטראָגן און האָט נאָך אויפן וועג געהאַט גענוג קראַפט צו מאַכן חידושים אין זיין ספר.

די בּאַגעגעניש צווישן די בּיידע געלערטע איז געווען אַ האַרציקע, און בּאַלד זענען זיי געוואָרן אינטימע פריינט. וואָרום שליסלעך האָבן זיי געהאַט איין און דעמזעלבן כאַראַקטער, און מיט דיזעלבע אינטערעסן צו פאַרשפּרייטן די העבּרעאישע וויסנשאַפט אין דער וועלט.

דאָס ערשטע ווערק, וואָס איז דערשינען אין דערדאָזיקער דרוקעריי, איז געווען ר׳ אליהו בּחורס נייער ספר „תשבי“, דער לעקסיקאָן, וועלכער האָט אַנטהאַלטן, לויטן אַלף־בית, זיבן הונדערט מיט צוועלף ווערטער, וואָס ווערן געבּרויכט אין תלמוד, מדרש, כתבי הקודש און אין די תרגומים, און האָט זיי אַלע אויסגעטייטשט מיט פיל געלערזאַמקייט. ער האָט דאָס ספר אַ נאָמען געגעבן „תשבי“, ערשטנס, ווייל ער האָט געטראָגן דעם נאָמען פון אליהו התשבי, צווייטנס, ווייל „תשבי“ איז געווען דאָס לעצטע וואָרט פון זיין לעקסיקאָן, און, דריטנס, ווייל תשבי בּאַטרעפט זיבן הונדערט מיט צוועלף, לויט דער צאָל ווערטער, וואָס געפינען זיך אין דעמדאָזיקן ווערק. דאָסדאָזיקע ספר האָט געהאַט אַ גרויסן דערפאָלג און עס איז איבערגעזעצט געוואָרן פון פּאָול פּאַגיוס אויף לאַטייניש, כדי אויך די קריסטן זאָלן האָבן די מעגלעכקייט צו לערנען און צו פאַרשטיין די העבּרעאישע שפּראַך און די קבלה־ספרים. אין דעמזעלבן יאָר האָט ר׳ אליהו בּחור געשאַפן נאָך אַ ווערק, דאָס איז געווען דער „מתורגמן“, אַן אַראַמעאישער לעקסיקאָן, אויף וועלכן ער האָט געהאַט געאַרבּעט פיר יאָר.

איצט איז שוין ר׳ אליהו בּחור געווען אַלט און קראַנק און שוואַך אויף די אויגן און ער האָט דעריבער זיך געוואָלט אומקערן אַהיים, צו זיין פרוי, און דאָרטן אָפּלעבן דאָס לעצטע בּיסל יאָרן. עס איז אָבער נישט געגאַנגען אַזוי לייכט. צו יענער צייט איז פּאַגיוס איינגעלאַדן געוואָרן אויף אַ הויכן פּאָסטן קיין שטראַסבּורג. ער האָט די שטעלע אָנגענומען, אָבער ער האָט געבעטן, אַז מען זאָל אים דערלויבן צו פאַרבלייבן אַ פּאָר יאָר אין קאָנסטאַנץ, ווּ ער האָט נעדאַרפט געוויסע זאַכן בּרענגען אין אָרדענונג. פּאַגיוס האָט אָבער אויך דאָרטן זיך גענויטיקט אין ר׳ אליהוס הילף, און ער האָט אים דעריבער געבעטן, אַז ער זאָל מיט אים מיטפאָרן. ר׳ אליהו איז מיט אים מיטגעפאָרן און האָט אין קאָנסטאַנץ פאָרטגעזעצט זיין וויסנשאַפטלעכע אַרבּעט ווי פריער. דערבּיי האָט ער דאָרטן אויפגעטאָן זייער אַ וויכטיקע אַרבּעט דערמיט, וואָס ער האָט די חמשה חומשי תורה מיט די פינף מגלות און די הפטרות איבערגעזעצט אין עברי־טייטש, כדי אַלע יידן זאָלן קענען לייענען די תורה, און דידאָזיקע אַרבּעט איז אין יאָר 1544 פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין קאָנסטאַנץ דורך פּאַגיוסן. אַויסער דעם האָט ער איבערגעזעצט תהלים אויף דייטש און האָט אויך איבערגעדיכטעט גאַנץ ספר איוב און געשאַפן פיל געלעגנהייטס־שירים.

ענדלעך האָבן זיך די בּיידע פריינט געשיידט. פּאַגיוס איז אַוועק קיין שטראַסבּורג און ר׳ אליהו בּחור איז אַוועק קיין ווענעציע צו זיין פאַמיליע און צו זיינע גוטע פריינט. הגם ער איז שוין דעמאָלט געווען אַלט זעקס און זיבעציק

יאָר, האָט ער דאָך נאָך ווייטער געאַרבעט און געשאַפן ווערטפולע זאַכן. ער איז אָבער ביסלעכווייז געוואָרן אַלץ שוואַכער און שוואַכער, און אין יאָר 1549, אויפן איין און אַכציקסטן יאָר פון זיין לעבן, האָט ער זיך אָפגעשיידט פון דער וועלט.

ר׳ אליהו האָט איבערגעלאָזן פאַר דער וועלט ווערטפולע ווערק. פאַר לאַנגע, לאַנגע יאָרן האָט מען זיי שטודירט אין דער גאַנצער געבילדעטער אייראָפּע. ער האָט איבערגעלאָזן אַ סך תלמידים, און ער האָט דורך זיי און דורך זיינע שאַפונגען געהאָלפן פאַרשפּרייטן דעם שטודיום פון לשון־קודש און די יידישע ספרים. אָבער מכח זיינע דירעקטע נאָכפאָלגער הערשט עפּעס אַ שטיקל פלוגתא. ר׳ אליהו זאָל האָבן געהאַט דריי קינדער — צוויי זין און איין טאָכטער. די צוויי זין זענען ביי אים געשטאָרבן, בעת ער האָט נאָך געהאַט געלעבט, און די טאָכטער האָט חתונה געהאַט. דידאָזיקע טאָכטער האָט געהאַט צוויי זין. איינער האָט געהייסן וויטאָריאָ עליאַנאָ און דער צווייטער סאַלאָמאָ ראָמאַנאָ. עס ווערט באַהויפּטעט, אַז איינער פון ר׳ אליהוס אייניקלעך, וויטאָריאָ עליאַנאָ, האָט געהאַט מגיה געווען דאָס ספר תהלים און אַנדערע ספרים, וועלכע האָבן זיך געהאַט געדרוקט אין ווענעציע. אַנדערע אָבער האַלטן, אַז זיי זענען גאָר אַריבער צום קריסטנטום. דערדאָזיקער עליאַנאָ איז געווען אַ גרויסער קענער פון דער העברעאישער שפּראַך און האָט זיך געהאַט באַשעפטיקט מיט איבערזעצן פון העברעאיש אויף לאַטייניש און פאַרקערט, ווי אויך מיט מגיה זיין ספרים. דער צווייטער ברודער, סאַלאָמאָ ראָמאַנאָ, האָט זייער פיל גערייזט. ער איז געווען אין דייטשלאַנד, טערקיי, ארץ־ישראל און עגיפּטן, און האָט באַהערשט מערערע שפּראַכן. ער האָט געקענט העברעאיש, לאַטייניש, שפּאַניש, אַראַביש און טערקיש. דער עלטערער ברודער, עליאַנאָ, איז איבערגעגאַנגען צום קריסטנטום און איז געוואָרן אַ גלח. ווען דער יינגערער ברודער איז דערפון געוואָר געוואָרן, האָט ער זיך זייער שטאַרק געקרענקט און זיך באַלד אומגעקערט קיין ווענעציע, כדי איבערצורעדן און אַרויספירן זיין ברודער אויפן דרך הישר. אָבער אַנשטאָט צו ראַטעווען זיין ברודער פון דער קריסטלעכער קירך, איז ער אַליין אַריבער צום קריסטנטום. קומענדיק קיין ווענעציע, האָט ער זיך געטראָפן מיט איינעם פון די גרעסטע אַריסטאָקראַטן אין שטאָט, וועלכער איז, אגב, געווען אַ גרויסער גביר און נאָך אַ גרעסערער פאַנאַטיקער, און ער איז עס געווען, וועלכער האָט סאַלאָמאָ ראָמאַנאָ איבערגערעדט און ער איז אויך אַוועק פון יידישן לאַגער. דידאָזיקע צוויי בנים האָבן שפּעטער אָנגעטאָן די יידן גרויסע צרות און זייער אומגליקלעכע מוטער איז אויסגעגאַנגען אין געוויין צוליב דער גרויסער טראַגעדיע.

ר׳ יוסף יעבץ

איינער פון די באדייטנדיקע גייסטיקע פערזענלעכקייטן, וועלכע זענען אוועק פון שפאנישן גיהנום און האבן זיך באזעצט אין איטאליע, איז געווען ר׳ יוסף ב״ר חיים יעבץ. ער איז געווען א מאן פון א סך תורה און פון א סך חקירה. אין דער הינזיכט איז ער געווען א טיפישער פארשטייער פון דער שפאנישער שולע, וואס האט געלערנט אי תורה, אי פילאזאפיע און אי וויסנשאפטן. ער איז אבער דאך נישט געווען גלייך צו זיינע איבעריקע שפאנישע חברים. ווארום אלע שפאנישע פערזענלעכקייטן האבן געשטרעבט צו פאראייניקן תורה מיט חקירה, צו געפינען, אזוי צו זאגן, די הארמאנישע פארבינדונג צווישן זיי ביידן, איז ר׳ יוסף געווען א שארפער קעגנער פון לערנען פילאזאפיע. עס זענען שוין, אויך פאר אים, געווען אייניקע, וואס האבן פרובירט אין שארפע אויסדרוקן אנצוגרייפן די פילאזאפן. ר׳ שם טוב ב״ר שם טוב האט געמאכט פון פילאזאפיע אש און רויך, און איז מיט שארפע ווערטער אנגעפאלן אויף דעם רמב״ם, אויף ר׳ אברהם אבן עזרא און אויף דעם רלב״ג. אבער ר׳ יוסף יעביץ איז נאך געווען שטארקער פאר אים.

ר׳ יוסף איז געווען א געבוירענער א שפאניער. אז עס איז אנגעקומען דער פינסטערער טאג פון דעם גירוש, איז ער אוועק קיין ליסאבאן, פארטוגאל, ווו ער האט זיך געהאט באפריינדעט מיט דעם גרויסן גאון ר׳ יוסף אבן חאן, אבער ער האט אויך דארטן נישט געקאנט פארבלייבן און איז אוועק קיין מאנטוא, איטאליע, ווו ער איז אנגעקומען אין יאר 493.

ר׳ יוסף האט געמאכט א פירוש אויף תהלים, א פירוש אויף פרקי אבות, אבער זיינע גרעסערע ווערק, וועלכע האבן, אגב, אויך א גרויסע באדייטונג פאר היסטאריקער, זענען געווען דאס ספר „אור החיים״ און צוויי קליינע ספרים „יסוד האמונה״ און „מאמר האחדות״. אין זיי ברענגט ארויס ר׳ יוסף דעם רעיון, אז דער גירוש־שפאניע איז געווען א שטראף פון גאט צוליב דעם, וואס מען האט געהאט פארלאזן די תורה און מ׳האט נישט אפגעהיט די מצוות. ער ווייזט אן, אז די אלע שפאנישע יידן, וואס האבן זיך געהאט באשעפטיקט מיט וועלטלעכער וויסנשאפט, מיט בילדונג, זענען נישט ביישטאנען דעם נסיון, דעם אויטא־דא־פע, און האבן זיך געשמדט. עס זענען געווען אזעלכע, וואס האבן זיך אפילו נישט געשמדט על קידוש השם. זיי האבן געפרעגט, אין וועל־

כער אמונה וועט זיי לייכטער זיין צו שטאַרבן. און אַז מען האָט זיי געזאָגט, אַז אין דער קריסטלעכער, האָבן זיי זיך געשמדט אַזן געלאָזן אומקומען, כדי נישט אויסצושטיין אַ שווערן טויט.

ר׳ יוסף זאָגט, אַז שפּאַניע האָט נאָך קיינמאָל אין דער געשיכטע נישט געהאַט אַזויפיל ישיבות, וויפל די יידן האָבן געהאַט פאַרן גירוש. דאָס לערנען תורה האָט זיך געהאַט אַנטוויקלט זייער שטאַרק, נאָר די תלמידים האָבן זיך געהאַט צעטיילט אין פאַרשידענע גרופּעס, אין פאַרשידענע פּאַרטייען. עס זענען געווען אַזעלכע, זאָגט ער, וואָס האָבן זעקס־זיבן יאָר זיך געלערנט ביי רבנים און גדולי התורה און האָבן געהאַט געשליפן זייערע מוחות ווי אַ שאַרפע שווערד. דערנאָך אָבער האָבן זיי אָנגעהויבן לערנען וועלטלעכע וויסנשאַפטן, האָבן זיך פאַרטיפט אין חקירות. און דער סוף איז געווען, אַז זיי זענען דערווייטערט געוואָרן פון יידישקייט. עס זענען געווען אַזעלכע, וואָס זענען אַוועק פון לערנען און האָבן זיך בכלל אָפּגעגעבן מיט חקירה. עס זענען געווען אַזעלכע, ווידער, וועלכע האָבן זיך געהאַט אַוועקגעלאָזן אין פּלפּול, כדי צו באַווייזן, אַז זיי קענען מיט דעם פּלפּול מטהר זיין אַ שרץ בק״ן טעמים. זייער ווייניק זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך גענומען נאָנט צום האַרצן דעם גורל פון יידישן פאָלק, וואָס האָבן נישט געלערנט לשמה אַפילו ווען זיי זענען געלעגן איבער דער גמרא. זייער ציל איז געווען זיך אויסצוגרויסן, זיך אויסצופיינען פאַר דער וועלט און זיי האָבן, דאַקעגן, מבטל געמאַכט, חוזק געמאַכט פון די מענטשן, וועלכע זענען געזעסן יום ולילה און געלערנט און טאַקע לשמה. אַזעלכע לייט האָבן נישט געקאָנט מגין זיין אויף זייער דור.

עס זענען געווען און עס זענען פאַראַן מענטשן, וואָס באַרימען זיך, אַז זיי זענען דערגאַנגען צו גאָטהייט מיט חכמה, אַז זיי זענען דערגאַנגען צו אלקות מיט פילאָזאָפיע, אָבער דיזעלבע וואַרפן אַראָפּ פון זיך דעם יאָך פון תורה און מצוות, גייען אַוועק פון גאָט און פון זיינע געבאָטן און מאַכן חוזק פון די, וואָס זענען מקיים די מצוות. ועד הייתי וגם זקנתי, זאָגט ר׳ יוסף און האָט נאָך נישט געזען אַפילו איינעם פון הונדערט, וואָס זאָל זיך עוסק זיין אין תורה און מצוות און אַפילו אָט דער איינער פון די הונדערט, וואָס זיצט שוין און לערנט, וואָס איז שוין, אַזוי צו זאָגן, אַ גוטער ייד, שפּרינגט אויך אויף אַלע ירידן. איין מאָל האַלט ער זיך אָן די ספרי חכמה און זאָגט, אַז די וויסנשאַפט — אָט דאָס איז דאָס דער העכסטער תכלית וואָס צוליב איר איז באַשאַפן געוואָרן די וועלט. אַזעלכער קריכט הויך, גלייכט זיך צו מלאכים, וועלכע אָנערקענען דעם שעפער, אָבער זיי האָבן נישט קיין ציצית, קיין תפילין, קיין סוכה און קיין לולב. צו זיך, שרייט אויס ר׳ יוסף, רוף איך, אַלע אַרויסגעטריבענע פון שפּאַניע. דאָס רוב, וואָס האָט זיך געהאַט באַרימט מיט חכמה און מיט חקירה, האָט זיך כמעט אויסגעשמדט אין דעם גרויסן, טרויעריקן טאָג. ר׳ יוסף דערציילט, אגב, אַז די שפּאַנישע פרויען זענען עס געווען, וואָס האָבן געשלעפּט זייערע מענער צום אויטאָ־דאַ־פע אויף קידוש־השם. די פרויען און דער פּראָסטער עולם זענען עס געווען די, וועלכע האָבן אָפּגעגעבן זייער גוף און זייער געלט פאַר גאָט, די ,,מאַדערנע’’ ווידער האָבן זיך געשמדט.

מחמת דעם טרעט ר׳ יוסף אַרויס מיט געוואַלטיקער שאַרפקייט קעגן די אַלע חוקרים, קעגן די אַלע וויסנשאַפטן, וועלכע גראָבן אונטער דעם יסוד פון ייִדישקייט. געוויינלעך האָבן זיך אין אַזעלכע פאַלן די אָנהענגער פון פילאָזאָפיע און חקירה פאַררופן אויפן רמב״ם. זיי האָבן אָנגעוויזן, אַז אַפילו אַזאַ גדול בתורה האָט זיך אַליין באַשעפטיקט מיט פילאָזאָפיע און אויך געהייסן לערנען חקירה. דערויף האָט ר׳ יוסף דערקלערט, אַז אַנשטאָט זיך צו פאַררופן אויפן אויטאָריטעט פון רמב״ם, איז דאָך שוין בעסער זיך צו פאַררופן אויפן אויטאָריטעט פון משה רבינו, אויפן אויטאָריטעט פון דער תורה. ער איז אויך מחולק מיט דעם רמב״ם מכח זיינע דרייצן עקרים, מיט קרעסקאַס זעקס עקרים און אַפילו מיט ר׳ יוסף אלבאַם דריי עיקרים. קעגן די אַלע שטעלט ער אַרויס דריי אַנדערע עיקרים, אויף וואָס עס באַזירט זיך דאָס יידנטום. דאָס איז „אהיה אשר אהיה״, דאָס מיינט צו זאָגן, אַז נאָר די דריי גרונט־פּרינציפּן בילדן דעם עיקר פון יידנטום. און זיי זענען: 1) גאָט אַלס איינציקער שעפער (היה); 2) גאָט אַלס פירער פון דער וועלט (הוה) און 3) גאָט פון אַלע מענטשן אָנערקענטער הערשער אין משיחס צייטן (ויהיה).

ר׳ יוסף יעבץ איז געווען אַ דענקנדיקע פערזענלעכקייט און זיינע ספרים זענען געווען דעמאָלט פון וויכטיקער באַדייטונג. ר׳ יוסף האָט נאָכן גירוש נישט געלעבט לאַנג. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1507.

ר׳ אברהם מנחם רפא מפורטא

צו דער צייט פון ר׳ אליהו בחור האָט אין איטאַליע געווירקט נאָך אַ באַדייטנדיקער חכם און מפרש אויף דער תורה. דאָס איז געווען ר׳ אברהם מנחם ב״ר יעקב הכהן רפא מפורטא. דידאָזיקע פאַמיליע רפא האָט אורשפּרינגלעך געהאַט געלעבט אין ריינלאַנד און איר פאַמיליען־שטעמפּל איז געווען אַ ראָב אָדער אַ ראַפּע, ווי דאָס האָט געהייסן אין מיטל־הויך־דייטש. בעת מען האָט געהאַט אַרויסגעטריבן די יידן פון מאַינץ און פון דער גאַנצער ריינישער געגנט, האָט די פאַמיליע ראַפּע אויסגעוואַנדערט קיין איטאַליע און האָט זיך באַזעצט אין דער שטאָט, פּאָרטאָ, וועלכע געפינט זיך נעבן מאַנטואַ. טייל פאָרשער האַלטן, אַז די מאָדערנע פאַמיליע ראַפּאָפּאָרט שטאַמט פון דער פאַראייניקונג פונם פאַמיליען־נאָמען ראַפּע מיט דער שטאָט פּאָרטאָ, אָדער פון דער פאַראייניקונג פון צוויי פאַמיליעס ראַפּע און פּאָרטאָ, וואָס איז פאָרגעקומען דורך אַ שידוך. עס זענען פאַראַן אויך אַזעלכע, וועלכע מיינען, אַז די פאַמיליע ראַפּאָפּאָרט שטאַמט פון דעם וואָרט רופא מפורטא, ווייל דער באַקאַנטער טרעגער פון דעמדאָזיקן נאָמען איז געווען אַ דאָקטאָר אין פּאָרטאָ. יעדנפאַלס האָט דידאָזיקע פאַמיליע פאַר עטלעכע דורות געהאַט אַרויסגעגעבן באַרימטע פּערזענלעכקייטן אויפן געביט פון תורה און חכמה.

ר׳ אברהם מנחם איז געווען אַ מאַן, וואָס האָט געקענט אַ סך לערנען, און איז געווען אָנגעזאַפּט מיט אַ סך וויסנשאַפטן. נאָך זייענדיק גאַנץ יונג, איז ער אַוועק פון פּאָרטאָ קיין ווענעציע, וועלכע איז דעמאָלט געווען אַ צענטער פון אינטעלעקטועלע כחות, אַ צענטער פון פאָרשער, פון געלערטע אויף פאַרשידענע געביטן פון וויסנשאַפט. די גאַנצע בילדונג־דורשטיקע יוגנט, אַלץ, וואָס האָט געבליצט מיט פעאיקייט און טאַלאַנט, האָט געשטראָמט קיין ווענעציע. דאָרטן האָט ר׳ אברהם מנחם שטודירט מעדיצין, וואָס איז דעמאָלט געווען אין דער העכסטער מאָדע און טאַקע אויך מער פּראַקטיש נוצלעך; ער האָט שטודירט אַלגעמיינע וויסנשאַפטן און אויך תלמוד. דאָרטן האָט ער זיך באַקענט מיט ר׳ אליהו בחור און ער האָט זיך אויך גענומען צו שטודירן די העברעאישע שפּראַך און זיך אַ סך אָפּגעגעבן מיט דער פאָרשונג פון דער תורה. צי ר׳ אברהם מנחם האָט געהאַט אויסגענוצט זיינע מעדיצינישע שטודיען און זיינע איבעריקע וויסנשאַפטן צו פאַרשטאַרקן זיין מאַטעריעלן צושטאַנד, איז נישט באַקאַנט. דאָס

איינציקע, וואָס מען ווייסט איז, אַז ער איז געווען אַ בעל־מגיה פון לשון־קודש־דיקע ספרים, וועלכע האָבן זיך געהאַט געדרוקט אין ווענעציע, וואָרום דעמאָלט איז דידאָזיקע שטאָט, אַ חוץ אַלעם, אויך באַרימט געווען מיט אירע דרוקערייען.

דאָרטן, אין ווענעציע, האָט ר׳ אברהם מנחם אָפּגעלעבט אַ סך יאָרן און אים איז אויסגעקומען צוצוזען מיט זיינע אייגענע אויגן די באַרבאַרישע מעשים פון דער הייליקער אינקוויזיציע, וועלכע האָט, מיט דער צושטימונג פון פּויפּסט יוליוס דעם דריטן, גענומען פאַרברענען אַלע יידישע ספרים. די אינקוויזיטאָרן האָבן זיך דאַן אַריינגעריסן אין די יידישע הייזער, האָבן פון דאָרטן אַרויסגעשלעפּט די יידישע ספרים, און הויפּטזעכלעך דעם תלמוד, אויף וועלכן מען האָט געהאַט געזאָגט, אַז ער אַנטהאַלט באַליידיקונגען קעגן דער קריסטלעכער אמונה, און מען האָט זיי פאַרברענט אינמיטן גאַס. צוליב דעמדאָזיקן גרויסן אומגליק האָט ר׳ אברהם מנחם דאַן אויסגערופן אַ תענית צבור אויף י״ב און י״ג מרחשון, וועלכער זאָל אָפּגעהאַלטן ווערן יעדעס יאָר.

אין יאָר 1574 איז ר׳ אברהם מנחם גערופן געוואָרן דורך דער יידישער קהלה אין קרעמאָנאַ, צו פאַרנעמען די דאָרטיקע רבנות־שטעלע, און זייענדיק אַביסל בעסער געזיכערט מיט זיין עקזיסטענץ, האָט ער זיך געזעצט שרייבן זיין פּירוש אויף דער תורה, וועלכער איז באַקאַנט אונטערן נאָמען „מנחה בלולה״. אין דעמדאָזיקן פּירוש האָט ר׳ אברהם מנחם זיך געהאַלטן שטרענג אָן פּשוטן פּשט און אַרויסגעוויזן פיל געשמאַק אין זיין אויסטייטשן אַ פּסוק. ער ברענגט אָפּט די מיינונגען פון יידישע חכמים, פון אַנדערע יידישע מפרשים און מאַכט גאַנץ געלונגענע קריטישע באַמערקונגען. זייער געלונגען טייטשט ער אויס דעם פּסוק „ויהי ריב וכ״ו והכנעני והפריזי אז יושב בארץ״, אויף וועלכן עס מאַטערן זיך שוין פאַרשידענע מפרשים. ר׳ אברהם מנחם זאָגט, אַז דאָרט ווערט פּשוט אָנגעוויזן אויף דער משונהדיקער דערשיינונג. לוטס פּאַסטוכער האָבן זיך צעקריגט מיט אברהמס פּאַסטוכער דעמאָלט, ווען דאָס לאַנד האָט נאָך צו זיי נישט געהערט, וואָרום והכנעני והפריזי אז יושב בארץ, דאָס הייסט, אַז די אמתע בעלי־בתים פון לאַנד זענען געווען די כנענים מיט די פּריזים, און אויב זיי וואָלטן זיך דערוווּסט, אַז פרעמדע מענטשן קומען דאָ זיך קריגן און זיך איינטיילן דאָס לאַנד, וואָלט מען זיי דאָך ביידן אַרויסגעטריבן פון דער מדינה. זייער אינטערעסאַנט טייטשט ער אויך דעם פּסוק „אמרתי אפאיהם וכ״ו״ אפאיהם טייטשט ער ווי דאָס וואָרט פאה, ברעג. דאָס הייסט, אַז גאָט האָט געזאָגט, אַז ער וועט די יידן צעשפּרייטן איבער אַלע ברעגעס פון דער וועלט, כדי זיי זאָלן קאָנען עקזיסטירן. וואָרום אויב זיי וועלן זיין צונויפגעזאַמלט אויף איין אָרט, וועלן זיי אומקומען אַזוי ווי עס זענען אומגעקומען די איינוווינער פון טראָי, וועלכע זענען געווען צונויפגעפּרעסט אויף איין פּלאַץ, ווען די גריכן זענען אויף זיי אָנגעפאַלן און האָבן זיי פאַרניכטעט, אַז ס׳איז פון זיי קיין שריד ופליט נישט געבליבן. העכסט אינטערעסאַנט איז זיין אויסטייטשונג אַלס דאָקטאָר דעם פּסוק „והסירותי מחלה מקרבך״. ער זאָגט, אַז דאָס רוב מחלות קומען פון עסן און טרינקען, סיי בנוגע דעם כמות און סיי בנוגע דעם איכות. די מחלה קאָן אָבער באַזייטיקט ווערן נאָר מיט דער ברכה „וברך את לחמך״

און מיט דער ברכת הלחם. דעם היסטאָרישן מאָמענט, ווען מען האָט פאַרברענט די יידישע ספרים, האָט ר' אברהם פאַראייביקט מיט דעם פסוק „איש דת", זאָגנדיק, אַז דערדאָזיקער טאָג איז געווען פונקט אַזוי גרויזאַם, ווי די שרפה פון „בית־המקדש".

כמעט אין דערזעלבער צייט האָבן אין איטאַליע געווירקט נאָך צוויי גרויסע מפרשים. דאָס איז געווען ר' אברהם סבע און ר' שלמה ידידיה ב"ר רפאל פון יאַרציא. ר' אברהם סבע איז אייגנטלעך געווען אַ געבוירענער פון שפּאַניע, פון קאַסטיליע. ער איז געווען אַ גרויסער למדן און אַ פּאָפּולערער דרשן און זיין לעבן איז געווען פול מיט מאַרטירערטום. באַלד נאָכן גירוש פון שפּאַניע איז ר' אברהם סבע אַוועק קיין אָפּאָרטאָ, פּאָרטוגאַל, צוזאַמען מיט נאָך אַ סך יידן, וואָס זענען אַרום וואַנדערן איבער דער וועלט. אָבער שפּעטער האָט זיך אויך דער פּאָרטוגעזישער קעניג מישב געווען און האָט אין יאָר 1496 פאַראָרדנט, אַז מ'זאָל די יונגע קינדער אָפּשמדן און די יידישע ספרים פאַרברענען. און ווי דער קעניג האָט גוזר געווען, אַזוי איז אויך געשען. דער „נאָבעלער" קעניג האָט געטאָן אַלץ, וואָס ער האָט נאָר געקאָנט, אַבי צופרידנצושטעלן פריער זיך און דערנאָך זיין גאָט. אַ סך קינדער האָט מען געראַטעוועט, אָבער אַ סך זענען אַריינגעפאַלן אין זיינע הענט און צווישן זיי זענען אויך געווען צוויי קינדער פון ר' אברהם סבע. מיט גרויסע שוועריקייטן איז אים געלונגען צו ראַטעווען זיינע כתבים, וואָס ער האָט געהאַט געשאַפן און ער איז אַוועק קיין ליסאַבאָן. אַז ער איז געקומען אין שטאָט אַריין, האָט ער געהערט, אַז עס איז שוין פאַראַן אַ נייע גזירה. מען האָט פאַראָרדנט צו שליסן די בתי־מדרשים, מען האָט פאַרבאָטן צו לייגן תפילין, צו האַלטן עפנטלעכע דרשות און צו לערנען תורה מיט קינדער. און געוויינלעך איז אָנגעגעבן געוואָרן, אַז ווער עס וועט נישט פאָלגן, קאָן זיך ריכטן אויף טויט־שטראָף. ר' אברהם האָט דאַן באַהאַלטן זיינע תפילין און כתבים אונטער אַ בוים הינטערן שטאָט. ווען ער האָט שפּעטער געוואָלט פאַרלאָזן די שטאָט, איז ער אַוועק צום בוים און אַרויסגענומען פון דאָרטן די תפילין מיט די כתבים, אָבער די היטער פון דער מלוכה האָבן אים געפּאַקט ביי דעם גרויסן פאַרברעכן און מען האָט אים איינגעזעצט אין תפיסה, וווּ ער איז אָפּגעזעסן זעקס חדשים. דאָרטן האָט ער געהאַט אויסצושטיין די גרעסטע יסורים, אָבער ער האָט אַלץ איבערגעטראָגן מיט גרויסן מוט. ענדלעך איז ער אַוועק קיין פעץ, אַפריקע, וווּ ער האָט געהאַלטן דרשות אין שול. שפּעטער איז ער אַוועק קיין וועראָנאַ, איטאַליע. ר' אברהם סבע האָט דאַן אָנגעשריבן זיין פירוש אויף די חמשה חומשי תורה אונטערן נאָמען „צרור המור", וווּ ער האָט פּרובירט אויסטייטשן די תורה מיט פשט און מיט קבלה. ער האָט אויך אָנגעשריבן אַ פירוש אויף מגילת אסתר און רות, אונטערן נאָמען „אשכול הכופר", ווי אויך אַ פירוש אויף שיר השירים, אונטערן נאָמען „צרור החיים", און אויך אַ פירוש אויף איוב.

אַ פיל באַדייטנדיקערע פּערזענלעכקייט פאַר ר' אברהם סבע איז געווען ר' שלמה ידידיה, וועלכער איז שוין געווען אַן איטאַליענישער ייד. ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1560 אין מאַנטואַ, וווּ ער האָט געלערנט ביי זיין גרויסן

פעטער ר׳ משה קאַזיס. צו פופצן יאָר האָט ער באַקומען סמיכה, און אַז ער איז אַלט געוואָרן פערציק יאָר, איז ער אויפגענומען געוואָרן אַלס רב פון זיין נעבורטס־שטאָט, ווּ ער איז פאַרבליבן דאָס גאַנצע לעבן.

ר׳ שלמה ידידיה איז געווען אויסער אַ גרויסער למדן, אויך אַ גרויסער גראַמאַטיקער און אַ קענער פון תנ״ך. הויפטזעכלעך האָט ר׳ שלמה ידידיה זיך באַמיט פעסטצושטעלן, אויפן גרונט פון פאַרשידענע ספרים, די ריכטיקע לייענאַרט פון די כתבי הקודש לויט דער מסורה. אויפן גרונט פון די אַלע פאָרשונגען האָט ער שפעטער אנגעשריבן זיין ספר „גודר פרץ’’, וועלכעס באַשטייט פון צוויי טיילן: איין טייל איז אויף חומש און די פינף מגילות, און דער צווייטער טייל איז אויף די נביאים און כתובים. זיין ווערק איז געבליבן אין כתבי־יד העכער צוויי הונדערט יאָר און ער איז ענדלעך אָפגעדרוקט געוואָרן אין מאַנטוא, אונטערן נאָמען „מנחת שי’’, וואָס איז די ראשי תיבות פון שלמה ידידיה. עס שיינט, אַז דער אַרויסגעבער האָט געהאַט געפונען דאָס ספר אָן דער הקדמה, ווּ ער זאָגט, אַז דאָס ספר הייסט „גודר פרץ’’, און מחמת דעם האָט ער דאָס ספר אַ נאָמען געגעבן לויטן נאָמען פון מחבר. דער „מנחת שי’’ איז שטאַרק אָנגענומען געוואָרן אין דער יידישער וועלט, זייענדיק איבערצייגט, אַז עס גיט איבער דעם אמתן נוסח, די ריכטיקע מסורה פון די כתבי הקודש. אַ ווערטפולן פירוש אויף דעמדאָזיקן ספר מיטן נאָמען „אור החיים’’ האָט שפעטער געשריבן דער באָברויסקער רב, ר׳ חיים זאב בענדער.

עס איז אייגנבליקלעך נישט די פראַגע, ווער עס איז געווען גרעסער פון זיי. יעדער מפרש האָט געהאַט זיין פלאַץ אין זיין צייט. פיל נענטער צו אונז איז געווען ר׳ אברהם מנחם, דער מחבר פון „מנחה בלולה’’, מיט זיינע אינטערעסאַנטע, פשוטע אויסטייטשונגען, כאָטש זיי זענען געווען אַביסל אויסגעמישט מיט דרש. וויכטיק איז אָבער, אַז מיט ר׳ אברהם מנחמען, ווי אויך מיט די איבעריקע צוויי האָט זיך געהאַט אָפגעשלאָסן אַ געוויסער פעריאָד אין דער פאָרשונג פון דער העברעאישער שפראַך און פון דער תורה־אינטערפרעטירונג אויף אַ גרעסערן פאָרמאַט. אַ נייע אויפלעבונג הויבט זיך ערשט אָן כמעט אין אונזערע צייטן, אין נייַנצנטן יאָרהונדערט.

ר׳ שמואל דוד לוצאַטאָ

א.

זיין צייט און זיין פּערזענלעכקייט

דאָס ניינצנטע יאָרהונדערט האָט זיך אין דער אייראָפּעאישער ייִדישער וועלט געעפנט מיט אַן אויסערגעוויינלעך שעפערישן פאַרנעם צו פאָרשן און צו שטודירן דעם גרויסן קולטורעלן אוצר פון ייִדישן פאָלק; עס האָט עפּעס אַלעמען מיט אַמאָל באַהערשט דער גייסט פון פאָרשונג, דער גייסט פון גריבלעניש. עס זענען געווען טייל, וואָס האָבן דערביי געהאַט אויך די כוונה צו געפינען דורך די פאָרשונגען די האַרמאָניע צווישן די ייִדישע און אייראָפּעאישע קולטורן, און אַ סך פון זייערע חלומות זענען צערונען געוואָרן. דאָך זענען די פאָרשונגען, וואָס זיי אַלע האָבן דורכגעפירט, געווען פון גרויסן ווערט און דערמיט אַליין איז די ייִדישע קולטור שטאַרק באַרייכערט געוואָרן.

דייטשלאַנד האָט אין יענער צייט געשטראַלט מיט באַדייטנדיקע מוחות, וועלכע האָבן אומדערמידלעך זיך אָפּגעגעבן מיט דער פאָרשונג פון אונזער געשיכטע און קולטור. יום־טוב ליפּמאַן צונץ האָט געלייגט דעם גרונטשטיין פאַר ייִדישער געשיכטע. זיינע אָנשויאונגען מעגן זיין אַביסל פאַרעלטערט, אָבער ער האָט מיט גרויסער קראַפט סטימולירט צו נייע שאַפונגען. צונץ איז עס געווען, וואָס האָט אַרויסגעבראַכט אַן אוצר פון שאַפונגען אויף אַלע געביטן פון דער ייִדישער געשיכטע און קולטור־געשיכטע. ער האָט געשאַפן אַ קוואַל מיט מאַטעריאַלן, פון וועלכן מען האָט נישט אויפגעהערט צו שעפּן. דייטשלאַנד האָט דאַן געהאַט אַרויסגעגעבן אַזעלכע באַדייטנדיקע פּערזענלעכקייטן, ווי יצחק מרדכי יאָסט, זכריה פראַנקעל און פיל אַנדערע, וועלכע האָבן כמעט נישט דורכגעלאָזן קיין איין געביט פון די אַלטע ייִדישע שאַפונגען, וואָס זיי זאָלן נישט האָבן אויסגעפאָרשט, אויף וויפל עס איז נאָר מעגלעך געווען.

דעמזעלבן בייִשפּיל האָט אויך באַוויזן עסטרייך. דאָס עסטרייכישע ייִדנטום איז שוין אין אַ געוויסן זין געווען שאַרפער, טיפער און אויך ברייטער. דאָרטן האָבן אויפגעבליצט נישט בלויז די וויסנשאַפטלעכע פאָרשונגען פון ייִדישן אוצר, נאָר אויך די העברעאישע שפּראַך האָט דאָרטן באַקומען מער

תיקון, ווי ביי די דייטשע פֿאָרשער. דאָס, וואָס די דייטש־יידישע פֿאָרשער האָבן נישט געקאָנט דערגרייכן, האָט עס דערגרייכט דאָס עסטרייכישע יידנטום, און דאָס האָט געהאַט אַן אומשאַצבאַרע השפּעה אויף דער אַנטוויקלונג פֿון דער יידישער קולטור.

פֿון אַ קליין שטעטעלע האָט אַרויסגעשטראַלט דער שאַרפֿזיניקער מוח און גרויסער דענקער, ר׳ נחמן קראָכמאַל. ער האָט זעלטן מייסטערהאַפֿט און שאַרף אָנגעצייכנט דעם מהות פֿון יידנטום. דערדאָזיקער רעליגיע־פֿילאָזאָף האָט מיט זיין שאַרפֿן בליק אַריינגעדרונגען אין דער גאַנצער אידעען־וועלט פֿונם יידנטום און אויף זיין אייגנאַרטיקן אופֿן אַרויסגעבראַכט די פֿילאָזאָפֿיע פֿון דער יידישער געשיכטע.

אויסער אים האָט מיט גרויסער קראַפֿט געווירקט ר׳ שלמה יהודה ראַפּאָפּאָרט. ער האָט שוין נישט פֿאַרמאָגט דעם אוניווערסאַלן בליק פֿון זיין פֿריינט קראָכמאַל, דערפֿאַר אָבער האָט ער געקענט מער אַריינדרינגען אין איינצלהייטן און קריטיש אַנאַליזירן, ווייל ער האָט געהאַט פֿאַרמאָגט אַ געוואַלטיקן אוצר פֿון יידישן וויסן. מיט זיינע אָפּהאַנדלונגען איבער טייל גאונים האָט ער געשאַפֿן אַ מייסטערהאַפֿטן ביטראַג צו דער פֿאָרשונג פֿון דער מיטלאַלטערלעכער ליטעראַטור, וואָס איז ביז דעמאָלט געווען אין אַ פֿולקאָם־כאַאָטישן צושטאַנד. זיינע פֿאָרשונגען האָבן געוואַט נישט בלויז אַ גרויסן וויסנשאַפֿטלעכן ווערט, נאָר אויך אַ דערציערישן. ער האָט געזאָגט, אַז אַלץ אין דער געשיכטע גייט בהדרגה, אַז אַלץ גייט מיט אַ סיסטעם, אַז אַלץ אַנטוויקלט זיך און מען קאָן דעריבער אַלץ אונטערציען דער פֿאָרשונג, דער קריטיק. אָט די ביידע שאַרפֿע מוחות צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע פּערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן זיך געהאַט אָפּגעגעבן מיט פֿאָרשונגען אינם יידנטום, זענען געווען דעמאָלט אין עסטרייך פֿיל שטאַרקער און געזינטער, מער לעבעדיקער און זאַפֿטיקער, ווי זייערע ברידער אין דייטשלאַנד, וועלכע זענען טאַקע געווען די פּיאָנערן, אָבער וועלכע האָבן שוין דעמאָלט אָנגעהויבן וועלקן, אויסטריקענען, נישט האָבנדיק די אמתע יידישע האַרציקייט, די יידישע גייסטיקע וואַרעמקייט, דורך וואָס אַזעלכע שאַפֿונגען קאָנען בליִען.

צו דערזעלבער צייט האָט זיך אויך אַ הויב געטאָן דאָס איטאַליענישע יידנטום. איטאַליע, וועלכע האָט פֿאַר לאַנגע צייטן נאָך אין די פֿריערדיקע עפּאָכעס געהאַט אַרויסגעגעבן באַדייטנדיקע פּערזענלעכקייטן אויף אַלע געביטן פֿון מענטשלעכן שאַפֿן, האָט פֿאַר עטלעכע דורות געהאַט אַביסל איינגעדרעמלט. עס זענען נאָך אַלץ געווען טייל יידישע קעפּ, וואָס האָבן זיך געהאַט אָפּגעגעבן מיט וויסנשאַפֿטן, אָבער דאָס יידישע וואָרט, דער יידישער געדאַנק איז נישט געווען צו הערן און צו מערקן אפשר אין אַ זייער שוואַכער פֿאָרם. איצט אָבער האָט אויך איטאַליע אָנגעהויבן שיינען. דער גייסט, וואָס שוועבט אַרום איבער דער וועלט און וועקט אַלעמען צו אַ נייעם לעבן, האָט אויך אַ רוף געטאָן די איטאַליענישע יידן און זיי האָבן זיך אָפּגערופֿן אויף דעמדאָזיקן קלאַנג פֿון דער צייט. זיי האָבן געשאָנקען דער וועלט ר׳ שמואל דוד לוצאַטאָ.

ר׳ שמואל דוד לוצאַטאָ איז געווען איינער פון די אייגנאַרטיקסטע שעפער פון דער נייער צייט. ער איז געווען אומגעהייער באַגאַבט און טאַלענטירט. אין דער יוגנט איז ער געווען אַ זשעני, אַ וווּנדער־קינד. כמעט אַלע זיינע אָריגינעלע געדאַנקען, וועלכע ער האָט שפּעטער אַנטוויקלט, אַרומגעשלייפט און באַאַרבעט און דורך וועלכע ער איז באַרימט געוואָרן, האָט ער געהאַט, אַזוי צו זאָגן, דערפונדן, אַנטדעקט, זענען צו אים געקומען, ווען ער איז נאָך געווען אַ יונג יינגל. ער האָט פאַרמאָגט אַ געוואַלטיקן באַגאַזש פון וויסן און האָט געהאַט אַ שאַרפן, קריטישן מוח, דורכצודרינגען דעם גרויסן כאַאָטישן מאַטעריאַל און אַרויסצונעמען פון דאָרטן די נויטיקע פּערלען. ער איז געווען אַלזייטיק באַגאַבט און אויך אַלזייטיק שעפעריש. ער איז געווען העברעאישער שפּראַך־פאָרשער, ביבל־פאָרשער, תורה־אינטערפּרעטאַטאָר, דיכטער, דענקער און קעמפער, וועלכער האָט געהאַט אויסגעאיבט אַ געוואַלטיקן איינפלוס אויף דער אַנטוויקלונג פון דער מאָדערנער יידישער וויסנשאַפט און וועלכער האָט געהאַט אַרויסגעבראַכט פּראַכטפולע אידעען אין דער וועלט פון געדאַנק.

ר׳ שמואל דוד לוצאַטאָ האָט געהאַט אַ דיכטערישע נאַטור. ער איז געווען איידל, צאַרט און צוריקגעהאַלטן. זיין האַרץ האָט שטענדיק געזונגען. זיינע מוזען זענען אָבער נישט געווען קיין ליידנשאַפטלעכע, נאָר רואיקע, שטילע, פאַרבענקטע, וואָס טרוימען בלויז וועגן שיינקייט, וועגן גערעכטיקייט. שיינע לידער האָט ר׳ שמואל דוד לוצאַטאָ געזונגען, אָבער זיין גרויסן געזאַנג, זיין אמתן האַרצנס־געזאַנג האָט ער אויסגעזונגען אין דער פאַרהערלעכונג פון יידישן געדאַנק, פון דער יידישער וועלט־אַנשויאונג, פון דער יידישער קולטור.

ר׳ שמואל דוד לוצאַטאָ איז געווען אַ מאַן פון הויכער בילדונג, אַ מאַן פון דער נייער שטורמישער צייט, וועלכע האָט געהאַט געברענט מיט נייע געדאַנקען, מיט נייע פרייהייטס־לאָזונגען, ער האָט זיך אָבער דאָך נישט אָפּגעזאָגט פון די קולטור־דעראָבערונגען, פון די גייסטרייכע שאַפונגען פון דער אַלטער וועלט. ער האָט אויף אַ וווּנדערבאַרן אופן געהאַט פאַראייניקט אין זיך דעם גייסט פון דער טראַדיציאָנעלער וועלט מיט דעם גייסט פון דער נייער צייט. ער האָט פאַראייניקט טראַדיציע מיט בילדונג. ער האָט געהאַט אַ געוויסן קריטישן בליק אויף געוויסע דערשיינונגען אין דער יידישער קולטורעלער וועלט. אין זיינע פאָרשונגען אָבער האָט דאָס לחלוטין נישט צעשטערט די האַרמאָנישע סימפאָניע, וואָס האָט געהאַט געשפּילט אין זיין האַרצן מכח דער גרויסקייט און שיינקייט פון יידנטום. און מחמת דעם האָט ער אַלס טראַדיציאָנעלער מענטש מיט דעם פיינעם גייסט נישט געקאָנט צוזען דעם העסלעכן קאַראַהאָד, וואָס עס האָבן דעמאָלט געטאַנצט די פאָרשטייער פון דער רעפאָרם־באַוועגונג, וועלכע האָבן די שיינקייט און גרויסקייט פון יידנטום פאַרקויפט פאַר אַ שמייכל פון אַ נישט־יידישער דאַמע, אָדער פאַר אַ פאַלשן לויב־וואָרט פון אַ נישט־יידן. ער האָט אויסערגעוויינלעך געהאַסט אָט דידאָזיקע קליינהענדלער מיט דער גרויסער יידישער וועלט־אַנשויאונג און האָט געקעמפט קעגן זיי מיט אויסערגעוויינלעכער שאַרפקייט.

דער דיכטער און דער דענקער, וואָס עס איז אין אים געווען, האָט אָבער נישט פאַרטונקלט דעם גרויסן וויסנשאַפטלעכן פאָרשער אין אים.

ר׳ שמואל דוד לוצאַטאָ האָט זיך זייער פיל אָפּגעגעבן מיט דער פילאָלאָגיע פון דער העברעאישער שפּראַך, מיט געשיכטע פון דער מיטלאַלטערלעכער ליטעראַטור און אויך מיט תורה־אינטערפּרעטאַציעס. אַלץ, וואָס ס׳איז געווען יידיש, האָט אים אינטערעסירט און אויף אַלץ, וואָס ס׳איז געווען יידיש, האָט ער געשאַפן. שמואל דוד איז געווען אַ פּערזענלעכקייט פון גרויסער באַדייטונג. ער האָט געשאַפן און געווירקט.

ב.

די אָפּשטאַמונג און זיינע עלטערן

די פאַמיליע לוצאַטאָ איז געווען איינע פון די עלטסטע און אָנגעזעענסטע, פון די פעאיקסטע און טאַלענטירטסטע פאַמיליעס אין איטאַליע, וועלכע האָט אין אַ משך פון עטלעכע הונדערט יאָר נישט אויפגעהערט אַרויסצוגעבן גרויסע תלמידי־חכמים, וויסנשאַפטסלייט, שריפטשטעלער, דיכטער, דענקער און שטאַאַטסלייט. לויט דער טראַדיציע האָט די דאָזיקע פאַמיליע געשטאַמט פון דער שטאָט לאַוזיץ, אויף לאַטייניש לוזאַטיא, און מחמת דעם האָט מען זי ריכטיק געדאַרפט רופן לוזאַטאָ, אָבער שוין גאָר די ערשטע פון דערדאָזיקער פאַמיליע האָבן זיך געשריבן לוצאַטאָ, און אַזוי איז עס שוין געבליבן.

פון די גאַנץ אַלטע לוצאַטאָס, וועלכע זענען באַקאַנט אין דער העברעאישער ליטעראַטור, איז געווען ר׳ שלמה ב״ר אברהם לוצאַטאָ, וועלכער האָט אין זעכצנטן יאָרהונדערט געהאַט אַרויסגעגעבן אויף זיין אייגענעם חשבון ר׳ עובדיה ספורנוס פּירוש אויף דער תורה. שפּעטער זענען באַקאַנט געווען פיל אַנדערע, צווישן וועלכע עס זענען געווען אַזעלכע פּערזענלעכקייטן, ווי ר׳ יעקב ב״ר יצחק לוצאַטאָ, דער מחבר פון „כפתור ופרח״, בענדעטאַ לוצאַטאָ, וועלכער איז געווען פון די באַדייטנדיקסטע רבנים אין פּאַדואַ, און באַזונדערס ר׳ שמחה לוצאַטאָ, וועלכער איז געווען נישט בלויז אַ גדול בתורה, נאָר איז אויך געווען איינער פון די באַדייטנדיקסטע געלערטע אין ווענעציע, און אויך ר׳ משה חיים לוצאַטאָ, דער מיסטיקער און מאָראַליסט, דער וווּנדערבאַרער העברעאישער דיכטער און טרוימער און שעפער פון דער נייער העברעאישער פּאָעזיע.

אַ חוץ דער ווענעציאַנער און פּאַדואַנער פאַמיליע לוצאַטאָ, האָט אויך אַ צווייטער צווייג פון דערדאָזיקער פאַמיליע עקזיסטירט, וועלכער האָט געשטאַמט פון סאַן דאַניעל. אויך דערדאָזיקער לוצאַטאָ־צווייג האָט געהאַט אַרויסגעגעבן באַדייטנדיקע און אינטערעסאַנטע פּערזענלעכקייטן סיי אין תורה און חכמה און סיי אויך אין אויסערגעוויינלעכער פרומקייט, צווישן וועלכע עס איז אויך געווען ר׳ שמואל דודס זיידע, בענדעטאָ לוצאַטאָ.

בענדעטאָ לוצאַטאָ איז נישט געווען קיין גביר און נישט קיין גרויס־

למדן, ער איז אָבער געווען אַ זעלטענע עטישע פּערזענלעכקייט און אַ גרויסער פרומער ייד. עס האָט אַפילו אַמאָל פּאַסירט, אַז אַ קריסט איז צו אים געקומען בעטן, אַז ער זאָל קויפן פאַר אים אַ קו, כדי ער זאָל קאָנען מאַכן אַ לעבן, ווייל ער האָט זיך איבערצייגט, אַז אַלצדינג, אַלע געשעפטן, וואָס ער האָט געהאַט געמאַכט דורך זיין פאַרמיטלונג, איז אים אָוועקגעגאַנגען גוט. אַז בענדעטאָ איז געווען אַלס בחור פון אַ יאָר פיר און צוואַנציק אויף אַ באַזוך אין ווענעציע, האָט ער דאָרט צופעליק געטראָפן אַ חתונה־געהאַטע פרוי, וועלכע האָט געשטאַמט פון וועראָנאַ, וועלכע האָט זייער גוט געזאָגט תהלים. בענדעטאָ האָט איר געזאָגט, אַז ווען ער וואָלט געפונען אַ מיידל, וועלכע וואָלט געקענט אַזוי שיין זאָגן תהלים אויף אויסווייניק, וואָלט ער מיט איר חתונה געהאַט. די פרוי האָט אים געענטפערט, אַז זי האָט אַ שוועסטער, וועלכע קען נאָך שענער זאָגן תהלים ווי זי. מיט עטלעכע חדשים שפּעטער זענען אין ווענעציע פאָרגעקומען תנאים צווישן אים און דעם וועראָנער מיידל, וועלכע איז, אגב, געווען די טאָכטער פון דאָרטיקן פאַרשטאָרבענעם רב. די כלה איז געווען זייער אַ שיינע און געראָטענע און האָט טאַקע געקענט שיין זאָגן תהלים, אָבער קיין נדן האָט זי נעבעך נישט געהאַט. זיין מוטער האָט דעריבער פאַרלאַנגט, אַז ער זאָל אָפּלאָזן דעם שידוך, אָבער בענדעטאָ האָט נישט געוואָלט, און האָט מיט רחלען חתונה געהאַט. דאָס האָט אַזוי שטאַרק אויפגעבראַכט זיין מוטער, אַז זי האָט צוויי טויזנט דוקאַטן אָוועקגעשענקט איר טאָכטערס טאָכטער בענוועגוטאַ, אײדער איר זון, און אַזוי אַרום איז ער געבליבן אין גרויס נויט.

דאָסדאָזיקע פּאָרפאָלק האָט געהאַט זיבעצן קינדער, אָבער געבליבן ביים לעבן זענען נאָר פיר טעכטער און צוויי זין. די ביידע זין האָבן געהייסן דוד און חזקיהו. דוד איז אין די יונגע יאָרן אָוועק קיין טריעסט, וווּ ער האָט זיך אויסגעלערנט די מלאכה פון דרעקסלעריי און האָט געלעבט גאַנץ בכבודיק. אַ געוויסע צייט איז ער אויך געווען אַ מלמד און האָט נאָך צו פערציק יאָר אָנגעהויבן צו שטודירן די העברעאישע שפּראַך גרינטלעך. דער צווייטער זון, חזקיהו, וועלכער איז געווען ר׳ שמואל דודס פאָטער, האָט אַ קורצע צייט פאַרבראַכט אינדערהיים, וווּ ער האָט געלערנט יידישע למודים, ווי אויך די איטאַליענישע שפּראַך, און ווען ער איז אַלט געוואָרן פופצן יאָר, איז ער אָוועק קיין טריעסט צו זיין ברודער דוד, וווּ ער האָט זיך אויסגעלערנט די מלאכה פון דרעקסלעריי און איז נאָכדעם צוריקגעפאָרן אַהיים. דאָרטן האָט ער איצטער, אַ חוץ מיט זיין מלאכה, זיך אָנגעהויבן באַשעפטיקן מיט קבלה און אויך מיט שרייבעריי. און ס׳האָט געשיינט, אַז אַלץ גייט גוט. אָבער פּלוצלינג האָט זיך דאָס רעדל אַ דריי געטאָן צוריק.

צו יענער צייט האָבן די יידן אין דער ווענעציאַנישער רעפּובליק געלעבט בלויז אויפן גרונט פון אַ דעקרעט, וועלכער האָט געהאַט די קראַפט בלויז אויף צען יאָר און נאָכדעם, ווי דער טערמין איז אַריבער, האָט ער געמוזט ווידער באַנייט ווערן. ווען דער טערמין פון אַט דעמדאָזיקן דעקרעט האָט זיך געהאַט געענדיקט, דאָס איז געווען אין יאָר 1777, האָט די רעגירונג אַרויסגעלאָזן אַ נייעם דעקרעט, לויט וועלכן עס איז די יידן פאַרבאָטן געוואָרן צו וווינען אין

די דערפער פון דער מלוכה. די יידישע קהלה פון סאַן דאַניעל, וווּ די לוצאַטאָס האָבֿן געהאַט געוווינט, האָט זיך דעריבער געמוזט אויפלייזן און אַלע איינוווינער האָבֿן געמוזט אויסוואַנדערן. די לאַגע פון דידאָזיקע יידן איז געווען זייער אַ ביטערע. אין לאַנד האָבֿן זיי נישט געטאָרט וווינען און אין אַנדערע לענדער האָט מען זיי נישט אַריינגעלאָזט. עס איז אָבֿער, צום גליק, אָנגעקומען פאַר זיי אַ ישועה פון עסטרייך, וווּ די איינפלוסרייכע יידן האָבֿן, דערהערנדיק פון דעמדאָזיקן גירוש, אויסגעפּועלט ביי דער העכערער מאַכט, אַז מען זאָל די אומגליקלעכע יידן דערלויבֿן זיך באַזעצן אין טריעסט. אַזוי אַרום האָט זיך די גאַנצע פּאַמיליע לוצאַטאָ באַזעצט אין טריעסט.

איצט האָט זיך חזקיהו גענומען צו זיין פאַך. ער האָט געאַרבעט אַלס דרעקסלער, אויך זיין שוועסטער בענווענוטאַ האָט געעפנט אַ געשעפט, פריער פון שפּייז און דערנאָך פון מאַנופאַקטור, און די גאַנצע פּאַמיליע האָט געלעבט צוזאַמען, אַזוי צו זאָגן, בעל־הבתיש. חזקיהו איז אָבער נישט געווען פון די פּשוטע יידן, וואָס קאָנען זיך באַגנוגענען מיט זייער אַרבעט. זיין קאָפּ האָט געאַרבעט אויף פיל העכערע פּלענער, ער האָט געטראַכט פון דערפינדונגען און איז דערגאַנגען צו דעם אומגליקלעכן געדאַנק צו דערפינדן אַ „פּערפּעטואום מאָבילע", דאָס הייסט פּשוט, צו דערפינדן אַ מאַשין, וואָס זאָל זיך באַוועגן אייביק, און אַזוי אַרום נאָכמאַכן די מעשי בראשית. דערדאָזיקער געדאַנק האָט שטענדיק אַראָפּגעפירט מענטשן פון וועג, פון זינען. ער האָט זיך אָבער גאַנץ גיך אַרומגעזען, אַז ער איז אַוועק אויף אַ פאַלשן וועג און האָט דידאָזיקע אידעע אויפגעגעבן. דערפאַר אָבער האָט ער זיך איבערגעגעבן צו אַ נייער אידעע; אין זיינעם אַ בריוו צו דעם פּרעזידענט פון דער יידישער קהלה אין טריעסט שרייבט ער, אַז ער האָט אויסגעפונען, אַז מיט דער הילף פון פייער קאָן דאָס וואַסער זיך דערהויבן אַזוי, אַז עס זאָל קאָנען באַוועגן אַ ראָד, ווי ביי געוויינלעכע מילן, און מחמת דעם האָט מען געקאָנט רעדער, מילן, און אַלץ, וואָס מען קאָן דערגרייכן צו פליסיק וואַסער, באַוועגן מיט זיין דערפינדונג, און, זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַ סך ביליקער. ער גלויבט אויך, האָט ער געזאָגט, אַז מען וועט קאָנען דורך זיין דערפינדונג באַוועגן שיפן אויפן וואַסער. און מהמת דעם בעט ער ביים פּרעזידענט, אַז ער זאָל אַסיגנירן פאַר דעם פּלאַן: אַ געוויסע סומע געלט, כדי ער זאָל קאָנען אַרויסברענגען דעם געהעריקן מאָדעל. ר' שמואל דוד האָט באַהויפּטעט, אַז ווען זיין פאָטער וואָלט ווירקלעך באַקומען די געהעריקע שטיצע פאַר זיינע עקספּערימענטן, וואָלט ער אפשר געווען דער ערשטער דערפינדער פון דער דאַמף־מאַשין.

עס איז געווען אַ צייט, ווען חזקיהו האָט פאַרלוירן די ראיה. עטלעכע יאָר האָט ער נישט געקאָנט זען און ער האָט געדענקט, אַז ער וועט שוין זיין גאַנץ לעבן בלייבן אַ בלינדער. סוף־כל־סוף האָט ער זיך דאָך אויסקורירט. ער האָט אָנגעהויבן צו זען די ליכטיקע וועלט, אָבער בלויז אויף איין אויג. דאָס צווייטע אויג איז אים געבליבן פאַרשלאָסן אויף אייביק.

אַז ער איז אַלט געוואָרן פיר און דרייסיק יאָר, האָט ער חתונה געהאַט מיט זיינעם אַ לאַנדסמיידל פון סאַן דאַניעל, מרים רעגינאַ. זי איז געווען אַ פלעגמאַ־

טישע, אָבער זייער אַ ליבלעכע, אַ גוטמוטיקע. דאָס פּאָרפאָלק האָט געלעבט אין אויסערגעוויינלעכן פרידן. זיי האָבן געלייענט די תורה צוזאַמען. די פרוי האָט געלייענט דעם העברעאישן טעקסט און דער מאַן האָט איר עס איבערגעזעצט אין איטאַליעניש. מיט אַ פּאָר יאָר שפּעטער האָט זיך חזקיהו, מיט דער הילף פון דעם נדן און מיט דער הילף פון זיין ברודער דוד, ביי וועלכן ער האָט געבאָרגט אַביסל געלט, זיך אויסגעבויט אַ הויז און געמאַכט אויפן דאַך אַ מעקה, כדי מקיים צו זיין דאָס געבאָט פון דער תורה „ועשית מעקה לגגך״. שפּעטער האָט עס זיין זון אַרונטערגענומען, אויך כדי מקיים צו זיין דעם צווייטן טייל פון דעמדאָזיקן געבאָט: „ולא תשים דמים בביתך״, ווייל די מעטאַלענע שטאַנגען האָבן געקאָנט צוציען די בליצן.

אונטער דער צייט האָט מרים געבוירן צוויי קינדער, וועלכע זענען געשטאָרבן זייער יונג. סוף זומער פון יאָר 1800 האָט זי געבוירן נאָך אַ יינגל און אָט דאָס יינגל איז געווען דער באַרימטער שמואל דוד לוצאַטאָ.

ג.

זיין דערציאונג און שטודיום

שמואלס פאָטער, חזקיה, איז געווען אַן אויסערגעוויינלעך פרומער מאַן. אים האָט זיך אַלץ אויסגעדוכט, אַז ער האָט נאָך אַלץ נישט ריכטיק מקיים געווען די מצוות, אַז ער האָט געזינדיקט קעגן גאָט און ער האָט אפילו געפירט אַ שטיקל חשבון פון די עבירות, וועלכע ער זאָל האָבן באַגאַנגען. ער האָט דעריבער אַ סך געפאַסט און געלערנט און געטיילט צדקה. ער איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ער האָט באַשלאָסן צו געבן מעשר פון זיין הכנסה פאַר וווילטעטיקע צוועקן און האָט עס אָפּגעהיט ביזן סוף פון זיין לעבן. עס פאַרשטייט זיך דעריבער, אַז זיין גאַנצער געדאַנק איז געווען צו מאַכן זיין זון שמואל פאַר אַ גרויסן למדן און פאַר אַ גרויסן ייד. דערצו דאַרף מען נישט פאַרגעסן, אַז צו יענער צייט איז נאָך שמואל געווען אַ בן־יחידל, אַן איינציק קינד, וועלכער איז געווען ביי די עלטערן דאָס שוואַרצאַפּל פון אויג.

לערנען האָט שמואל אָנגעהויבן נאָך גאַנץ יונג. ווען ער איז אַלט געוואָרן דריי יאָר, האָט מען אים שוין געשיקט אין אַ קינדער־שול, און דער פאָטער אַליין פלעגט אים יעדן טאָג באַגלייטן. דערצו פלעגט אים דער פאָטער אַליין פאַרלייענען אַ שטיקעלע חומש און אים דערקלערן דעם פּשט. עס האָט זיך אָבער גראָד געמאַכט, אַז אין טריעסט איז געוואָרן אַן איבערגאַנג אויף מאָזלען און מורא־האָבנדיק פאַר זייער איינציק קינד, האָבן די עלטערן אים אוועקגעשיקט אויף עטלעכע וואָכן צו אַ נאָנטער פאַמיליע קיין גערץ, און דער פאָטער האָט נאָך דערביי געשיקט אַ בריוו צו דער פרוי פון דעם קרוב, אַז מען זאָל למעה״ש אויף אים גוט אַכטונג געבן און מען זאָל אים נישט געבן צו טרינקען קיין וויין אָדער קאַווע, כדי ער זאָל זיך דערצו נישט צוגעוווינען.

אַ חוץ זיין אייגענעם פאָטער, האָבן אַ גרויסן איינפלוס אויף זיין שפּע־

טערדיקער אַנטוויקלונג געהאַט מאַרקאָ קאַלאָנא, לעאָן וויטא סאראוואל און ר׳ רפאל בענעדעטאָ סעגרעי, וועלכע זענען געווען לערערס אין דער שטאָטישער תלמוד־תורה. מאַרקאָ קאַלאָנא איז געווען אַ גרויסע מאָראַלישע פּערזענלעכקייט און אַ מאַן פון גרויס וויסן. דער יונגער שמואל האָט פאַר אים געהאַט גרויס דרך־ארץ. ער האָט זיך צוגעהערט צו יעדן וואָרט זיינעם. ער איז געווען ענטציקט פון אים. קאַלאָנא האָט מיט אים געלערנט איטאַליעניש און לאַטייניש. אָבער דער עיקר איז, ווי לוצאַטאָ אַליין דערקלערט, איז ער עס געווען דער־יעניקער, וועלכער האָט געהאַט איינגעפלאַנצט אין אים די ליבע צו דער העברעאישער גראַמאַטיק און די שטרעבונג צו געוויסנהאַפטער באַאָבאַכטונג און נאָכפּאָרשונג. צען יאָר האָט שמואל שטודירט טאָג־טעגלעך מערערע שעה ביי קאַלאָנא און אַ שעה אין טאָג תלמוד ביי דעם גרויסן למדן ר׳ אליעזר לעווי, וועלכער איז געווען רב אין טריעסט.

לעאָן וויטא סאראוואל האָט געלערנט מיט שמואלן לשון־קודש, פראַנצויזיש, געאָגראַפיע און געשיכטע. אויך דערדאָזיקער סאראוואל איז געווען אַ מאַן פון גרויסן וויסן און ער האָט געהאַט פיל בייגעטראָגן צו פאַרברייטערן די געדאַנקען־ספערע פונם יונגן שמואל און עפענען פאַר אים נייע האָריזאָנטן. אַלס מייסטער פון געשיכטע, האָט ער אָפּט אַרויסגעבראַכט זיינע אייגענע, אָריגינעלע אינטערפּרעטאַציעס פון דער יידישער געשיכטע. לוצאַטאָ אַליין דערקלערט אויך. אַז די פריִע פאָרשונג פון אמת און די ליבע צום פּראָגרעס איז אים געווען איינגעבוירן פון קינדהייט אָן. אָבער דעם ערשטן געדאַנק פון אַ ליטעראַרישן רום, דעם ערשטן עלעקטרישן פונק פון באַגייסטערונג דערפאַר איז אַרויסגערופן געוואָרן דורך אָט דעם סאראוואל.

פון גרויסער באַדייטונג איז אויך געווען דער איינפלוס, וואָס ס׳האָט אויף אים געהאַט ר׳ אברהם בענעדעטא סעגרעי. ער האָט אים צום ערשטן אויפגעקלערט די הויפּט־באַגריפן פון לאָגישן טייל פון דער גראַמאַטיק, האָט אים אַריינגעפירט אין די טיפקייטן פון דער דייטשער און לאַטיינישער סינטאַקסיס און האָט אים געעפנט די אויגן אויף די שיינקייטן פון איטאַליענישן סטיל.

ביים אָנהויב פון יאָר 1811 איז דער יונגער שמואל קראַנק געוואָרן און דער דאָקטאָר בענעדעטא פריצי, באַרימטער מעדיצינער און געלערטער פון מאַנטואַ, וועלכער האָט געלעבט אין טריעסט, האָט דערקלערט, אַז די קראַנקהייט איז געקומען פון צופיל אַרבעט, פון צופיל התמדה. מחמת דעם האָט אים דער פאַטער אָפּגענומען פון דער שול און אים געשיקט בלויז צו די גמרא־שיעורים פון ר׳ אברהם אליעזר לעווי, אים געלאָזן לייענען העברעאישע ביכער און, אגב, אים אויך געלערנט די מלאכה פון דרעקסלעריי.

אונטער דער צייט איז געשטאָרבן זיין מוטער און די גאַנצע פאַמיליע, דאָס הייסט, דער פאָטער און שמואלס אַ שוועסטער, רחל, וועלכע איז געווען יינגער פון אים מיט אַ פּאָר יאָר, איז געבליבן אין אַ זייער שווערער לאַגע. חתונה האָבן מיט אַ צווייטער פרוי האָט דער פאָטער נישט געוואָלט, און נעמען אַ דינסט, וועלכע זאָל אויפפּאַסן אויף דער ווירטשאַפט און פירן דאָס הויז, האָט מען נישט געקאָנט. מחמת דעם האָט ער מיט זיין שוועסטערל, ווי אויך

מיטן פאָטער, געפירט די גאַנצע הויז־ווירטשאַפט. דער פערצן־יעריקער שמואל האָט, ביז זיין שוועסטער איז אונטערגעוואַקסן, אַליין געמוזט קאָכן די מיטאָגן פאַר דער פאַמיליע. עס שיינט, אַז קיין גרויסער בריה אין קאָכן איז ער נישט געווען. ער אַליין דערציילט, אַז איינמאָל האָט ער געמאַכט פייער און צוגעשטעלט דעם טאָפּ צום קאָכן, דערביי האָט ער זיך געזעצט ביים פייער מיט אַ בוך אין האַנט, אויפצופּאַסן אויפן טעפּל. ער האָט זיך אַזוי שטאַרק פאַרטיפט אין דעם פילאָזאָפישן בוך, וואָס ער האָט געהאַט געלייענט, אַז דאָס פייער אין אויוון האָט זיך ביסלעכווייז גאַנץ רואיק אויסגעלאָשן און די שטוב איז פול געוואָרן מיט רויך, שיעור נישט דערשטיקט צו ווערן.

זייענדיק אַריינגעטאָן אין לערנען און פירן די ווירטשאַפט, האָט ער זיך, אַגב, באַשעפטיקט אויך מיט דרעקסלעריי. ווען די מוטער האָט נאָך געהאַט געלעבט, האָט זי געזען, אַז איר זון האָט נישט קיין גרויסן חשק צו דער מלאכה און זי האָט אים געוואָלט אָפּגעבן אין אַ געשעפט. דער טויט פון דער מוטער האָט אים געצוווּנגען צו בלייבן אינדערהיים און דער פּלאַן פון געשעפט איז צעשטערט געוואָרן. אַגב האָט דער פאָטער אַליין עפּעס אויך נישט געהאַלטן פון מאַכן זיין זון פאַר אַ סוחר. עס איז אַזוי אַרום אויסגעקומען, ווי לוצאַטאָ זאָגט, אַז די אומגליקלעכע צופאַלן האָבן אים געגעבן די מעגלעכקייט ווייטער צו שטודירן.

דאָס שטודיום איז אָבער נישט געווען אַזוי לייכט, ווי עס רעדט זיך. קיין לערער האָט ער נישט געהאַט, קיין ביכער האָט ער נישט געהאַט, קיין מיטלען האָט ער אויך נישט געהאַט. דער פאָטער האָט געהאַט אַביסל העברעאישע ביכער, אויך זיין מומע בענעדעטאַ, זיין פעטער דודס פרוי, האָט געהאַט מערערע העברעאישע ספרים און ער האָט זיי אַלע געהאַט אויסגעלייענט. ספרים פון אַלגעמיינע וויסנשאַפטן האָבן זיי ביידע נישט געהאַט און ער האָט זיך דעריבער געמוזט אַליין איינשאַפן פאַר די פּאָר קרייצער, וואָס דער פאָטער פלעגט אים געבן פון צייט צו צייט.

הויפּטזעכלעך האָט ער זיך דאַן אָפּגעגעבן מיט פילאָזאָפישע ווערק און פון אַט די אַלע האָבן דעמאָלט אויף אים געמאַכט דעם גרעסטן איינדרוק די אידעען פון ענגלישן דענקער לאָק און פון דעם פראַנצויזישן דענקער עטיען קאָנדילאַק. די נייגונג צו דענקען, צו שרייבן און צו רעדן פּרעציז און קורץ האָט ער נאָך יעהאַט געירשנט פון זיין פאָטער און איז פאַרשטאַרקט געוואָרן דורך דער העברעאישער שפּראַך, באַזונדערס פון רש״ים פירוש צו דער גמרא, וועלכע ער האָט שטענדיק געהאַט באַוווּנדערט. פאַרפולקאָמט איז דידאָזיקע נייגונג געוואָרן ביי אים דורך קאָנדילאַקס ווערק און הויפּטזעכלעך דורך זיין ווערק „לאָזשיק״. די אַלע אומשטענדן האָבן אים געבראַכט דערצו, אַז ער זאָל אַריינגיין אין די קלענסטע דעטאַלן פון יעדער פראַגע, ער זאָל, אַזוי צו זאָגן, דענקען מאַטעמאַטיש און אַרויסברענגען אַלץ אין דער קורצסטער און קלאָרסטער פאָרם.

ביים סוף יאָר 1814 האָט דער יונגער שמואל באַקומען חשק צו שטודירן מעדיצין. ער געדענקט אַליין נישט, צי דאָס איז ביי אים געקומען דורך זיין שטרעבן צו וויסנשאַפט, צי אימיצער פון די קרובים האָט אים געגעבן אַזאַ עצה.

יעדנפֿאַלס איז דער פֿאָטער אַליין אויך צופֿרידן געווען פֿון דעמדאָזיקן פּלאַן און האָט אים געוואָלט שיקן קיין פּאַדואַ, אָבער ער האָט נישט געהאַט די נויטיקע מיטלען דערצו. עס איז דעריבער שפּעטער איינגעפֿאַלן זיין רבין, ר׳ אַבֿרהם אַליעזר לעווי, אים פֿאַרצוברייטן צו אַ רבנישער קאַריערע און אים נאָך דערצו מבֿטיח געווען צו געבן אַ שטעלע אַלס רבֿ, ווען ער וועט אַלט ווערן צוואַנציק יאָר. שמואל האָט אָבער דעם פֿאָרשלאַג נישט אָנגענומען. ער האָט געזאָגט צו זיך אַליין: רבנות גיט פּרנסה אויף צו מאַכן אַ לעבן, וועלן שוין ממילא זיין דערויף געניג בעלנים. יידישע וויסנשאַפֿטן ווערן אָבער פֿאַרנאַכלעסיקט און ס׳איז דעריבער זיין פֿליכט זיך דערמיט אָפּצוגעבן. אגב האָט ער זיך געהאַלטן פֿאַר אומפּעאיק צו פֿירן רבנות און צו האַלטן דרשות, ווייל ער האָט געהאַט אַ שוואַכע שטימע. און ס׳איז טאַקע אַזוי געווען דער אמת. כמעט אַלע זיינע שפּעטערדיקע רעדעס זענען פֿאָרגעלייענט געוואָרן פֿון אַן אַנדערן. דערווייל איז ער אָבער אַליין געזעסן און געלייענט ביכער, געלערנט די דרעקסלעריי־מלאכה און געקאָכט מיטאָגן.

ה.

זיין ערשטער אויפֿטריט און זיין חתונה

דער יונגער שמואל האָט שוין צו זעכצן יאָר געקענט מערערע שפּראַכן און איז געווען אָנגעזאַפּט מיט אַ סך יידישן וויסן, ווי אויך מיט אַלגעמיינע וויסנשאַפֿטן און חקירות. אויסער אַלעם דעם האָט ער שוין געהאַט אויסגעאַרבעט אָריגינעלע געדאַנקען אויף פֿאַרשידענע וויסנשאַפֿטלעכע טעאָריעס און פֿאַרשידענע געשיכטלעכע געשעענישן. ער איז אָבער געווען איינזאַם, ער האָט זיך געפֿילט עפּעס ווי אָפּגעזונדערט פֿון דער וועלט. וואָרום הגם עס זענען געווען גאַנץ געלערנטע מענטשן אין טריעסט, האָט ער זיך דאָך מיט זיי נישט געקאָנט אונטערהאַלטן. ערשטנס, ווייל ער איז געווען צו־יונג און שעמעוודיק און, צווייטנס, ווייל ער איז שוין געווען מיט זיינע מיינונגען צו־ניי, צו־מאָדערן.

צום גליק איז אָבער דעמאָלט אָנגעקומען קיין טריעסט זיין קוזין, שמואל וויטאַ, אַ זון פֿון דוד לאָלי און איז פֿאַרבליבן אין שטאָט. שמואל דוד איז נישט געווען געניג דרייסט זיך באַלד צו באַקענען מיט זיין קרובֿ, און ס׳האָט געדאַרפֿט געדויערן זעקס חדשים, ביז זיי האָבן זיך באַקענט און אויך געוואָרן באַפֿריינדעט. דידאָזיקע פֿריינטשאַפֿט איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז די גאַנצע צייט, וואָס ער איז אָפּגעזעסן אין טריעסט, דאָס הייסט, צוויי מיט אַ האַלב יאָר, איז נישט פֿאַרבייגעגאַנגען אַ טאָג, אַז זיי זאָלן נישט פֿאַרברענגען צוזאַמען אַ פּאָר שעה. שמואל וויטאַ האָט געהאַט אַ קלאָרן קאָפּ, איז געווען אַן אויסערגעוויינלעכער פֿריינט פֿון אמת און אין טייל זאַכן איז ער געווען געבילדעטער פֿאַר שמואל דודן, און מחמת דעם האָבן אָט די אַלע מעלות זיינע געדינט אַלס גוטער סטימול און דערמוטיקונג צום שטודיום. די ביידע פֿריינט האָבן געהאַט פֿאַרשידענע מיינונגען. שמואל וויטאַ איז געווען אַן אָנהענגער פֿון קבלה, און

שמואל דוד האָט געהאַלטן פון זעלבסטשטענדיקן דענקען. עס זענען צוליב דעם פאַרגעקומען צווישן זיי גאַנץ הייסע ויכוחים, אָבער דורך דעם איז זייער פריינטשאַפט נישט צעשטערט געוואָרן. יעדנפאַלס האָט שמואל דוד פון אים אַ סך געלערנט.

נאָכדעם, ווי זיין קוזין שמואל וויטא איז אָפּגעפאָרן פון טריעסט צו זיך אַהיים קיין גערץ, איז שמואל דוד ווייטער געבליבן איינזאַם. צוליב דעם צוריקגעצויגענעם לעבן, וואָס ער האָט געפירט, פונקט ווי זיין פאָטער, ווי אויך צוליב זיין שעמעוודיקייט און שווייגזאַמקייט, איז ער אַזוי אומבאַקאַנט געווען, אַז אַפילו זיינע אייגענע קרובים האָבן פון אים נישט געוווּסט. עס איז אָבער דאָך אָנגעקומען איין טאָג, אַ מאָמענט, וואָס איז געווען, אַזוי צו זאָגן, דער אַנטשיידנדיקסטער אין זיין לעבן. דאָס אומבאַוווּסטע בחורל, וואָס איז געווען פאַררוקט אין אַ ווינקל און געשלונגען ביכער, איז מיט איינמאָל באַוווּסט געוואָרן; דאָס בחורל, וואָס איז נאָך נעכטן געשטאַנען ביים אויוון און צוגעגרייט דאָס מיטאָג פאַר דער פאַמיליע, איז היינט געוואָרן דאָס געשפּרעך אין אַלע סאַלאָנען פון שטאָט. עס האָט זיך מיט איינמאָל געעפנט פאַר אים די וועלט, די גרויסע וועלט און פון דעמאָלט אָן האָט זיין נאָמען אָנגעהויבן קלינגען איבער דער יידישער וועלט.

אָנגעהויבן האָט זיך עס פון אַ קלייניקייט. אינמיטן זומער פון יאָר 1818 איז פאָרגעקומען די חתונה פון דער טאָכטער פון יוסף לאַזאַר מאָרפּורגאָ, וועלכע איז געווען איינע פון די אָנגעזעענסטע פאַמיליעס אין שטאָט. עס איז דעמאָלט געווען אַ מין מנהג ביי די איטאַליענישע יידן, אַז איינער אַ געלערטער זאָל אויפגעבן אַ רעטעניש, אַ חידה, אין דער העברעאישער שפּראַך, וועלכע איז, ווי געוויינלעך, מיט אַ פּאָר טעג פריער פאַר דער חתונה פאַרעפנטלעכט געוואָרן און זי האָט געדאַרפט אויפגעלעזט ווערן פון די געסט. ס'פאַרשטייט זיך, אַז ס'זענען געווען געלונגענע און אויך אומגעלונגענע אויפלעזונגען. ווי נאָר זיין פאָטער איז דערפון געווויר געוואָרן, איז ער אַוועק צום שעפער פון דער חידה, שמשון לוסטראַ פינטשערלע, און געבעטן, ער זאָל אים געבן אַ קאָפּיע פון דער חידה. אַז ער האָט די חידה געבראַכט אַהיים, האָט ער געבעטן זיין זון, אַז ער זאָל פּרובירן די חידה צו לעזן. שמואל דוד האָט די אַרבעט נישט געוואָלט טאָן, דערקלערנדיק, אַז דאָס איז אומזיסט, ווייל ער וועט דאָך נישט קאָנען גיין אין אַ פרעמד הויז, וווּ ער איז נישט איינגעלאַדן, פאַרצולייענען דידאָזיקע לעזונג. דער פאָטער איז באַשטאַנען דערויף, אַז ער זאָל יאָ מאַכן, און ער האָט געזאָגט, אַז נישט. אַנשטאָט צו מאַכן די חידה, איז שמואל דוד אַריין אין קיך בעסער אָפּקאָכן אַרבעס אויף שבת. דאַן האָט זיך דער פאָטער אַליין אַוועקגעזעצט שטודירן די חידה. אַזוי ווי שמואל דוד האָט דערזען, אַז דער פאָטער פאַרלירט אַזויפיל צייט, האָט ער זיך אַליין גענומען צו דער חידה, און ער האָט תיכף אויסגעפונען, אַז דאָס באַדייט אַן אויוון. דערביי האָט ער די אויפלעזונג איינגעפאַסט אין אַ העברעאישן סאָנעט מיט אַן איינלייטונג אין איטאַליענישע פערזן און מיט אַן עפּילאָג אין פראַנצויזישע פערזן.

דער פאָטער איז דאַן אַוועק צו זיין שוואָגער, יהודה לאָלי, וועלכער איז גע־

ווען איינגעלאַדן אויף דער חתונה, אַז ער זאָל פאָרטראָגן דידאָזיקע אויפלעזונג. און זיין קוזין שמואל האָט זיך אונטערגענומען די זאַך צו דערליידיקן. די־דאָזיקע שירים זענען אויף דער חתונה געלייענט געוואָרן און אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס בייפאַל, און אַזוי אַרום איז דער נאָמען פון יונגן דיכטער באַקאַנט געוואָרן אין אַלע קרייזן פון שטאָט. דער אינטערעס צו דעם יונגן דיכטער איז געוואָרן אַזוי גרויס, אַז אַלע האָבן זיך געוואָלט באַקענען מיט אים; מען האָט געוואָלט זיך באַקענען מיט אַנדערע פון זיינע שירים און אַפילו מאַרפורגאָ אַליין, ווי אויך ר׳ יצחק ב״ר שלמה לוצאַטאָ האָבן אים געלויבט אין ספּעציעלע שירים.

פיל אָנגעזעענער איז ער געוואָרן אין שטאָט שפּעטער, אין יאָר 1819. צו יענער צייט איז אָנגעקומען קיין טריעסט דער קרוינפּרינץ פערדינאַנד, און שפּעטער אויך דער קייזער פון עסטרייך. כדי צו באַגריסן דעם הויכן גאַסט מיט עפּעס אַ שיינער זאַך, האָט די יידישע געמיינדע באַשלאָסן, אַז עס וואָלט געווען זייער פּאַסיק אים צו באַגריסן מיט אַ שיינעם איטאַליענישן שיר. דעם אויפטראַג האָט באַקומען דער יונגער שמואל דוד. זיין באַגריסונגס־שיר האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן בייפאַל און לוצאַטאָס נאָמען איז דורך דעם צום ערשטן מאָל דערשינען אין דער פּרעסע.

דאָס אַלץ צוזאַמען האָט געבראַכט שמואל דודן גרויס כבוד און ער איז אויפגענומען געוואָרן אַלס פּריוואַטער לערער אין די שענסטע הייזער פון טריעסט. יעדער האָט אים געוואָלט האָבן ביי זיך אין הויז און יעדער האָט געוואָלט, ער זאָל זיין אַ לערער פאַר זיינע קינדער. מיט זיין גרויסן וויסן און מיט זיין איידעלן כאַראַקטער האָט ער געוואונען די ליבשאַפט פון די עלטערן, ווי אויך פון זיינע שילער. וואָרום ער האָט זיך אַרויסגעוויזן צו זיין נישט בלויז אַ גוטער קענער, אַ געבילדעטער מענטש, נאָר אויך אַ גוטער לערער. ער האָט געקענט אומגיין מיט קינדער, ער האָט פאַרשטאַנען זייער נשמה און זיי האָבן אים דערפאַר זייער ליב געהאַט. די־דאָזיקע נייע באַשעפטיקונג האָט שטאַרק פאַרבעסערט זיין מאַטעריעלע לאַגע. ער האָט זיך שוין נישט געדאַרפט אַזוי קוועלן און זיין אַזוי אויסגערעכנט מיט אַ פּאָר קרייצער. דער פאָטער האָט אים נאָך אַלץ פּרובירט איינרעדן, אַז ער זאָל זיך, אַ חוץ אַלעם דעם, אויסלערנען אַ מלאכה, כדי ער זאָל בעסער געזיכערט זיין צו מאַכן אַ לעבן. אָבער ער האָט שוין דאָס בשום־אופן נישט געוואָלט. ער האָט געוואָלט לערנען, שטודירן און שאַפן.

אַ גרויסן איינפלוס האָט אויף אים דעמאָלט געהאַט ר׳ יצחק שמואל רעדזשיאָ פון גערץ, וועלכער איז שוין דאַן געווען גאַנץ באַרימט. ר׳ יצחק שמואל איז געווען אַ מאַן פון פילזייטיקן וויסן און האָט אין דעם השכלה־פּעריאָד געשפּילט אַ גרויסע ראָלע ביי די איטאַליענישע יידן. ער איז געווען אַ גרויסער קענער פון דער העברעאישער ליטעראַטור און איז געווען גוט באַהאַוונט אין אַלגעמיינע וויסנשאַפטן, באַזונדערס אין מאַטעמאַטיק, און אויף דעם געביט איז ער געווען אַ געוויסע צייט פּראָפעסאָר אין ליצעאום פון זיין שטאָט. אויסערדעם איז ער אַ געוויסע צייט געווען אויך רב פון גערץ. ר׳ יצחק שמואל איז,

אַ חויז זיין בילדונג, אויך געווען גאַנץ רייך און ממילא אויך אומאָפּהענגיק. ער איז מחמת דעם געווען זייער געערט ביי די איטאַליענישע יידן, און זיינע מיינונגען זענען זייער הויך געשעצט געוואָרן. ר׳ יצחק שמואל האָט שוין פון שמואל דודן געהאַט געהערט פון פריער. ער האָט זיך שוין, דורך דער פאַרמיטלונג פון זיין קוזין שמואל וויטאַ, בעת ער איז געווען אין טריעסט, געהאַט דורכגעשריבן מיט אים מכח געוויסע וויסנשאַפטלעכע פאָרשונגען. זיי זענען גראָד אין יענעם פרט געווען פאַרשידן אין זייערע מיינונגען, אָבער ר׳ יצחק שמואל האָט געפילט, אַז דער יונגערמאַן האָט אַ סך וויסן און אָריגינעלע געדאַנקען, וועלכע ער האָט זייער הויך געשעצט. שפעטער אָבער, ווען ר׳ יצחק שמואל אַליין איז געווען אין טריעסט, האָבן זיי זיך באַקענט נענטער און זענען געוואָרן גרויסע ידידים אויף שטענדיק.

אַזוי זענען אַריבער עטלעכע יאָר. אונטער דער צייט איז געשטאָרבן זיין פאָטער חזקיה, און ער איז געבליבן איינער אַליין מיט זיין יינגערער שוועסטער רחל. ער איז שוין אָבער איצטער נישט געווען אין אַזאַ גרויסער נויט, ווי פריער. ער איז שוין געווען באַקאַנט אין שטאָט. ער איז אומעטום געאַכטעט געוואָרן, מען האָט געזוכט זיין באַקאַנטשאַפט, און ער איז שוין אויך מאַטעריעל געווען פאַרהעלטניסמעסיק נישט שלעכט איינגעאָרדנט, דורך זיין לערעריי. ער האָט שוין געקאָנט מאַכן אַ לעבן פאַר זיך אַליין, און מחמת דעם האָט ער אין יאָר 1826 חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון זיין אַמאָליקן רבין ר׳ רפאל סעגרעי, וועלכע ער האָט נאָך געהאַט געקענט פון פריער, בעת ער איז נאָך געווען אַ יונג יינגל. זיין פרוי, בעלאַ, האָט געהאַט די מעלות פון איר פאָטער. זי איז געווען באַגאַבט, האָט געהאַט זייער אַ פיינעם כאַראַקטער, און איז געווען פולקאָם צוגעפאַסט צו דעם שטילן, רואיקן, צוריקגעהאַלטענעם און געבילדעטן שמואל דוד.

פון דעמאָלט אָן הויבט זיך אַ נייע עפאָכע אין דעם לעבן פון יונגן שמואל דוד — אַן עפאָכע פון שעפערישן שוואונג, אַן עפאָכע פון רום.

ה.

זיינע ערשטע שאַפונגען

זיינע אויסערגעוויינלעכע פעאיקייטן און זיין אָריגינעלן אַרט דענקען האָט שמואל דוד לוצאַטאָ אָנגעהויבן אַרויסווייזן נאָך אין דער גאַנץ פריער יוגנט, ווען ער איז נאָך אַ קליין קינד געווען. שוין דעמאָלט, ווען ער איז נאָך געגאַנגען אין חדר אַריין און האָט געלערנט איוב, האָט ער געהאַט די דרייסטקייט צו זאָגן, אַז די געוויינלעכע פירושים אויף איוב געפעלן אים נישט, און האָט זיך באַרימט פאַר זיינע חדר־חברים, אַז ווען ער וועט עלטער ווערן, וועט ער שרייבן אַ בעסערן פירוש, ווי רש״י.

אַלט־זייענדיק עלף יאָר, האָט ער שוין געהאַט איבערגעזעצט די לעבנסבאַשרייבונג פון גריכישן פאַבל־מייסטער עזאָפּ און האָט זיך שוין געהאַט דער־

לויבט צו מאָכן באַמערקונגען מכח געוויסע פּירושים אין חומש. זיין מוח האָט נישט גערוט. ער האָט געהאַלטן אין איין פאָרשן, אין איין אַנאַליזירן. ער האָט אומעטום געפונען אומפּולקאָמענהייטן און ער איז שטענדיק געווען אומצופרידן. בעת ער האָט צו דרייצן יאָר געהאַט געלערנט „עין יעקב“, איז אים פּלוצלינג איינגעפאַלן אַ געדאַנק, אַז צו דער צייט פון תלמוד איז די תורה נאָכנישט געווען פונקטירט, האָט נישט געהאַט קיין נקודות און טראָפּ, לויט דער טראַדיציע האָט מען טאַקע געוווּסט, ווי צו לייענען און ווי צו זאָגן, אָבער די פאָרמען פון די עצם נקודות, די טראָפּ אַליין און אויך זייערע נעמען זענען נאָך אין תלמוד־צייט נישט באַקאַנט געווען. ער איז אַליין איבערראַשט געווען פון דערדאָזיקער אַנטדעקונג און איז געוואָרן שטאַרק איבערצייגט דערין. דידאָזיקע אַנטדעקונג איז שוין איינגטלעך געמאַכט געוואָרן פריער פון אים דורך ר׳ אליהו בחור, אָבער ער איז געקומען דערצו דורך זיין אייגענעם שאַרפן מוח, וואָרום אַלס דרייצן־יעריקער ייִנגל האָט ער נאָך פון אליהו בחורס ספרים אַפילו נישט געהאַט געוווּסט. ער האָט שטאַרק געמאַטערט זיין פאָטער מיט דערדאָזיקער אַנטדעקונג, וועלכער איז מיט אים מסכים געווען, נאָר ווען זיין מוטער איז איינמאָל קראַנק געווען און עס איז צו איר געקומען דער דאָקטאָר פריצי, האָט דער פאָטער ביי אים געפרעגט מכח דעם, און דער דאָקטאָר האָט אים דערקלערט, אַז לויט דער מיינונג פון די חז״ל אין נדרים, זענען די נקודות און טעמים געשאַפן געוואָרן אין עזראס צייטן. דער יונגער אַנטדעקער האָט געשוויגן. ער איז אָבער געבליבן פעסט ביי זיין מיינונג, אַז דאָס, וואָס די חז״ל רעדן מכח די נקודות, האָבן זיי נישט געמיינט די שריפטלעכע צייכנס, נאָר די נישט־געשריבענע. דידאָזיקע אַנטדעקונג איז געווען אַן אויסערגעוויינלעכע, איבערהויפּט, ווען מען נעמט אין באַטראַכט, אַז ער איז נאָך דעמאָלט געווען אַ יונג ייִנגל. אויסער דעם האָט אים דידאָזיקע אַנטדעקונג געפירט צו אַ נייעם געדאַנק, אַז דער זוהר איז נישט געשאַפן געוואָרן אין דער צייט פון די תנאים, וואָרום דאָרטן רעדט זיך שוין וועגן נקודות און טראָפּ.

שפּעטער, ווען ער איז אַלט געוואָרן פערצן יאָר, האָט זיך דער יונגער שמואל דוד פאַרמאָסטן אויף אַ ריזיקן פּלאַן, צו שאַפן אַ העברעאישע קאָנקאָרדאַנץ, אַ גראַמאַטיקאַלישן פּירוש צו דער תורה, אַ העברעאיש־איטאַליענישן און אַן איטאַליעניש־העברעאישן ווערטער־בוך, אַ וויסנשאַפטלעכן פּירוש צו דער תורה, אַ נייעם „ספר המצוות“. דערווייל האָט ער געהאַט פיל געלייענט און פיל שטודירט און זיך פּרובירט שאַפן זיינע אייגענע מיינונגען אויף פאַרשידענע פּראָבלעמען, וואָס האָבן געהאַט געמאַטערט דעם יונגן מוח. און מיט אַ פּאָר יאָר שפּעטער האָט ער צונויפגעזאַמלט אין איין ספר אַלע זיינע באַווייזן קעגן דער אַלטקייט פון נקוד, וואָס האָט געהאַט געהייסן „מאמר הנקוד“. זיין קוזין שמואל וויטא לאָלי האָט נישט געהאַלטן מיט זיין מיינונג און האָט געשריבן צום גרויסן חכם אין גערץ, ר׳ יצחק שמואל רעדזשיאָ, אַ געניויעם באַריכט וועגן שמואל דודס ווערק, און האָט דערביי געשילדערט מיט שרעקלעכע פאַרבן די אַנטי־קבלהשע אויספירונגען, וואָס ער האָט געהאַט געמאַכט איבע־ די נקודות און טראָפּ. רעדזשיאָ האָט אים געענטפערט, אַז אויך ער איז נישט

מסכים מיט שמואל דודס מיינונגען. שמואל דוד האָט ווידער ארויסגעבראכט זיינע מיינונגען מיט שטאַרקע באַווייזן און זיי זענען ווידער אָפּגעשיקט געוואָרן צו רעדזשיאָ. רעדזשיאָ האָט געענטפערט, אַז ער וועט זיך שוין מער נישט אַריינלאָזן אין ויכוחים וועגן דעמדאָזיקן ענין. שמואל דוד האָט זיך אָבער פון זיינע אָנשויאונגען נישט אָפּגעזאָגט. ערשט, ווען ר׳ יצחק שמואל איז געקומען קיין טריעסט, האָבן זיי זיך ביידע געטראָפן און זענען געוואָרן אייביקע פריינט.

מיט עטלעכע יאָר שפּעטער, אין יאָר 1822, האָט איינער אַ יידישער מעצענאַט פאַרגעלייגט, מען זאָל אַרויסגעבן אַן איטאַליענישע איבערזעצונג פון די תפלות. מען האָט זיך דעריבער געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט לוצאַטאָן און אים געמאַכט דעם פאָרשלאָג מיט דעם באַדינג, אַז ער זאָל זיין נאָמען אויף דער איבערזעצונג נישט אַרויפשטעלן. דער יונגער לוצאַטאָ האָט זיך ווייניק געקימערט וועגן כבוד און האָט דעם פאָרשלאָג אָנגענומען. דערווייל האָט זיך געמאַכט אַ צופאַל, אַז דער נאָמען פון איבערזעצער איז דאָך באַקאַנט געוואָרן און איינער, וואָס האָט לוצאַטאָן מקנא געווען, איז אַוועק צום רב און דערציילט בסוד, אַז לוצאַטאָ איז נישט פרום און מחמת דעם איז נישט פּאַסיק, אַז ער זאָל די תפלות איבערזעצן. אין אָנהויב האָט געשיינט, אַז מען וועט נעמען די מסירה גאַנץ ערנסט, מען האָט באַלד געפּרוּווט דעם רב איבערצייגן, אַז דאָס איז אַ העסלעכער ליגן, און דער סוף איז געווען, אַז אַזוי ווי עס איז שוין סיי ווי סיי באַקאַנט געוואָרן דער נאָמען פון איבערזעצער, האָט מען לוצאַטאָס נאָמען אַרויפגעשטעלט אויפן שער פון די תפלות, וועלכע האָבן זיך אין דעמזעלבן יאָר געדרוקט. אַ דאַנק דעם איז זייער שטאַרק געשטיגן זיין נאָמען אין דער געמיינדע און זיין מאַטעריעלע לאַגע האָט זיך באַדייטנדיק פאַרבעסערט, באַקומענדיק באַצאָלט פאַר זיין לערנען מיט פּריוואַטע רייכע קינדער נישט בלויז לשון־קודש, נאָר אויך פראַנצויזיש, אויף וואָס ער איז געווען אַ מייסטער.

די יידישע געמיינדע אין טריעסט האָט מיט אים אָנגעהויבן צו שטאָלצירן, איינזעענדיק אין אים אַ גרויסן געלערנטן אין דער צוקונפט, און זיי האָבן זיך אין זייערע האָפענונגען נישט אָפּגענאַרט. צו יענער צייט איז געהאַט אין ווין דערשינען אַ העברעאישער יאָרבוך „בכורי העתים”, וועלכעס ס׳האָט געהאַט אַרויסגעגעבן אַ קריסטלעכע דרוקעריי. הגם די ערשטע יאָרגענג זענען נישט געווען פון גרויסן ווערט, זענען זיי דאָך צווישן די יידן שטאַרק פאַרשפּרייט געוואָרן. אַלע, וואָס האָבן געקענט העברעאיש, האָבן דאָסדאָזיקע יאָרבוך געלייענט און ס׳איז באַטראַכט געוואָרן אַלס גרויסער כבוד צו זיין אַ מיטאַרבעטער אין דעמדאָזיקן זשורנאַל. לוצאַטאָס פריינט האָבן אויף אים געווירקט, אַז ער זאָל אויך אָנהויבן שרייבן אין די „בכורי העתים”, און אין יאָר 1825 זענען דערשינען זיינע עטלעכע פאָרשונגען איבער די סינאָנימען אין דער העברעאישער שפּראַך, און אויך אַ זאַמלונג פון שירים אונטערן טיטל „כנור נעים”.

אויב לוצאַטאָ איז ביז דעמאָלט געווען בלויז אַ באַרימטער זון פון

טריעסט, איז ער איצט מיט איין מאָל געוואָרן אַ באַרימטער זון פון גאַנצן יידנטום. דער גאַנצער זשורנאַל האָט איצט באַקומען אַ גרויסן ווערט, מער אָנזען. אין זיינע פאָרשונגען איבער די סינאָנימען פון לשון־קודש האָט לוצאַטאָ אַרויסגעוויזן אַן אָריגינעלן דענקען און טיפן גייסט. מען האָט דערזען אין אים דעם גרויסן מייסטער, דעם וויסנשאַפטסמאַן, וואָס איז מחדש חידושים. עס איז געווען, אַזוי צו זאָגן, דאָס ערשטע מאָל, ווען מען האָט אין די „בכורי העתים“ דערזען אַ לעבעדיק וואָרט, אַ וויסנשאַפטלעך וואָרט, פאָרשונגען פון אינהאַלט און פון אָריגינאַליטעט. אויסער אַלעם דעם האָט לוצאַטאָ באַוויזן, וואָס עס הייסט שיין שרייבן לשון־קודש, וואָס עס הייסן פיינקייטן פון דער שפּראַך, וואָס עס הייסט גייסט פון דער שפּראַך.

שמואל דוד לוצאַטאָ האָט זיך, אַלזאָ, אין די גאַנץ יונגע יאָרן, אַרויסגעוויזן נישט בלויז אַלס וויסנשאַפטלעכער פאָרשער, נאָר אויך אַלס שיינער דיכטער. די ערשטע זאַמלונג פון זיינע לידער זענען דאָס רוב איבערזעצונגען פון קלאַסישע און מאָדערנע איטאַליענישע דיכטער. ער האָט אָבער אין דער־דאָזיקער זאַמלונג געהאַט אויך פיל אָריגינעלע לידער, פון וועלכע עס בליצט אַרויס זיין שיינער דיכטערישער טאַלאַנט. די יודעי חן האַלטן זיין ליד, אין וועלכן ער שילדערט דאָס אָפּריכטן די תפילות אין בית־המקדש, אַלס מייסטערווערק, און דאָס האָט ער געהאַט געשריבן, ווען ער איז געווען בסך־הכל פופצן יאָר אַלט. דאָסדאָזיקע ליד ווערט באַטראַכט אַלס איינס פון די בעסטע אויף דעמדאָזיקן געביט און איז אַפילו נאָך ביז היינטיקן טאָג אָנציענדיק דורך זיין אינהאַלט און פאָרם און ער ווערט אויך באַטראַכט אַלס דער בעסטער העברעאישער דיכטער פון נייצנטן יאָרהונדערט, וואָס האָט זיך אַזוי וווּנדערבאַר אויסגעצייכנט מיט פולקאָמענהייט און פאָרם.

שמואל דוד לוצאַטאָ איז מיט זיינע פאָרשונגען און זיינע דיכטונגען געווען ממש אַ וווּנדער־קינד. ער האָט איבערראַשט די וועלט מיט זיינע פאָרשונגען איבערן נקוד, ווי עס ווייזט זיך אַרויס די רייפקייט פון דעם יונגן פאָרשער, זיין אַלזייטיקער וויסן און זיין שיינע ליטעראַרישע פאָרם, וועלכע געהערן צו די בעסטע פאָרשונגען פון יידישע וויסנשאַפטן, און ער האָט אויף דעמזעלבן אופן איבערראַשט די וועלט מיט זיינע קינסטלערישע דיכטונגען, וועלכע זענען געשאַפן געוואָרן אין דער גאַנץ פרישטער יוגנט.

ו.

אַלס פּראָפעסאָר אין פּאַדואַ

צו דער צייט, ווען לוצאַטאָ האָט אָנגעהויבן באַרימט צו ווערן אין דער יידישער וועלט, איז אים געגעבן געוואָרן אַ נייע גרויסע געלעגנהייט, וועלכע האָט געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג פאַר זיינע וויסנשאַפטלעכע פאָרשונגען און פאַר דער יידישער קולטור־געשיכטע. דאָס איז געווען די גרינדונג פון דעם רבנים־סעמינאַר אין פּאַדואַ.

די יידישע לאַגע אין די איטאַליענישע פּראָווינצן, וועלכע זענען געווען אונטער דער עסטרייכישער הערשאַפט, איז געווען זייער אַ שלעכטע. דער קייזער פראַנץ יאָזעף דער ערשטער איז געווען אַ גרויסער קאָנסערוואַטאָר און האָט שטאַרק מורא געהאַט פאַר „רעפאָרמען", פאַר „ענדערונגען". ער האָט געוואָלט, אַז ס'זאָל אַלץ בלייבן ווי עס איז. כדי אָבער אַרויסצונעמען די יידן פון זייער מיטלאַלטערלעכער אָפּגעשלאָסנקייט, האָט דער קייזער אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג, אַז פון איצט אָן דאַרפן די יידן נעמען אַלס רבנים נאָר פילאָזאָפיש-אויסגעבילדעטע פּערזאָנען. אין דאָס רוב עסטרייכישע פּראָווינצן האָט דידאָזיקע פאַראָרדענונג נישט געקאָנט דורכגעפירט ווערן, ווייל די דאָרטיקע יידן זענען נאָך גאַנץ ווייט געווען פון מאָדערנער קולטור און וואָלטן אַ וועלטלעך-געבילדעטן רב בשום-אופן נישט אויפגענומען. גאַנץ אַנדערש איז אָבער די לאַגע געווען אין די איטאַליענישע פּראָווינצן. אין איטאַליע זענען די יידן פון לאַנגע דורות געווען צונויפגעבונדן מיט וועלטלעכער קולטור. דאָרטן איז די וועלטלעכע בילדונג נישט געווען קיין חטא; פאַרקערט, דאָרטן איז דאָס פאַררעכנט געווען פאַר אַ גרויסער מעלה, אַפילו פאַר אַ נויטווענדיקייט. עס איז דעריבער באַשלאָסן געוואָרן, אַז די יידישע געמיינדעס פון דעם קעניגרייך לאָמבאַרדיע און ווענעציע זאָלן גרינדן אַ רבנים-סעמינאַר, וועמעס תלמידים עס זאָלן שפּעטער קאָנען האָבן דאָס רעכט צו ווערן רבנים. אַלס אָרט פאַר דעמדאָזיקן רבנים-סעמינאַר איז אויסגעוויילט געוואָרן די אוניווערזיטעטס-שטאָט פּאַדואַ, וועלכע האָט געהאַט געשפּילט אַ ראָלע אויך אין דער געשיכטע פון דעם יידישן קולטור-לעבן פאַר יאָרהונדערטער.

דערדאָזיקער רבנים-סעמינאַר איז פייערלעך געעפנט געוואָרן אין דער אָנוועזנהייט אויך פון קריסטלעכע פּראָפעסאָרן און באַרימטע מענער, אין יאָר 1829, און צווישן די איבעריקע פּראָפעסאָרן, איז אויך געוויילט געוואָרן דער ניין און צוואַנציק-יעריקער שמואל דוד לוצאַטאָ אַלס פּראָפעסאָר פון העברעאישער גראַמאַטיק, ביבל-פאָרשונג, געשיכטע און רעליגיע-פילאָזאָפיע. אין דער אמתן האָט ער, צוליב זיין גרויסער באַשיידנקייט, אַפילו נישט געוואָלט, אַז זיין נאָמען זאָל דערמאָנט ווערן צווישן די פּראָפעסאָר-קאַנדידאַטן, אָבער ער האָט אַלץ איבערגעלאָזן צו דער השגחה און ער איז דאָך אויסגעוויילט געוואָרן.

לוצאַטאָ איז געווען שטאַרק צופרידן פון דעמדאָזיקן אויסוואַל, ווייל ער האָט דערפון אַרויסגעזען, אַז זיינע וויסנשאַפטלעכע פאָרשונגען זענען אָנערקענט געוואָרן.

איצטער האָט לוצאַטאָ אָנגעהויבן זיין גרויסע שעפערישע אַרבעט. די סטודענטן האָבן אים זייער שטאַרק געאַכטעט און ליב געהאַט. זיינע סטודענטן זענען געווען זיינע פריינט און ער איז געווען זייער מורה-דרך. לוצאַטאָ האָט זיך נישט באַגנוגנט, ווי אַנדערע געלערטע, מיט בלויז אָפּהאַלטן זיינע פאָרטראָגן און אַוועקגיין; ער האָט געשטרעבט זיינע סטודענטן צו דערציען אַלס גוטע יידן און איינפלאַנצן אין זיי די ליבע צום יידנטום און צום אמת.

לוצאַטאָ איז געווען אַ גרויסער שונא פון ליגן און פראַזעס, באַרימערייִ און פאַלשקייט. און מחמת דעם האָט אפילו אָט דער רואיקער און באַשיידענער לוצאַטאָ געקאָנט אַמאָל אַרויס פון געדולד, ווען ער האָט באַמערקט נישט אויפריכטיקע, פאַלשע האַנדלונגען. זיינע סטודענטן האָבן אים שטאַרק פאַרערט נישט בלויז פאַר זיין גרויסער געלערזאַמקייט, נאָר אויך פאַר זיין פיינעם כאַראַקטער, פאַר זיין פריינטשאַפט, פאַר זיין אויפריכטיקייט. לוצאַטאָ איז געווען אַ מוסטער פאַר זיינע סטודענטן, ער האָט אויף זיי געהאַט אַ געוואַלטיקע השפעה. ער האָט אויף זיי געווירקט נישט בלויז מיט תורה אַליין, נאָר אויך מיט שיינע מידות און מיט עטישער אויפפירונג.

לוצאַטאָ האָט אָבער זיין השפעה אויסגעשפרייט נישט בלויז אויף זיינע סטודענטן אַליין, נאָר אויך אויף דער איבעריקער וועלט. דער סעמינאַר אַליין איז אים געווען צו־קליין, ווי וויכטיק ער איז פאַר אים נישט געווען. זיין נאָמען איז שוין דאַן געווען אַזוי באַקאַנט, אַז מען האָט ביי אים געמאַכט אָנפראַגעס פון פאַרשידענע געגנטן. מען האָט ביי אים געפרעגט וויסנשאַפטלעכע פראַגעס. מען האָט ביי אים געפרעגט וועגן מאַטעריאַלן. און אַלעמען האָט ער געענטפערט, אויף אַלץ האָט ער געהאַט צייט, צו אַלעמען האָט ער געהאַט געדולד. ער איז גאַנץ אָפט מיסגעברויכט געוואָרן פון שאַרלאַטאַנעס אויך, אָבער ער האָט זיך גאַנץ ווייניק געערגערט דערפון. די גרויסע געלערטע פון זיין צייט האָבן זיך נישט געקאָנט אָפוואונדערן פון זיין ליבשאַפט צו דער יידישער וויסנשאַפט, צו וויסנשאַפט בכלל. ער האָט געטאָן אַלץ אין דער וועלט, אַרויסצוהעלפן מענטשן אין זייערע וויסנשאַפטלעכע פאָרשונגען. ער האָט אפילו אָפגעשריבן הונדערטער זייטן פון אַן אַלטן מאַנוסקריפט, וואָס איז ביי אים געווען, פאַר אַנדערע געלערטע, וועלכע האָבן זיך גענויטיקט אין דעמדאָזיקן מאַטעריאַל. ער האָט פשוט געאַרבעט פאַר אַנדערע, פונקט אַזוי ווי פאַר זיך אַליין און ער האָט עס געטאָן מיט חשק, מיט ליבשאַפט. אַז צונץ האָט אים אַמאָל אָנגעוויזן, אַז ער גיט אָפ זיין מי און צייט פאַר מענטשן, וועלכע זענען דאָס לחלוטין נישט ווערט, האָט ער געענטפערט, אַז אפילו דער שטן אַליין וואָלט געקומען צו אים מיט אַ בקשה, ער זאָל אים צושטעלן אַ מאַנוסקריפט אויף אָפצודרוקן אין גיהנום, וואָלט ער אים אויך נישט אָפגעזאָגט. אויך צונצס באַרימטע ווערק איבער דער סינאַגאָגאַלער פאָעזיע וואָלט קיינמאָל נישט פאַרענדיקט געוואָרן, אָן דער מיטהילף פון שמואל דוד לוצאַטאָ, וועלכער האָט אים געהאַט צוגעשטעלט מאַטעריאַל, וואָס ער האָט נויטיק געהאַט פאַר דידאָזיקע שריפטן. און עס איז נישט געווען בלויז צונץ אַליין, וואָס האָט געהאַט צו פאַרדאַנקען לוצאַטאָן פאַר זיינע גרויסע שאַפונגען, נאָר אויך אַנדערע באַדייטנדיקע פערזענלעכקייטן, ריזן אויף זייערע געביטן, האָבן זיך שטענדיק געווענדט צו לוצאַטאָן נאָך וויסנשאַפטלעכע קוועלן, נאָך היסטאָרישן מאַטעריאַל. צווישן זיי זענען געווען ראַפאָפאָרט, יאָסט, גייגער, זאַקס, דעליטש, גרעץ, שטיינשניידער, יעלינעק, קאַסעל, מונק. זיין גרויסן וויסן און פאָרשן האָט ער נישט געהאַלטן פאַר זיך אַליין. ער האָט אַלעמען געוואָלט מיטהעלפן. איך וואָלט געקושט די הענט, האָט ער געזאָגט, יעדן איינעם, וואָס

איז נאָר גרייט צו שאַפֿן, גרייט צו טאָן. אַרבעט איך דען פֿאַר מיין אייגענעם געברויך? אַרבעט איך דען פֿאַר מיין אייגננוץ?

און דאָס איז געווען אמת. ער האָט טאַקע נישט געאַרבעט פֿאַר זיין אייגננוץ. וואָרום ער האָט זיין אייגענע אַרבעט, זיינע אייגענע פֿאָרשונגען פֿאַרנאַכלעסיקט צוליב די הונדערטער שאלות און קשות, וואָס זענען צו אים אָנגעקומען, צו העלפֿן אין וויסנשאַפֿטלעכע פֿאָרשונגען. טייל פֿון די פֿאָרשער האָבן קיינמאָל נישט דערמאָנט, וואָס זיי האָבן צו פֿאַרדאַנקען לוצאַטאָן אין זייערע וויסנשאַפֿטלעכע דערגרייכונגען. אָפֿטמאָל האָבן זיי אים נאָך שאַרף אָנגעגריפֿן און עס פֿאַרשטייט זיך, אַז דאָס האָט לוצאַטאָן שטאַרק געקרענקט, וואָרום ווי באַשיידן, ווי רואיק ער איז נישט געווען, איז ער דאָך געווען נישט מער ווי אַ מענטש, מיט אַלע מענטשלעכע שוואַכקייטן, און ער האָט דעריבער נישט געקאָנט ביישטיין דעם נסיון אָפּצוענטפֿערן זיינע פֿריינט און אין אַ שאַרפֿן טאָן.

מיט דער שטעלע אין פּאַדואַ האָט זיך צום אָנהויב זיין מאַטעריעלע לאַגע עטוואָס געבעסערט, אָבער דערפֿאַר האָט ער געהאַט גרויסע פֿאַמיליען־אומגליקן. אַ פּאָר יאָר נאָך זיין חתונה האָט אים זיין פֿרוי געבראַכט אַ פּאָר קינדער, אָבער באַלד נאָך דעם איז זי אַליין קראַנק געוואָרן. זי איז אַריינגעפֿאַלן אין אַ מעלאַנכאָליע, וועלכע האָט זיך שפּעטער פֿאַרשטאַרקט דורך די פֿאַרלוסטן פֿון אירע קרובים. יאָרן־לאַנג האָט לוצאַטאָ שרעקלעך געליטן. ער האָט אויף איר אויפֿגעפּאַסט, ער איז אַרומגעגאַנגען אַרום איר. אָבער עס האָט קיין זאַך נישט געהאָלפֿן, זי איז געשטאָרבן. דאַן איז לוצאַטאָ געבליבן איינער אַליין מיט פֿיר קליינע קינדער, נישט האָבנדיק קיין איינציקן מענטשן, ווער עס זאָל אויף זיי אויפֿפּאַסן.

אויסער דעם איז די לאַגע פֿון ראַבינער־סעמינאַר געוואָרן ערגער. דער סעמינאַר איז אורשפּרינגלעך געבויט געוואָרן דורך די לאָמבאַרדיש־ווענעציאַנישע יידישע קהלות. נאָכדעם, ווי עס איז אַריבער די גרויסע באַגייסטערונג, האָבן זיי פֿאַרלוירן דעם חשק דעמדאָזיקן סעמינאַר צו שטיצן. עס זענען דעריבער אַוועק מערערע חדשים, וואָס די לערער האָבן נישט באַקומען זייערע געווינלעכע שכירות און מחמת דעם האָבן זיי סוף־כל־סוף געמוזט איינגיין דערויף, אַז מען זאָל פֿאַרקלענערן די שכירות. אָבער אויך מיט די קלענערע שכירות איז מען שוין נישט זיכער געווען. לוצאַטאָ האָט אַפֿילו אונטער דער צייט געהאַט פֿאַרעפֿנטלעכט מערערע וויסנשאַפֿטלעכע אָפּהאַנדלונגען, אָבער קיין געלט דערפֿאַר האָט ער נישט באַקומען. פֿאַרקערט, דאָס האָט אים נאָך געקאָסט געלט, וואָרום ער האָט נאָך געמוזט אויסגעבן אַ סך געלט אויף זעלטענע ביכער, וועלכע ער האָט נויטיק געהאַט פֿאַר זיינע פֿאָרשונגען. לוצאַטאָ האָט דעריבער געמוזט לאַנג ליידן גרויסע נויט. עס האָט זיך אָבער צופֿעליק געטראָפֿן אַ נס, וואָס איינער פֿון די דאָרטיקע מעצענאַטן, וועלכער איז געווען דער קוראַטאָר פֿון דעם רבנים־סעמינאַר, האָט זיך דערוווּסט פֿון זיין לאַגע און האָט אים אָנגעהויבן צו שטיצן. דאַן האָט ער חתונה געהאַט אַ צווייט מאָל, מיט דער שוועסטער פֿון זיין פֿאַרשטאָרבענער פֿרוי, וועלכע האָט איבערגענו־

מען דעם פּלאַץ פון אַ מוטער פאַר די איבערגעבליבענע יתומים. אָבער די אַלע נייע ענדערונגען, וואָס זענען פאָרגעקומען אין זיין לאַגע, האָבן אַלץ קיין שום ווערט נישט געהאַט. ער האָט נישט אויפגעהערט צו שאַפן, אָבער ער האָט נישט אויפגעהערט צו ליידן.

ז.

אַלס מפרש און דענקער

די אָריגינעלע געדאַנקען, וועלכע ר' שמואל דוד לוצאַטאָ האָט פּרובירט אַרויסברענגען אין דער פריסטער יוגנט אין אַ נישט־פאַרענדיקטער און נישט־אָפגעשליפענער פאָרם, האָבן איצט אָנגעהויבן צו ווערן רייף, קרעפטיק און פאַרביק. הויפּטזעכלעך האָט ער זיך דאַן באַשעפטיקט מיט איבערזעצן די תורה אויף איטאַליעניש, וואָס איז, זעלבסטפאַרשטענדלעך, געווען אַ פירוש פאַר זיך, און אַ חוץ דעם אויך מיט דירעקטע פירושים נישט בלויז אויף דער תורה, נאָר אויך אויף אַנדערע טיילן פון די כתבי הקודש. צו דערדאָזיקער אַרבעט האָט ער זיך געהאַט גענומען מיט אומגעהייערער ליבשאַפט, ווייל סוף־כל־סוף איז ביי אים די תורה געווען העכער פון אַלץ און שענער פאַר אַלץ.

צוערשט האָט ער נאָך אַ לאַנגן שטודיום געשאַפן זיין ווערק „אוהב גר'', וואָס איז געווען אַ גרינטלעכע אויספאָרשונג פון תרגום אונקלוס, דאָס הייסט פון דער אַראַמעאישער איבערזעצונג און פירוש אויף דער תורה, וועלכע האָט געשפילט אַזאַ גרויסע ראָלע אין דער ליטעראַטור־געשיכטע. דאָס איז געווען אַ וווּנדערבאַרע שאַפונג, אַן עפּאָכע־מאַכנדיקע שאַפונג. דאָך האָט ער געקאָנט באַקומען אַ פאַרלעגער פאַר אָט דעם ווערק נאָר מיט דעם תנאי, אַז ער אַליין וועט קויפן צוויי הונדערט עקזעמפּלאַרן. דאָס איז געווען, אַזוי צו זאָגן, זיין „האָנאָראַר''.

לוצאַטאָ איז געווען אַן אייגנאַרטיקער מפרש. אין דער אמתן איז לוצאַטאָ געווען אַ שטרענג־אָרטאָדאָקסישער ייד און זיך געהאַלטן טריי אָן דער טראַדיציע, אָן דער טראַדיציאָנעלער אויסטייטשונג און אויפפאַסונג פון דער תורה. ער האָט אַפילו געהאַלטן, אַז די „כתובים'' זענען, אַזוי צו זאָגן, נישט פון געטלעכער אַנטפּלעקונג, אַז בלויז די תורה און די נביאים זענען געטלעכע דערשיינונגען, אָבער בכלל גענומען איז שווער געווען צו געפינען אַ צווייטן געלערטן אין זיין צייט, וואָס זאָל מיט אַזאַ פייער און מיט אַזאַ קראַפט פאַרטיידיקן דעם טראַדיציאָנעלן שטאַנדפּונקט, די טראַדיציאָנעלע אינטערפּרעטאַציע, ווי ער, און ער איז אַפילו שאַרף אַרויסגעטראָטן קעגן דער מיינונג פון אבן עזרא און אויך קעגן די חכמים פון זיין צייט, וועלכע האָבן אָנגענומען אבן עזראס מיינונג, אַז עס איז געווען אַ צווייטער נביא ישעיה. לוצאַטאָ האָט זיך דעריבער געהאַלטן אָן רש''ין, כאָטש ער האָט געהאַלטן, אַז ער איז געווען צופיל גמרא־ייד און פאַרלאָזט זיך צופיל אויף די פירושים פון דער אגדה. ער האָט געהאַלטן רש''ין פאַר אַ וועג־ווייזער, פאַר אַ באַן־ברעכער אויף דעם גע־

ביט פון תורה־אינטערפרעטאַציע. אָבער אבן עזרא האָט ער נישט געקאָנט פאַרטראָגן. ער האָט געזאָגט, אַז ער באַקלאָגט זיך אויף אבן עזרא, נישט ווייל ער גייט אַוועק פון תלמודישע טראַדיציעס און אויפקלערונגען, נאָר ווייל ער האָט אָפט מורא ארויסצוזאָגן דעם אמת. אָפטמאָל דערהויבט ער די טראַדיציע ביזן הימל אַריין און אַן אַנדערש מאָל טייטשט ער אויס פסוקים קעגן דעם זין פון דער הלכה. דערדאָזיקער שטריך אין אבן עזרא איז אים שטאַרק נישט געפעלן געוואָרן, ווייל ער אַליין איז געווען אַן אָפענער מענטש און געזאָגט דאָס, וואָס ער האָט באמת געדענקט. דערביי אָבער האָט אויך לוצאַטאָ געהאַט פרייע אויסטייטשונגען, און זיין ציל איז געווען גאָר פשוט, באַפרייען דעם פירוש אויף דער תורה פון זייטיקע אויסטייטשונגען, — פון אויסטיישונגען, וואָס גייען נישט אַרויס פון דעם מהות פון דער שפּראַך. ער האָט זיך דערלויבט צו מאַכן געוויסע ענדערונגען אין טעקסט, אָבער נישט אין דער תורה. ער האָט דערקלערט, אַז ער גלויבט פון זיין טיפן האַרצן, אַז די תורה איז אַזוי שטאַרק זאָרגפעלטיק באַהאַנדלט געוואָרן, מען האָט אויף איר אַזוי שטאַרק אויפגעפּאַסט, אַז עס איז אַפילו אין קיין אות נישטאָ קיין שום פעלער. ביי די איבעריקע ספרים פון די כתבי הקודש, האָט ער געזאָגט, איז אַזאַ מין זאָרגפעלטיקייט נישט געווען און מחמת דעם האָבן געקאָנט אַריינקומען שרייב־פעלערן. אויפן גרונט פון זיינע פרינציפּן, אויף זיינע פולשטענדיק אויסגעאַרבעטע אַנשויאונגען האָט ער געשאַפן זיין פירוש אויף דער תורה אונטערן נאָמען „המשתדל“, אויך פירושים אויף די הפטרות, אויף ישעיה, ירמיה, יחזקאל, באַמערקונגען צו תהלים, משלי און איוב. ער האָט אַ לאַנגע צייט געאַרבעט אויף דידאָזיקע פירושים. ער האָט געוואויגן און געמאָסטן יעדעם וואָרט, יעדע אינטערפרעטאַציע, אָבער אַז ער איז אַרויס מיט זיי, האָט ער פאַרוווּנדערט די וועלט מיט זיין גרויסער געלערנזאַמקייט, מיט זיין אומדערמידלעכער אַרבעט און מיט זיין באַדייטנדיקער שעפערישקייט. וואָרום מען דאַרף נישט פאַרגעסן, אַז אין דער צייט, וואָס ער האָט געאַרבעט איבער זיינע פירושים, האָט ער נישט נאָר געדאַרפט פאַרברענגען גענוג צייט אויף זיינע פאָרלעזונגען אין דעם סעמינאַר, נאָר אויך האַלטן אין איין שרייבן תשובות אויף די שאלות פון פאַרשידענע יידישע און נישט־יידישע געלערטע, און די־דאָזיקע תשובות זענען געווען פאָרשונגען פאַר זיך. יעדע תשובה האָט אין זיך אַנטהאַלטן וויסנשאַפט, פילאָזאָפישע געדאַנקען, וואָס האָבן געהאַט אַ גרויסן ווערט פאַר דער אַזוי־גערופענער „חכמת ישראל“. זיינע בריוו זענען געווען און געבליבן אַן אומדערשעפּלעכער קוואַל פון תורה און חכמה.

בכלל איז די פרשנות אייגנטלעך געווען דאָס הויפּט־פעלד, וואָס האָט אים באַצויבערט און וואָס האָט אַרויסגערופן זיין ענטוזיאַזם. אויב ער האָט זיך שפּעטער באַשרענקט און אָנגענומען אַ מער־זאָרגפעלטיקן צוגאַנג צו זיינע תנ״ך־דערקלערונגען, איז עס געווען הויפּטזעכלעך צוליב די ראַדיקאַלע טענדענצן פון די יידישע און נישט־יידישע ביבל־פאָרשער פון יענער צייט. ווי עס שיינט, האָט ער זיך געוואָלט אויסהיטן נישט אידענטיפיצירט צו ווערן מיט די ביבל־קריטישע שטרעמונגען.

פֿון העכסטער באַדייטונג זענען געווען זיינע פֿאָרשונגען און אַנטדעקונגען אין דער מיטלאַלטערלעכער ליטעראַטור, וועלכע זענען געשאַפֿן געוואָרן אין דערזעלבער צייט. דידאָזיקע פֿאָרשונגען זענען שוין געווען נישט בלויז גרויס אַליין, זיי זענען געווען אינגאַנצן ניי. זיי האָבן שוין געשאַפֿן אַ שולע, זיי האָבן שוין סטימולירט צו נייע פֿאָרשונגען, וועלכע זענען מיט דער צייט אויסגעוואַקסן אין אַ ספּעציעלער ליטעראַטור.

יאָרנלאַנג, יאָרהונדערטער לאַנג זענען געלעגן רואיק די שירים פֿון אונזערע גרויסע מיטלאַלטערלעכע דיכטער, — פֿון ר׳ שלמה אבן גבירול, פֿון ר׳ יהודה הלוי, פֿון משה אבן עזרא, און קיינער האָט זיך צו זיי נישט צוגערירט. קיינער האָט זיך נישט געקימערט פֿאַר די ווונדערבאַרע שאַפֿונגען, וואָס דאָס שפּאַנישע יידנטום האָט אַרויסגעגעבן אין דער צייט פֿון זיין קולטורעלן אויפֿשוואונג, פֿון דעם קינסטלערישן גלאַנץ. לוצאַטאָ האָט אָבער אַלץ באַמערקט און ער איז עס געווען, וואָס האָט צום ערשטן מאָל זיך פֿאַרמאָסטן צו אַזאַ גראַנדיעזן פֿאַרנעם אַרויסצוברענגען די פּערלען פֿון די גרויסע יידישע דיכטער פֿון מיטלאַלטער. וואָרום עס איז נאָך, פֿאַרשטייט זיך, געווען גאַנץ ווייניק בלויז צו באַקומען דעם מאַנוסקריפּט און אים אָפּצודרוקן. די אַלע מאַנוסקריפּטן פֿון די שיינע דיכטער, וועמעס לידער עס זענען געזונגען געוואָרן אין אַלטן שפּאַניע און וועלכע זענען שפּעטער געוואָרן אונזערע אייגענע, זענען נישט געווען אין דער ריינער פֿאָרם, זענען געווען פֿאַרגרייזט און מען האָט זיי געמוזט ברענגען אין אָרדענונג. דאָס האָט געקענט נאָר אַזאַ מייסטער פֿון דער העברעאישער שפּראַך און אַזאַ קענער פֿון מיטלאַלטערלעכער ליטעראַטור־געשיכטע, ווי לוצאַטאָ. ער האָט זיי געפּוצט, ער האָט זיי אַרומגעשליפֿן און עס זענען ענדלעך אַרויס אויף דער וועלט יענע ווונדערבאַרע שירים. די וועלט איז ווירקלעך איבערראַשט געוואָרן צו זען אַזעלכע דיכטערישע שיינקייטן, פֿון וועלכע דאָס פֿאָלק האָט נישט געהאַט געוווּסט. דערמיט האָט לוצאַטאָ נישט בלויז געבראַכט צום לעבן די אַמאָליקע גרויסע דיכטער, נאָר ער האָט אויך אַנטדעקט אַ נייע וועלט, ער האָט אויפֿגעקלערט אַ גאַנצע עפּאָכע. שפּעטער האָבן זיך שוין אויך אַנדערע אַוועקגעלאָזן אויף דעמדאָזיקן פֿאָרשונגס־געביט און האָבן אים אַפֿילו גאַנץ גוט אויסגענוצט פֿאַר זייערע פֿאָרשונגען. דער באַשיידענער לוצאַטאָ האָט אָבער קיינעם נישט אָפּגעזאָגט צו העלפֿן אין דער אַרבעט, וועלכע ער האָט אַזוי ליב געהאַט.

ר׳ שמואל דוד לוצאַטאָ אָבער איז נישט געווען בלויז אַ וויסנשאַפֿטסמאַן, וואָס גריבלט זיך אין אַלטערטימלעכע זאַכן, ער איז אויך געווען אַ דענקער, וואָס באַשעפֿטיקט זיך נישט בלויז מיט פֿילאָזאָפֿישע ספּעקולאַציעס, מיט פֿילאָזאָפֿישע באַגריפֿן, נאָר אַ דענקער, וואָס העלפֿט אויף אַ גאַנץ פּשוטן אופֿן אויפֿצוקלערן די ריין־מענטשלעכע פּראָבלעמען. ער האָט געהאַלטן, אַז אין דער קולטור־געשיכטע ווירקן צוויי באַדייטנדיקע פֿאַקטאָרן: דער העלעניזם, וואָס באַצויבערט די מענטשן מיט שיינקייט און פֿולקאָמענהייט פֿון פֿאָרם, און דאָס יידנטום, וואָס איז באַגרינדעט אויף דער עטיק, אויף מאָראַל. די יידישע עטיק איז שטרענג אין אירע מאָראַלישע פֿאָדערונגען און דערפֿאַר שטייט זי אין

א שטענדיקן קאַמף מיטן העלעניזם. דעמראָזיקן געדאַנק פירט דורך לוצאַטאָ אין דער גאַנצער רעליגיע־געשיכטע, אין דער יידישער ליטעראַטור־געשיכטע. די יידישע ליטעראַטור, וואָס איז פול מיטן יידישן גייסט, קאָן מען באַלד דערקענען. די תורה, דער תלמוד, די אגדה. דאָס איז יידיש. די ליטעראַטור פון דער אַלעקסאַנדרינישער עפּאָכע, די רעליגיעז־פילאָזאָפישע טראַקטאַטן פון מיטלאַלטער. מהאי טעמא האָט לוצאַטאָ געהאַלטן א סך מער פון די צפון־פראַנצויזישע און דייטשע חכמים, וועלכע זענען געווען פאַרזונקען אין תלמוד, ווי פון די גרויסע פערזענלעכקייטן פון דעם אַראַבישן שפּאַניע. פיל שאַרפער איז נאָך לוצאַטאָ דערפאַר אַרויסגעטראָטן קעגן אברהם אבן עזרא, וועלכער האָט, לויט זיין מיינונג, קאָקעטירט מיט אַלעמען און מורא געהאַט אַרויסצוזאָגן אָפן זיינע מיינונגען. זיין אידעאַל איז געווען רש״י, וועלכער איז געווען דער רואיקער, באַשיידענער, אמת־יידישער חכם.

ר׳ שמואל דוד לוצאַטאָ האָט געהאַלטן, אַז דאָס שענסטע און העכסטע אין דער וועלט איז די עטיק, די מאָראַל. ער האָט געזאָגט, אַז א מענטש, וואָס האַנדלט מאָראַליש פון זיינע אַבערגלויבישע אָנשויאונגען, איז א סך העכער פאַר די, וואָס זענען דערגאַנגען צו דער העכסטער מדרגה פון חכמה און אמונה און היטן נישט אָפּ די געבאָטן פון מענטשלעכער ליבע. פאַר אים זענען מעשים טובים די גרעסטע זאַך, די מאָראַל די העכסטע זאַך. ער איז געווען באַגייסטערט פאַרן יידנטום. ער איז געווען באַגייסטערט פאַר דער תורה, וואָס איז פול מיט עטיק, פול מיט יושר, מיט רחמנות. דאָס יידנטום לערנט, ווי מען דאַרף זיך אויפפירן מענטשלעך. דאָס יידנטום איז שטענדיק, ענדערט זיך נישט. די מאָראַל איז אייביק. דער העלעניזם אָבער ענדערט זיך. דאָס יידנטום איז מאָראַליזם געלייטעט פון געפיל, געשטיצט אויף אמונה און טראַדיציע. ער האָט דערפאַר אָנגעגריפן דעם רמב״ם, פאַר זיין קאָקעטירן צום העלעניזם, פאַרן שטעלן די פילאָזאָפישע אמתן העכער פון די רעליגיעז־מאָראַלישע. ער האָט געהאַלטן, אַז דער רמב״ם איז צו־לאָגיש, צו־סיסטעמאַטיש, צופיל קאָפּ־שטיק, צו־ווייניק פּאָעטיש, צו ווייניק האַרציק און געפילפול. ער איז אַפילו אַוועק אַזוי ווייט, צו דערקלערן, אַז מיט זיין פילאָזאָפיע געהערט דער רמב״ם צו יענע, וועלכע ברענגען אונז דעם גרעסטן שאָדן. ווען נישט דער ראב״ד, האָט ער געזאָגט, וועלכער האָט דעם רמב״ם קריטיקירט, וואָלטן מענטשן היינט אפשר געהאַט פאַרגעסן די משנה און דעם תלמוד, און אונזערע קינדער און קינדסקינדער וואָלטן געוואָרן שקלאַפן פון אַריסטאָטעלעסן.

ח.

זיינע ליידן און זיין טויט

לוצאַטאָס לעבן איז געווען דאָס לעבן פון א מאַרטירער. ער האָט זיך דאָס גאַנצע לעבן געקוועלט און געפּלאָגט. עס איז ביי אים אפשר קיין איינציקער פריילעכער מאָמענט נישט געווען, אויב מען זאָל נישט רעכענען די פרייד פון

שאַפֿונג, די פֿרייד פֿון זיינע אָריגינעלע אויפֿטואונגען. ער האָט פֿון דער סאַמע יוגנט אָן געליטן נויט. די עלטערן זיינע האָבן קוים־קוים געקאָנט מאַכן אַ לעבן, און מחמת דעם האָט ער קיינמאָל נישט געקאָנט געניסן פֿון זיין יוגנט, ווי אַנדערע קינדער זיינסגלייכן. אַ פּאָר קרייצער איז ביי אים געווען אַ גאַנצער פֿאַרמעגן, אָבער ער האָט אַפֿילו דאָס זיך נישט געקאָנט פֿאַרגינען פֿאַר אַזוי־גערופֿענע פֿאַרגעניגנס, נאָר אויף אויפֿצוקויפֿן וויכטיקע זאַכן, ביכער, וועלכע ער האָט געהאַט געשלונגען מיט גרויס הונגער. ער איז שטענדיק געווען אָפּגעזונדערט פֿון דער אַרומיקער וועלט. ער איז ווייניק אַרויס שפּאַצירן, דאָס וואָלט שוין פֿאַר אים געווען אַ גרויסער לוקסוס. ער איז געזעסן ביי זיך אין שטוב און געלערנט. עסן איז שוין ביי אים געווען אַ נעבנזאַך.

דידאָזיקע נויט איז ביי אים געווען נישט בלויז אין דער סאַמע יוגנט, נאָר אויך שפּעטער, ווען ער איז שוין געווען אַ דערוואַקסענער בחור, אָבער די גרויסע מאַרטיראָלאָגיע האָט זיך אָנגעהויבן, זינט ער האָט חתונה געהאַט. עס האָבן געדאַרפֿט אַוועקגיין אַ פּאָר יאָר אין דחקות, ביז ער האָט געהאַט באַקומען זיין שטעלע אַלס פּראָפֿעסאָר אין דעם רבנים־סעמינאַר, און ערשט דעמאָלט איז דאָס גאַנצע גליק צערונען געוואָרן גאַנץ שנעל נאָכדעם, ווי די יידישע קהלות, וועלכע האָבן געדאַרפֿט אויסהאַלטן דעם סעמינאַר, זענען אָפּגעקילט געוואָרן און טאַקע אויך פֿאַראָרעמט געוואָרן. אויסער דעם איז די פֿאַמיליע פֿאַרגרעסערט געוואָרן און די הכנסה איז געוואָרן קלענער.

דאָס אַלץ האָט ער נאָך געהאַט איבערגעטראָגן פֿילאָזאָפֿיש, רואיק און מיט גדולה. דאָס, וואָס האָט אָנגעהויבן ברעכן זיין פֿיזישן געזונט און אונטערגעגראָבן זיין שטימונג, זענען געווען די גרויסע אומגליקן, וואָס זענען פֿאָרגעקומען אין זיין פֿאַמיליע. צו אַלעם ערשטן איז קראַנק געוואָרן זיין פֿרוי. צום אָנהויב האָט געשיינט, אַז זי וועט שנעל געזונט ווערן און עס וועט אַלץ זיין גוט. צום אומגליק אָבער האָט זיך די קראַנקהייט פֿאַרצויגן צו־לאַנג. די קינדער זענען נאָך געווען פּיצינקע און עס איז נישט געווען קיין אַנדערער אין שטוב, ווער עס זאָל אויף איר אויפֿפּאַסן. לוצאַטאָ האָט דעריבער דעמאָלט געמוזט זיצן און אויפֿפּאַסן אויף זיין קראַנקער פֿרוי און גלייכצייטיק זיצן און אַרבעטן, — אַרבעטן אין סעמינאַר, אַרבעטן פֿאַר זיך, און שטיין דערצו אין שריפֿטלעכן פֿאַרקער מיט געלערטע פֿון גאַנץ אייראָפּע. אַזוי זענען געגאַנגען יאָרן פֿון פּיין, יאָרן פֿון ליידן, יאָרן פֿון הונגער־נויט. אָבער ענדלעך איז אָנגעקומען די קאַטאַסטראָפֿע פֿון זיין פֿרוים טויט, און ער האָט געמוזט ווערן נישט בלויז אַ פֿאָטער צו די קינדער, נאָר אויך אַ מוטער. ערשט שפּעטער, ווען ער האָט חתונה געהאַט מיט דער שוועסטער פֿון זיין פֿרוי, איז פֿון אים אַראָפּ דער יאָך פֿון מוטערלעכער קינדער־אויפֿפּאַסונג. די לאַסטן פֿון דער פֿאַמיליע זענען איצט געוואָרן נאָך גרעסער, ווייל מען האָט גאַנץ ווייניק גענומען צאָלן שכירות און די קינדער האָבן אָנגעהויבן אונטערוואַקסן.

אין יאָר 1848 איז די לאַגע געוואָרן זייער ביטער. עס זענען אַוועק גאַנצע חדשים און ער האָט קיין שכירות אינגאַנצן נישט באַקומען. ער האָט דאַן געשריבן צו זיין פֿריינט, ר׳ מיכאל זאַקס, אָנווייזנדיק אויף זיין ביטערער לאַגע,

נישט־האָבנדיק קיין איין קרייצער אויסצוהאַלטן זיין פֿרוי מיט זעקס קינדער. ווען נישט זיין פֿריינט גבריאל טריעסט, וואָלט ער שוין לאַנג געהאַט אויסגעגאַנגען פֿון הונגער.

בלויז איין טרייסט איז נאָך געבליבן אין זיין לעבן, דאָס איז געווען זיין זון פֿילאָקסען, אוהב גר. דערדאָזיקער יונגערמאַן האָט זיך נאָך פֿון דער יוגנט אָן אויסגעצייכנט מיט זיינע גרויסע פֿעאיקייטן. ער האָט געהאַט דיזעלבע התמדה, ווי זיין פֿאָטער און האָט, נאָך זייענדיק זייער יונג, זיך אויסגעלערנט מערערע אָריענטאַלישע שפּראַכן, צו וועלכע עס האָט אים אַמשטאַרקסטן געצויגן. ער האָט געקענט אַראַביש, עטיאָפּיש, סיריש און די גאַנצע נייע וויסנשאַפֿט, וואָס האָט דעמאָלט אָנגעהויבן אַרויסצושפּראָצן אויף דער וועלט, — אַסיראָלאָגיע. מיט אַ באַזונדערער גרויסער ליבע האָט ער דעמאָלט שטודירט די לאַגע פֿון די יידן אין אַביסיניע, די אַזוי־גערופֿענע פֿאַלאַשן. דער פֿאָטער האָט געהאַט פֿון אים גרויס נחת. ער האָט דערוואַרט פֿון אים אַ גרויסע צוקונפֿט. און נישט בלויז דער פֿאָטער אַליין, נאָר אויך די אַלע פּערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן אים געהאַט געקענט.

צו זיבעצן יאָר האָט פֿילאָקסען געצויגן די אויפֿמערקזאַמקייט פֿון דער געלערנטער וועלט מיט אַ רייע וויסנשאַפֿטלעכע אַרטיקלען, און דער מעצענאַט גבריאל טריעסט האָט אים אויף זיינע הוצאות געהאַט אַוועקגעשיקט קיין פּאַריז, דורך ווין, לייפּציג און פֿראַנקפֿורט, פֿאָרטצוזעצן זיינע שטודיעס. אומעטום, וווּ דער יונגער געלערטער איז דורכגעפֿאָרן, האָט מען אים אויפֿגענומען מיט גרויס כבוד, צוליב דעם רעספּעקט, וואָס מען האָט געוואָלט אויסדריקן צו זיין באַרימטן פֿאָטער.

קומענדיק קיין פּאַריז, האָט ער אָנגעשריבן עטלעכע וויסנשאַפֿטלעכע אָפּהאַנדלונגען, וועלכע ער האָט געהאַט באַאַרבעט אונטערוועגס. ער איז אָבער שנעל קראַנק געוואָרן און ער האָט געמוזט פֿאַרבלייבן לאַנג אין שפּיטאָל. נאָך לאַנגע אונטערזוכונגען, האָט מען אויסגעפֿונען, אַז די קראַנקהייט זיינע איז אַן אומהיילבאַרע. ווען דער אומגליקלעכער פֿאָטער איז דאָס געוווּיר געוואָרן, האָט ער געלאָזט וויסן זיין זון, אַז ער זאָל תיכף קומען אַהיים. דער פֿאָטער האָט געדענקט, אַז ער וועט נאָך אפשר געזונט ווערן, אָבער דער שיקזאַל האָט געהאַט באַשלאָסן אַנדערש. ער האָט זיך אַ לאַנגע צייט געמאַטערט און ענדלעך איז ער אין יאָר 1854, זייענדיק אַלט פֿינף און צוואַנציק יאָר, אַוועק פֿון דער וועלט.

מען קאָן זיך שוין פֿאָרשטעלן, וואָס פֿאַר אַ קלאַפּ דאָס איז געווען פֿאַר זיין פֿאָטער. עס איז פֿון אים צוגענומען געוואָרן זיין איינציקע טרייסט. זיין איינציקע פֿרייד, וואָס ער האָט געהאַט אין זיין לעבן. פֿון דעמאָלט־אָן האָט ער זיך אָנגעהויבן צוזאַמענברעכן. ער האָט זיך פֿאַר זייטיקע מענטשן, פֿאַר נאָנטע פֿריינט נישט באַקלאָגט און נישט אַרויסגעוויזן זיין טיפֿן שמערץ, אָבער אינערלעך האָט ער נישט אויפֿגעהערט צו פֿילן די גרויסע קאַטאַסטראָפֿע. ער איז דעריבער שנעל אַלט געוואָרן, ער האָט גענומען גיין אַרונטער און אויך זיין ראיה האָט אָנגעהויבן שוואַכער ווערן.

אָבער עס איז נישט געווען קיין סוף צו זיינע לײדן. דער קוואַל פון יסורים האָט זיך נישט געהאַט אויסגעשעפּט. אין יאָר 1862 האָט ער פאַרלוירן זיין באַליבטע טאָכטער מרים, וועלכע איז אַלט געווען אַכצן יאָר. דידאָזיקע מרים איז געווען אַ באַגאַבטע. זי איז געווען שיין גייסטיק און קערפּערלעך. זי האָט זייער געליבט איר פּאָטער און כדי אים צו פאַרלײַכטערן אין זיינע וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן, האָט זי זיך אויסגעלערנט די העברעאישע שפּראַך. זי האָט זיך געפּלאָגט אין גרויסער נויט, אָבער נאָך מער האָט זי געליטן פון דעם פּאָטערס לײדן. זי האָט נישט געקאָנט צוזען, ווי דער פּאָטער אַרבעט, שאַפט אין דער גרעסטער נויט און איר האַרץ האָט עס נישט אויסגעהאַלטן.

נאָך ערגער איז געווען שפּעטער, ווען לאָמבאַרדיע האָט זיך אָפּגעריסן פון ווענעציע. דאַן איז די לאַגע פון רבנים־סעמינאַר געוואָרן אומגעהויער שווער. אויב די יידישע קהלות האָבן אפשר פריער אַזוי שטאַרק נישט געוואָלט שטיצן, האָבן זיי איצטער, אונטער דער ניי־געשאַפענער לאַגע, טאַקע נישט געקאָנט. דאַן האָט לוצאַטאָ פריינט, ר׳ מיכאל זאַקס, ווען ער האָט דערפון געהערט, זיך תיכף געווענדט צו פּראָפעסאָר אַלבערט קאָהן אין פּאַריז, וועלכער איז געווען דער הויפּט־פאַרוואַלטער איבער דער פילאַנטראָפּישער טעטיקייט פון באַראָן דזשיימס ראָטשילד, ווי אויך צו נח מאַנהיימער אין ווין מכח שטיצע און עס איז געלונגען אויף אַ געווויסן אופן צו פאַרזיכערן זיין עקזיסטענץ. ביי אַזעלכע פאַרהעלטעניש האָט דער אַלטער, האַלב־בלינדער לוצאַטאָ געאַרבעט און נישט אויפגעהערט צו שאַפן, וואָס איז געווען דאָס לעצטע שטיקעלע נחת, וואָס האָט אויפגעהאַלטן זיין לעבן. צו יענער צייט האָט ער געהאַט פאַרענדיקט דעם דיוואַן פון ר׳ יהודה הלוי, וועלכן ער האָט געהאַט געפונען און אויף וועלכן ער האָט געהאַט געאַרבעט שיינע עטלעכע יאָר. ענדלעך האָט אָבער אפילו דעדאָזיקער שטאַרקער גייסט נישט געקאָנט אויסהאַלטן און דער האַלב־בלינדער געלערטער האָט פאַרשלאָסן זיינע אויגן אויף אייביק, און מיט אים האָט זיך אין איטאַליע אויך פאַרענדיקט דער פּעריאָד פון שאַפונגען אויפן געביט פון יידישער וויסנשאַפט, אויפן געביט פון גראַמאַטיקאַלישע פאָרשונגען און תורה־אינטערפּרעטאַציעס, וועלכער האָט זיך געצויגן עטלעכע הונדערט יאָר נאָכאַנאַנד מיט אַ רייע גלענצנדיקע קעפּ בראש.

ביבליאגראפיע.

פראנקרייך

דייר שמואל פאָזנאַנסקי.	פרשני צרפת. מבוא. „מקיצי נרדמים“, חלק ד׳, ווארשא, 1909.
״ ״	פתרוני ר׳ מנחם בן חלבו. ספר היובל לכבוד נחום סאָקאָלאָוו. ווארשא, 1904.
אברהם בערלינער.	רש״י על התורה. פראנקפורט אם מאין, 1905.
״ ״	(דייטש) בייטרעגע צור געשיכטע דער רש״י־קאָמענטארע. בערלין, 1903.
א. מ. ליפשיץ.	ר׳ שלמה יצחקי. ווארשא, 1912.
מאָריס ליבער.	רש״י (ענגליש). פילאַדעלפיא, 1906.
שמעון עפּענשטיין.	ר׳ יוסף קרא (דייטש). יאהרבוך דער יודיש. ליטער. געזעלשאפט, IV, V, VII, VIII, פראנקפורט אם מאין, 1905.
אברהם עפשטײן.	ר׳ שמעון קרא. קראָקא, 1891.
דייר דוד ראָזין.	פירוש התורה אשר כתב רשב״ם. ברעסלוי, 1881.

די אָטאָמאַנישע אימפעריע

שלמה בובער.	מבוא ל„מדרש לקח טוב“ מאת טוביה ב״ר אליעזר. ווילנא, 1880.
שלמה רוזאַניס.	דברי ימי ישראל בתוגרמה. הוסיאטין, 1908.
חיים יונה גורלאַנד.	גנזי ישראל בס״ט פיטרבורג, חוברת ג׳. פעטערבורג, 1866.
דייר דוד קויפמאַן.	די זיננע (דייטש). לייפציג, 1884.
מ. ל. קאָהן.	ביאָגראפיען (דייטש). ברין, 1890.
כרמולי.	אוניווער איזראעליט (פראנצויזיש). לא פאמי אל־מאָסנינאָ. פאריז, 1850.
דייר ש. הורודצקי.	החסידים והחסידות, ספר א׳. בערלין, 1923.
דייר יעקב נאַכט.	מקור חיים. דראָהאָביטש, 1898.
אברהם לונץ.	ירושלים. שנה ראשונה. וויען, 1882.

איטאַליע

שבתי דאָנאָלאָ.	פּירוש נעשה אדם בצלמנו. לייפּציג, 1854.
אברהם גייגער.	מלא חפנים. בערלין, 1840.
ד״ר י. שוואַרץ.	באור משלי מאת זרחיה בן יצחק שאלתיאל חן, השחר, שנה שניה, וויען, 1871.
עמנואל בייר שלמה.	מחברות עמנואל. הוצאות יונה ווילהיימער, לעמבערג, 1870.
ש. ד.	אימאַנואיל רימסקי (רוסיש). וואָסכאָד III, IV. פּעטערבורג, 1886.
ד״ר שאול טשרניחובסקי.	עמנואל הרומי. בערלין, 1925.
ד״ר אפרים פינקעל.	(דייטש). ר׳ עובדיה ספורנו אלס עגזעגע. ברעסלוי, 1896.
עובדיה ספורנו.	באור על ספר תהלים. ווענעציא, 1586.
דוד כהנה.	תולדות ר׳ אליהו בחור. השחר 12. וויען, 1883.
שלמה בובער.	תולדות אליהו התשבי. לייפּציג, 1856.
שמואל דוד לוצאַטאָ,	געדענקבוך (דייטש). בערלין, 1900.
ד״ר ש. ברנפלד.	דור חכם. וואַרשא, 1896.

אַ פּאָר אויסבעסערונגען

אין ערשטן טייל אויף זייט פערצן איז אַריינגעפאַלן אַ טעות. עס דאַרף שטיין: „דילאַז אין דער פּראָווינץ פּאַיום״. דערמיט ווערן אויסגעבעסערט אַ פּאָר אַנדערע ערטער.

רעדנדיק וועגן דעם פּירוש פון רבנו בחיי, ווערט אויף דער זייט צוויי הונדערט אַכט און צוואַנציק געבראַכט אַ שיינער פּשט פון די ווערטער „לא יקרע״. דאָס איז אַריין דורך אַ פאַרזען. דער פּשט געהערט צום חזקוני און ער איז איצט אַריין אין צווייטן טייל, דאָרטן, וווּ עס ווערט גערעדט וועגן חזקונים פּירושים.

מכח דער אַלטער מיינונג, אַז צוליב רבנו בחיים פאָטערס נאָמען „אשר״ האָבן אַ סך אַ טעות געהאַט און אָנגענומען, אַז רבנו בחיי איז געווען אַ זון פון רא״ש, איז הרב י. ל. פישמאַן אין זאַמלבוך „אלמה״ פון בנימין מנשה לעווין אַרויסגעקומען מיט אַן השערה, אַז זיין פאָטער האָט גאָרנישט געהייסן אשר, נאָר נתן. רבנו בחיי אַליין זאָגט אין דער הקדמה פון זיין פּירוש אויף חומש „אני בחיי ב״ן אש״ר בחנתי כי הכל הבל״. פון דעם ראשי תיבות אויף ב״ן וויל הרב פישמאַן אַרויסדרינגען, אַז דאָס מאַכט „בן נתן״ און פון וואָרט אש״ר ווערט פּשוט „אשר בחנתי וכ״ו״. די השערה איז אַן אינטערעסאַנטע, אָבער זי מוז נאָך האָבן אַ נייע באַגרינדונג.